KOZMA FERENC

MAGYARORSZÁG VILÁGPIACI ILLESZKEDÉSÉNEK STRATÉGIÁJA

KOZMA FERENC

MAGYAR ILLESZKEDÉS A NEMZETKÖZI GAZDASÁGBA
(STRATÉGIA VÁZLATA AZ INTEGRÁCIÓ KÜSZÖBÉN)

„Aki akar valamit elérni, az eszközt keres. Aki nem akar valamit elérni, az kifogást keres.”

(Arab közmondás)

KOZMA FERENC

MAGYAR ILLESZKEDÉS A NEMZETKÖZI GAZDASÁGBA

(STRATÉGIA VÁZLATA AZ INTEGRÁCIÓ KÜSZÖBÉN)

AULA, 2003

© Kozma Ferenc, 2003

ISBN 963 9478 81 4

A kiadvány szerzői jogi védelem alatt áll, arról másolat készítése, más formában való felhasználása (papír, elektronikus stb.) a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos. A kiadvány másolása és jogosulatlan felhasználása bűncselekménynek minősül.

Az Aula Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

---

Aula Kiadó Kft.
Budapesti Közgazdaságtudományi
és Államigazgatási Egyetem

MINŐSÉGÜGYI RENDSZERÜNK
önkéntesen tanúsítva
rendszeres felügyelettel
ISO 9001:2000 szerint

Felelős kiadó: Jeles Éva igazgató
Fedélterv: Halász Géza
Olvasószerkesztő: Dimák Márta
Műszaki vezető: G. Müller Zsuzsa
Műszaki szerkesztő: Stadler Andrea

TARTALOM

ELŐSZÓ 9

1. RÉSZ. NÉHÁNY FEJLŐDÉSTANI GONDOLAT 11

1.1. A fejlődés komplex felfogása 13
1.2. A stratégia mibenléte, kiinduló alapelvek 22
1.3. Külső hatások 23
1.4. A látens fejlettség 27
1.5. A gazdaság traumái 32
1.6. Az előrejelzés reális lehetőségei 42

2. RÉSZ. A MAGYARORSZÁGOT KÖRÜLVEVŐ VILÁG (JELEN- ÉS JÖVŐKÉPEK) 57

2.1. A világfejlődés centrumai 59
2.2. Magyarország domináns Centruma: Európa 68
2.3. „Szuper-centrumok" a jövőben? 74
2.4. Globalizáció – ellenszélben 82
2.5. A közvetlen környezet 92
2.5.1. A „szovjet tetem" 92
2.5.2. A „Balkán" 101
2.5.3. „Visegrád" (Kelet-Közép-Európa „rugalmasan") 108
2.5.4. Kelet- és Kelet-Közép-Európa és az integráció 119
2.6. A „Harmadik Világ" (egy megjegyzés) 128
2.7. Sajátos nemzetközi környezet: a TNC-k 129

3. RÉSZ. AZ ORSZÁG NEMZETKÖZI ILLESZKEDÉSI FELTÉTELEI 147

3.1. Szerkezeti mozgások a magyar gazdaságban 1970 és 1998 között 149
3.2. Szerkezeti dilemmák a XXI. sz. elején a magyar gazdaságban 161
3.3. Néhány szó az agráriumról 175
3.4. A gazdaság tényezőellátottsága („DNS-minta") 192
3.5. Magyarország intellektuális tartalékai 200

3.5.1. A humántőke: elméleti megközelítés 201
3.5.2. A humántőke: metodikai megközelítés 207
3.5.3. A ’80-as évek elejére vonatkozó becsléseim summázata 208
3.5.4. Intellektuális tőke és külgazdasági pozíció 211
3.5.5. Intellektuális tőke: prognózis 214
3.5.6. Aki elszegényedést vet – az alulfejlettséget arat 219
3.6. Kis- és középvállalkozások 230
3.7. A gazdaság működőképessége 242

4. RÉSZ. A KÜLSŐ KÖRNYEZET HATÁSA A HAZAI STRATÉGIÁRA 253

4.1. Előrejelzés: első megközelítés, a múlt tendenciáinak alapján 255
4.2. Kiegészítő megjegyzések 260
4.3. Előrejelzések a vállalati szférára 269
4.4. Az előrejelzések környezetfüggő volta (visszapillantás a 4.1. ábrára) ... 283
4.5. Európa helye a magyar külgazdasági stratégiában – Magyarország helye az EU érdekrendszerében 292
4.5.1. Potenciálszintek („P”) 293
4.5.2. A fejlődőképesség szerinti csoportosítás („D”) 295
4.5.3. A finanszírozási lehetőségek („F”) 296
4.6. Integráció *versus* sok lábon állás: viszonylati stratégia („K”) 298

5. RÉSZ. A REÁL-STRATÉGIA ALAPSZEMLÉLETE 311

5.1. Stratégiai tervezés 313
5.2. Felzárkózási esélyek 325
5.2.1. Néhány szó a „felzárkózásról” 325
5.2.2. „Egymás melletti” fejlődés 327
5.2.3. A nemzetgazdaság külső környezetének hatása a fejlődésre 332
5.3. Konklúziót helyettesítő mondatok 338

Ferenc Kozma DSc professeur émerite, Budapest Université des Sciences Économiques et de l'Administration

AJUSTEMENT DE LA HONGRIE A L'ECONOMIE INTERNATIONALE (UNE ESQUISSE STRATEGIQUE AU SEUIL DE L'INTEGRATION)

Table de matières

Avant-propos 9

Part 1. QUELQUES ASPECTS SUR LA THÉORIE DU DÉVELOPPEMENT 11

1.1. Perception compréhensive du développement économique 13
1.2. Que veut dire: „stratégie"? Idées de départ 22
1.3. Influences internationales sur la stratégie 23
1.4. Le phénomène du „développement latent" 27
1.5. Traumatismes de l'économie nationale 32
1.6. Possibilités réelles de la prévoyance 42

PART 2. LE MONDE, QUI ENTOURE L'ÉCONOMIE HONGROISE (CONCLUSIONS SUR LE PRÉSENT, PRÉVISIONS SUR L'AVENIR) 57

2.1. Centres mondiaux de domination et de développement. Rapport des forces 59
2.2. Centre de domination pour la Hongrie: l'Europe Occidentale 68
2.3. L'avenir: formation des „Super-Centres"? 74
2.4. Globalisation – une tendence qui s'avance en vent contraire 82
2.5. L'ambiance voisin de la Hongrie 92
2.5.1. Le „cadavre soviétique" 92
2.5.2. Les Balkans 101
2.5.3. Le groupe, dit „Visegrád" (Europe Centre-Orientale – en sens élastique) 108
2.5.4. Possibilités d'adhésion de l'Europe Centro-Orientale à l'integration européenne 119
2.6. Le „Tiers Monde": une seule remarque 128
2.7. Les CTN-s: un entourement international particulier pour la Hongrie 129

PART 3. CONDITIONS D'ADAPTATION DE L'ÉCONOMIE HONGROISE AUX MARCHÉS INTERNATIONAUX 147

3.1. Déplacements structurels dans l'économie hongroise entre 1970 et 1998 149
3.2. Points d'interrogation concernant la structure économique de la Hongrie au début du XXIe siècle 161
3.3. Quelques remarques sur le complexe agraire 175
3.4. Approvisionnement du pays en facteurs de la production („modèle ADN") 192
3.5. Réserves de la Hongrie en capital humain 200
3.5.1. Approche théoretique 201
3.5.2. Approche méthodologique 207
3.5.3. Richesse intellectuelle du pays: estimations pour le début des années '80 (récapitulation) 208
3.5.4. Richesse intellectuelle et positions sur les marchés internationaux 211
3.5.5. Richesse intellectuelle: pronostics pour la Hongrie 214
3.5.6. Ce qui sème la paupérisation – il récolte le sous-développement 219
3.6. Petites et moyennes entreprises 230
3.7. Capacités de fonctionnement de l'économie hongroise 242

PART 4. EFFETS DE L'ENTOUREMENT INTERNATIONAL SUR LA STRATÉGIE DU PAYS 253

4.1. Premiers pas vers les prévisions: l'analyse du passé 255
4.2. Notes complémentaires, concernant les pronostics 260
4.3. Prévisions pour les entreprises 269
4.4. Effets déterminants des facteurs extérieurs sur le développement de l'économie nationale 283
4.5. Place de l'Europe à la stratégie hongroise – place de la Hongrie au réseau d'intérêts de l'UE 292
4.6. Integration économique, versus diversification des relations écomiques internationales: une stratégie géographique 298

PART 5. POSITION DE DÉPART POUR UNE „STRATÉGIE DES RÉALITÉS" 311

5.1. Planification économique à long terme 313
5.2. La question de „l'accoudement" de l'économie de la Hongrie sur le niveau de développement de l'Europe Occidentale 325
5.2.1. Remarques sur la substance de „l'accoudement" 325
5.2.2. Chances de nivellation en cas du développement „parallèle" 327
5.2.3. Effets des relations internationales sur les efforts de développement de l'économie nationale 332
5.3. Pensées – substituantes les conclusions 338

ELŐSZÓ

A nagy távlatokban való gondolkodást és tervezést mindennél fontosabbnak találom. A monetarista elméleti irányzat nem tudott meggyőzni az ellenkezőjéről – s a világ gazdasági fejlődése e szkepszisemet igazolja. Minél lemaradottabb, szegényebb, integrálatlanabb egy nemzetgazdaság, annál nagyobb szolgálatot tesz neki az a gazdaságpolitika, amely következetesen kialakított és buldog-makacssággal véghezvitt stratégiával igyekszik helytállásának feltételeit biztosítani: mind az emberek életminősége, mind a külgazdasági környezettel kiépített kapcsolatok területén. Egy olyanforma nemzetgazdaságnak, mint a magyar is, módosított szöveggel kellene ráírni címerére Párizs jelmondatát: valahogy így: *„Fluctuat* et *mergitur"* – hogy mindenkinek mindig eszében legyen: a nemzetközi gazdasági helyzet ritkán kedvező, az országnak pedig folytonosan fenn kell maradnia és fejlődnie. *Ez* követeli meg a gondos előrelátást és a konzekvens fejlesztőmunkát.

A most nyomtatásban megjelenő gondolatsor egyenes folytatása annak, amelynek első részét a „Külgazdasági Stratégia",* a második részét pedig a „Félperiféria"** c. könyvemben tártam az Olvasó elé. Míg a „Külgazdasági Stratégia" inkább az elméleti alapvetéssel és a történelem adta példákkal-modellekkel foglalkozott, a „Félperiféria" a Kelet-Közép-Európának nevezett szubrégió nemzetközi gazdasági esélyeit latolgatta. Ezúttal azokat az erővonalakat igyekszem feltárni, amelyek a *magyar* gazdaság számára kivetítik, illetve behatárolják a fejlődési lehetőségeket a XXI. sz. első két-három évtizedében.

A könyv gondolatvezetése erősen eltér a megszokottaktól. Nem „sorba" kapcsolja a logikai elemeket, hanem „körkörösen". Egy-egy fontosabb téma többször visszatér: szinte „refrének" olvashatók. Ez nem a szerkesztés pongyolasága, hanem a feldolgozandó témakör követelménye. Azzal nem sokat segítenék az Olvasónak, ha valamilyen decimális rendszerbe szedve felsorolnám a magyar gazdaság külgazdasági illeszkedésével kapcsolatos kívánalmakat – ez „parancskihirdetés" volna, nem pedig sokoldalú gondolkodásra, töprengésre, latolgatásra való felhívás. Márpedig, amire a magyar gazdaságpolitikának a legkevésbé van

* Aula, 2001. 605. pp.
** Aula, 1998. 330 pp.

szüksége – az a „kinyilatkoztatás” és az ellentmondást nem tűrő kategóriák. Ellenben igen nagy szüksége van az okos, körültekintő elmék gondolataira, tépelődéseire, latolgatásaira. Akkor is, ha sürget az idő: az időkorlátokon ugyanis nem felületes, hebehurgya döntésekkel tudunk megbirkózni, hanem azzal, hogy folyamatosan felmérünk, latolgatunk, ismerkedünk a feltételekkel és ilyen módon „slágfertigek” tudunk lenni akkor, ha az Élet elképzeléseink összefoglalására, egységes koncepcióban való megjelenítésére kényszerít bennünket. – Ezt a gondolkodási és munkastílust kívántam elősegíteni a „körkörös” szerkesztéssel. Az alapkérdéseknek több megközelítését próbálom elővezetni; a közgazdaság-elméleti eszmefuttatásokat se nem bocsátottam előre (mintegy „dogmákként”!), se nem gyűjtöttem össze a gondolatsor végére (mintegy „szentenciákként”!), hanem ott iktatom be őket, ahol a magyar valóság és jövőkép taglalása során előjönnek. Ez a szerkesztés némileg nehezíti az Olvasó dolgát. Kérem – viselje ezt el. Vegye olybá, hogy a Szerző saját tépelődéseinek, lelki gyötrelmeinek Golgota-útján hurcolja végig Olvasóját, ezáltal igyekszik megtanítani arra, milyen keserves – és mégis felemelő, szakember-tehetséget megpróbáló – úton lehet eljutni oda, hogy az emberben kialakul valami egységes, használható kép szülőhazája világgazdaságba való szerencsés beillesztésének módozatait illetően.

A gondolatmenet megfogalmazása közben igyekeztem érzékeltetni, hogy nem „kinyilatkoztatni” akarok – ezt a múltra és a jelenre sem tartom szakmánkban illendőnek, a *jövőre* nézve pedig felsőfokú felelőtlenségnek ítélem –, hanem *latolgatni,* gondolkodásra serkenteni. Minél *többen* töprengenek *felelősen* egy ország sorsa, teendői, lehetőségei fölött, annál nagyobb az esélye annak, hogy *helyes* döntések fognak születni.

Ilyenekre pedig sohasem volt ennek az országnak nagyobb szüksége, mint éppen manapság.

Budapest, 2003. október

A SZERZŐ

1. RÉSZ
NÉHÁNY FEJLŐDÉSTANI GONDOLAT

1.1. A FEJLŐDÉS KOMPLEX FELFOGÁSA

a) Értelmezés

Évtizedek óta folyik a vizsgálat és a vita azon, mi is értessék *fejlődés, fejlettség* alatt – vagyis mi mozgatja a társadalmi áramlatokat, mi tekinthető siker- vagy kudarckritériumnak, min *mérjük* azt, hogy egy társadalom előrehalad vagy stagnál. Az érvelések erősen „fertőzve" vannak politikai hátsó szándékoktól. A különböző iskolák prioritásait a leginkább az különbözteti meg egymástól, hogy az éppen hatalmon lévő ellenfél hol vallott kudarcot, illetve hol ért el bizonyos eredményeket: ha az egyik dimenzióban, úgy a protagonista *ennek* a dimenziónak a szerepét a fejlettségben/fejlődésben igyekszik lekicsinyelni, s egyidejűleg mértéktelenül felnagyítani a *másikét.* Aztán, átvévén a kormányrudat, majd fiaskót vallván az általa korábban felmagasztalt területen, megfordítja érvelését: a be nem váltott reményeket a bizonytalan jövő álmai közé igyekszik helyezni, s felmagasztalni azokat a vívmányokat, amelyek előbbre viteléhez lehetőségei és/vagy szerencséje közelebb vitte. Ilyenkor a vesztes, a hatalomból kiszorult zendít rá – mintha csak néhány hónappal-évvel azelőtt nem ő szégyenült volna meg – és ígérgetve pocskondiáz, vagy pocskondiázva ígérget, ahogy csak a torkán kifér. Sajnos, e minden tekintetben lelkiismeretlen, gyomrot próbáló „békakórus" nem csak a kortes-hordók tetejéről rontja a levegőt, hanem a tudományos szakirodalomban is elvégzi a maga környezetszennyező munkáját.

Ez akkor is káros volna, ha nem volna szó egyébről, mint a „mélyen tisztelt publikum" kegyeinek elnyeréséről. De miután a szakmai megnyilvánulásokra, érvelésekre, vitákra is áttételeződik, azzal a veszéllyel jár, hogy a társadalom jelenét és – főleg – *jövőjét* nagyban meghatározó szakmai-igazgatási műhelyek, döntési központok *gondolkodásmódját, reflexeit* is eluralja, kioltja lelkiismereti ellenállásukat a lelkiismeretlen politika nyomásaival szemben: olyan hatást kapunk, mint azok a babiloni Istár-papok, akik bebeszélték a templomi szolgálatra rendelt szüzeknek, hogy rituális szajhaként élhetnek csak igazán erkölcsös életet.

Ezért tartom hasznosnak felállítani a következő hipotézist:

1. A társadalom fejlettsége *komplex* jelenség: ennek az anyagi, kulturális, politikai, létbiztonsági, nemzetközi stb. helyzetek, teljesítőképességek egyenként csak különböző *összetevői,* azaz egyikük sem abszolutizálható a másikukkal szemben;

2. Minden adott társadalomban, annak minden adott korszakában (vagyis *térben* és *időben*) létezik egy olyan *összetétele* e vektoroknak, amely a lakosságban tartós, termékeny (azaz további fejlődést indukáló) megelégedettséget indukál. A demagógia a tömeg-tudatban *felboríthatja* ezt a józan arányérzetet, vagy követelményt, ezáltal azonban olyan „társadalmi kóboráramokat" bocsáthat útjára, amelyek rendkívül nehezen visszafordítható torzulásokat hoznak létre a fejekben is, meg a fejlődés egész, komplex folyamatában is. Nagy a valószínűsége annak, hogy ilyen goromba behatások hosszú távon felborítják a társadalom egész egyensúlyát és teszik végül is fejlődésképtelenné a fertőzött embercsoportokat, ítélik eleve kudarcra a tiszteletreméltó kitörési kísérleteket is;
3. A fejlődésnek e fentebb jelzett komplex, szerves válfaját sem a *valamely „vektora"* tekintetében való *szaturálás,* sem akármelyik vetülete tekintetében való *kudarc-fenyegetettség* nem segíti elő. Mindkettő a rendszer-egyensúly káros mértékű megbomlásához vezet, ami aztán láncreakcióként szüli az újabb és újabb diszproporcionalitásokat. Vagyis óriási a társadalomtudomány és -vezetés felelőssége, mivel *semmiféle világmegváltással* nem lehet valójában előrevinni a fejlődést – csak józan, körültekintő, rendszer-szemléletű tervezéssel és politikai menedzsmenttel.
4. Az előbbiekből logikusan következik, hogy a fejlődési/fejlettségi összetevők egymást csak igen szűk korlátok között képesek *helyettesíteni.* Ha egy ország lakossága nem képes a mindennapi betevő falatját megtermelni, attól még nem válik „fejletté", hogy mintaszerű demokratikus politikai intézményrendszert vezet be – és az anyagi élet hatékonyságának értékét is jelentősen redukálja az országban uralkodó despotikus viszonyok léte, vagy a lakosság kirívó műveletlensége. Nem csak azért, mert az ilyen kirívó aránytalanságok rontják a tényleges erények „imázsát", hanem főleg azért, mert a diszproporcionalitás idővel megbosszulja magát: az anyagi nyomor erodálja a demokráciát, a despotizmus gátat vet a termelőerők fejlődésének, a tömeges szűklátókörűség posványában értelmetlen irányban silányul el a korszerű technika – és így tovább. A fejlettség tehát *éppen olyan érzékeny rendszer, mint az ökológiai egyensúly.* – Ám a hiány-helyettesítés tűréshatárai nem minden korszakban és nem minden társadalomban adottak egyszer s mindenkorra. A társadalmak és korok e tekintetben való különbözőségei olyan jellemzők, akár az ujjlenyomatok.
5. Minél szélesebb körű és interdependensebb az az embercsoport, amelynek összhangban való együttműködése elengedhetetlen az ilyen értelemben vett fejlődés előmozdításához, annál bonyolultabb a térben egymás mellett létező, különböző igényű emberek, csoportok tevékenységének olyan *összehangolása,* amely a „fejlődés-vektorok" célszerű garnitúráit úgy engedi minden egyes csoport esetében kialakulni, hogy az ne ütközzék a másikával. Megkockáztatható az a feltételezés, miszerint az emberiség *lekéste egy*

ilyen elven felépülő társadalom létrehozásának 24. óráját, amely valószínűleg a XX. század elején lehetett. Ha ez igaz, akkor nehéz olyan hosszú távú jövőképet alkotni, amely valamilyen formában ne foglalja magában az Emberiség hanyatlásának markáns jegyeit és esetleges pusztulásának *reális* veszélyét.

b) A társadalom, mint organizmus

A társadalom – organikus rendszer. Ez alatt a következőket értem:

- a mozgás irányát, sebességét, energiáját („tolóerejét”!) meghatározó tényezők sokasága igen nagy: s noha minden esetben tettenérhetők *determináns* tényezők, igen gyakori az, hogy általában sokadrangúnak bizonyuló erők egy-egy döntő pillanatban meghatározó tényezőkké „tolakodnak fel” – rendszerint nehezen vagy egyáltalán nem előreláthatóan;
- a mozgás jelleggörbéjét kirajzoló „erőnyalábok” tehát csak statisztikusan értelmezhetők „természettörvényekként”: a folyamatokat csak *széles körben* és *hosszabb távon* determinálják modell-értékű, leírható, függvényszerűen értelmezhető módon. Az *egyes jelenségek* és az *egyedi „sorsok”* az esetlegesség domináló hatása alatt alakulnak;
- a visszacsatolások („feed-back”) bármely és bár-ahány hatóerő tekintetében keletkezhetnek: *„ide-oda cikáznak”,* sem jelentkezési helyeik, sem hatóerejük, sem irányuk nem mérhető fel pontosan, legfeljebb valószínűsíthető.

Amennyiben a társadalom *többé-kevésbé homogén* erőpotenciálú érdek- és érdekérvényesítési-döntési központok textúrája, a fentebbi három karakterisztika érvényesülése sajátos „tömeghatást” hoz létre: a jelenség némileg összevethető az általános gáztörvények által leírtakkal. Vagyis az egyedileg *reménytelenül „rendetlen”, kiszámíthatatlan* folyamatok sztochasztikus eredői csaknem matematikai pontossággal leírhatók, prognosztizálhatók. Minden *jelentős egyenlőtlenség,* amely tapasztalható a társadalom erőpotenciáljában („oligopolisztikus jelenség”) ambivalens hatású: egyfelől a *meghatározó* erőhatásokat és gerjesztett feed-back-okat pontosabban leírhatóvá és előre becsülhetőbbekké teszi, mint a *diszperz erőtér* az egyedi hatásokat; másfelől a kevés determináns erőforrás egymásra és a diszperz tömegre való hatásainak *eredőjét* rendkívül bizonytalanná teszi, növeli a káosz-helyzetek bekövetkeztének veszélyét. Folytatva a fizikától kölcsönzött hasonlatot: ha egy folyadékkal teli tartály dinamikus mozgásba jön (pl. egy hajó raktárában a hullámzás által keltett hajótest-ingadozás mozgásba hozza) nagyjából kiszámítható, mikor, hová, milyen erővel fog csapódni. Ugyanez teljesen lehetetlen akkor, ha ez a tartály válogatatlan folyami sóderrel van lazán feltöltve: ekkor ugyanis a mozgás paramétereit a gyerekfej-nagyságú kavicsok, az apróbbak meg a finom homok arányai, helyzete, egymáshoz való egyenlőtlen súrlódásai-csapódásai egyaránt befolyásolják. Annak a lehetősége, hogy ez

a tartály teljesen kiszámíthatatlanul fog mozogni, az előbbi esethez képest a sokszorosára nő. Ez még akkor is igaz, ha a hajótest ingásának mértéke, iránya, erőssége pontosan leírható, előre kiszámítható. Ha azonban itt is az előre beláthatatlan hatások érvényesülnek (a tenger hullámzása egyenetlen, a hajó helyzete a hullámveréshez képest kiszámíthatatlanul változik stb.), akkor még a homogén anyaggal, vagyis folyadékkal teli tartály mozgása és rapszodikussá válik: nem lesz támpontunk arra, hogy melyik pillanatban hová, milyen erővel fog csapódni. Ilyen esetekben a kapitány akkor jár el helyesen, ha az érintett helyre vezényli az összes hajóácsot, mert a léket kapás veszélye közvetlen fenyegetéssé válik. – Minél gyengébb a hajótest, annál inkább. Ez egyben az egyetlen paraméter, amelyet a kapitány egzakt módon számításba tud venni. A többiek megítélése tapasztalatára alapuló megérzésére van bízva.

Amikor a magyar gazdaság és társadalom XXI. sz. első évtizedeiben befutható fejlődési pályáját próbáljuk előrejelezni, hasonló tényezőkkel kell számolnunk:

– *A „hajó állapota”* – ez a gazdaság és társadalom erőnléte, mozgósítható energiáinak mennyisége és minősége, az „elvonási tűréshatárok” a folyó gazdálkodási tevékenységben, az üzleti és infrastrukturális beruházások, modernizálások területén, a folyó fogyasztásban, a lakossági beruházások és a szociális rendszerek területén egyaránt. Ide tartozik – noha statisztikailag még megközelítőleg sem megfogható – a lakosság „lelkiállapota”: viszonya a társadalomfenntartó értékekhez, rugalmassága a fizikai és intellektuális erőnlétének fenntartásához nem feltétlenül szükséges fogyasztásról való lemondáshoz, illetve az ilyen jellegű beszerzések elhalasztásához, hajlama az összehangolt, fegyelmezett cselekvésre, bizalma az ország vagy a munkahely vezetésében stb. stb. Végeredményben itt az gondolandó át, hogy *van-e mire társadalmi méretű stratégiát építeni,* s hogy mekkora az esélye annak, hogy egy ilyen stratégia adekvát lesz-e a lehetőségekkel vagy sem, illetve végrehajtható lesz-e vagy sem. – Megfigyelhető, hogy a társadalom állapotán *főként az emberi tényezőkét* értem – noha a géppark, a termőföld, a bányák, a közlekedési és hírközlési hálózat kiépítettsége, karbantartottsága, műszaki szintje sem mellékes összetevői a „hajó állapotának”. Ám a történelmi tapasztalat egyértelműen bizonyítja, hogy a lakosság jó tudati erőnléte esetén ezek rohamosan javíthatók (II. világháború utáni újjáépítések!), míg intakt, használható és továbbfejleszthető struktúrák úgyszólván percek alatt dekomponálódnak a cél- és reménytvesztett, értékeit sutbavágó lakosság kezei között, főként egy ezen értékrombolásra alapozódó politika vezényletével (l. a közép- és kelet-európai rendszerváltásokat a XX. sz. végén!).
– A *„tartályon belüli anyag halmazállapota”* – ezek az adott társadalmon belül a jövőben kiformálódó feszültségek, centripetális és -fugális tendenciák. Beleértem a gazdaság tulajdoni-döntési érdekviszonyait, a politikai erőtér válto-

zásait, a lakosság rétegeinek, osztályainak, érdekcsoportjainak egymáshoz és a Hatalomhoz való viszonyát, valamint a Hatalom jellegét és uralkodási stílusát, a nagy társadalmi tülekedések nyerteseinek „konzumálási kultúráját" és a vesztesek védekezési modorát. Mindez kifejezésre jut a *polarizáltság erősségében mind a gazdasági, mind a politikai életben, mind a jövedelmek és az életvitel területén,* beleértve a kialakult helyzet által keletkeztetett konfliktusok feldolgozásának hevességét és módszereit-eszköztárát is. Egy, a szétaprózott, tradicionális paraszti lét körülményei által uralt társadalom, kevés városi lakossággal, s a városokon is a kisegzisztenciák túlsúlyával – jóval homogénebb (nyugodtabb, kiszámíthatóbban mozduló) tömeg, mint egy ipari társadalom, nagyüzemi rétegekkel, nagyvárosi (átláthatatlan, anonimizálódott, részben lumpenizálódott) lakossági túlsúllyal – és még a nagyipari társadalmak mozgása is kiszámíthatóbb, mint az ún. „információs" társadalmaké, ahol a hírek, utasítások, vagyonok fénysebességgel rohangálnak glóbusz-méretekben, messze megelőzve sebességükkel bármilyen emberi döntését, és messze meghaladva összetettségükkel bármely döntési központ átlátó- és feldolgozóképességét. – Továbbá: egy akár vallási, akár politikai erők által fanatizált lakosság kiszámíthatatlanabb, mint egy olyan lakosság, amelyiket ideológiája a toleranciára vagy tűrésre nevelt (sok évszázadon keresztül: vagyis már *reflexszé* vált!). A fehérgalléros proletariátus könnyebben terelhető a kék-overallosnál – és így tovább.

– A „hajó állapota" és a „tartályon belüli halmazállapot" nem keverendő és tévesztendő össze egymással. Egy pillanatnyilag remek lelkiállapotban lévő lakosság is lehet, alap-adottságait tekintve permanensen robbanásveszélyes[*] és fordítva, egy birka-türelmű társadalmi „alapanyag" is felrobbanhat.[**] Az egyik alaphelyzetben tűrhetően funkcionáló uralmi struktúra valamely fontos, de jó ideig látens módon erodáló tényező hatására kártyavárként hajlamos összeomlani[***] – és fordítva: minden emberi számítás szerint lehetetlen szabású uralmi struktúrák, a lakossági közutálat körülményei között is képesek hosszú ideig – viszonylag sikeresen – funkcionálni.[****] – A két alapszempont megkülönböztetésének elmulasztása hajlamosít a megalapozatlan általánosításokra és a mechanikus társadalom-megítélésekre.
– *A „tenger hullámzása"* – vagyis a társadalmat érő külső hatások: gazdaságiak, politikaiak, kulturálisak, ideológiaiak egyaránt. Ezek lehetnek permanensen stabilizálók vagy „korrodeálók", lehetnek lökésszerűek, „hirtelen támadtak"; erősségük a „kellemesen ringató" fokozattól a „tsunami"-erősségig terjedhet. Csillapíthatják a belső feszültségek keltette hatásokat, de erősíthe-

---

[*] 1968 tavasza – Párizs
[**] 1917 ősze – Oroszország
[***] 1992. Csehszlovákia
[****] Franco vagy Ceausescu diktatúrája

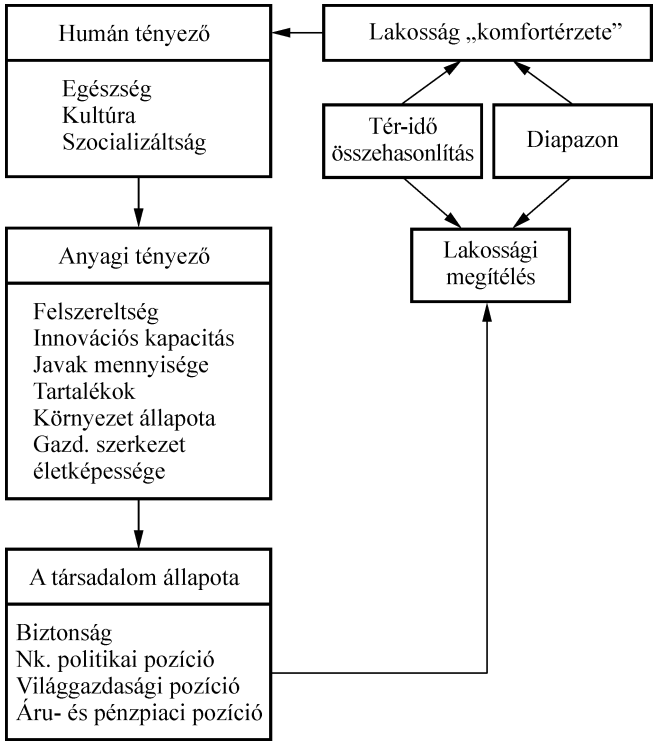
tik, megsokszorozhatják is azokat. Végeredményben fokozhatják egy társadalom öngerjesztette, endogén virágzását vagy hanyatlását, de ellene is hathatnak: életképtelen „belbecsű" társadalmakat életben tarthatnak, sui generis virágzásra képes társadalmakat elhervaszthatnak vagy széttaposhatnak. – *Minél kisebb és gyöngébb egy adott ország (vagy régió) a környezetéhez képest, annál inkább meghatározóvá válhat fejlődésében a külső környezet szerepe.* Minél dominánsabb egy társadalom (akár tömegénél, akár fajlagos teljesítményénél, akár sajátos monopol-pozíciójánál fogva), annál inkább függetleníteni tudja magát a környezet káros hatásaitól, illetve annál inkább képes a környezetére áthárítani belső feszültségeinek *rá nézve* káros következményeit. Más dimenzióban: egy kiszolgáltatott, kis, gyönge gazdaság minél erősebben kapcsolódik valamely domináns egységhez, annál nagyobb hasznot húzhat belőle, ha a kapcsolat számára kedvező idomulási lehetőségeket rejt magában („kalauzhal"-eset!), és annál nagyobb visszatartó erő a fejlődésében, amennyiben a domináns egység számára közömbös a kapcsolódó kis egység sorsa, vagy ellenérdekelt a fejlődésében („fűcsomó az elefántláb alatt", illetve „prédaállat"-esetek!).

c) Fő rendszer-összetevők

A társadalom komplex fejlődése/fejlettsége (az előbbi a jelenség dinamikus, az utóbbi a statikus oldalát fejezi ki) egységes, rendszerszerű összefüggés-sorozat. Mozzanatai/dimenziói a következők: *(1.1. ábra)*

- *A humán tényező* állapota, amibe három alapvető dolog tartozik: *a)* az ember *biológiai* „hogylétének" és fizikai reprodukciójának körülményei, ill. az ebben bekövetkező változások jelenbéli feltételei, valamint tendenciái; *b)* az ember *társadalmi* létének és „hogylétének" állapota, alakulásának feltételei és tendenciái; *c)* a társadalom tagjainak, csoportjainak egymáshoz való viszonyai, az ember *„szocializáltságának"* állapota, változásának feltételei és irányai.
  Némileg részletezve:

a) az ember biológiai állapotának fogalomkörébe értem azokat a feltételeket, amelyek meghatározzák az élet egészséges végigélésének és nemzedéki továbbadásának lehetőségét: tehát egész életvitelünknek minden olyan vonatkozását, amely az *egészséggel, higiéniával, a mentálhigiénével, a gyermekek teljesértékű felnevelésével* kapcsolatosak. Vagyis nem csak a szűkebb értelemben vett „egészségügyet", hanem a táplálkozástól a lakáson és munkahelyi, valamint környezeti körülményeken keresztül a társadalmi toleranciáig bezárólag mindent, ami jelentős hatással van arra, hogyan jövünk a világra, hogyan éljük le életünket, egészségesek vagyunk-e vagy betegek, jókedélyűek vagy idegroncsok stb. stb. – Ennek a vonatkozásnak *van ugyan köze a*

1.1. ÁBRA. *A fejlődés komplex folyamatának sémája*

gazdasági értelemben vett jóléthez, de nem feltétlenül egyenesen arányos vele. A fogyasztói társadalom sok vonatkozásban rombolja az ember biológiai állapotát – nem is biztos, hogy a pozitív és negatív hatások eredője a pozitív felé billen el;

b) az ember társadalmi lényként értelmezett értékének fogalomkörébe tartozik mindaz a hasznos reflex és tudás, amely alkalmassá teszi az embert arra, hogy a társadalomba való beilleszkedésen keresztül élje le életét, magának és a társadalomnak hasznos tevékenységet tudjon folytatni. Szélesebb értelemben *ez a kultúra* – legalábbis e felfogás értelmében. Ide értendő az *egyén szocializálódottságának („jólneveltségének”) foka, általános és szakmai műveltsége, rutinja, élettapasztalata,* hogy csak példákat említsek. – Ennek is van köze a gazdasági értelemben vett jóléthez, de itt sem lehet merev, egyenes arányosságot megállapítani;

c) a *társadalmi* értelemben nézett „szocializáltság” fogalomkörébe a szélesebb társadalmi közösségek együttélésének és együttműködésének célszerűsége és kulturáltsága tartozik, tehát a *rendelkezési-döntési viszonyok, az elosztás viszonyai, a vetélkedési-kooperációs viszonyok, a konfliktuskezelés kialakult módjai,* hogy megint csak példákat említsek. Nyilván a fejlettség/fejlődés e

vonatkozása *rezultáns*-jellegű az előző kettőhöz viszonyítva, ám nem passzív a szerepe: a társadalmi „játékszabály"- és reflexrendszer éppoly intenzíven hat az egyének viselkedésére, mint amennyire ezekből, mint elemi parányokból tevődik össze.

Fejlett, gazdag az a társadalom, amelyiknek tagjai higiénikus, egészséges körülmények között tudnak élni, fizikai létüket és pszichéjüket érő támadásokat meg tudják előzni, el tudják hárítani, illetve az óhatatlanul keletkezett károkat ki tudják javítani. *Fejlődik* az a társadalom, amelyik e tekintetben előrehalad, nem stagnál, nem degradálódik.

Fejlett, gazdag az a társadalom, amelyik az adott kor színvonalának megfelelő általános és szakműveltséggel látja el tagjait, olyan szinten, amilyen *még* a napi munka során felhasználható és olyan struktúrában, ahogyan az hasznosulhat, beleértve ebbe a napi élet normális menetéhez szükséges társadalmi érintkezési formákat, segítőkészségi reflexeket stb. is. *Fejlődik* az a társadalom, amelyik *kulturálódik,* megfelelő tudást és pszichét biztosítva tagjainak az együttéléshez.

Fejlett, gazdag az a társadalom, amelyik célszerűen szervezi meg magát, racionálisan használja termelési tényezőit, valamint a természeti környezetét, stratégiai távlatban képes reális célokat meghatározni s azokat végre is hajtani, a vagyonokat és jövedelmeket olyan arányok szerint és olyan mechanizmusok segítségével osztja szét, hogy az megfeleljen az előző két követelmény – a kor által megengedett mértékű – tömeges érvényesülésének, képes az eltérő érdekeket éles konfliktusoktól mentesen kezelni. *Fejlődik* az a társadalom, amelyiknek az intézményei, ezek működési módjai, a politikai menedzsment reflexei a fenti irányban mozdulnak el.

- *Az anyagi tényező* állapota, amelybe hat dolog tartozik: *a)* a beruházott vagyon egy lakosra, illetve a technikai felszereltség egy munkaképes lakosra jutó mennyisége; *b)* az ország innovációs potenciálja; *c)* a társadalmi termelés során rendszeresen létrejövő, diszponíbilis jószág-mennyiség és annak használatiérték-tartalma; *d)* a társadalom értékkel bíró naturális és pénzbeli (deviza-) tartalékainak nagysága; *e)* a természeti környezet épségi/károsodottsági foka; *f)* a gazdaság egészének a hatékonysági szint fenntartás/növelés szempontjából való alkalmassága (beilleszkedése a világtrendbe).

  Az egyes tényezők közgazdasági tartalma közismert, nem tartom szükségesnek a részletesebb taglalást.

  Fejlett, gazdag az a társadalom, amelynek termelőeszközökkel, infrastruktúrával való felszereltsége megfelel egyfelől az emberi tényező teljesítménylehetőségeinek, másfelől a kor színvonalának; amelyik rendelkezik olyan kreativitással, amely képes lépést tartani a kor kívánalmaival (aktív részt venni a termelőerők fejlesztésében és/vagy gyorsan, hibátlanul adaptálni a máshol létrehozott hasznos újdonságokat – beleértve ebbe a termelésben való adaptációt

és a hatékony használatot egyaránt; amely a kor színvonalán kialakult, társadalmilag nem káros és nem pazarló termelői-fogyasztói szükségletek ellátásához elegendő terméket tud termelni, vagy gazdaságos nemzetközi termékcserével biztosítani; amely a zavartalan újratermeléshez szükséges tartalékokat a piaci hiányhelyzet kockáztatása nélkül tudja képezni; amely a fizetőképes kereslet normál fenntartásának veszélyeztetése nélkül képes biztosítani a forrásokat a környezeti károk megelőzésére, ill. elhárítására; s végül, amely képes technológiáit, termékeit, szaktudását folyamatosan adaptálni a nemzetközi fejlődés következményeihez: azaz szerkezetileg nem degradálódik.

Fejlődik az a társadalom, amelynek teherbíró-képessége (jövedelem-létrehozó képessége) közelít ehhez az állapothoz.

- *A társadalom állapotához* négy tényező tartozik:
  a) a belső és külső *biztonság;*
  b) az adott társadalom helyzete a nemzetközi *politikai-hatalmi* erőtérben;
  c) valamint a *világgazdasági erőtérben;*
  d) az adott társadalom külkereskedelmi és nemzetközi pénzügyi helyzete.

Az elsőhöz – magától értetődően a társadalom belső egyensúly-állapota, valamint a külső erőktől való tartás, illetve a nemzeti önrendelkezés lehetősége tartozik. A második a nemzetgazdaság nemzetközi politikai érdek-érvényesítésének lehetőségei tartoznak. A harmadik kritérium a társadalom fejlettségének anyagi vonatkozásait helyezi külgazdasági környezetével komparatív helyzete, és végeredményben azt firtatja, hogy a gazdaság a Centrumhoz tartozik-e, s ha igen, milyen pozícióban, ha nem, akkor relatíve kedvező vagy kedvezőtlen, fél- vagy „mély"-periferikus helyzetű-e. Végül a negyedik a közép- és rövidtávú külgazdasági pozíció milyenségét jelzi.

Fejlett, gazdag a társadalom, amennyiben nincs a fenyegetettség állapotában, amennyiben a nemzetközi politikában is és a világgazdaságban is megtalálja érdek-érvényesítési lehetőségeit, illetve amennyiben nincs agyonnyomva, kivéreztetve sem árolló, sem eladósodás, sem kedvezőtlen működőtőkebeáramlás, sem bénító nemzetközi szerződések által. A kiszolgáltatottság, domináltság degradálja az egyéb ismérvek alapján mért fejlettséget, és sokszor elviselhetetlenül súlyosbítja az emberi és anyagi ismérvek meghatározta fejletlenséget.

- A három tényező együttes állapota javarészt meghatározza a *lakosság „komfortérzetét"* – vagyis a józan, reális emberek megelégedettségét (az örökké, mindennel békétlen lumpen és neuralgikus kisebbség „lelkiállapota" *csak* akkor válik mérvadó tényezővé, ha a józan többségben már összegyűlt akkora kielégítetlenség, hogy az *manipulálhatóvá* teszi a lakosság „normális" hányadát is). A lakosság ezt a „komfortérzetet" *két etalonhoz* viszonyítja: egyfelől az előző időszakhoz (maximum az együtt élő nemzedékek idősebbjének aktív

korához viszonyítva!), másfelől a „karnyújtásnyira" lévő – tehát tapasztalatból ismert – más társadalmakhoz. A *tömeges* komfortérzetet az életviszonyokban meglévő, az adott társadalom tradícióihoz képest túlméretezett diapazon csökkenti, akárcsak a méltatlannak tartott nivellálódás. – A „komfortérzet" – előrehajtó erő, fejlődést generál. Szinte önálló termelőerőként működik. Hiánya visszatart. Kisebb defektus a társadalom rövid- vagy középtávú gazdasági teljesítményét csorbítja; nagyobb és hosszan tartó sérülése visszacsatol az emberi tényező fejlődésének torzulásaihoz, s ezáltal stratégiai veszteségek forrásává válik.

1.2. A STRATÉGIA MIBENLÉTE, KIINDULÓ ALAPELVEK

Stratégia – hosszú távú gazdaságpolitikai *koncepciórendszer,* amely a fejlődés és nemzetközi illeszkedés döntő fontosságú *céljait* és a gazdaságpolitika (taktika) követendő *stílusát* mintegy *fél generációs előrelátással* foglalja össze. Nyitott gazdaságokban a külgazdasági stratégia – a hosszú távú gazdaságpolitika egyik alapdimenziója, azaz átfogja az illeszkedés tendenciáin túl a fejlődési és szerkezeti mozgási tendenciákat is, látószögéből nem hiányzik a humánpolitika és a külpolitika se.

Felzárkózási kényszerben lévő, kis, gyenge és – több-kevesebb mértékben – „kívül rekedt", „outsider" nemzetgazdaságok stratégiája nem merülhet ki a nemzetközi piaci impulzusokra való helyes reagálás feltételeinek biztosításában: *rendszerszerűen kidolgozott, tudatosított, az állami politika rangjára emelt,* és a gazdaságpolitika eszközeire desifrírozható stratégiára van szükség. A következőkben a stratégia eme piackonform változatát *„stratégiai tervnek"* nevezzük.

A stratégiai terv készítése jól áttekinthető és elkülöníthető lépések sorozatából áll. A stratégiai tervet komoly *felmérés* előzi meg (ha ez nemrég megtörtént, akkor az adatok, ismeretek karbantartását kell elvégezni!), amely kiterjed a külgazdasági potenciálra, a külgazdasági környezet helyzetére, valamint az elmúlt időszakban követett politika kritikai elemzésére. Ezt követi a *prognózisok* elkészítése, lényegében ugyanezen témakörökben. A hazai potenciálra és a külső környezet adottságaira, valamint kihívásaira készített prognózisok relatív összecsiszolása adja a stratégiai *alap forgatókönyveket.* Ezek leginkább valószínű és kívánatos variánsaiból – az „átjárhatóságok" figyelembevételével – célszerű képezni *a megvalósítási változatokat.* Az egész munkálatsorozat akkor igazán hatékony, ha a gazdaságpolitikai műhelyek, a tudományos műhelyek és a vállalkozási szféra – ugyancsak iteratív elven felépített – együttműködésén (párbeszédén) alapul.

Ez a metodológia időigényes, a nehézségeket erősen csökkentheti egyfelől a stratégia folyamatos „karbantartása" (a munkálatokat célszerű közelíteni a folya-

matos előrelátás és becslés felé!), másfelől a készítők összeszokottsága. A munkálatokat úgy kell beindítani, hogy elkerülhető legyen a kapkodás: ez ui. az elhibázott stratégiák legfőbb oka. Továbbá a munkálatokból gondosan ki kell zárni a pártpolitikai hatásokat (az érdekek „sarkosítottsága" miatt), valamint a kormányzati ciklusokból fakadó ideiglenességeket (a négyéves kormányzási ciklus „csőlátása" miatt).

1.3. KÜLSŐ HATÁSOK

A külső környezetet lehet felfogni olyan *puszta térnek,* amely az adott társadalom mozgási közegeként szolgál: s mivel a tapasztalatok azt mutatják, hogy ez a tér messzemenően nem „puszta" (az adott társadalom nem vákuumban mozog), a teret kitöltő egyéb társadalmakat *korlátozó tényezőként* kell számításba venni: ez a világkép a közös (noha soha be nem vallott) axiómája volt a hódítóknak (Dzsingisz, Napóleon, Hitler, a hidegháború stratégái stb.), de az elzárkózóknak is (Kína, Oroszország).

A másik felfogás a külső környezetet valamiféle *tápoldatnak* fogja fel, amellyel az adott társadalom élénk anyagcsere-viszonyban áll, amelyben „úszkál", amely nélkül létének feltételei nem volnának biztosítva. Az emberi gondolkodásnak végül is ez utóbbi a fő vonulata. Akárcsak a természetben, az emberi társadalmak egymáshoz való viszonyában is felfedezhetjük a „ragadozó", a „parazita", a „préda", a „szimbionta" vonásokat, de még a „szaprofitáét" is. Egy társadalom általános viszonyát környezetéhez a *1.2. ábrá*val illusztrálom. A kapcsolatok négy alapvető dimenzióban létesülhetnek: az első az *anyagi jellegű javak* (áruk, szolgáltatások) egymásnak való termelése és szállítása: ezek jószerével vagy természeti javak, vagy beruházási jószágok, azaz a technika kellékei, vagy pedig a lakosság fogyasztását szolgáló használati értékek. A második a *vagyoni-jövedelmi folyamatok* határokon keresztüli mozgása – ami az egyik irányban vagyon áttelepülését jelenti, amelyet a másik irányban jövedelemáramlás követ – ez a vagyon lehet *pénz* (tőke, hitel, beruházás) s lehet *tudás;* „vasba" csomagolva (= modern technológia!); „pauszpapírba csomagolva" (= licenc stb.); vagy „bőrbe csomagolva" (= szakértő). A harmadik érintkezési szektor az *emberi kapcsolatoké:* ezek családi, baráti és kulturális jellegűek lehetnek (a turizmust nem sorolom ide: ennek keretében nagyon kevés az esély *emberi* kapcsolatok generálására!). A negyedik szektor *a társadalmak érdekeinek, értékeinek, törekvéseinek* a különböző *mechanizmusokon* és *intézményeken* keresztüli egymásra hatása, amely piaci, politikai és kulturális-ideológiai nyitottságon keresztül érvényesül.

A viszonyrendszer másik dimenziója az *erősség.* Ilyen értelemben egy társadalom lehet *zárt,* aminek két fokozata van: az egyik a „hermetikus" zártság, azaz olyan állapot, amikor a társadalom semmiféle kapcsolatot nem tart fenn külfölddel, sem áruk, sem vagyonok, sem emberi érintkezés, sem politikai egymásrahatás területén.*

* Japán a Meiji-restauráció előtt

		NATURÁLIS FOLYAMATOK			VAGYONI FOLYAMATOK		EMBERI ÉRINTKEZÉS	KÜLSŐ IMPULZUSOK		
		természet	technika	fogyasz-tás	tőke	know-how		piaci	politikai	kulturális
ZÁRT	herme tikusan									
	csaknem teljesen									
NYITOTT	felületi									
	organikus									
INTEGRÁLT	félig									
	teljesen									

1.2. ÁBRA. *A társadalom viszonya külső környezetéhez (Általános helyzetmegítélés gondolati sémája)*

A zártság enyhébb fajtája az, amikor a társadalom a kapcsolatait az életfontosságú minimum szintjére redukálja (pl. behozza a helyettesíthetetlen importot és helyébe exportál azt, amit tud – de egy fillérrel sem többet).[**] Ha nem zárt a társadalom, akkor *nyitott,* ami azt jelenti, hogy élénk kereskedelmi, pénzügyi, emberi, politikai, kulturális kapcsolatokat tart fenn a külvilággal, ennek során függései jönnek létre, hat a környezetére és elszenvedi a környezet részéről jövő hatásokat. Ennek is van egy enyhébb és egy mélyebb fokozata. Végül a harmadik erősségi tartomány az *integráltság,* ami a nyitottság olyan, minőségileg megkülönböztethető fokát jelenti, amikor az adott társadalom különállásának körvonalai kezdenek elmosódni, az adott társadalom kezd feloldódni egy szélesebb egységben: ennek is van egy „befejezetlen" és egy „kifejlett" stádiuma.

Ha megpróbálnánk „kitölteni" a fenti mátrixot, egy-egy oszlopba csak egy-egy értékelő jelet tehetnénk. Társadalmunk nem lehet egycsapásra zárt is, nyitott is, integrált is egy-egy szektorban. A különböző szektorok tekintetében azonban a legkülönbözőbb nyitottsági értékekkel találkozhatunk: a társadalom lehet pl. félig integrált az anyagi javak cseréje területén, miközben hermetikusan elzárkózik a piaci impulzusok fogadásától és keményen megválogatja, milyen emberi érintkezéseket engedélyez polgárai számára (gondoljunk a volt NDK-ra!). Másképpen fest persze a mátrix, ha a négyzetekbe nem általános értékítéletet jelölünk be, hanem – mondjuk – partnerenkénti bontást engedünk meg magunknak. Ez esetben előfordulhat, hogy – mondjuk, egy EU tagország – teljesen integrált valamely másikkal szemben (Belgium a másik két Benelux-partner irányában), részben integrált az EU egyik-másik gazdasága irányában (pl. Finnország felé) – de zárt egy olyan gazdaság felé, amelynek hatásait nem kívánatosnak tartja: teszem föl, Észak-Korea irányában.

A külső környezet hatásának közelebbi megítélése *hat dimenzióban* célszerű – ezek közül kettő-kettő áll egymással oly szoros kapcsolatban, hogy mátrix-szerű ábrázolásuk és elemzésük hasznos lehet *(1.2/a. ábra)*.

Az *egyik* összefüggés-pár az adott társadalom és környezete közötti *függés mértékével* kapcsolatos. Ez lehet valamelyik fél mozgását egyértelműen determináló, számottevően befolyásoló vagy jelentéktelen. Másik oldalról a függés lehet egyoldalú vagy kölcsönös, éle irányulhat a partnertől felém (passzív) vagy tőlem a partner felé (aktív). A determináns függőségi hatás gyakorolható egyedül (monopolisztikusan) vagy többen együtt (oligopolisztikusan).

[**] USA a XIX. sz. második felében; Kelet-Európa az 1950–60-as évek embargója idején

1. Függés mértéke	Egyoldalú		Kölcsönös	
	aktív	passzív	szimmetria	aszimmetria
Monopolisztikusan determináns				
Oligopolisztikusan determináns				
Erősen befolyásoló				
Érezhetően befolyásoló				
Alig befolyásoló				
2. Kapcsolat hatása	**Egyértelműen felfelé húzó**	**Inkább felfelé húzó**	**Inkább akadályozó**	**Egyértelműen akadályozó**
Műszaki fejődést indukáló				
Skálahozadékot indukáló				
Komparatív hasznot indukáló				
Cserearány-jövedelem transzfer				
Tőketranszfer–jövedelemtranszfer				
Kultúratranszfer				
Biztonság				
3. Kapcsolatjellemzés	**Múlt**	**Jelen**	**Közeljövő**	**Távoli jövő**
Életbevágóan fontos				
Nagyon hasznos				
Ambivalens				
Inkább káros				
Kifejezetten káros				
Közömbös				

1.2/a. ábra. *A külső környezeti hatás megítélésének gondolati sémája*

A *másik* összefüggés-pár a külső kapcsolatoknak az adott társadalomra gyakorolt hatását elemzi két dimenzióban. Ennek egyik oldala a hatás *természetével* kapcsolatos: ezek szerint a külső környezet megváltoztathatja a hazai műszaki-hatékonysági viszonyokat, a tömegtermelési-hatékonysági viszonyokat, vagy a szerkezeti-hatékonysági viszonyokat. Ezeket együttesen nevezem *indukált* hatásoknak. Ezen kívül beleszólhat a gazdaság jövedelem-realizáló képességébe egyfelől a cserarányokon, másfelől a tőketranszfert követő jövedelemtranszferen keresztül. Ezeket nevezem együttesen *transzferált* hatásoknak. Az indukált és transzferált hatások együttesen adják a külgazdasági hatást.* Ehhez hozzájárul egy kultúratranszfer, amely tényleges gazdagodást is jelenthet és kulturális fejlődést indukálhat is. Végül a kapcsolatrendszer valamilyen módon erősíti, netán gyengíti a társadalom „fizikai" értelemben vett biztonságát: ehhez ugyancsak sokféle tényező számítható – a katonai tényezőtől a bűnüldözésin keresztül a környezetiig bezárólag.

Végül a *harmadik,* felírható mátrix már átvezet a külső környezet komplex hatásának értékeléséhez és prognózisához. Ennek egyik dimenziója a kapcsolatnak az ország szempontjából való rangsorolása, amely az „életbevágóan fontos" fokozattól a „kifejezetten káros"-ig és a „közömbös"-ig terjed. A másik dimenzió az időé: a tapasztalati anyagon alapuló ítéleté a múltat és a jelent illetően, s a prognózisé, ami a közeli és távoli jövőt illeti.

1.4. A LÁTENS FEJLETTSÉG

Azok a nemzetközi politikai és gazdasági tendenciák, amelyek a XX. sz. utolsó évtizedeiben kibontakoztak és – szemmel láthatóan – hosszú távon uralkodókká váltak, csaknem nyomtalanul elsöpörték ama – csak félig és nem is egyértelműen kibontakozott – felzárkózási folyamatot, amelyet Kelet-Közép-Európa gazdasága a XX. sz.-ban produkált. A két olajválság csapásai alatt megkezdődött, majd a '80-as és '90-es évtizedfordulón kibontakozott világpolitikai hegycsuszamlás idején felgyorsult egy sokoldalú degradációs folyamat.

A degradáció a gazdaság és társadalom csaknem minden vetületében látható – némelykor brutális mértékben. A *termelő szektorok* jelentős része tönkrement, a piacok szétomlottak, a nemzeti vagyon elértéktelenedett, a jövedelemtermelő- és eltartóképesség összezsugorodott. (Az utóbbi egy-két évben kimutatott GDP-növekedések oroszlánrésze nem innen származik!) Ez a körülmény az amúgy is gyenge növekedési eredményeket rendkívül ingataggá teszi, ugyanis a tercier szektor csak akkor válhat a stabil felvirágzás motorjává, ha stabil és virágzó mezőgazdaság és ipar áll mögötte. A nemzeti termelés, beruházás és fogyasztás *importra való rá-utaltsága* minden eddiginél nagyobb – miközben a komparatív előnyt magukban

* L. bővebben: Külgazdasági Stratégia, 1.13–1.15. fejezetek.

hordozó, *szofisztikált* ipari tevékenységek az exportokból csaknem teljesen kiszorultak. A kivitel dinamikáját szinte teljes egészében a transznacionális cégek betelepült függvényei biztosítják, ami egyfelől automatikusan húzza magával a kereskedelmi mérleg deficitjét, biztosítja az exportból származó nemzeti haszon jórészének kifolyását az országokból és az export-expanzió létét, vagy nem létét a nemzeti érdekektől teljesen független, cég-szintű üzleti politikák függvényébe helyezi. A nemzeti vagyon jelentős hányada külföldi kézre került, mégpedig a gazdaságok működésének és a lakossági vásárlóképességnek jelentős kulcspontjain és ráadásul meglehetősen „jutányos áron". Az *infláció* irama általában magas és igen lassan mérséklődik: minden milliméternyi elmozdulás a nemzetgazdaság belső és külső gazdasági-üzleti és politikai környezetében drámai módon veti fel a „Pókainé-dilemmát", ti. azt, hogy az elszenvedett veszteséget a „harmat-gyenge" *növekedés,* vagy *egyensúly* rovására oldják-e meg néhány hónapnyi időtartamra, s e megoldást a lakossággal az infláció gyorsulásával vagy az *adóterhek* növelésével, vagy a *munkanélküliségi* ráta újbóli felemelkedésének eltűrésével fizettessék-e meg. A degradáció tendenciáját a gazdaságon kívüli szektorokban is észlelhetjük, a közbiztonságtól a kultúráig, a lakosság egészségi és morális állapotáig bezárólag. Igen nehéz ezért rezonálni a néhol felerősödött „kincstári" és „apologetikus" optimizmusokra. Félő, hogy a közmondásos „alagút végén látszó fény" – az nem az áhított napvilág, hanem egy szembe rohanó mozdony reflektora.

Ezt az aggodalmat látszik alátámasztani a kelet-közép-európai országok *külgazdasági környezetének* állapota is. Hagyományos, „keleti" munkamegosztási szálaik zöme *véglegesen* tönkrement (részben az egész régió *széthullása* és – talán még a hazainál is drámaibb – *degradációja* miatt). Az óhajtott, új környezetnek, ti. az integrálódó Európának, kevéssé fűződik *kézzelfogható* érdeke ahhoz, hogy keblére ölelje őket, viszont elég súlyos belső és külső problémákkal küszködik ahhoz, hogy előnyben részesítsen egyéb költséghelyeket, semmint az igen drágán felzárkóztatható Kelet-Közép-Európát (amelynek keretében Magyarország nem foglal el semmi olyan kivételesen fontos földrajzi, politikai vagy gazdasági helyet, hogy kivételezett elbánást remélhetne akár a kereskedelem, akár a tőkemozgások, akár pedig a gazdasági érintkezés játékszabályait illetően!).

Ilyen helyzetben a fejlődési és világgazdasági illeszkedési *prognózisoknak óvatosságukkal* kell kitűnniük. Igen nagy veszélybe sodorja az országot az, aki *lebecsüli* a '75 óta elszenvedett degradáció mértékét és *túlbecsüli* az ország nemzetközi gazdasági potenciálját, vagy netán geopolitikai helyzetét.

Azt a társadalmi-gazdasági állapotot, amely lehetővé teszi az anyagi szegénység és tőkehiány körülményei között is a fejlődési lendületbe való határozott átmenetet – látens fejlettségnek nevezem. Az egyetlen pozitív hatású stratégiai lehetőség, amely – amint a későbbiekben igyekszem bizonyítani – az „értékmegőrzés": ez nem más, mint egyfelől *építés a látens fejlettség meglevő elemeire és fokára,* másfelől pedig szívós „aprómunka" *a látens fejlettség kiteljesítése, valamint magasabb fokra emelése* irányában.

a) „Lelki gazdagok”

A fenti megközelítés az *okozat* oldaláról igyekszik megértetni a rejtett fejlettség jelenségét: a társadalom anyagi értelemben *még* nem gazdag, alacsony a fogyasztás is és a megtakarítás is, de – ha úgy tetszik – „lelkiekben” felkészült arra, hogy dinamizmusba lendüljön akkor, ha a nemzetközi gazdasági környezet oldaláról valami várva-várt alkalom látszik feltűnni a láthatáron. Bibliai parafrázissal mondhatnánk úgy is, hogy *„boldogok a lelki gazdagok, mert övék a gazdasági felzárkózás lehetősége”.*

Miben is áll ez a „lelki gazdagság? – Alapjában véve négy összetevő rejlik benne: *a)* olyan, tömegesen elterjedt és szinte reflexszé mélyült *értékrend,* amely a dolgosságot, megbízhatóságot, precizitást, takarékosságot, rendszeretetet *abszolút* mértékben felülhelyezi a hedonista értékekkel szemben; *b)* ugyancsak tömegesen beidegződött *tolerancia* a társadalmi együttélésben, ami lehetővé teszi a *kooperativitás* kifejlődését a munkamegosztásban egymásra utalt emberek között, akár generálja e viszonyt a piac, akár nem; *c)* bizonyos szintű általános *alapműveltség,* amely egyfelől széles látókörűvé teszi a gazdasági-üzleti életben részt vevőket, másfelől „oknyomozó” természetűvé avatja őket, vagyis utat nyit az elme számára a kreativitás kifejlődése előtt; és végül *d)* széles körben elterjedt, különböző színvonalú *szakmai műveltség,* amely képessé teszi a társadalom tagjait a rendelkezésre álló, viszonylag *magas színvonalú* technika kezelésére.

Ha egységében nézzük ezt a négy kritériumot, kibontakozik belőlük egy északeurópai vagy kelet-ázsiai dolgozói vagy vállalkozói típus mozaikképe: a józan, szolid, óvatosan kockáztató, megbízható, hozzáértő, jól szervezhető és jól is szervező ember, aki legalábbis arra képes, hogy kifogástalanul és rendeltetésszerűen kezelje akár a termelő, akár a háztartási technikát; érti a társadalmi játékszabályok nagy részét és be is tartja azokat; versenyre van beállítva, de az elérendő cél érdekében hajlandó a kooperációra; becsüli az anyagiakat, de nem tartja öncélnak ezek megszerzését – és így tovább. Mindez persze, ahogyan itt összeszedtem – negatív értelemben vett „állatorvosi ló” (ti. nem a betegségek vannak az ábrán összegyűjtve, hanem az erények!). Azt a társadalmat nevezhetjük „látensen fejlettnek”, amelyben a gazdálkodó-dolgozó emberekről alkotható *összkép,* statisztikusan vett *benyomás* ehhez az ideálképhez viszonylag közelebb áll, mint az ellenkezőjéhez. Vagyis a saját magával szemben igénytelen, egyoldalúan és bornírtan egoista, rövid távra beszűkült tudatú, felületességre hajlamos, folyvást veszekedő-marakodó társadalom, amelyet legyen szabad – jókora malíciával – „csimpánzhordának” csúfolnom, nem éppen prototípusa a látens fejlettségnek.

Végül is *a látens fejlettség a leginkább lakonikus megfogalmazásban a társadalom magas fokú pszichikai-együttélési tudatosságát és stratégia-orientáltságát jelenti.* A legmagasabb fokot, amelyet a XXI. sz. küszöbén a Homo sapiens elnevezésű főemlős elérhetett – függetlenül attól, hogy *pillanatnyilag* van-e abban a helyzetben, hogy nagy tömegű munkaeszközzel dolgozhat, vagy sem, kiépített, korszerű infrastruktúra-hálózatba ékelődve éli-e le életét, vagy sem, s tengernyi

terméket/szolgáltatást fogyaszt-e el, vagy sem. Pontosabban nem függetlenül: mert ha az anyagi állapota *is* magasrendű – tehát *nem csak kultúrája van, hanem civilizációja is* – akkor a fejlettsége nem „látens", hanem „tényleges". A kettő közül valószínűleg a kultúra fejlettsége a döntő, noha értelmetlenség volna tagadni a kettő szoros kölcsönhatását. De a történelem nehezen mellőzhető példákkal szolgál a kultúra prioritása mellett. A XX. század produkált földig lerombolt országokat, amelyeket három-négy év alatt hatékonyabb formában épített újjá a „lelki gazdag" lakosság – és produkált hirtelen meggazdagodott országokat is, amelyek *intellektuálisan* a Harmadik Világ tagjai maradtak, noha az egy lakosra jutó nemzeti vagyon és/vagy nemzeti jövedelem tekintetében meghaladták a legfejlettebb társadalmakat is: aztán le is hanyatlottak, mert csak *felületileg* voltak fejlettek – „pszeudo-fejlettek" – a meggazdagodást kiváltó „történelmi mázlit" nem alapozta meg a nemzedékek során hangyaszorgalommal gyűjtögetett és őrizgetett *látens* fejlettség.

> Az általam látens fejlettségnek nevezett „tünetegyüttes" sok rokonvonást mutat azzal, amit Max Weber *„protestáns erkölcsiségnek"* nevez. Az az embertípus, amelyet őt a „take off" ideális kiagyalójaként és végrehajtójaként leír, lényegében egybeesik a fenti négy kritériummal jelzett emberrel, illetve a jobbára ilyenekből összeálló társadalommal. Két lényeges különbségre hívom fel a figyelmet: az egyik az, hogy az én lelki szemem előtt megjelenő „látens fejlett" társadalom nem feltétlenül protestáns eszméken nevelkedett – noha tudom, hogy Európában ez a fajta érték- és viselkedési rend legkorábban és legkövetkezetesebben a protestáns országokban jelentkezett. Azonban a XX. sz. produkált „protestáns" erkölcsiséget Távol-Keleten is, mégpedig „szuper-minőségben", és Weber által aranyéremmel díjazandó kitöréseket az ellenreformáció olyan egykori epicentrumaiban is, mint pl. Ausztria. A másik különbség az, hogy az én felfogásomban az ilyen embertípust és társadalmi modellt indikáló ideológia – bármilyen legyen is az – eredetileg nem *oka* az észlelt fejlődésnek, hanem *terméke,* s mint ilyen válik aztán a fejlődés folyamatában a kedvező társadalmi arculat *aktív alakítójává.* Nem azért ment végbe tehát korai és hatékony polgárosodás, iparosodás, kulturálódás és civilizálódás Észak-Nyugat-Európában, mert ott az emberek protestánsokká váltak, hanem azért váltak protestánsokká, hogy elszakítsák a köldökzsinórt olyan politikai-ideológiai központoktól, amelyek akkor egyértelműen gátolták ebbéli törekvéseiket. Az csak természetes, hogy önálló gondolkodás- és intézményrendszerüket *éppen olyanná* tették, hogy az elősegítse polgárosodásukat. Meg is lett az eredménye: Észak-Európa XVIII. sz.-ban még igen szegény társadalmai egytől egyig észrevették és meglovagolták azt a történelmi sanszot, amelyet a Sors elébük vetett. Elég *intelligensek voltak* ahhoz, hogy észrevegyék a lehetőséget, és elég *szorgalmasak, munkaszeretőek, képzettek,* valamint *takarékosak* voltak ahhoz, hogy annak a szólásmondás-beli istennek a lába, amelyet elkaptak, a markukban is maradjon. A sort a dánok nyitották meg a XVIII. sz.-ban és a finnek zárták le a XX. sz. második felében.
>
> Nem kívánok az egyoldalúság hibájába esni: az északi kitörésekhez nem volt elég a látens fejlettség puszta megléte: az a bizonyos „történelmi mázli" is kellett hozzá. Szétfeszítené a jelen tanulmány kereteit erre is kitérnem.[*] Ugyancsak számos történelmi példát találhatunk arra vonatkozóan, hogy hatalmas történelmi sanszot hagytak társadalmak el-

[*] Ezeket vázlatosan kifejtettem a „Külgazdasági Stratégia" c. könyvem harmadik részében (Aula, 2001. 605. pp.)

úszni orruk előtt, éppen azért, mert nem rendelkeztek e „látens fejlettségnek" még a csíráival sem (pl. az Ibériai-félsziget országai az Újkor elején!).

Nagyon sokszor leírtam már; a későbbiekben visszatérek rá: ehelyütt csak emlékeztetek arra, hogy számításaim szerint a magyar termelésitényező-vagyon valamivel kevesebb, mint *fele* az emberi munkavégző-képességben és kreativitásban ölt testet. Ennek kb. kétharmada olyan emberek fejébe van „begyömöszölve", akiknek kiképzési ideje – a tanult szakma igényeinek megfelelően – jóval meghaladta a néhány napot vagy hetet, tehát vagy felsőfokú, vagy középfokú iskolát végzett, illetve igényesebb-igénytelenebb szakmunkási kiképzésben, illetve igényesebb betanításban részesültek. A szélesebb értelemben vett nemzeti vagyon mintegy 1/3-a tehát „know-how"-érték. Ez – önmagában – nem rossz alap ahhoz, hogy a magyar lakosságban felfedezhessük a „látens fejlettség" jegyeit.

Nincs rá egzakt felmérés, de elég nagy realitás-tartalommal megbecsülhető a magyar lakosság gazdasági tevékenységre való szocializáltságának állapota is. Az én – sok évtizedes élettapasztalatra alapozott – becslésem szerint a *kifejezetten kreatív* emberek aránya a munkaképes lakossághoz képest mintegy 1:20, az *enyhén* (időnként) *kreativitást mutatóké* 3:20; azoké, akik ugyan nem kifejezetten kreatívak, de a munkájukat az *okok* ismeretében végzik, vagyis *gondolkodók* – 1:5; akiktől a maximális, megkövetelhető magatartás a *precizitás* – további 1:5; akik munkára foghatóságához nem fér kétség, viszont precizitást csak mérsékelten lehet tőlük elvárni, azaz a *dolgosak* – mintegy 1:3: vagyis marad kb. 15%-nyi olyan munkaképes lakosság, amelynek munkára való szocializáltsága gyakorlatilag semmi: ezek a *„használhatatlanok"*. – Ez a megoszlás valószínűleg relatíve is kedvezőtlenebb Magyarországon, mondjuk Ausztriához vagy Hollandiához viszonyítva, mint a szakképzettség szerinti lakosság-megoszlások összehasonlítása. Ami azt is sejteti, hogy a „használhatatlanok" kasztja elég messze felnyúlik a „teljesen szakképzetlenek" kategóriájától kiindulva a magasabb iskolázottságúak felé – különösen annak tudatában, hogy a képzettség nélküliek döntő többségét úgy ismerjük, mint minimum „dolgos" embert. Ha e feltételezés nagyjából helytálló, akkor Magyarországon egy jelentős *deklasszálódási,* talajvesztési jelenséggel állunk szemben, ami valószínűleg az igen erős lendületű iparfejlesztés és urbanizálódás vadhajtásaként már a '60-as években megindulhatott s a rendszerváltáskor felgyorsult. A lumpenizálódás a látens fejlettség egyik, jelen időben is ható „fág"-ja.

Ez azért különösen nyugtalanító, mert *a)* Magyarországon a látens fejlettség kialakulásának *történelmünkben gyökerező* akadályai is voltak (legfőképpen a XVI. sz. óta permanensen fennálló társadalmi bizonytalanság és gazdasági fejlődésünk csaknem megszakítás nélküli retardáltsága, illetve az időnkénti felzárkózási kísérletek összeomlásai!); *b)* az ország termelésitényező-készletében az emberi tényezőkön kívül úgyszólván nincsenek a nemzetközi értékítélet által magasra értékelhető szegmensek: a *termőföld* és *klíma* termékeit példátlanul súlyos és makacs cserearány-veszteség sújtja, *ásványvagyonunk* hiányos, ami van, annak járadékértéke vagy minimális, vagy negatív, *beruházott vagyonunk* korszerűtlen, leromlott, eleve sem egyenszilárd szerkezetű – és oroszlánrészének jövedelemtermelését már nem az ország élvezi, hanem a külföldi tulajdonos. Vagyis igencsak hiányos az a *minimálisan szükséges anyagi termelésitényező-környezet,* amely mintegy keretét adhatja az emberi tényező látens fejlettsége elért foka *megőrzésének,* illetve e fejlettség *gyarapításának.*

Végeredményben, ha lehet Magyarország esetében a látens fejlettség jelenlétéről beszélni (meggyőződésem, hogy *bizonyos mértékig* lehet!), akkor az a magasabb szakképzettségű lakosság körében mindenekelőtt a kreativitási sűrűségben, a közepesen, vagy alig-szakképzettek körében pedig a gondolkodási (ok-keresési és számbavételi) képesség, a precizitás és a megbízhatóság gyakoriságában keresendő. Aktív ellenható tényezőként csak az a mintegy 15%-nyi, „szervileg lumpenizálódott" lakosság vehető számítás-

ba, amelynél egy-két nemzedékre előre sincs remény a „dolgos"-fokozat elérésére. A prognózis kiindulópontja tehát egy, a mai munkaképes lakosság mintegy harmada-fele közötti sávban mozgó tömeg, mint *potenciális előrevivő* tényező, és az említett 1/10–2/10 közötti tömeg, mint *vitán felüli fékező* tényező. Ez bizony kedvezőtlenebb, mint amit – mondjuk – Észak-Európában tapasztaltunk a kitörésük előestéjén, de *kedvező nemzetközi környezetben* és *művészi tökélyre vitt gazdaság-, valamint társadalompolitika* mellett a mainál sokszorta izmosabbá tehető és így alkalmassá válhat arra, hogy egy kedvező történelmi sansz érkezte esetén mozgásba lendíthető legyen.

1.5. A GAZDASÁG TRAUMÁI

a) Traumák és feltápászkodások

Nemzetgazdasági traumának nevezem azokat a fejlődésbeni visszaeséseket, amelyeknek a további fejlődés feltételeire stratégiai horderejű hatása lehet. A „trauma" kifejezés nem azonos a „válsággal" – noha minden válság természetesen egyben trauma is. A visszaesés rendszerint a nemzetgazdasági teljesítményben (GDP) vagy/és a nemzeti vagyonban mutatkozik, kísérőjelenségei (esetleg kiváltó okai) között fontos a külgazdasági egyensúly nagy mértékű megbomlása, valamint a lakosság életfeltételeinek akkora romlása, amely veszélyezteti a nemzeti munkaerő bővített újratermelését. A trauma által okozott kár egy része a tényleges pusztulás (P), a másik része az elmaradt előrejutás *(1.3.1. részábra)*. „Pusztulásnak" nevezem, holott – legalábbis a folyó jövedelemképződés tekintetében – ugyancsak elmaradt, meg nem termelt értékekről van szó. Én ezt is „pusztulásnak" fogom fel – a tétlenséggel elvesztegetett idő és energia ui. csak a jövőbeni energiakifejtés rovására, vagy túlzott erőfeszítéssel pótolható *(1.3.3. részábra)*. A másik része a „be nem következett továbbfejlődés (E). A tényleges veszteség e kettő összege:

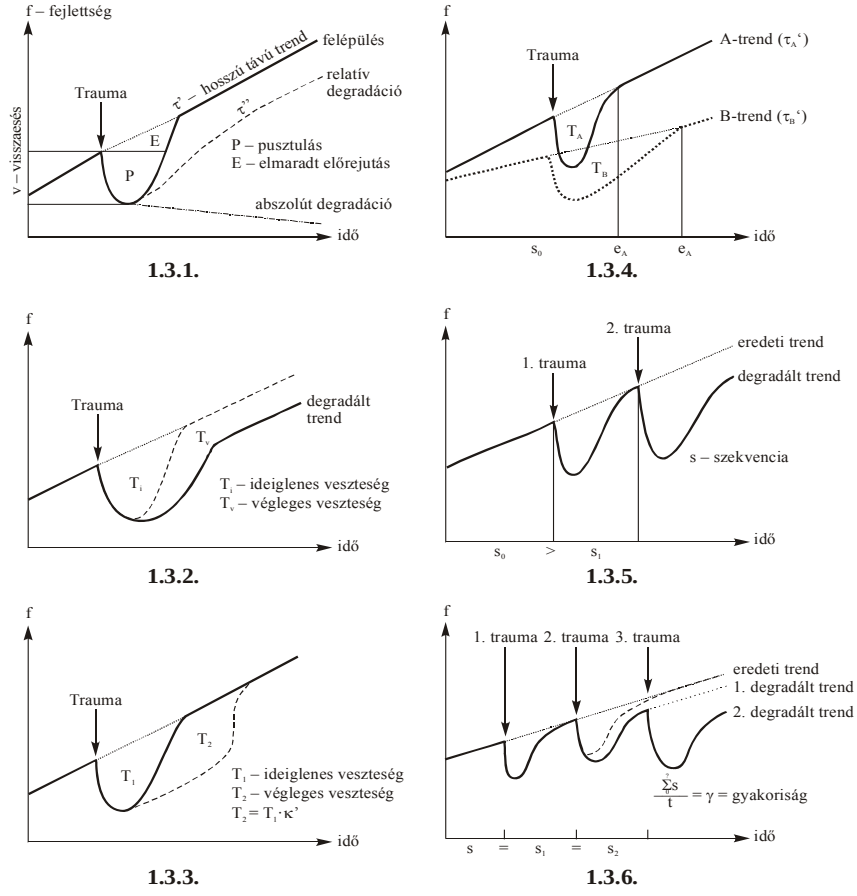
$$T_1 = P + E$$

A „helyreállítási periódust" követően* a gazdaság jövedelemtermelésének egy része egészen addig a pusztulás és elmaradt jövedelemképződés pótlására fordítódik, míg az nem kompenzálja a közben kamatos kamattal (K) megnövekedett veszteséget (T_2):

$$T_2 = T_1 \cdot K'$$

(A *„T"* jelölés arra utal, hogy a veszteségek mértékét a görbék közötti területek nagysága jellemzi!)

* Jánossy Ferenc kifejezése: „A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok" (1966) c. művében használja.

1.3. ÁBRA. *A nemzetgazdasági traumák*

Végül, a trauma maradandó alakváltozásokat is okozhat a fejlődésben: lepusztulnak az emberi vagy tárgyi termelőerők, demoralizálódik a társadalom, tartós pozícióveszteség keletkezhet az ország nemzetközi piaci pozícióiban stb. stb. Ez esetben az újra felvett fejlődési trend az eredeti alá csúszik: „degradálódik". A trauma által előidézett ideiglenes veszteség (T_i) mellett igen tartósnak („véglegesnek") ítélhető fejlődési lemaradás következik be (T_v) *(1.3.2. részábra)*. Ha a fejlődés – „egy lépcsőfokkal lejjebb" ismét felveszi az eredeti trend meredekségét, úgy „relatív degradációról" beszélhetünk. Ha ellenben a trauma visszaesését a korábbinál lanyhább fejlődés követi: az újjáépítési periódus elhúzódik, az újra felvett fejlődési trend lanyhább az elveszítettnél, abszolút degradációval állunk szemben. Ennek végleges formáját illusztrálja az *1.3.1. részábra*.

Az *1.3.4–6. részábrák* folytatják a gondolatmenetet. Az *1.3.4. részábra* azt illusztrálja, hogy az eleve nagyobb lendületben lévő (meredekebb trendvonallal rendelkező) gazdaságok (t) – több felgyülemlett energiával rendelkezvén – a trauma elszenvedését gyorsabban tudják eliminálni, mint a lanyhábban fejlődők (t"). Az ábrán a két gazdaságot ért trauma azonos „erejű", mégis a dinamikusabb gazdaság hamarabb éri el eredeti trendvonalát (e_A), mint a lanyhább (e_B). Az ábrán sejttettem, hogy esetleg a trendvonal meredeksége is csorbát szenvedhet – ez azonban nem feltétlenül következik be: csak akkor, ha valami belső vagy külső

körülmény a gyengébb gazdaság ellenálló képességét a traumával egy időben gyengíti. – Az mindenesetre kiolvasható a sémából, hogy ugyanazon erejű csapás az erőtlenebbül fejlődő gazdaságnak nagyobb kárt okoz, mint a dinamikusnak – főként az újjáépítési időszak elhúzódása miatt:

$$T_B > T_A$$

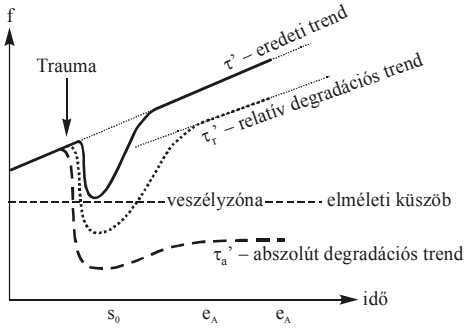
„A szegény embert még az ág is húzza."

Az *1.3.5. részábra* egy másik összefüggésre hívja fel a figyelmet: az egymást követő traumák időbeni sűrűsödésének veszélyes voltára. Ha ugyanis a következő (az ábrán 2.) trauma hamarabb lép fel, mint az előző (lerövidül a szekvenciája: $s_1 < s_0$), a gazdaságnak kevesebb idő jut az erőgyűjtésre. Így egy következő – az előzőnél akár nem is súlyosabb – trauma nagyobb roncsolást visz véghez az ország fejlődését elősegítő tényezőiben, ezért a trendvonal az újjáépítést követően az eredeti alá csúszhat (degradálódik). Amíg a fejlődés meredeksége részben az adott gazdaság alanyainak dinamizmusától függ (vállalatok, gazdaságpolitika), addig a szekvencia rövidüléséért már elég nagy mértékben a „Sors" felelős: természeti csapások, háborúk, a világgazdaság turbulenciái, a külpiacok ellehetetlenülése mind olyan tényezők, amelyek nem periodikus ütemességgel jelentkeznek a nemzetgazdaság életében. Ha sűrűsödnek – akadályozzák a nemzeti fejlődési energiák működését.

Végül az *1.3.6. részábra* azt a jelenséget illusztrálja, amikor „a baj nem jár egyedül" – a gazdaságnak egy sorozatnyi traumát kell elszenvednie – akár egyenlő időközökben is ($s_0 = s_1 = s_2 = \ldots = s_n$). Ezt – magától értetődően – „gyakoriságnak" (γ) nevezem, és az egy stratégiai időszak alatt bekövetkező traumák, valamint az időszak hossza hányadosaként értelmezem:

$$\gamma = \frac{\sum_{0}^{n} s}{t}$$

Az *1.4. ábrán* a 2. trauma nyomán két lehetőség van jelezve: a pontozott vonal esetében a trauma nagysága azonos az 1.-jével és a gazdaság vissza tud sorolni az eredeti trendre – ha késéssel is. A második esetben a második trauma mértéke meghaladja az előzőt: ez maradandó deformációt hoz létre a fejlődési trendben, noha nem túlzottat. A harmadik trauma már jelentősen degradálja a gazdaság fejlődési lehetőségeit: ennek egyik oka a trauma nagysága, a másik pedig a gazda-

1.4. ÁBRA. *Maradandó torzulás küszöbe*

ság „kifáradtsága” a két előző trauma elviselésének következményeképpen.*

Az eddigiek során is fel-felbukkant a gondolat, miszerint a gazdaság regenerálódási és továbbfejlődési képessége térben és időben igen eltérő lehet. Más-más fejlettségi szintű termelésitényező-garnitúrával, gazdaságpolitikai kultúrával bíró gazdaságok azonos traumát más-más módon viselnek el. Egy adott gazdaság másképpen viseli el a traumát virágzás, illetve dekonjunkturális mélypont esetén, fejlődési energiákkal feltöltött, vagy éppen leapadt állapotban.**

Ez óhatatlanul a határértékek felé fordítja a figyelmünket. Nem nagyon lehet számszerűségekben megfogni (legfeljebb modellekben, amelyek viszont olyannyira kénytelenek egyszerűsödni, hogy a gazdaságpolitikai gyakorlatban alig lehet őket használni!), de az életfolyamatok során elég biztosan kitapinthatók azok a küszöbök, amelyek a gazdaságstratégia szempontjából sorsdöntőek lehetnek. Ne „pontokra” vagy „vonalakra” tessék gondolni, hanem „sávokra”. Ilyen közelítésben a gyakorlott és nagy kapcsolóképességű gazdaságpolitikus (– műhely) elég nagy biztonsággal kitapinthatja a cselekvési optimum vagy az elviselhetetlen veszély zónáit.

Hasonló küszöbérték érzékelhető a szekvenciahossz és a gyakoriság idejében. Kitapintható az a minimális trauma-traumát követő „követési távolság”, amely még nem meríti túl vagy zavarja össze a traumát elszenvedő gazdaság energiáit s így lehetőséget ad az eredeti trendvonalra való vissza-navigálásra. Továbbá az is kitapintható, hogy az egyenként küszöbérték alatti traumákból mennyit tud egy 15–25 éves időszak alatt a gazdaság maradandó károsodás nélkül elviselni. (Ezek is ábrázolhatók volnának grafikusan, engedtessék el nekem olyan diagramok felrajzolása, amelyek nem feltétlenül szükségesek a jelenség megértéséhez!)

b) Nemzetközi és hazai eredetû trauma-keltő tényezők

Minél intenzívebb egy nemzetgazdaság bekapcsolódása a nemzetközi áru-, tőke- és termelésitényező-, valamint információáramlásba, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a nemzetközi piacokon fellépő turbulenciák meg fogják rázni az adott gazdaságot. Minél stabilabb és dinamikusabb az adott nemzetgazdaság, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy ez a trauma az irreverzíbilis torzulásokat okozó küszöb alatt marad. Az egyik erő tehát a világpiaci függés mértéke, a másik pedig a nemzetgazdaság fajlagos teljesítőképességének színvonala. A trauma által okozott kár tehát egyenesen függ a gazdaság nyitottságától és fordított arányban áll a nemzetközi piaci attraktivitásával:

---

* Vagyis ezen az ábrán jelenik meg az a magától étetődő igazság is, miszerint a nagyobb trauma nagyobb megrázkódtatást okoz!

** A háborúnak is van hasonló szabálya: egy előrenyomuló csapategységnek egy bizonyos ponton meg kell állnia és védelemre berendezkednie, különben alkalmatlanná válik arra, hogy elszenvedje az ellenfél esetleges ellentámadását.

$$T = f\left(\frac{e',\ i',\ k'}{v',\ j'}\right)$$

(ahol a T a trauma által okozott, előrebecsülhető vagy konstatálható kár nagyságát jelenti, az e' a GDP exporthányadát, az i' a nemzeti felhasználás importhányadát, a k' a nemzetközi tőke- és jövedelemtranszferek egyenlegének arányát az éves nemzeti megtakarításhoz, a v' a nemzeti vagyon, a j' pedig a GDP egy lakosra jutó nagyságát).

A *nemzetközi piaci hatások* hatása alapvetően négy tényezőben foglalható össze:

a) az árupiaci elhelyezési és értékesítési lehetőségek volumene, valamint biztonságának konstatálható vagy előrebecsülhető változása:

$$q'_w = \frac{dq_{w,n}}{dq_{w(n-1)}}$$

(vagyis elméletileg a tárgyidőszak és bázisidőszak árufolyamainak differenciálhányadosa, gyakorlatilag a láncindexe);

b) fejlődési források (tőkék, termelési tényezők) bevonási lehetőségeinek változása:

$$q'_c = \frac{dq_{c,n}}{dq_{c(n-1)}};$$

c) az árukereskedelem cserearányainak változása:

$$p' = \frac{dp_{c,n}}{dp_{c(n-1)}};$$

d) a nemzetközi jövedelemáramlási viszonyok változása:

$$j' = \frac{d(j_{im} \pm j_{ex})_n}{d(j_{im} \pm j_{ex})_{(n-1)}};$$

Összességében:

$$\Pi' = Q_w \cdot q'_w - Q_c \cdot q'_c \cdot P \cdot p' \cdot J \cdot j' : 1,$$

ahol a nagybetűkkel jelzett szorzók – súlyok, vagyis

$$Q_w + Q_c + P + J = 1.$$

Ha a számított, becsült vagy előrejelzett Π' értéke meghaladja az 1-et, a nemzetközi közeg „immunizál" – vagyis hozzásegít ahhoz, hogy az esetleg jelentkező trauma kikerülhető vagy legalábbis enyhíthető legyen. Ellenkező esetben a külgazdasági közeg/pozíció növeli a gazdaság traumára való hajlandóságát. Stratégiai előrejelzésekkor számolni tanácsos a traumát okozó piaci változás erejének, szekvenciájának és gyakoriságának kockázataival is:

$$\Pi' = Q_w q'_w \rho_w \cdot Q_c q'_c \rho_c \cdot P p' \rho \rho \cdot J j' \rho_j : 1,$$

(ahol a ρ-k annak valószínűségét jelzik, hogy az esetleg bekövetkező traumatikus hatások átlépik-e az elviselhetőség határát (0,5), illetve eléri-e az abszolút degradációt okozó erősséget (1,0). A ρ-k szorzata minél közelebb van az 1-hez, annál rózsásabbak a kilátások).

A hazai traumatikus tényezők közül ugyancsak négyet érdemes részletesebb elemzés alá venni:

a) a nemzeti értéktermelő teljesítmény (GDP, a képletben *Y*-nal jelölve) mérhető, vagy remélhető változása:

$$Y' = \frac{dY_n}{dY_{(n-1)}};$$

b) illetve ennek hatékonysági vonatkozásai:

$$Y'' = \frac{dY_n \cdot d(C, L, Im, Ex)_n}{dY_{n-1} \cdot d(C, L, Im, Ex)_{n-1}}$$

(ahol az *Y*" a folyó jövedelemtermelés hatékonyságát jelenti, a *C* az állótőke növekedést, az *L* a munkaerő értékváltozásait, az *Im* az importot és az *Ex* az exportot. Vagyis az *Y*" összetett hatékonysági mérőszám, a teljesítménynek a különböző tényezők változásaira való érzékenységét reprezentálja);

c) a humántőkének értékében bekövetkezett változások:

$$H' = \frac{d(ké, kr, ku)_n}{d(ké, kr, ku)_{n-1}};$$

(ahol a „*ké*" a képzettségi szintet, a „*kr*" a kreativitás fokát, a „*ku*" az emberi magatartásformák kulturáltságát jelzi: mondanom sem kell, hogy ezek csak megbecsülhetők, alig számszerűsíthetők).

d) a gazdaság finanszírozási játéktere, vagyis a trend tartásához elengedhetetlen fejlesztések finanszírozhatósági foka, ami a tényleges és a megkövetelt beruházások hányadosa, illetve ennek változási tendenciája:

$$\varphi' = \frac{I_{tényl}}{i_{szüks}};$$

(ahol az *i* a beruházást jelenti);

$$F' = \frac{d\varphi'_n}{d\varphi'_{n-1}}.$$

Ezek értékei egyenként meghaladhatják az 1-et – és akkor előrehajtó, „immunizáló" szerepük van, vagy nem érik azt el, ebben az esetben a gazdaság gyengeségét jelzik. Lehet összesíteni is:

$$\Gamma' = y_1 Y' \cdot \rho y_1 \cdot y_2 Y'' \cdot \rho y_2 \cdot h \cdot H' \cdot \rho_h \cdot f \cdot F' \cdot \rho_f : 1,$$

(ahol a kisbetűk a súlyokat jelentik ($y_1 + y_2 + h + f = 1$), a ρ-k pedig a kockázatokat).

Amennyiben a Γ meghaladja az 1-et, a hazai gazdasági feltételek könnyíteni fogják egy esetleg elszenvedendő trauma túlélését. Ellenkező esetben az ország trauma-érzékenysége magas.

c) Trauma-impulzusnagyság és nemzetgazdasági reakcióhevesség

A traumát okozó – jelen vizsgálatomban külső – tényező nem önmagában érdekes a gazdaságstratégia számára, hanem csak annak függvényében, hogy a nemzetgazdaság milyen erősen reagál rá. Vagyis az érzékelendő és számításba veendő a „fajlagos reakcióhevesség":*

$$P' = \frac{\Gamma'}{\Pi'},$$

ami elvileg (amennyiben számszerűsíthető) kifejezi azt, hogy a nemzetközi feltételrendszerben bekövetkező elemi elmozdulás milyen elmozdulást vált ki a nemzetgazdaság működési feltételeiben.

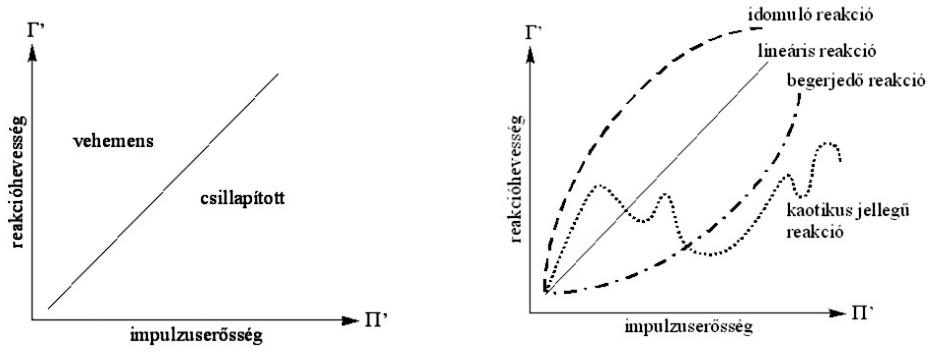
Persze a dolog fordítva is igaz: a első feltételváltozások visszahatnak a gazdaság nemzetközi pozícióira. Ezt a P' reciproka reprezentálhatja egy, a P' mérése utáni időszakban.

A külső-belső hatások folyamatos visszacsatolásai hullámmozgást eredményeznek a gazdaság fejlődési feltételeiben. Ez végső soron kiformálja a gazdaság reakciótípusát az őt ért impulzusra.

Ez vagy „vehemens" – ilyenkor a nemzetgazdaság kis traumakeltő impulzusokra is erősen reagál, vagy „csillapított", vagyis – pesties kifejezéssel élve a gazdaság „bírja a rázást". *(1.5. ábra)*

Az impulzusok, eredetüket és jellegüket tekintve sokfélék és rendszerint összetettek. A legfontosabbjait az előző fejezetben vázoltam. Itt csak arra mutatok rá, milyen irányban befolyásolják a gazdaság működését:

* A flegmatikus embernek szidhatom a felmenőit – csak legyint rá. A szangvinikusra görbe szemmel nézek – és máris bicskát ránt!

1.5. ÁBRA. *A traumaérzékenység foka és a reakciógörbe*

Független (külső) hatások

	Kedvező esetben	Kedvezőtlen esetben
q'_w	bevétel nő	devizaforrás szűkül
q'_c	nemzeti vagyon nő	nemzeti vagyon szűkül
p'	jövedelem beszívás	jövedelemvesztés
j'	jövedelem beszívás	jövedelemvesztés

Függő (nemzetgazdasági) reakciók

	Kedvező hatás	Kedvezőtlen hatás
Y'	felhalmozási és fogyasztási forrás bővül	forrásszűkülés
Y''	termelésitényező-egységre eső GDP nő	gazdasági „üresjáratok” keletkeznek
F'	fejlődési források rendelkezésre állnak	forráshiány
H'	bővített újratermelési lehetőségek	sorvadási veszély

Az Y' és Y'' már rövid távon gondot jelent. Az Y'' és az F' gondjai áthúzódnak középtávra, míg az F' és H' reakciói inkább stratégiai horizontban vehetők számításba.

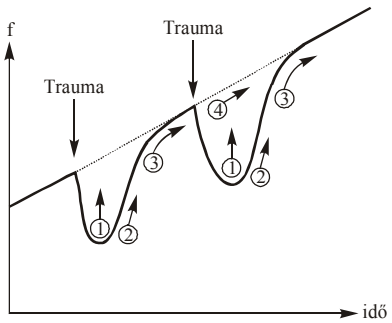
Ha a külső hatások (Π') párhuzamosan és nagyjából egyenlő intenzitással jelentkeznek, az ezeket felfogó gazdaság – mint említettem – vagy vehemensen, vagy csillapítottan reagál, és bármelyik reakcióerősség lehet az impulzusok érkezésének vagy erősségének függvényében erősödő („begerjedő”) vagy gyengülő („idomuló”) jellegű. Ám legtöbbször sem az impulzusok érkezési ideje, sem sorrendjük, sem erősségük nem egyforma: a gazdaságot „turbulencia” éri, ami rendszerint nehezen előrebecsülhető lökésszerű („kaotikus jellegű”) hatásokat okoz. Ezeknek persze van „fedőgörbéje”, ami végül is valamilyen folytatólagos tendenciát mutat – ám a lökések erősségének és szekvenciájának csúcsértékein olyan, javarészt visszafordíthatatlan károsodás jöhet létre, amely megváltoztathatja a gazdaság hosszú távú működési feltételeit.

d) A trauma-érzékenység stratégiai szerepe

A helyzetfelmérési stádiumban tanácsos végiggondolni – ha lehet: számítani – az előzőekben vázolt jelenségeket és tényezőket a nemzetgazdaság múltbeli és várható jövőbeli viselkedése (érzékenysége, reakcióhevessége) szempontjából. Ha ezt elmulasztjuk, hasonlóan viselkedünk, mint az a műugró, aki először elrugaszkodott a trambulinról és csak aztán győződött meg arról, hogy van-e a medencében víz. – Eleve számítani kell azzal, hogy értékítéletre közvetlenül alkalmas adatrendszert nem fogunk tudni összeállítani. Ezért igen nagy szerepe lehet a magasan képzett és tapasztalt elméleti, valamint gyakorlati szakemberek megítélései összegyűjtésének és elemzésének. Ez célirányosított, rövid, tömör tanulmányokat, valamint „véleménygyűjtési" megbeszéléseket (hadd kerüljem meg a modoros „brainstorming" kifejezést!) követel – lehet, hogy több lépcsőben. Az sem haszontalan, ha ezeket az érzékenységi és reakcióhevességi tényezőket nem csak országos általánosságban vizsgáljuk meg, hanem a trauma-érzékenység szempontjából kulcsfontosságú részterületekre vonatkozóan elkülönített véleményt is igyekszünk alkotni. Végeredményben képet kell kapnunk a gazdaság teherbíró-képességéről, közvetve annak az esetleg bekövetkező traumának a mértékéről, amelyet a gazdaság még tartós károsodás nélkül el tud viselni („küszöb"). Ebből levezethetők azon intézkedések, amelyek növelhetik ezt a küszöbértéket, valamint érzékelhetővé teszik a lehetséges károkat, összevetve ezekkel a gazdaság regenerációs képességének adottságait.

A második lépés a „π" lehetséges nagyságának megbecsülése – nyilván forgatókönyv-sorozat keretében. Ez tulajdonképpen egy nemzetközi piaci prognózis, a négy szempontra való központosítás által erősen fegyelmezve, a „felbukfencezési" veszélyek lehetséges pontjainak, módjainak feszegetésére sarkítva.*

Magától értetődően a harmadik lépés a trauma-megelőző, elhárító és mérséklési stratégia különböző változatainak „megálmodása" annak érdekében, hogy a gazdaság mikro- és makro-szereplőinek reflexei, döntései és tervezgetései minél közelebb vigyék a gazdaságot a lehetséges trenden való mozgásra, illetve az ide való felzárkózásra.

1.6. ÁBRA. *Gazdaságpolitikai beavatkozások kulcspontjai*

* Ha az eszmefuttatás címében nem a „trauma" szó szerepelne, hanem „az isten lábának megragadása", akkor itt kitérnék a kedvező alkalmak jelentkezésének és kiaknázásának feszegetésére is – és a stratégiai munkálatok során ezt el is kell végezni. Az ország adottságait és a világgazdasági környezet tendenciáit ismervén azonban nem érzek lelkiismeret-furdalást azzal kapcsolatban, hogy a gondolatsort a bajok elkerülésének, illetve hatásuk mérséklésének kérdéseire összpontosítottam.

Az intézkedés jellege a következő főbb csoportokra osztható *(1.6. ábra)*: 1. A bekövetkező trauma kárainak mérséklése; 2. az újjáépítési folyamat gyorsítása; 3. a gazdaság eredeti, hosszú távú trendvonalra való visszaállítása (vagyis a degradáció elkerülése); 4. az esetleg újból bekövetkező traumatikus helyzet megelőzése.

Mindezek főleg a gazdaság reálszférájára irányulnak. Ha itt megszületik egy többé-kevésbé megnyugtató tisztánlátás, akkor tanácsos a hatási eszközrendszer megválasztásáról dönteni. Ez az 5. lépés.

Engedtessék el nekem a lehetséges fiskális-monetáris eszközkombinációk taglalása: ez minden valamirevaló egyetemi tankönyvben megtalálható. Az ilyen, közvetett és normatív eszközrendszert nevezném (ha már a címben „traumát" emlegetek!) „belgyógyászati" típusú terápiának, és velük kapcsolatban csak annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy addig van kielégítő hatásuk (persze az eszközkombináció helyes megválasztása esetén!), amíg a traumaveszély, illetve fejlemény mértéke nem haladja meg lényegesen a fentiekben „küszöbként" emlegetett mértéket. Súlyosabb szituációk esetén a gazdaságpolitika akkor jár el helyesen, ha „sebészeti" jellegű intézkedésekre is rászánja magát.[**]

Ilyen „sebészi" jellegű beavatkozások a makroökonómiai szinteken kidolgozott fejlesztési programok, az ezekre alapozódó finanszírozási konstrukciók, az export-elősegítés intézményeinek működtetése, az állami szektor stratégiájának hozzáidomítása a védekezési elképzelésekhez stb. stb. Igen nagy luxus volna ezekről lemondani, akár az államapparátus kényelmi szempontjai, akár ideológiai zelótizmus miatt.

1.6. AZ ELŐREJELZÉS REÁLIS LEHETŐSÉGEI

Arra a merész emberre, aki külgazdasági stratégia céljaira vállalkozik jövőképek – vagyis összetett prognózisok – farigcsálására, igencsak illik Voltaire csípős megjegyzése az orvosokkal kapcsolatban. A Nagy Gonoszkodó azt mondta ugyanis, hogy orvosnak nevezzük azt az embert, aki egy általa alig ismert szerrel vállalkozik egy általa még kevésbé ismert szervezet meggyógyítására. A külgazdasági prognoszta számára az „alig ismert" jelenség, az a *nemzetgazdaság* hatásmechanizmusa, illetve ezek eredői, a „még kevésbé ismert" pedig a *nemzetközi gazdasági-politikai környezet* hatásmechanizmusai, illetve ezek egybefonódásaiból, visszacsatolásaiból származó eredő hatások.

Ezt a gyengénket hajlamosak vagyunk még saját magunk előtt is elhallgatni. Olyanok vagyunk, mint az esti erdőben gyalogló kisgyerek, aki félelmében vidá-

[**] Ha elesünk és kék lesz a térdünk, elég ólomecetes borogatást rakni rá. A nyílt törés helyrehozatala azonban nem megy műtét nélkül!

man fütyörészik. Három, általánosan használt önámítást említek csak illusztrációképpen. Az egyik úgy hangzik, hogy a piaci ágensek a cserefolyamatokban tanúsított viselkedése csaknem olyan biztonsággal kiszámítható, mint egy vegyületé a vegyi folyamatban. A másik is közismert: a gazdaságban mindenki következetesen és racionálisan a saját érdekeit követi, a mozgások sztochasztikus eredő hatásaképpen kijön a közjó. S végül – a XX. század második felének nagy vívmányaként erősködünk –, hogy a globalizációs tendenciák kompenzálják az oligopolizálódási tendenciákat, vagyis Földgolyó-szinten újra reprodukálódnak a manchesteri szabadpiac feltételei. Ha e három tétel áll, akkor nincs „alig" vagy „még kevésbé" ismert jelenség. A jövő nagyjából – a kibírható hibahatárok között – leírható néhány jól kiválasztott függvény segítségével.

A gazdaságpolitikai gyakorlatból persze ismerjük, hogy ennek a vidám fütty-szónak mindhárom „leitmotív"-ja hamis. A XX–XXI. századforduló gazdasági folyamatait nem lehet valamiféle „általános gáztörvények" segítségével leírni: sem a múltra vagy jelenre, sem pedig a jövőre vonatkozóan. Ez még az általunk *mégis csak* jobban ismert és kézben tartható nemzetgazdaságra is igaz, hatványozottan igaz azonban arra a nemzetközi környezetre, amelynek hatásmechanizmusait, valamint az ezek eredő hatásaiképpen kibontakozó tendenciákat és majdan valósággá váló történéseit csak igen nagy bizonytalansággal vagyunk képesek megbecsülni. Márpedig a külgazdasági stratégia a hazai gazdasági potenciál és a nemzetközi feszültség olyan jellegű feloldásának művészete, hogy ebből a nemzetgazdaság fejlődési feltételeinek javulása jöjjön ki. Tehát nem engedhetjük meg magunknak sem azt a luxust, hogy könnyen megoldható számtanpéldának tartsuk azt, ami nem az, sem pedig azt, hogy lemondjunk e kemény számtanpélda megoldásáról csak azért, mert nehéznek találjuk.

Az alábbiakban azt szándékozom vázlatosan összefoglalni, mire jutottam e dilemma megoldási kísérletei során közgazdászi praxisom azon csaknem négy évtizede alatt, amióta ezen dolgozni egyik legfontosabb feladatom.

a) Mit célozhat meg a stratégiai prognózis és mit nem?

Azzal kezdem, hogy mitől kell tartózkodnia. – Mindenekelőtt a „beamteri szemlélettől", ami ez esetben a fogódzkodókhoz, támpontokhoz, ürügyekhez való görcsös ragaszkodást jelenti: ebből táplálkozik egyfelől a minden áron való kvantifikálási kényszer, másfelől a majdan végbemenő gazdasági folyamatok begyömöszölése néhány végtelenségig leabsztraktizált függvény előre elgondolt alakulásának kalodájába. Ha ugyanis a várt esemény nem következik be, vagy az előre jelzett tendencia nem bontakozik ki, vagy nem úgy bontakozik ki, akkor tessék felelősségre vonni a képletet, a függvényt, a prognosztától a tizedes pontok helyes kitételét el lehet várni, de az *intuíciót* – azt nem! – Még a „sine ira et studio"-extrapolációknak is csak igen-igen korlátozott szerepük lehet a prognózis-munkálatokban, mégpedig minél hosszabb távra szól ez az előrejelzés, annál kevésbé. A „vágyakkal telített" extrapolációk azonban teljesen kizárandók: akkor is, ha ezek a vágyak egy nemzetgazdaság *reális* lehetőségeinek valóra válási esélyeire vonatkoznak, és akkor is, ha a „sandán sarkított" jövőkép netán hatalmi központok (vagy arra

aspirálók) ígérgetéseit hivatottak valami realitás mezébe öltöztetni. – Azt hiszem, nem szükségeltetik példákat sorolnom. A XX. században élt nemzedékek ilyen vágy-orientált prognózisokkal gyomorrontásig lettek lakatva világszerte.

Továbbá: a prognózisoknak nagyon szigorúan tartózkodniuk kell a külföldi környezet erőviszonyainak, tendenciáinak, az adott nemzetgazdaságra való hatásai által befolyásolt mozgási tér *lemerevítésétől:* a prognózis nem a „Gazdi parancsa" a Blöki számára, amelyet a stratégia, azaz a „farkcsóválás" követ. Még akkor sem, ha az ország nemzetközi gazdasági-politikai helyzetében egy ilyen „Gazdi" jelenléte érzékelhető. A prognózis – *értékhordozó* alkotás: azt az értéket hordozza, hogy a jövőkép adjon alkalmat a nemzetgazdaság számára *az adott realitások között elérhető leggyümölcsözőbb* külgazdasági illeszkedés módozatainak megtalálására. Ha elhatároljuk magunkat attól, hogy előrejelzésünket X vállalatcsoport, Y nemzetgazdasági szegmens vagy Z hatalmi csoportosulás vágyainak legmegfelelőbb stratégia irányába „sarkítsuk" – akkor ezt fokozott óvatossággal kell elkerülnünk az IMF, az EU vagy valamelyik kedvenc partnerünk esetében.

Végül azt is kerülnünk kell, hogy a prognózis a nemzetgazdaság részterületei – egyenként, elszigetelten szemlélve lehet, hogy reális – fejlődési-kitörési lehetőségeinek puszta összegzésévé váljék: az ugyanis a legbiztosabb útja annak, hogy a végén olyan stratégia jöjjön össze, amely a felhajtható erőforrások több száz százalékának felhasználásával volna csak megvalósítható – azaz rosszabb, mintha nem volna stratégia, mert semmi egyébre nem szolgál, csak az áldz forrás-marakodások ideológiai támasza céljaira. Bármilyen jól is hangozzék az „alulról építkezés" elve, a nemzeti szintű külgazdasági prognózisnak a részterületek saját előrejelzései csak egyik forrását képezhetik.

Ha arról az oldalról közelítem meg a külgazdasági stratégia előrejelzés-igényét, hogy *milyennek kell lennie,* akkor tulajdonképpen egyszerűen fogalmazhatok: a hazai potenciál és a külső folyamatok iteratív közelítése alapján rá kell mutatnia a nemzetgazdaság külső környezetének jövőbeni, legfontosabb *minőségi* jellemzőire, illetve ezek fejlődési irányaira, továbbá valamelyes „meggyőző erővel" jeleznie kell a várható *törési pontokat,* valamint azok bekövetkeztének megközelítő valószínűségét. Ez persze a valóságban nagyon magas követelmény, noha igen egyszerűen teljesíthetőnek látszik: valahogy úgy kell értelmezni, mintha arra a kérdésre, hogy „hogyan kell egy használható hegedűt legyártani?", azt a választ kapnánk, hogy „úgy, hogy az alkalmas legyen Paganini virtuozitásának kiszolgálására". Indexeink összegyűjtésével ugyanis könnyű mindenféle mennyiségi ismérveket kifejeznünk, függvényeinkre ráaggatva ezeket az indexeket, könnyű e mennyiségi összefüggéseket általunk többé-kevésbé determinált pályákra rácsúsztatnunk, azaz extrapolálnunk. Az sem kíván különösebb ráérzési képességet, ha ezt a függvényt keresztezzük egy másikkal: „ha a tendenciánk ilyen és ilyen ellenszéllel találja magát szemben, akkor olyan és olyan módosulást, törést stb. lesz kénytelen elszenvedni". – Kérem, ne érttessék félre a mondanivalóm: ezeket a számításokat el kell végezni, ha egyáltalán lehet. Ha nincsenek megbízható adataink – akár okosan becsült adatokkal is el kell végeznünk őket. (No persze akkor már csak közelítésnek hívhatjuk és csak a *nagyságrend* erejéig vehetjük őket komolyan!) Ez azonban már a *minőségi* analízis *előszobája:* nem az érdekel ugyanis, hogy *mekkora* a vizsgált jelenség, hanem az, hogy *innen* vane egy *határértéken* vagy *túl.* De amikor már minden ilyen mérési lehetőséget ki-

merítettünk, a megválaszolandó kérdések jó háromnegyed része még mindig előttünk áll. És ilyenkor nincs pardon: sorra egybe kell vetnünk információinkat, akár kvantifikáltak azok, akár nem, s az elemzés eredményeképpen válaszolnunk kell egyfelől a *„milyen”,* másfelől a *„hol roppanhat meg és mikor”* kérdésekre. (Ha a ’70-es évek elején például a nemzetközi piaci erőviszonyokkal, árszerkezettel, a valutáris rendszerrel kapcsolatban ezt a két kérdést feltették volna, olyan jelenségek – jelek, csírácskák, furcsaságok – tűntek volna szembe, amelyek ha nem is tették volna lehetővé az olajárrobbanások megjóslását, de mindenesetre óvatosságra intették volna a gazdaságpolitikákat!)

b) Az előrejelzési tevékenység főbb dimenziói

A mérésekkel, becslésekkel is alátámogatott töprengési folyamatot három dimenzióban tanácsos véghezvinnünk. Az egyik az *idő,* vagyis az előrelátás szükséges hosszában való végiggondolása a tendenciáknak, egymással birkózó erőknek és az elképzelhető eltolódásoknak. A másik a *tér,* vagyis a nemzetközi gazdasági szövedéknek az a darabja, amely érzékelhető hatással van az adott nemzetgazdaság működési feltételeire. A harmadik a *mélység,* vagyis annak átgondolása, hogy a környezeti impulzusok hogyan és milyen erősséggel hatolnak majd be a nemzetgazdaság szervezetébe, erősítő, gyengítő, eltérítő hatásokat okozva az előre elképzelt fejlődési-reagálási folyamatokhoz viszonyítva. Mindezekből felrajzolható a nemzetgazdaság körüli „időjárás-változásoknak” a meteorológiai térképe, mégpedig mozgókép formájában. Minden időszakaszban minden tér- és mélység-előrejelzéshez tartozik egy *megvalósulási esély*-skála, valamint egy *hatásirány és -erősség* előrebecslés. A lehetséges *törési pontok* előrebecslése nem külön munka: minden vizsgálati szempontnál gondolni kell rá, másfelől az egész, kapott rendszer logikai átgondolásakor előkerül, mint a megvalósulási esélyt keresztbehúzó lehetőség.

Idő

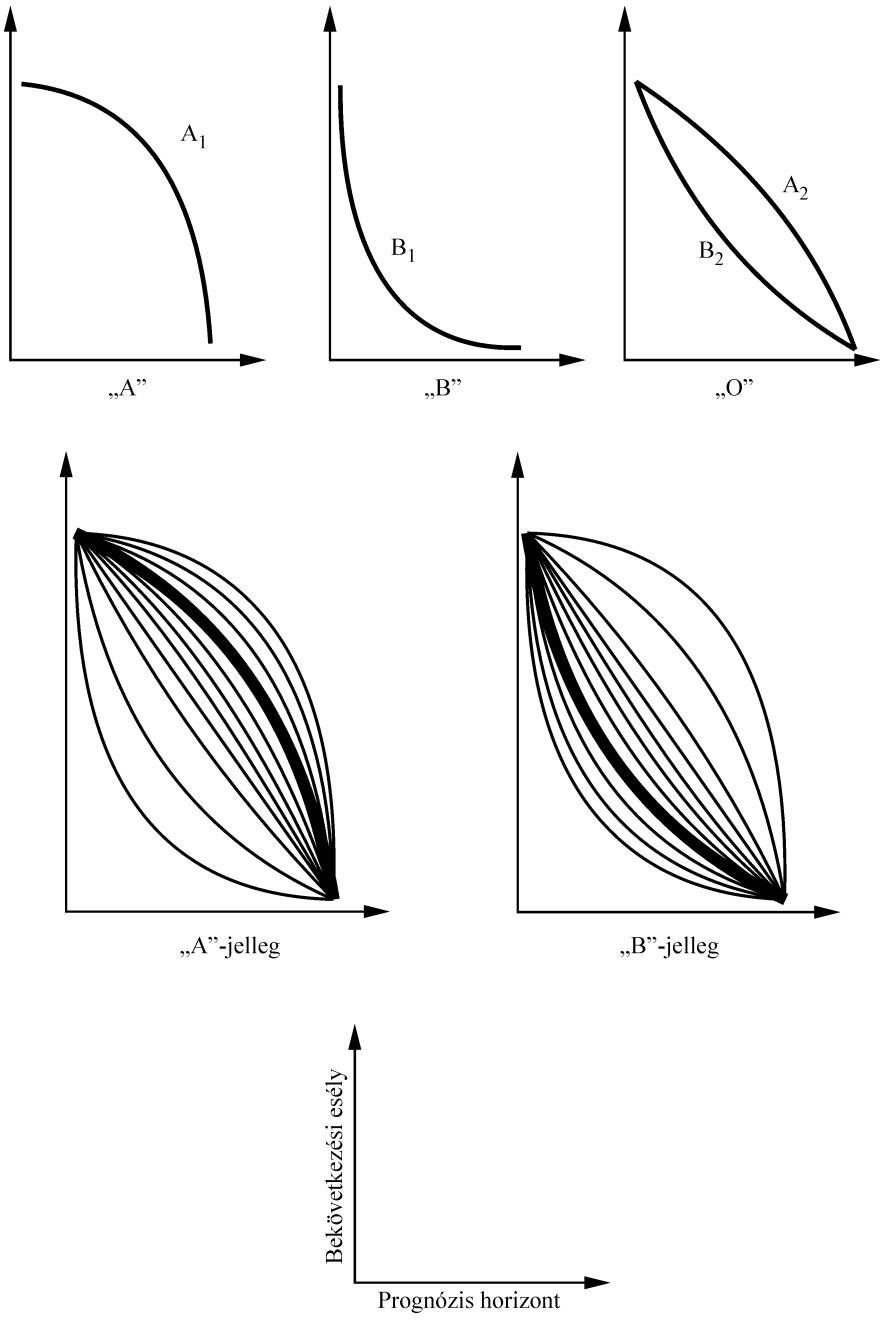
A stratégiai időhorizont alsó határa a beruházott géprendszerek amortizációs periódusa, a felső pedig az adott időszakban dinamikusnak számító ágazatok, műszaki-gazdasági kultúrák életgörbe-fázisainak hossza: vagyis a felfutás, a piaci keresleti zenit-korszak és a „lecsengés” (amibe a periférián való továbbtermelés ideje is beletartozik!). Egy egész nemzetgazdaság stratégiai időhorizontja persze ezen „elemi időtávok” valamilyen átlagaként – „eredőjeként” – alakul ki, erősen befolyásolva a hazai és nemzetközi piaci helyzet hatásaitól. A stabil („evolúciós”) fejlődésmenet nyújtja, a kaotikus helyzetekkel terhes, illetve ezek előjeleit mutató korszak pedig kurtítja a stratégiai időhorizontot.

Továbbá – éppen „átlag” jellegéből eredően – mozgatja a stratégiai időbeli „mélységélességét” a gazdaság szerkezeti milyensége is. Ha a nemzetközi poron-

don döntő szót kimondó ágazatok között nagy súllyal szerepelnek olyanok, amelyek mozgásai évtizedek távlatában elég nagy biztonsággal előreláthatóak (kitermelő ágak, elsődleges feldolgozó tevékenységek, építés stb.), a prognosztának viszonylag könnyű dolga van: a villamosenergia-termelés stabilabb eleme egy nemzetgazdasági prognózisnak, mint a konfekcióipar vagy az idegenforgalom. A nagy K+F lendületben lévő ágazatok, az éles világpiaci versenyben lévő területek, valamint a labilis nemzetközi keresleti piacú, elavulófélben lévő ágazatok prognózisai erős bizonytalanságot visznek be az előrejelzésekbe, már a középtávú horizonton is. Persze a bizonytalanság a „lomhán mozgó" területeknél is jelen van – de inkább a prognózisba befogott hosszú távú időszak második felében.

Ha igaz az, hogy az előrejelzés „találati valószínűsége" – azaz a bekövetkezési esélye – a befogott időhorizont hosszával fordítottan arányos, akkor ennek az „esély-függvénynek" az adott konkrét helyzetben az határozza meg az alakját, hogy milyen szakterületi részfüggvényekből tevődik össze.

[Az *1.7. ábra* A-típusú görbéi azokat a szakterületeket illusztrálják, amelyek rövidebb távon nagy biztonsággal prognosztizálhatók, viszont az előrejelzési táv növekedtével ugrásszerűen nő a bizonytalansági tényező. A B-vel jelzettek a fejlesztés-, piac- és árérzékenyebb, illetve „politika-sújtottabb" szakterületek: itt az előrelátási távolság kicsi és az idő négyzetével arányosan csökken. A sebezhetőbb, de dinamizmusra hajlamosabb gazdaságok a „B"-túlsúlyú szerkezetűek, a lomhábbak az „A"-túlsúlyúak. Azon nemzetgazdaságok esetében közelíti a prognózisok bekövetkezési esélye a lineárisan fordított arányú időfüggvényt, amelyek vagy nagyon kiegyensúlyozott szerkezetűek („erősek", „két lábbal a földönállók"), vagy nagyon jellegtelenek – azaz folyamatosan a kaotikus állapot szélén táncolnak: egy prognózis „vagy bejön vagy nem".]

1.7. ÁBRA. *A bekövetkezési esély a prognózis időhorizontjának függvényében*

Tér

Tér-dimenzió alatt a kapcsolódás *földrajzi* vonatkozásai értendők. A globalizációs tendenciák felerősödvén – ma már egy kis, félperiferikus ország külgazdasági stratégiájából sem hiányozhat a *Földgolyó-méretű* előrelátás. A magyar gazdaság működési-fejlődési feltételeire bizony ma már hatással van az, hogy – például – a délkelet-ázsiai NIC-országok vagy a latin-amerikai félperiféria (pl. a Mercosur-csoport) felfelé tör-e a világ-hierarchiában vagy lefelé süllyedőben van. Vannak olyan stratégiai szegmensek, amelyeket másképpen nem is lehet megfogni: pl. a működőtőke- vagy a kölcsöntőke-bevonás esélyei, az agrárszektor piaci lehetőségei – hogy csak kettőt említsek. Ugyanakkor a gazdaság mozgásának döntő hányada abban a regionális körben bonyolódik le, amelyhez oda van nőve. Ez a mi esetünkben Európa térsége. Ezért egy magyar előrejelzésnek ki kell terjednie először is az *európai Centrum* mozgásainak előrebecslésére, mégpedig nemcsak „önmagában", hanem a másik két világcentrummal kölcsönhatásban. Ez alapjában *erőviszony és dinamizmus*-prognózis, amely arra van kihegyezve, hogyan változik az európai Centrum kereskedelmi, tőkeemissziós, integrációs stb. *affinitása* a saját perifériái felé ilyen, olyan, amolyan világgazdasági méretű konjunktúrák és dekonjunktúrák, erősödések és gyengülések, fejlődés és hanyatlás esetén. Mert ostoba az, aki érdekházasságot köt egy holnapután csődbe menő gyártulajdonossal, de az is, aki kosarat ad annak a szegény mesterlegénynek, aki holnap milliókat fog örökölni – netán keresni találmánya révén. Az „Európa-prognózis" tehát nem tudományos érdeklődésünket hivatott kielégíteni, hanem az életbe való kapaszkodásunk része.

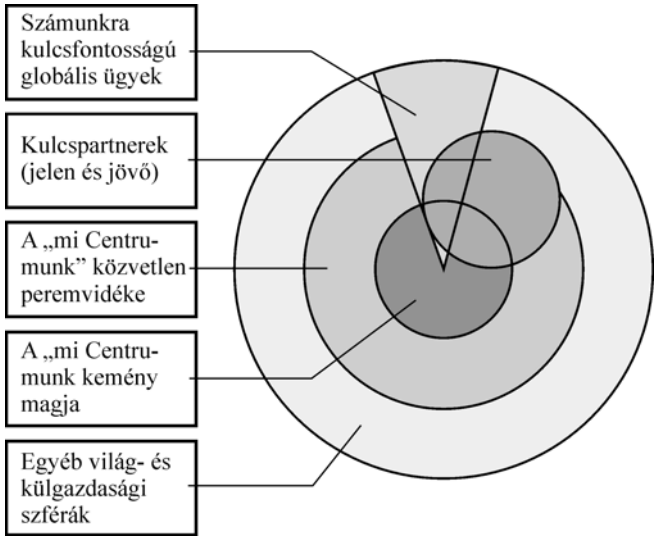
Nagy hiba volna ezt az európai prognózist az európai Centrumra korlátozni. (Még nagyobb hiba volna kizárólag az európai integrációs folyamatokra szűkíteni figyelmünket, mondván, hogy ha ezeket nagyjából előre látjuk, akkor a saját sorsunkat is előre látjuk: ez kimerítené a feljebb „a Gazdi parancsa és a Blöki farkcsóválása" költői hasonlattal aposztrofált magatartás esetét!). A Centrumot körülvevő félperiferikus övezet fejlődési pályáinak megbecslései nemcsak a Centrum piacain fellépő konkurensek állapotváltozásairól ad fontos adalékot, de kirajzolhatja a hazai fejlődés lehetséges jövőbeni forgatókönyveinek kontúrjait is. Másrészt olyan lehetőségek után kutathat, amelyek egy lehetséges összefogáson, közös érdekek kibányászásán keresztül javíthatja a kapcsolódási esélyeket magához a Centrumhoz, illetve annak integrációs folyamataihoz. Vagyis *a kelet-közép- és kelet-európai, balkáni, mediterrán* folyamatok, tendenciák előrebecslései nem másodlagos, „futottak még" jelentőségű alkotások, hanem egyenrangú kiegészítői az európai Centrum sorsa előrebecslésének.

A tér-dimenzió „harmadik mélységi szintje" az adott nemzetgazdaság nemzetközi kapcsolódása szempontjából *kulcsfontosságú partnerek* fejlődési pályájának, érdekeinek, viselkedésének előrebecslése „Kulcsfontosságú" partneren nem feltétlenül csak azok értendők, akik részesedése exportunkban vagy importunk-

ban kétszámjegyű százalékkal írható le, vagy akiknél lapul adóssági leveleink nagy hányada, vagy akik a markukban tartják tőkeérdekeltségeik révén „éléskamráink” kulcsát. Ezek persze – ha nemzetgazdaságunkban viselt súlyuk tetten érhető – *tényleg* kulcsfontosságúak. De azok is ilyeneknek tekintendők, akik *ma még* nem játszanak determináns szerepet kereskedelmünkben, tőkekapcsolatainkban stb., ám jelentőségük *nő,* vagy netán okos politikával *növelhető,* s ilyen módon esetleg lazítja kiszolgáltatottságunkat a *pillanatnyilag* determináns partnereknek, vagy növeli ázsiónkat e partnerek érdekrendszerében a jövőben.

Az *1.8. ábra* törekszik illusztrálni a prognosztika térbeli viszonyait.

[A sűrűn vonalkázott részek – az adott gazdaságot közvetlenül érintő globális problémák, a domináns centrum és a legfontosabb partnergazdaságok – prognózismélysége a stratégia majdan operacionalizálandó mondanivalójának mélységét kell, hogy megcélozzák: fokozott részletességet és gondot igényelnek, alapot kell szolgáltatniuk több stratégiai forgatókönyv kimunkálásához. – Annak a peremvidéki területnek előrebecslése, amelyhez az adott gazdaság tartozik, de amellyel nincs életfontosságú kapcsolata (Magyarország esetében pl. Bulgária), mindenekelőtt „komparatisztikai” szempontból tanulmányozandó. A szélesebb értelemben vett „maradék” világ pedig az adott gazdaság sorsát meghatározó szegmensek működési-fejlődési feltételeire hatást gyakoroló közegként, „tápoldatként” veendő számba. Vagyis *a nemzetgazdaság külső alkalmazkodási-viselkedési stratégiájának jövőképeinek végül is fel kell ölelniük az egész földkerekséget, de különböző mélységélességgel.* Ez nemcsak a felesleges munkák megtakarítása szempontjából fontos, de az áttekinthetőség, kezelhetőség szempontjából is. A stratégia sikeres kimunkálása már a prognózisok szelektivitásánál kezdődik.]

1.8. ÁBRA. *A külgazdaság-stratégiai prognózisrendszer térbeli mélységélessége*

Mélység

„Mélység" alatt a nemzetgazdaság és környezete (termelési-kereskedelmi-pénzügyi, valamint viszonylati környezete) kölcsönhatásainak irányát és intenzitását értem. A „mélységi" prognózisok – vagy inkább: az előrebecslési rendszer „mélységi" vonatkozásai – arra a kérdésre hivatottak (utalásszerű, tendencia-kijelölő!) válaszokat adni, hogy a befogott stratégiai időszak alatt a külső környezet különböző szegmensei oldaláról a nemzetgazdaságra záporozó impulzusok – ösztönzések, kényszerek, korlátok, lehetőségek stb. – a szóban forgó nemzetgazdaság egészére, illetve annak adott, a stratégia szempontjából kiemelt fontosságú pontjaira – milyen hatást fognak gyakorolni: milyen lesz e hatások *iránya* előmozdító, gátló, elterelő, romboló jellegű) és *mértéke* (gyenge, közepes, erős).

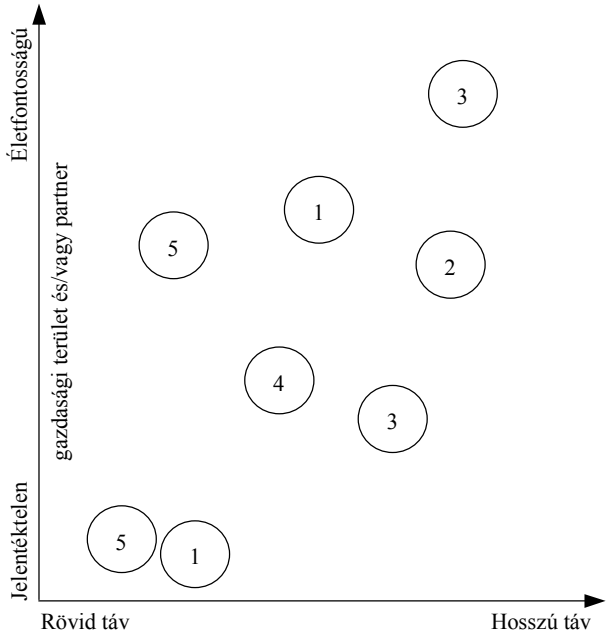
Ez az a vizsgálati dimenzió, amely erősen csábít a „szám-mágiára": a prognosztát könnyen elkaphatja valamiféle „precizitási kényszer". Ajánlatos ennek ellenállni. Egyfelől olyan mutatókat, amelyek segítségével a várt hatásirány, de főként a hatáserősség, pontosan meghatározható – tiszta lelkiismerettel nem nagyon lehet kialakítani. Vagy olyan mutatókat kapunk, amelyek megbízhatóan kvantifikálhatók ugyan, de csak rövid távon, vagy csak egy szűk rész-összefüggésre vonatkozóan adnak valószínűsíthetően helyes támpontot; vagy pedig olyan mutatókra jutunk, amelyek akkora aggregációt foglalnak magukban, hogy az általuk jelzett tendencia banalitást sugall (tél után tavasz jön, aki születik, az meg is fog halni, az emberiség energiafogyasztása fokozatosan növekszik stb.). Az előbbi esetben ugyan kemény objektivitás van a kezünkben, de az, hogy érvényét mennyiben terjesztjük ki térben (a különöstől az általános felé) és időben (a rövid távtól a stratégiai horizontok felé), erősen szubjektumunktól függ: észrevétlenül mindazon gyengeségek rabjaivá válhatunk, amelyekről a tanulmány elején említést tettem. – Az utóbbi esetben pedig hosszú, fáradságos és netán költséges számítások után egy „nesze semmi, fogd meg jól" marad a kezünkben, s prognózisunk saját nemzetgazdaságra vonatkozó fejezete ki fog merülni ama ős igazságban, miszerint „sohasem volt úgy, hogy valahogy ne lett volna".

Személyes tapasztalatom szerint stratégiai ítéletalkotáshoz bőven elég, ha azt meg tudjuk különböztetni, hogy az adott jelenség vagy tendencia bekövetkezése esetén stratégiai céljainkra

a) *igen jótékony* hatású lesz-e, vagy
b) *enyhén lesz hasznos,* netán
c) a hatás *jellegtelen* vagy *semleges* lesz, esetben
d) *enyhén káros* vagy
e) *igen káros* hatással kell számolnunk, sőt végső soron
f) a hatás *katasztrofális* is lehet, vagyis nemcsak az adott jelenséget, szektort stb. hozza lehetetlen helyzetbe, hanem az egész nemzetgazdaságot is, vagy legalábbis annak jelentős részét.

Ezeket a kategóriákat nem nagyon érdemes tovább finomítani, mivel jórészt 5–20 év távlatában kibontakozó irányzatokról van szó. Az „öttizedes pontosság” helyett tehát megelégedhetünk valamiféle „tanító néni adta osztályzattal” is: az igen kedvezőt „5”-tel, a kedvezőt „4”-gyel, a jellegtelen vagy átlagos, változatlan fejleményt „3”-mal, az enyhén kedvezőtlent „2”-vel, az erősen rossz fejleményt „1”-gyel („uv”!) jelöljük, a katasztrófaesélyt pedig „lenullázzuk” („0”).

Az értékelést annyi esetben tanácsos elvégezni – persze nem „hasra ütve”, hanem az összemérhető és tudással-tapasztalattal érzékelhető tényezők elemzésére alapozva, lehetőleg alkotói csapatok megegyezéses ítélete alapján – ahány kulcsponti kérdésben szükségünk van rá. Javasolt a tér- és idődimenzióban együttesen jelentkező problémákat *kétdimenziósan megítélni:*

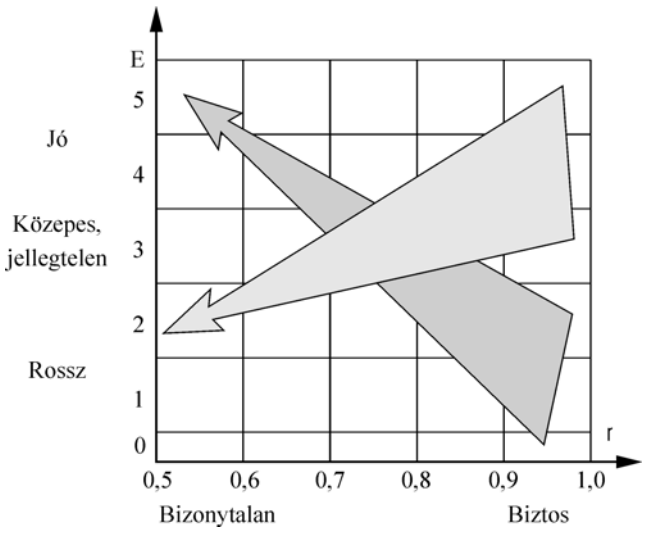

1.9. ÁBRA. *Kétdimenziós (tér–idő) prognózis*

Azt, hogy végül is milyen megítélést adunk az adott jelenség (tendencia) kilátásainak, persze aszerint bíráljuk el, hogy ez a jelenség (tendencia) a stratégiába befogott időnek melyik szakaszában gyakorolja a fontosabbik hatását a gazdaságra, s hogy a stratégia által érintett földrajzi kör mely foltján vagy szegletében számíthatunk a nemzetgazdaságra erősebb visszacsatolással. Vagyis *tekintsük át mátrixunkat* figyelemmel, de sem függőlegesen, sem vízszintesen ne adjuk össze, ne átlagoljuk az értékeit: a jobb alsó sarokban pedig különösen ne.

c) Megvalósulási esélyek és törési pontok

A prognózis – nem jóslás. Nem arra törekszik, hogy előre megmondja, *mi lesz,* hanem arra, hogy a már ma is érzékelhető kisebb-nagyobb *jelek* összehasonlító elemzésével valószínűsítsen irányzatokat, vagyis rámutasson, hogy melyek az emberi számítások szerint leginkább valószínű *folytonosságok, elhajlások és törések*, s hogy ezek bekövetkeztének elhanyagolható-e vagy kicsi vagy nagy-e a *valószínűsége.* az előbbieket – mint fentebb kifejtettem – elégséges pontosságúnak tartom „tanító néni"-skálában kifejezni. A megvalósulási esélyt ugyancsak néhány fokozattal megnyugtatóan meg lehet határozni: ha az esélyt *majdnem biztosnak* ítéljük, a 0,9–1,0 valószínűségi tartományba tesszük azokat, amelyeknek ugyancsak nagy a megvalósulási esélyük, de látszanak komolyan veendő, bár nem nagy valószínűséggel „beütő" ellen-erők is, a 0,8–0,9 közé soroljuk. Az ennél is nagyobb kockázatúakat elosztjuk a 0,8–0,6 között, a kockázat nagyságától függően, a 0,6–0,5 közé pedig a bizonytalan kimenetelűeket soroljuk (vagy meglesz, vagy nem). 0,5 érték alatt a valószínűség-számítás szabályai szerint azok a jelenségek tartoznak, amelyeknek megvalósulási esélye kisebb, mint a kudarcesély. Vagyis ezek is *bizonyosságot* firtatnak, csak éppen egyvalami ellenkezőjének bizonyosságát. Ha úgy teszem fel a kérdést, hogy mekkora az esélye annak, hogy az ónos eső utáni jeges aszfalton elesem, akkor ennek inverze az a kérdésfeltevés: mekkora az esélye annak, hogy megúszom elesés nélkül. Ha az első kérdésre a válasz 0,9, a másodikra 0,1 lesz. Vagyis érdemes a valószínűségi skálát a 0,5 („tudja a csuda") pontnál megszakítani, ugyanis alapjában véve arra vagyunk kíváncsiak, *mi történhet meg*, és nem arra, hogy *mi nem fog megtörténni.*

Az esély-valószínűség bekapcsolása egy lépéssel ismét közelebb visz a prognózis célszerűségéhez. Persze nem szabad mechanikusan gondolkodni: mert ha az helytálló is, hogy a kedvező kimenetelű („5" és „4") jövőképek prognózis értéke – a stratégia számára való kedvező mivolta – annál nagyobb, minél közelebb áll megvalósulási esélyük a teljes bizonyossághoz (1,00), a kedvezőtleneknél („2", „1", „0") ez éppen fordítva van: minél bizonytalanabb az, hogy valósággá válnak, annál nyugodtabban alhat a stratéga. Ha tehát a koordinátarendszerben, amelynek ordinátáján az „osztályzat", az abszcisszáján pedig a megvalósulási esély van feltüntetve, azok az események, tendenciák, amelyeknek a stratégia sikeres szempontjából „drukkolnunk kell", a jobb felső sarokban foglalnak helyet, s értéküket annál inkább vesztik, minél inkább csúsznak lefelé a bal alsó sarok (az origó) felé, a stratégia sikerét fenyegető előrebecslések annál kisebb veszélyforrást jelentenek, minél bizonytalanabb a bekövetkeztük. Magyarán: a két dimenzió szorzata csak a magas „osztályzati" értékű előrebecslések esetében igazít el bennünket az előrebecslés stratégiai jelentőségét illetően. A kedvezőtlen előjelek esetében a tendenciát inkább a szorzat reciproka fejezi ki.

1.10. ÁBRA. *Az előrebecsült tendenciák hatása (E) és bekövetkezési esélye (p)*

Mindez persze csak addig vélelmezhető, amíg valami „katasztrófa" be nem következik. Az olyan bonyolult hatásösszetevő nyalábbal és olyan sok oda-vissza visszacsatolási hálózattal rendelkező világban, mint a nemzetközi gazdasági rendszer – az előre nem vagy alig látható *töréspontokkal* mindenképpen számolni kell. Az előrejelzés alkalmával magunknak és a firtatott jelenségnek felteendő kérdések a következők: az előre (így-úgy) jelezhető *evolúciós* tendencia megtörése *milyen időben* várható, *milyen irányú* lesz a „kisiklás" és *milyen mértékű?* No persze, ha a prognoszta e feltett kérdésekre válaszolni is tudna, akkor érdemesebb volna a Nobel-díjra, mint Pűthiától a boldog emlékezetű Silbiger Boriskáig bármely elődje. A kérdéssorozat tehát inkább tekinthető ha nem is „költőinek", de mindenesetre *gondolkodásra serkentőnek.* A bekövetkezésre váromány os kaotikus események jelentős részének előrelátása vagy *megérzése* – teljesen lehetetlen. Ezek bekövetkeztének csak valamiféle *matematikai* valószínűségét kalkulálhatjuk be a prognózisunkba. Vannak olyan „katasztrófák", amelyek bizonyos időközökben, bizonyos sűrűséggel előfordulnak, csak éppen azt nem tudjuk, mikor: száz évben X alkalommal szokott kétfejű borjú születni. Ha egy múltbéli ilyen eseményhez időben közel vagyunk és a prognózisba befogott időtáv éppen a feltételezett vagy tapasztalt intervallumra esik, akkor kicsi a valószínűsége az esemény bekövetkeztének: kicsi, de nem zéró. Mert ugyebár, arra nincs biztosíték, hogy a „csapás" menetrend szerint közlekedik. Ellenkező esetben a valószínűség ugrásszerűen nő. – Van persze a kaotikus helyzeteknek olyan fajtája is, amelynek bekövetkezte *megsejthető.* Csak éppen olyan szemmel kell néznünk a szemünk előtt kibontakozó vagy születő vagy a történelem méhében éppen megfogamzó eseményeket és tendenciákat, hogy nem feltét-

lenül esküszünk fel az esemény/tendencia-csokorba éppen most a legharsányabban jelen levő jelenségek/irányzatok domináns volta *megmaradására* a jövőben is.[*] A közgazdász prognoszta *művészetének* egyik legtiszteletreméltóbb vonása az, hogy a látszólag jelentéktelen jelek tömegéből ki tudja választani azon keveseket, amelyeknek nagy esélyük van arra, hogy a jövőben – akár hosszú időre, akár egy villámcsapásszerű pillanatra – meghatározó erővé válhatnak a gazdaság nemzetközi pozíciója vagy mozgási lehetősége szempontjából. A '70-es évek elején ilyen – az egész szakma által negligált – „fekete pont" volt a világgazdaság horizontján egyfelől a Bretton Woods-i valutarendszer szertefoszlása, másfelől a szovjet élelmiszer-komplexum gyors sorvadása. Ha a szakma akkor megorrontja ezekben a „tájfunt", sok mindennek elébe lehetett volna menni. Vélhetően ilyen „fekete pont" a jelenkorban volt pl. a kelet-ázsiai „csoda" megroppanása is: figyeljük meg, hányféleképpen reagáltunk rá, az elbagatellizálástól („ostoba kapitány") a vész-sziréna bekapcsolásáig – mintha a megbillenés az *azonnali* összeomlás nyitánya volna, ami persze nem következett be – akárcsak az ezredforduló világvége-hisztériája. Ezt *ellankadás* követ, vagyis a külgazdaság-politikák *nem készülnek fel* azokra az eseményekre, amelyek *valóban* be fognak majd következni („behajózás az öbölbe"). – A „jelek közötti szelekció" ráérzőképessége a külgazdasági előrejelző egyik legfontosabb tulajdonsága. Nem természetfeletti képesség, hanem az élettapasztalatok gondos agyi feldolgozása, rendszerezése, az *analógiákkal* való bölcs élés, valamint széles körű – a szűk szakmai, vagyis közgazdasági tájékozottságon messze túlmenő – általános *műveltség* szükségeltetik hozzá. Semmi biztosíték nincs persze arra, hogy az ilyen szakember – vagy még inkább: *ilyen szakemberekből összeverődött kollektíva* – „jóslásra" lesz képes. Azt azonban majdnem biztosan meg tudják mondani, hogy milyen időszakban, milyen területeken kell sokszoros biztonsággal tervezni a nemzetgazdaság külpiaci mozgását. Persze még ekkor is megvan a veszély arra, hogy a más oldalakról sarokba szorított vagy valami frissen jött sikertől eufórikussá vált gazdaságpolitika (= döntési központ) lehurrogja, elhessegeti, károgó varjúnak titulálja a prognosztát és – magabiztosan rohan a vesztébe. Ez ellen, sajnos, e sorok írója sem tud orvosságot.

[*] Kedvenc példám: egy hajó úszik valahol a Dél-kínai-tengeren. Az árboc tetején figyelő matróz jelzi, hogy ilyen és ilyen irányban egy fekete pontot észlel. Az *ostoba* kapitány leinti azzal, hogy az a fekete pont a horizontnak nincs egy ezreléke sem, fogja be a száját és ne zavarja a navigálást. Az *okos* kapitány pedig arra gondol, hogy ha az adott irányban fekete pont mutatkozik, akkor igencsak nagy az esélye annak, hogy *tájfun* lesz: nosza, irány a legközelebbi védett öböl!

d) A prognózis „összenövése" a tulajdonképpeni stratégiával

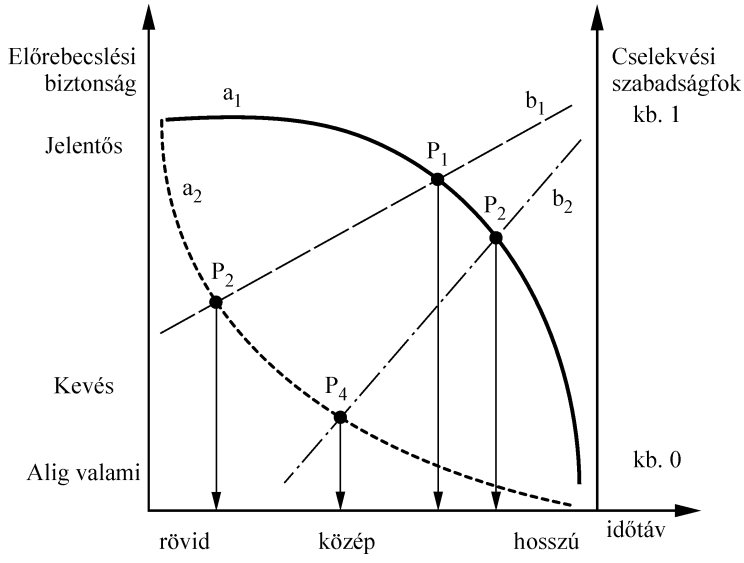
A logikailag alaposan átgondolt, átvitatott jövőkép-rendszer, összevetve egyfelől a gazdaság *hosszú távon adottságnak vehető* teljesítmény-potenciájával, másfelől a *hazai* fejlődési jövőképekkel (ez hosszadalmas és fáradságos *iterációs* folyamat!), kirajzolja a stratégia céljainak lehetséges rendszereit, illetve ezek kontúrjait. Ez is kollektív erőfeszítés eredménye: azzal a nehezítő körülménnyel, hogy rendszerint egy másik csapattal való folyamatos egyeztetést követel: ti. azzal, amelyik a *belső* gazdasági fejlődés jövőképeit szobrászkodja ki az adatok, lehetőségek, vágyak, érdekek stb. nyers márványtömbjeiből. Ezekre az elképzelt jövőképekre rendszerint hideg zuhanyként szokott hatni a külgazdasági környezetre vonatkozó – hangsúlyozom: rózsaszín szemüveg nélküli – helyzetelőrevetítés. Ezt a kijelentést minden rosszmájúság nélkül teszem: nem arról van szó, mintha a „bel-stratégák" javíthatatlan álmodozók vagy toporzékolva akaratoskodó bakfisok volnának, hanem arról a nagyon is reális helyzetről, hogy ti. a kelet-közép-európai gazdaságok *belső adottságai* folyamatosan és jelentősen meghaladják a nemzetközi környezet által nyújtott fejlődési lehetőségekét: számukra szűk, elnyomorító az a történelmileg kialakult közép-európai „cella", amelybe be vannak zárva. Ez a prognosztikában a hazai „absztrakt" lehetőségek és az adott nemzetközi gazdasági környezetében elérhető, „konkrét" lehetőségek közötti fájdalmas ellentmondásban szokott manifesztálódni. Olykor addig menően, hogy a hazai-centrikus műhelyek megpróbálják „rávenni" a külgazdasági környezet-centrikus műhelyeket az „optimistább" eredmények kihozatalára.

> (Még az is előfordult a praxisomban, hogy a prognoszták mintegy „beidomították magukat" a kincstári optimizmusra – ez a '70-es évek közepén-végén történt! –, és hiába kaptak határozott felszólítást, hogy „sine ira et studio" jövőképeket tárjanak a gazdaságpolitikai döntési központok elé, elrévülten hajtogatták, hogy „tavaly ugyan nagyon rossz volt a külgazdasági helyzet, de jövőre bezzeg sokkal jobb lesz"!) Persze a nagyobb veszély általában az, hogy a sikerekre éhes belgazdaság-politika erőszakoskodik a külgazdaság-előrejelzőkkel, miszerint neki optimista jövőképekre van szüksége, „ha esik, ha fúj", tehát tessék neki ilyeneket szállítani. A törékeny gerincű prognosztikai műhely, ha enged az ilyesfajta nyomásoknak, hatalmas károkat tud okozni a gazdaságnak. Ellenben nagy szolgálatot tehet az országnak akkor, ha arra ösztönzi-kényszeríti a hazai fejlesztés jövőbeni körvonalait és súlypontjait alakító műhelyeket, hogy *a nemzetgazdaságból az adott, illetve várható nemzetközi helyzet korlátai között lehetséges legjobb teljesítményeket* hozzák ki elképzeléseikkel.

A külgazdasági prognózis és a tényleges stratégia közötti másik fontos ütközési pont ott adódik, amikor az idő függvényében *egyre halványodó jövőkép* szembetalálja magát azzal a jelenséggel, hogy a nemzetgazdaság *cselekvési szabadsága* az idő (pontosabban a *források felgyülemlésének* és a lekötött források *likvidizálódásának*) *függvényében növekszik.* A jelenséget engedtessék *prognózis-paradoxonnak* titulálnom. Ez abban nyilvánulhat meg, hogy a fejlesztők – le-

gyenek azok gazdaságpolitikusok, akik *indukálnak* ilyen vagy olyan fejlesztéseket, vagy vállalkozások, amelyek *befektetnének* – ostromolni fogják a prognosztákat, hogy mondjanak már valamit: *mi lesz* a műszaki fejlődéssel a világban, hogyan fog alakulni a verseny, a keresleti piac, a tőkeáramlások, a hatalmi erőviszonyok, integrációk stb. stb., mert ők nem „tendenciák ködös felhőiben" gondolkodnak, hanem „élessel kell lőniük". Ilyenkor a prognoszta kétségbeesetten fogja a fejét, és bánatosan ismételgeti, hogy „amennyiben ez és ez a tendencia kerekedik felül, akkor nagyobb lesz a valószínűsége annak, hogy a dolgok nem így, hanem úgy fognak alakulni, de ha az és az a tendencia emelkedik ki a Nagy Gomolygásból, akkor inkább az események más irányban való alakulásának van esélye" – és ezzel kiprovokálja, hogy a Tettek Emberei fajankónak becézzék őt. Pedig a prognoszta ilyenkor sem mond butaságot: rátapint azokra az *időpontokra,* amelyeken *túl* nyitva kell hagyni a lehetőségeket bizonyos mértékű *iránymódosítás vagy -váltás* céljaira azt, hogy az irányváltás milyen szögű legyen és mikorra kell rá készen lenni, a stratégiai korszak elején készített prognózisok áttételesebb, általánosabb iránymutatást tudnak csak adni, mint azok a közép- és rövid távú előrejelzések, amelyeket a változás első, érzékelhető jeleinek „fogásakor" meg kell tennünk. Vagyis itt is találkozunk azzal a bizonyos „fekete ponttal az ég alján".

A prognózis-paradoxon grafikus illusztrációját az *1.11. ábra* adja.

1.11. ÁBRA. *Az előrebecslések gazdaságpolitikai használhatósága*

[Az ábra koordináta-rendszerének abszcisszája az előrejelzéssel befogott időt jellemzi, az egyik ordináta a prognosztizált esemény vagy tendencia bekövetkezési valószínűségét, a másik ordináta pedig a szabad felhasználású eszközök arányát az egész vagyonhoz mérten, vagyis a cselekvési szabadságfokot. Az a1-görbe azonos az *1. ábra* „A"-típusú nemzetgazdasági szegmensével, az a2-görbe pedig a „B"-jellegűvel. A b1-görbe a cselekvési szabadságfok eseteiből azokat illusztrálja, ahol a termelési tényezőkre lekötött pénz viszonylag hamar válik újrabefektethetővé: értelemszerűen a b1-görbe a nehezen megtérülő tőkék feletti szabad rendelkezésnövekedésének dinamikáját mutatja. – A stratégiai szempontból legmegbízhatóbb és leghasználhatóbb előrejelzés az a2-b2 jellegű területeken lehetséges (P2 pont: pl. harmadik világbeli országba kihelyezett autóalkatrészgyártás). Ennél valamivel bizonytalanabb az a1-b1 jellegű: pl. az alapanyagipar. A rövid távon közepes eséllyel előre jelezhető (a2-b1) területek közé sorol be a gépipar legtöbb ága, a középtávon is csak kevés gyakorlati haszonnal prognosztizálhatók közé pedig a konjunktúra- és divatérzékeny területek. Az ábrából érzékelhető, hogy minél megállapodottabb, kiegyensúlyozottabb egy gazdaság szerkezete, annál inkább tolódik el a valamelyest biztos prognózis lehetősége a valamelyest is számottevő cselekvési szabadságfok felé.]

A prognózis harmadik összenövési pontja a stratégiai tervvel a jövőképek és a potenciálok összevetéseiből kialakuló stratégiai cselekvési *programvariációk* remélt nemzetgazdasági *hozamainak* összevetése (ha úgy tetszik: „deflálása") a *nemzetközi értékrend* valószínű változásaival. Itt is óva intek olyan leegyszerűsítésektől, hogy „húsz év múlva *X* mennyiségű *A*-t fogunk exportálni, ennek ára a maihoz viszonyítva 1,05 lesz, helyette *Y* mennyiségű *b*-t hozunk be, ennek ára 0,98 lesz, azaz ennyivel és ennyivel jobban fogunk járni, mint ma" – ez a hozamprognózis is csak nagyságrendi és csak tendenciaszerű. Egy „kapásból jövő" példa: akkor fogjuk-e kedvező agráradottságainkat a mainál jobban hasznosítani, ha az agrárium biztosítja a hazai lakosság bő, választékos, olcsó és jó minőségű élelemellátását, valamint néhány iparág kedvező anyagbázisát, az exportot pedig az agrár know-how és felszerelés komplex átadására koncentráljuk; vagy az olcsón megtermelt tömegáru- és különlegesség-export valami kombinációja kedvezőbb-e? – Erre a kérdésre a válasz egyik felét a hazai adottságok elemzése adhatja meg, a másik – *döntő* – szót viszont a nemzetközi környezet (jelesen az agrártermelés és -piac, valamint az agrár-modernizáció tendenciája) viszonyainak alakulására vonatkozó, alapos előrejelzés mondja ki.

2. RÉSZ
A MAGYARORSZÁGOT KÖRÜLVEVŐ VILÁG (JELEN- ÉS JÖVŐKÉPEK)

A XXI. sz. elejének világgazdaságát három nagy összetevő összefüggő rendszere alkotja. A magasan fejlett, a nemzetközi kapcsolatokban domináns szerepet vivő országok és régiók összességét Centrumnak nevezzük, az alacsonyan fejlett és nemzetközi kapcsolataikban egyértelműen dominált szerepet játszók a Periféria. A két csoport közötti térben elhelyezkednek – pontosabban: felfelé törekednek vagy lefelé süllyednek – közepes fejlettségű, s világgazdasági helyzetüket tekintve ugyancsak dominált országok, ill. régiók. Ezek alkotják a Félperifériát.[*]

2.1. A VILÁGFEJLŐDÉS CENTRUMAI

A *jövőkép* megalkotásakor 3+1 Centrummal számolok: az *észak-amerikaival* (amely jószerével a NAFTA-val egyenlő! = ÉA); a *nyugat-európaival* (amely az EU-n kívül magában foglalja Svájcot és Norvégiát is, de csak fenntartásokkal foglalja magában az EU félperiferikus övezeteit = NyE); és a *kelet-ázsiaival* (amely Japánon kívül magában foglalja az ún. „Kis Tigriseket", ill. az esetleg a jövőben *azzá váló* egyéb országokat, vagy országrészeket = KÁ). A „+1" – a *multi-,* ill. *transznacionális szféra,* mind az iparban és kereskedelemben, mind pedig a bank-üzletágban (= Tr). Ez utóbbi át- meg átfiltrálja a regionális centrumokat: nem mindig tudni, hol kezdődik az egyik és hol végződik a másik.

Továbbá, a Centrumok szerepét négy szempontból veszem számításba: az első a *politikai-katonai befolyás* (PK), amelybe beleértem a kulturális hegemóniát is („Hollywood"); a második a világ *tudományos-műszaki fejlődésében* játszott vezető szerep (Mű); a harmadik az *áruk és szolgáltatások forgalmában* játszott domináns pozíció (Ker), végül a negyedik a *nemzetközi tőketranszfer* (*hitel- és működőtőke;* Tő) területén elfoglalt meghatározó helyzet. *(2.1. ábra)*

[*] L. bővebben „A Félperiféria" c. könyvemben (Aula, 1998. 334. pp.)

BEFOLYÁSI SZFÉRA → / ↓ CENTRUM	POLITIKAI, KATONAI	K+F	KERESKEDELMI	TŐKEFORGALOM	KOMPLEX
Észak-Amerika					
Nyugat-Európa					
Kelet-Ázsia					
Transznacionális vállalatok					
Komplex					

2.1. ÁBRA. *A Centrumok sorsa (séma)*

A három vizsgálati dimenzió egy mátrixszal írható fel, amelyben az oszlopok a dominancia területeit, a sorok a domináns képződményeket jelölik, a négyzetekbe írt jelek pedig a tendencia irányát és erősségét jelzik *(2.2. ábra)*.

	SC.	PK.	MŰ.	KER.	TŐ.	□	SC.	PK.	MŰ.	KER.	TŐ.	□
É-A.		++	++	+	++	++		+	+	0	+	+
Ny-E.		– –	–	0	+	–		–	0	+	+	+
K-Á.	1	0	0	+	+	0	2	0	+	+	++	+
Tr.		x	++	++	++	++		x	+	+	+	+
sum.		0	+	+	++	++		0	+	+	++	+
É-A.		–	0	0	+	0		–	–	–	–	–
Ny-E.		+	+	+	++	+		+	++	+	++	++
K-Á.	3	0	+	++	+	++	4	0	0	++	++	+
Tr.		x	+	+	+	+		x	+	0	–	0
sum.		0	+	+	+	+		+	+	+	+	+

2.2. ÁBRA. *A Centrumok sorsa (forgatókönyvek)*

JELEK:
++ = erős növekedés (*térnyerés*!)
+ = inkább növekedés, mint stagnálás
0 = inkább stagnálás, semmint csökkenés
– = inkább csökkenés, semmint katasztrofális visszaszorulás
– – = nehezen visszafordítható visszaszorulás (*stratégiai pozícióvesztés*!)
x = nem értelmezhető

a) Forgatókönyvek

A Világ felfogható „tortaként”, amelyet sokféleképpen lehet felosztani, de csak úgy nyerhet valaki, ha a másik veszít. Ezt az elvet alkalmaztam a politikai-katonai erőviszonyok esetében, ahol a értékek összege kiegyenlíti egymást. A másik három terület érdekszférák közötti megoszlása végbemehet egy bővülő világ keretein belül: vagyis az érdekszférák párhuzamosan is növekedhetnek (fordítva is igaz lehet!). Törekedvén a valószínű esetek eleve kiválogatására, olyan forgatókönyveket vettem számításba, amelyek hosszú távon általában mérsékelt expanzióval számolnak a K+F, a kereskedelmi és a pénzügyi területen egyaránt.

– *Első forgatókönyv:* A világcentrum legdinamikusabb faktora az amerikai góc és a transznacionális szektor.
  Dinamizmusát az amerikai góc a kereskedelem területén kevésbé tudja kihasználni, mint politikai-katonai téren, vagyis nagyjából úgy viselkedik, ahogyan az a XX. sz. második felében szokottá vált. Az ázsiai góc kereskedelmi térnyerése lassul, tőketranszfer-ereje úgyszintén veszít dinamizmusából az amerikai és a transznacionális gócokkal szemben (újólag figyelmeztetek: nehéz a határokat elkülöníteni: lehet, hogy a japán-központú transznacionálisok expanzivitása nő!). A modell „vesztese” – Európa: műszaki ütőerejének csökkenését kereskedelmi súlyának stagnálása kíséri, politikai súlya vészesen csökken, tőkekivitele – nagyrészt „kapálódzás” a degradáció ellen (vagyis javarészt technika-transzfert elősegítő és veszteségessé vált ágazatok olcsó munkaerőre kitelepítő jellegű). *Ez a forgatókönyv egy „jenki-világ” jövőképét rajzolja föl, ahol az USA-nak stratégiai jelentőségű győzelmet sikerül elérnie a fő riválisa: az európai centrum ellen. A távol-keleti góc ennek másodlagos haszonélvezője, a gazdasági folyamatok globalizálódása amerikai vezénylet alatt meg végbe.*
– *Második forgatókönyv:* A világ dinamizmusa mérsékelt, ezen belül *relatíve* a távol-keleti góc szerepel a legsikeresebben, ám őnála is főleg azért képződnek jelentős tőkefeleslegek, mert fejlődése extenzívebbé válik. Európa politikai-katonai visszaszorulása Amerika mögött nem olyan karakterisztikus, mint az előző szcenárióban, a kereskedelem dinamizmusa területén, még teret is nyer az amerikai góccal szemben. A transznacionális szektor előrenyomulása is lanyhább. *Ez a variáns inkább „iszapbirkózás”-jellegű: a ’60-as évek tendenciáit látszik újjászülni, némileg a távol-keleti góc szerepének kiemelésével.*
– *Harmadik és negyedik forgatókönyv:* Mindkettő az amerikai góc térvesztésére alapul, a 3. egy lassabb, reverzíbilisebb, a 4. egy látványos és irreverzíbilis hátraszorulással számol. Mindkettőt Európa és Távol-Kelet „kollektíve” konzumálja, csak a 3.-at inkább a Távol-Kelet (Európa tőkéinek javarészét kénytelen külföldön hasznosítani!), míg a 4. esetében a Távol-Kelet műszaki élre-

kerülése mond csődöt Európával szemben, ezért kereskedelmi („dömping”!) és tőke (technológia-szerzés és olcsó munkaerő!) -expanzióval kárpótolja magát. A transznacionális szektor szerepe a 3. variánsban erőteljesebb, mint a 4.-ben.

Persze lehetne még sok forgatókönyvet felírni: azt sem állítom, hogy a felsorolt négyen kívül nincs *valószínű.* Összevetve a *ma kiolvasható* tendenciákat, nem mertem pl. olyan szcenáriót „rendszerbe állítani”, amely a világgazdaság zsugorodását feltételezi – noha nem lehet teljesen kizárni ezt sem; továbbá eltekintettem azoktól a forgatókönyvektől is, amelyek akár Európa, akár Távol-Kelet akkora expanzióját feltételezik, amely „kicsinálja” az amerikai centrumot (––). Nem számoltam a kelet-ázsiai centrum „kifáradásával” (–), az *európaiéval igen,* noha nem „tragikus” mértékben. És végül, mint említettem, nem számoltam a világ katonai-politikai egyensúlyának *végzetes mértékű* felborulásával sem, noha teljesen kizárni ezt a lehetőséget sem lehet – sajnos. Azzal is a realitásnak igyekeztem „hódolni”, hogy a transznacionális globalizáció erőteljes kibontakozását nem az európai vagy japán előrenyomuláshoz kötöttem, hanem az amerikaihoz: bármennyire „depolitizáltnak” is tűnjék a transznacionális vállalat-birodalmak mozgása a piacokon, a tapasztalat azt mutatja, hogy erős, korrelációs jellegű együtt-mozgás van a nemzeteken túli vállalati szféra és az amerikai *politikai és katonai* érdekek alakulása között.

b) Bekövetkezési esélyek

– *A 4.-kel jelölt forgatókönyv* bekövetkezési esélye nem nagy. Mégis az alapesetek közé sorolom, mert netán kibontakozik az a jelenség, amely ma még csak igen *rejtetten* észlelhető: hogy ti. az USA a „Nagy Vörös Mumussal” vívott, gigászi küzdelemben pyrrhusi győzelmet aratott – vagyis maga is halálosan legyengült. Erre utal legalább két, nagyon fontos körülmény: 1. az amerikai állam súlyos belső és külső eladósodása; 2. az, hogy a világgazdasági pozícióját képtelen olyan mértékben megerősíteni, hogy finanszírozni és piaccal ellátni tudja (immár javarészt „okafogyott”) hadiipari komplexumának konvertálását polgári célokra – noha e kapacitás *hatékonysága* nélkül az amerikai gazdaság nem feltétlenül sorol be az európai és japán mellé! Azt azonban még nem tudjuk felmérni, hogy *a)* van-e az amerikai társadalomban ennyi belső, mozgósítható energia, amennyi elég a kifulladás felé való haladás irányának megfordítására; *b)* ha nincs, elég erős-e az amerikai gazdaság ahhoz, hogy a megszerezhetetlen világgazdasági hegemónia helyett megtartsa és kvázi-visszafordíthatatlanná tegye katonai-politikai hegemóniáját – vállalva a „világcsendőr” szerepét, most már a „vörös veszedelem elleni védőpajzs” maszkja nélkül? A 4. forgatókönyv akkor kezd el élni, amikor e kiutak egyike sem bizonyul az amerikai centrum számára járhatónak, s félő, hogy

komolyabb kibontakozása világrengető katonai konfliktusok árnyékát vetíti majd előre.

– *Az első forgatókönyv* bekövetkezésének valószínűsége a 4.-énél jóval nagyobb, de *ez sem a legvalószínűbb* variáns: éppen amiatt, hogy az amerikai monstrum a Szovjet Birodalom két vállra fektetését saját túlerőltetésével volt kénytelen megfizetni. Azt, hogy sorsa az 1. vagy 4. forgatókönyv felé hajlik-e el, nagyrészt attól függ, *talál-e saját újra-megerősödéséhez külső „finanszírozókat", avagy nem?* – Magyarán: tud-e az amerikai gazdaság olyan befolyási övezetre szert tenni, amelynek *jövedelemhozama jelentősen és hosszú időn keresztül meghaladja befektetés-igényét?*[*] – Ilyen, elvileg három adódhat:
  1. a II. világháború utáni „álom" fél-, háromnegyed évszázaddal megkésett valóra válása; ti. *a fejlett Európa „besöprése"* az amerikai gazdasági térségbe, „kisegítő üzemegységként". Ennek nagyon csekély a valószínűsége: csak akkor következhetnék be, ha a „nagy kelet-európai hullahegy" bomlási termékei (migráció, drogkereskedelem, bűnözés, nacionalizmus, fajüldözés, katonai szembenállások, háborús és polgárháborús tűzfészkek, éhezés stb. stb.) folyamatosan és elháríthatatlanul „befertőznék" a nyugat-európai fejlett régiót, válságba kergetnék – más tényezőkkel együtt – az EU-t, s így az európai „elit"-nek nem maradna más választása („kisebbik rossz"), mint az atlantizmus védőszárnyai alá menekülni;
  2. *vezető szerepre szert tenni a Pacifikumban* kibontakozó gazdasági fejlődésben, vagyis „kiütni a nyeregből" Japánt, mint a harmadik világ-góc vezető erejét. Ebben a játszmában valószínűleg *Kína* kapja a Jolly Joker szerepét: ha keményen elhatározott felemelkedési folyamatához Amerikától több hozzájárulást remél, mint Japántól, netán kedvezőbb feltételekkel, netán abban reménykedve, hogy az amerikai tőke és know-how befogadása ellensúlyozza a Japántól való függést, anélkül, hogy amerikai függést szülne. Szóval, ha Kína felemelkedési stratégiájában az USA alapvető és *Japán-ellensúlyozó* szerepet tud szerezni, a felemelkedő kínai Óriás másodrendűvé szoríthatja vissza Japán kelet-ázsiai gazdasági és politikai jelentőségét. Igaz, semmi garancia nincs arra, hogy maga is elszakadjon egyszer az amerikai köldökzsinórtól – de ez nem a XXI. sz. első felének kérdése – és az amerikai stratégia nem arról híres, hogy évszázadokkal képes előre gondolkodni. Ilyen „apró jelek" – ti. amelyek arra mutatnak, hogy az USA nem idegenkedik a pacifikus sakktábláról a japán „tisztet" a kínai „paraszttal" kiüttetni vagy legalábbis lebénítani; s hogy e szerepet eljátszani a kínai politika is mutat némi hajlandóságot – mintha felfedezhetők volnának mind az amerikai, mind a kínai viselkedésben;

[*] A fejezet megírása a végzetes „Szeptember 11." előtt történt. Az amerikai politika fókuszálódása a nemzetközi terrorizmus elleni intézkedésekre növeli az elsőnek nevezett forgatókönyv bekövetkezésének valószínűségét.

b) olyan helyzetbe kergetni *Oroszországot* és még néhány szovjet utódállamot (pl. *Kazahsztánt*), amelyben számukra az elérhető legnagyobb stratégiai *jó,* vagy a legkisebb *rossz* az amerikai érdekszférába való beépülés. Az USA-t ezen forgatókönyv felé súlyos érdekek nyomhatják vagy csábíthatják: az orosz tudományos kapacitásokhoz való szabad hozzáféréstől a hagyományos nehézipari kapacitásokkal való diszponáláson keresztül (az amerikai hazai gazdasági struktúrát nagyban tehermentesíthetné egy ilyen lépés!) egészen a hatalmas olajtartalékok birtoklásáig. Ráadásul itt – a nacionalista politikai erők ellenállásán (netán *kétségbeesett, világháborús veszélyt hozó ellenállásán*) kívül alig számíthatnak ellenállásra: az európai Centrumnak „Visegrád" is túl nagy adag, a Balkánnal és Ukrajnával pedig végképpen nem tud mit kezdeni: Oroszország és Közép-Ázsia *teljesen emészthetetlen* számára; Japán, noha valószínűleg növelné világgazdasági verseny-esélyeit Kelet-Szibéria bevonása érdekkörébe, nem fog még egy „Pearl Harbort" megkockáztatni. A közép-keleti iszlám ereje sem gazdaságilag, sem katonailag nem lesz számottevő: ideológiai erőként is csak az Iránnal és Afganisztánnal határos, kisebb és jelentéktelen országocskákban (Tádzsikisztán, Türkmenisztán, kisebb mértékben Üzbegisztán) jelentkezik: az értékes Kazahsztánban az iszlám nem számottevő tényező. Vagyis az amerikai érdekszféra *„átnyúlása az Északi-sarkon Eurázsia felé"* – nem tartozik a sci-fi fogalomkörébe, s ha ma rossz álomnak tűnik is, a XXI. sz. első negyedének egyik életrekelő valóságává válhat. Valószínűleg *nem is kevés eséllyel.* Mindenesetre az előző két rossz álomnál *nagyobb* eséllyel.

– *A második és harmadik forgatókönyv* tapad a leginkább a jelenlegi világgazdasági folyamatok kontinuitásához. Az „Amerika, kontra másik kettő" birkózás *Amerika* szempontjából a 2.-ban enyhén sikeres (pozíciótartás, állandó fenyegetéssel), a 3.-ban enyhén sikertelen (pozícióőrzés, enyhe veszélyeztetettséggel); *Európa és Kelet-Ázsia* egymás közötti erőviszonyai szempontjából pedig a 2. inkább az utóbbinak, a 3. pedig az előbbinek kedvez, de tulajdonképpen lehetne fordítva is. Egyébként egyikük sem zárja ki teljességgel az 1.-nek vagy 4.-nek említett tendenciákat: minél dinamikusabbá válik a világgazdaság, vagy minél visszafogottabbá az amerikai góc térnyerése, annál inkább „együtt élhet" a „2. vagy 3." az „1. vagy 4."-kel. Az pl. hogy Amerika „besöpri" a nagy szovjet tetem számára értékes részét, végbemehet Európa vagy Japán bizonytalan, labilis, lassú térnyerése mellett is – legalábbis egy darabig: aztán majd robban, de e robbanásnak csak az energiafelhalmozási szakasza esik bele a XXI. sz. első két-három évtizedének prognosztikai horizontjába. (Azt ti., hogy *mi* fog robbanni, *hogyan,* és *milyen következményekkel,* a mai helyzetben *egyáltalán* nem látni, csíráiban sem, s történelmi párhuzam sem vonható!) – Teljesen kihagyható a számításokból egy olyan scenario, amelyben az európai és kelet-ázsiai góc mintegy „szövetségre lép" egymással, beindítandó vagy meggyorsítandó egy amerikai kiszorulási folyamatot. Ez még

akkor sem várható, ha az USA – nem bírván szusszal a gazdasági hegemónia megszerzését, nyíltan vállalja a „világ-csendőri" funkciót. A távol-keleti gazdasági expanzió *olcsósága és fürgesége* ugyanis mindenekelőtt Európa hátán fog csattanni, mégpedig az *európai belpiacon* – teljesen függetlenül annak integráltsági fokától. Az európai góc *intellektuális fölénye* pedig elsősorban Japán Achilles-sarkát fogja érzékenyen rugdosni, mégpedig elsősorban a *külpiacokon,* amelyektől a japán (és egyéb távol-keleti, ilyen-olyan méretű „tigrisek") gazdasági expanziója a jövőben is függni fog. Ez a konkurenciahelyzet még az erősen expanzív világpiaci helyzetben is áll. Európa és Távol-Kelet tehát csak *egyenként és egyben egymással is szemben állva* gyöngítheti az amerikai hegemón-törekvéseket. *Igazán kedvező* bármelyikük számára az amerikai góc „végelgyengülése" volna, ami azonban nem valószínű, hogy bekövetkezik, s ha az események efelé haladnának, úgy ez olyan végletekig kiélezett politikai helyzetet hozna létre, amelyben sem Európa, sem Távol-Kelet nem volnának abban a helyzetben, hogy kegyelemdöféseket osztogassanak.

c) A forgatókönyvek és Európa

A magyar prognózis szempontjából e Földkerekség-méretű birkózásnak elsősorban a kibontakozó tendencia *Európára gyakorolt lehetséges hatásai* szempontjából bír jelentőséggel. Arra ugyanis semmi lehetőség, hogy Magyarország az elkövetkező 25–40 évben *ne* az európai mag félperiferikus övezetének részét képezze, hanem – mondjuk – felfedeztessék, mint az amerikai tőke legreményteljesebb befektetési területe (hasonlóan Írországhoz!), az USA stratégiai hídfőállása a forrongó Kelet-Európában (afféle „Izrael"!), vagy *híd,* amelyen keresztül a mindenféle ázsiai tigrisek elárasztják az európai gazdaságot. Ezek és az effélék legalább olyan álmok, mint a Magyar Birodalom Nagy Lajos korabeli határainak visszaállítása, vagy a magyarok sumér eredete. Tudomásul kell vennünk, hogy miután megszűnt az a kivételes állapot, miszerint egy hatalmas régió legfejlettebb magjának *többé-kevésbé fontos* részét képeztük (s ebből számos, elég gyengén hasznosított lehetőségünk adódott!), most egy nálunk jóval fejlettebb régió szomszédságában kénytelenek vagyunk a „gyepűn" élni, e perem-övezetnek is a kevésbé fontos képződményei között. Vagyis az Európától való abszolút függés a XXI. sz. első évtizedeiben Magyarország számára *alternatíva nélküli* jövőt jelent, éppen úgy, mint a *félperiferikus helyzet,* vagy a *másodrendű geopolitikai és gazdasági pozíció.* Mindezzel együtt azt is tudomásul kell venni, hogy az Európát érő minden csapás *csillapítás nélkül* fog áthárítódni e „gyepű" országaira, mégpedig azok gazdasági és geopolitikai fontosságának függvényében kimért adagokban és attól sem függően, hogy ezek az országok milyen jogi keretekkel kapcsolódnak az európai Mag-hoz. Ugyanakkor azokból a gyümölcsökből, amelyek az Európát érő világgazdasági és -politikai sikerek nyomán érnek meg, a

„gyepű" országai jószerével csak *„csutkákat"* nyerhetnek, mégpedig gazdasági-geopolitikai fontosságuk függvényében és *egymással keményen marakodva.*

Az előbbiekből kitűnik, hogy Európa számára a 4. forgatókönyv a leginkább kedvező, ami viszont kevés megvalósulási eséllyel bír. A következő a 3. sz., amelynek elég nagy az esélye. A 2. forgatókönyv Európa számára már a veszélyzóna határát súrolja, noha bekövetkezésének esélye nem kisebb, mint a 3.-é. Az 1. („jenki-világ"!) Európa számára katasztrofális következményekkel járna, szerencsére bekövetkezése – legalábbis a vizsgált évtizedekben – nem várható (a *feléje sodródás* azonban egyáltalán nem kizárt!). A közép- és kelet-európai „gyepű", s ezzel együtt *Magyarország fejlődésének külgazdasági-külpolitikai közege tehát igen nagy valószínűséggel egy olyan világ lesz, ahol az európai Centrum folytonos szorongattatásban kénytelen fejlődni, eredményei labilisak lesznek, kudarcai igen költségesen helyrehozhatók.* A 3. forgatókönyvben a nehezen szerzett eredmények inkább dominálnak, a 2.-ban mindennapiak a kemény kudarcok is, noha ezek nem vetítik előre a degradáció közvetlen rémét.

Számunkra egyik sem jelent igazán kedvező fejlődési közeget. Az alapkérdés ui. a következő: *A)* létrejön-e e fejlődési lehetőség-sávban olyan szituáció, amelyben a nyugat-európai *gazdaságnak* valamilyen *fontos* érdeke keletkezik *intelligens* iparágak kitelepítésére, legalább a „visegrádi" zónába, mégpedig úgy, hogy a termékeinek piacot is teremtsen; *B)* és/vagy létrejön-e olyan *világpolitikai* szituáció, amelyben olyannyira felértékelődik e „gyepű" szerepe, hogy Nyugat-Európa kénytelen-kelletlen, tisztán gazdasági érdekeit félrehajítva hajlandó megfinanszírozni egy-két „kistigrissé" válást, legalább a „visegrádi" zónában?

Nézzük a *gazdasági* lehetőségeket. Amennyiben Európa szorongattatása elsősorban *piaci* és *távol-keleti* eredetű (3. forgatókönyv!), két lehetősége adódik: vagy a saját gazdasági potenciáljába igyekszik minden elérhető felhalmozási forrást visszaforgatni, mégpedig az *intenzív* fejlesztés (K+F, marketing, informatika stb.) irányában koncentrálva; vagy „kistigriseket" képez maga körül, amelyek átveszik a kemény magból kilépő termékeket és technológiákat, felszabadítva ezzel a Centrum energiáit az élvonal produkálására, s egyben finanszírozva ezeket a lépéseket a peremeken megtermelt skálahozadékkal. – Az előbbi esetben a „visegrádiak" – közöttük Magyarország – nem számíthatnak kitüntetett figyelemre: Európa szívesebben fogja ezt az övezetet mindenestől „tamponként" használni a Keletről várható veszélyek ellen, semmint teletömje lassan és nagy kockázattal megtérülő tőkével. A második esetben is kérdés, hogy az európai Centrum *éppen Kelet-Közép-Európában* találja-e meg szíve kedvenc kistigrisét. Az ui., hogy ez a régió itt van „a hónaljában" – a XXI. sz.-ban már elég gyenge argumentum olyan tényezőkhöz képest, mint pl. a termelőapparátus piac-idegen paradigma alapján való kiépültsége, a munkaerő „fertőzöttsége" a szocialista kísérlet „welfare state"-emlékeivel, a nacionalista és egyéb robbanásveszélyek stb. stb. – csupa olyan dolog, ami sem Távol-Keleten, sem Latin-Amerikában nem nyugtalanít.

Másrészt, arra még Távol-Keleten vagy Brazíliában sem igazán lehet számítani, hogy Európa a gazdaság kreatív, szofisztikált szegmenseit telepítené ki: még olyan óvatos fokozatolással sem, ahogyan azt Japán teszi a maga „kistigriseivel". Az európai kapitalizmus egész eddigi története azt látszik bizonyítani, hogy *ez a reflex* hiányzik belőle: még a feldolgozóipar félig-elavult, csak olcsó munkaerővel termelhető szegmenseinek kitelepítése is vontatottabban megy, mint akár az amerikai, akár a távol-keleti tőkének. Márpedig Kelet-Közép-Európa számára még az sem igazán kedvező fejlődési lehetőség, ha valamelyik Centrum az életgörbéik zenitjén éppen túljutott technológiákat pakolja át hozzájuk, hogy azokkal középminőségű kommersz-termékeket gyártsanak a Világ kispénzű fogyasztógépjei számára. *Ezen a fejlődési fázison már túljutottak,* nem csak Csehország és Szlovénia, de Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Horvátország és a balti államok is. *Nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy a „gyepű" gazdasági felemelkedési érdekei ipari vonatkozásban egy nevezőre jussanak az európai Centruméival.* – Ugyanez a mezőgazdaság és a bányászat területén fokozottan érvényes. Ennek a zónának nincsenek olyan természeti adottságai, amelyek *igazán* vonzóak lennének Nyugat-Európa számára: az EU agrár-felesleggel küszködik, Kelet-Európa szénvagyona számára értéktelen, az érc-előfordulások ritkák és drágák, a szénhidrogén-vagyon pedig nem képvisel *akkora* értéket, hogy érte vállalják a térség problémáinak megoldását – különben is: annyit kapnak meg belőle, amennyit akarnak – elkötelezettség vállalása nélkül is. – *Igen nagy a valószínűsége annak, hogy az európai centrum fejlődése nem a „kistigris-övezet" kiépítése felé fejlődik, s ha mégis, akkor – valószínűleg – Latin-Amerika fejlettebb zónája* (Dél-Brazília, Észak-Argentína, Chile, a mexikói Maquiladora-övezet stb.) *a kelet-közép-európainál nagyobb eséllyel pályázik erre a szerepre.* A volt KGST fejlett kis országai a fejlett európai mag perem-övezetének valószínűleg még csak nem is a közvetlen centrum-érintkező részén fognak helyet foglalni. Talán *Csehország* és *Szlovénia* ez alól kivételt fognak képezni, de ez sem biztos.

Mondhatnók, ha gazdasági érdek nem is fűti Európát, akkor is alapvető *politikai* érdeke, hogy az integrálódó, s a többi góccal élet-halál harcban lévő Európa peremén ne haldokló vagy félgyarmati sorban sínylődő gazdaságok láncolata növelje a bizonytalanságot, hanem dinamikusan fejlődő társadalmak biztosítsák Európa gazdasági-politikai keleti végeit. A logika analóg azzal a meggondolással, amely döntő lökést adott a XX. sz. közepén Ausztriának és Finnországnak (de Nyugat-Németországnak, sőt Japánnak és Tajvannak is!) ahhoz, hogy felzárkózzanak. Nos, az *eddig* láthatóvá vált nagy és apró jelek ezt az optimizmust csak bizonyos feltételekkel látszanak alátámasztani. A fejlett világ *katonailag* törekszik elkötelezni ezt a zónát (az sem lehetetlen, hogy csak az orosz maradék-hatalom „puhítása" céljából!), egy jelentős *gazdasági* felemelkedés anyagi feltételeinek biztosítása tekintetében pedig *szigorúan obligón kívül igyekszik maradni* – kifizetve üres ígérgetéssel a kétségbeesetten ajánlkozó közép-kelet-európai nem-

zetgazdaságokat. Ez így logikus: *amennyiben Oroszország megpróbálja összeszedni maradék erejét és expanzióba kezd „Visegrád" vagy a Balkán felé, azt csak hatalmi (katonai) erejére támaszkodva kísérelheti meg* – vagyis ez ellen be kell biztosítani a „gyepűt". Gazdasági tekintetben Oroszország nem tud semmit sem ajánlani: sem know-how-t, sem masszív piacot a volt KGST-kisországok szofisztikált termékei számára. Megszűnvén az embargó és a kedvező KGST-árkonstrukció, az orosz nyersanyag-szállítások is veszítettek attraktivitásukból. Majdnem csak a kiépített vezetékrendszerek tartják életben őket A „gyepű" gazdaságilag egyértelműen Nyugat-Európának van kiszolgáltatva. Ennek politikai érdekei a XX. sz. végén–XXI. sz. elején nem sugallanak Kelet felé nyíló „muskátlis ablakok" létrehozását. – *Hacsak a fejlett Európa nem kerül olyan politikai kényszerhelyzetbe a amerikai világ-hegemónia előretörésének Kelet-Közép-Európára való kiterjedése kapcsán, hogy ez gazdasági érdekeitől eltérő bánásmódot tesz elkerülhetetlenné Kelet-Közép-Európa irányában.*

2.2. MAGYARORSZÁG DOMINÁNS CENTRUMA: EURÓPA

Élek a fogalmazási pongyolaság közkeletűvé vált lehetőségével: a Svájccal és Norvégiával kibővített EU-t nevezem ehelyütt „Európának" – ami méltánytalan is egyben, viszont *rövid.* Vagyis az *Európai Centrum* jövőképéről lesz szó.

a) Belső erőviszonyok

A régió *belső erőviszonyainak* helyzete dióhéjban a következő:

– Ha az egyes országokat monolitikus képződménynek tekintjük, akkor az EU háromféle képződmény elegye: *a)* fejlett középhatalmaké (D, F, GB); *b)* fejlett kisgazdaságoké (Nl, L, B, DK, S, FIN, A); valamint *c)* félperiferikus fejlettségi szintű gazdaságoké (IRL, E, P, GR). Olaszország *északi* 1/3-a magasan fejlett kisgazdaságnak számít, a Mezzogiorno félperiferikus övezetnek, Közép-Olaszország pedig ide is, oda is számítható. (Ha Spanyolország iparilag fejlett vidékei – lényegében Katalóniáról van szó – nagyobb százalékos arányt jelentenének, ugyanígy „kétlelkű" országként lehetne számbavenni.) Ha nem országhatárok által körülkerített nemzetgazdaságokban, hanem *régiókban* gondolkodunk, akkor jelentősen kibővül a félperiferikus zónák területe és lélekszáma. Ide sorol be pl. Skócia, Bretagne, a Massif Central vidéke, a volt NDK, Észak-Svédország és Finnország – hogy a kisebbeket ne is említsem. Az EU lakosságából mintegy 60–70 millió fő *termel, gazdálkodik* félperiferikus körülmények között, egy részük életminősége is ehhez igazodik,

más részük termelékenységét meghaladó fogyasztási szintet tud biztosítani magának. *A fejlett középhatalmak számára a magasan fejlett kisgazdaságok részvétele a Közösségben kifejezetten hasznos, a fejlett „kemény mag" számára a félperiféria „kapun belüli" léte kifejezetten hátrányos.*

– Az EU tagjainak egy része a gyarmati rendszer széthullása után évtizedekkel, még mindig azokkal a szerkezeti és reflexbeli torzulásokkal küzd, amelyet, mint gyarmattartó fejlesztett ki: mivel ez kapitalizmusuk *születési körülményeinek* természetes közege volt, kiküszöbölése több generációs átformálási erőfeszítést követel. Ehhez a csoporthoz tartozik GB, F, B, NL, P. (Spanyolország XIX–XX. sz. gyarmatai jelentéktelenek voltak, Németország és Olaszország pedig csak igen rövid ideig rendelkezett – ugyancsak nem nagy gazdasági horderejű – tengerentúli birtokokkal.) – Más részük a XIX. sz.-ban a világ felosztásából kiszorult gazdaságok intenzív fejlődését élte át, ami nagyobb dinamizmust, K+F-igényességet, versenyképességet jelentett. Ide tartozik mindenekelőtt D, DK, S, de az észak-olasz országrész is („Padánia"?). Harmadik hányaduk a XX. sz. második felében felfejlődött, jellegzetesen a világ kettéosztottságának köszönhető „siker-sztori"-jú ország (A, FIN); és végül helyet foglalnak az együttesben olyan félperiferikus gazdaságok, amelyek *önereje* vitán felül elégtelen volt a kitöréshez, s amelyekkel a Közösség sem tud igazán mit kezdeni: ezek közül IRL, E és P *kulturálisan* szerves részei a nyugati kereszténységgel átfiltrált („Karoling") Európának. GR a középkor elejétől fogva ettől igen mélyen elszakadt: a *Balkán* 400 éves iszlám hatásnak kitett, ortodox-kereszténység-alapú kultúrájához tartozik. Ez a félperiféria ismét csak a „kemény mag"-étól erősen különböző azzal alig kompatíbilis – gazdasági és társadalmi reflex-rendszerrel, valamint szerkezettel rendelkezik.
– Igen erősen eltérnek a tagországok beidegzett *politikai tradíciói* is. A három középhatalom között a mély történelmi múltba visszanyúló érdekellentétek „árnyai" lebegek: *a)* ezek közül a legidősebb a *francia–angol* rivalizálás, amely végigkísérte a középkort, tápot kapott az Atlantikum feletti hegemóniáért vívott, csaknem három évszázados küzdelemben (ennek utolsó nagy erőpróbája a napóleoni háborúk sora volt!), s amely még a XX. sz.-i eseményekben is elő-előjött (pl. a De Gaulle-i vétó GB Közös Piacba való felvételi próbálkozásakor!); *b)* a *francia–német* ellentét újabb keletű (lényegében a német egység létrejöttével, s az ezt közvetlenül követő porosz–francia háborúval datálható!), de *három heves összecsapást* szült mindössze 70 év leforgása alatt, amelynek utóhatása milliószámra határozta meg mindkét oldalon a tudat mélyrétegeit; *c)* Az *angol–német* szembenállás talán még fiatalabb: a bismarcki Németország azon törekvésétől datálódik, amely a brit gyarmatbirodalom „elorzását" tette középpontjába. Ez is alapérdekeket érintett mindkét oldalon és két világháborús szembenállást eredményezett. Valószínű, hogy az integrációt követő, igen masszív „kibékülési" propaganda által keltett *felszíni*

kép mögött, a „lelkek mélyén" lényegesen több maradványa található ezeknek a reflexszé ivódott ellenérzéseknek, mint amennyi a felszínen látszik: ami azt jelenti, hogy alkalomadtán – az elit politikai érdekei változván – néhány hetes propaganda-hadjárat 1914-es vagy 1940-es méretű tömeges gyűlölködést volna képes felszínre hozni. – Hasonló a helyzet a fejlett kis országok esetében is, noha a középhatalmak gazdasági behatolása ezekbe olyan meghatározó mértékű (ez különösen a *német ipari és bankszektorra* vonatkozik!), hogy itt aligha lehet *egyedi* „lázadásokra" számítani – még a hagyományosan „német-viszolygó" országokban (NL, B, DK, GR) sem.

– Az EU-n belüli „búvópatakokként" viselkedő politikai feszültségek addig voltak teljes (vagy inkább: csaknem teljes) sikerrel leplezhetők, ill. áthidalhatók, amíg ezen ellentétek *epicentruma* vagy „ős-oka" – ti. Németország – „katonai és világpolitikai törpének" számított: kettéosztva, megszállva, saját rekonstrukciójával elfoglalva. *Ez a Németország* ui. igen hasznos volt Európának: egyfelől „eltorlaszolta" a szovjet terjeszkedés útját, másfelől műszaki fejlesztési képességeivel, üzleti dinamizmusával nélkülözhetetlen motorjává vált annak az európai régiónak, amelynek meg kellett birkóznia a háború utáni amerikai, később japán kihívásokkal. Az '50-es évek nyugatnémet politikája nagyon bölcsen észrevette, hogy számára az egyetlen felemelkedési lehetőség e szerep elvállalása: ám joggal feltételezhető, hogy nem gondoltak e *„Cyrano de Bergerac-i"* pozíció évszázados konzerválására. – Az európai hegemóniának reménye csak egy újraegyesítés esetén csillanhatott fel. Ehhez azonban az is szükségeltetett volna, hogy az újraegyesítés a német erőpotenciált *rövid távon is* növelje. A várva várt esemény azonban nem ilyen szerencsés körülmények között ment végbe: az egységes német gazdaság és társadalom olyan többletköltségekkel kénytelen megbirkózni, amelyek őt is és Európát is fájdalmas dilemmák elé állítják. Ha ugyanis a német erőcentrum *veszít* dinamizmusából és attraktivitásából, akkor egész Európa esélyei csökkennek a másik két világcentrummal folytatott küzdelemben. Ha ellenben azok a fájdalmas energiatranszferek, amelyeket a német Nyugat kényszerülve van átvinni a német Keletre, egyszer *termőre fordulnak,* akkor olyan politikai és gazdasági helyzet kialakulása veheti kezdetét, amely egy kritikus pillanatban *értelmetlenné, sőt kifejezetten veszélyessé teheti magát az európai integrációt* – legalábbis azt a modellt, amelyre eleddig egész Európa, mint „e világok legtökéletesebbikére" esküdött. Megfordul ui. a helyzet: nem a volt ellenfelek lesznek abban a helyzetben, hogy „kerítésen belülről" ellenőrizhessék a német gazdaság, politika, haderő, gondolkodás stb. helyzetét, befolyásolván azt a maguk érdekei szerint és kihasználva annak előnyös tulajdonságait, hanem *ők kerülnek abba a helyzetbe, hogy függni fognak a túlerőbe kerülő német gazdaságtól, ill. hatalomtól.* Az újraegyesülés utáni *x*. év tehát könnyen felszínre hozhatja a történelmi feszültségeket – csaknem abban a változatlan formájukban, amelyekben a XX. sz. második felében a szőnyeg alá lettek sö-

pörve. – Mindebből egyelőre kevés látszik a felszínen: *Pl.: Az, hogy a maastrichti integrációs szakasz azonnal lebénult, mihelyt a német egység létrejött,* vagy egy igen kevéssé propagált jelenség, ti. az, hogy *a nyugat-európai befektetések az új tartományokban még marginális jelentőségűeknek is csak némi jóakarattal mondhatók,* vagyis Európa egyfelől némileg visszahúzódott a nagyobb kiszolgáltatottságot jelentő integrációs lépésektől, másfelől hagyja, hogy a német Nyugat maga hajtsa végre a nagy legyengülést követelő vérátömlesztést a német Kelet felé. *Ez – időhúzás,* lélegzetvételi szünet kierőszakolása és *várakozó álláspontra helyezkedés.*

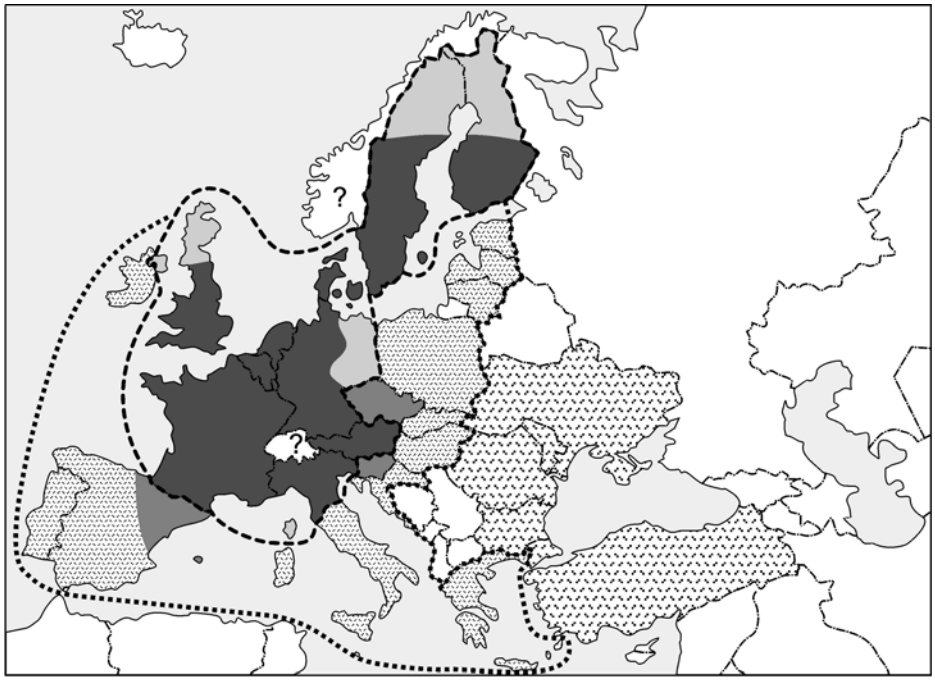
b) A lehetséges feszültségek és hatásaik Kelet-Közép-Európára

Nem lehet biztosan előre látni, melyik feszültség fog a XXI. sz. első évtizedeiben kiéleződni, s hogy ez a kiéleződés milyen fokú, milyen drámaiságú lesz.

Ha a Kemény Mag és a Félperiféria közötti feszültség jön izzásba – olyan mértékben, hogy az *veszélyezteti a Kemény Mag pozícióit a másik két világcentrummal folyó versenyben,* úgy várható, hogy az EU a mai monolitikus jellegét lazítani fogja *„kétemeletessé válik". Ez de facto* a félperiféria „kirámolását" jelenti abból a pozícióból, hogy – élvén teljes jogú tagságukból eredő lehetőségeikkel – valamilyen közvetlen vagy közvetett módon megkurtítsák a Kemény Mag felhalmozható forrásait. Az európai félperiféria *„loméi" helyzetbe kerül, noha ennek „díszletei" elegánsabbak lesznek, mint az eredeti loméi viszonyéi.* – Ennek a forgatókönyvnek figyelemreméltó csírái élnek. Az egyik ilyen „csíra" a *régiók Európájának,* mint „divat-szlogennek" erőteljes megjelenése az európai propaganda-repertoárban. Ha ugyanis az EU mechanizmusait átépítik ország-közi modellről régió-közire, semmi akadálya Puglia vagy Extremadura „kitoloncolásának" a belső körből. Ha ez nem sikerül – pl. idő- vagy költségigénye, netán a vártnál nagyobb politikai ellenállás miatt, úgy – végszükségben a belső-külső kör országhatárok szerint húzódik meg: feltételezhetően ilyen riadalom húzódhatott meg az észak-olasz elszakadási hullám mögött. Ez a *„Padánia-hisztéria"* a másik olyan apró jel, amely az európai integráció *perem mentén való bomlásának lehetőségét* veti fel. – Ez esetben a külső kör („alsó emelet") bővítésének eléggé felpuhulnának a korlátai: csaknem minden „dörömbölő" felvételt nyerhetne Persze csak a „külső körbe" – azaz elég „snassz" körülmények között. („Ha a szamár meghívást kap a lagziba, az csak azért van, hogy legyen, aki a vizet meg a rőzsét hordja" – tartja a középkori francia közmondás!) Ha a „belső körbe" való bejutást illetően igen kemények a feltételek, úgy elképzelhető, hogy az észak-brit és északsvéd vagy finn régiók, valamint a volt NDK egyelőre a külső körbe szorulnak. Ha az indokoltnál valamivel enyhébb kritériumok lesznek az irányadók, lehet, hogy Katalónia, Csehország és Szlovénia bejut a belső körbe. Egyelőre semmi reális esélye nincs – történelmi távlatban sem – („csírái sem látszanak"!) annak, hogy a „nem-katolikus" jugoszláv utódállamokkal bármilyen formában Európa

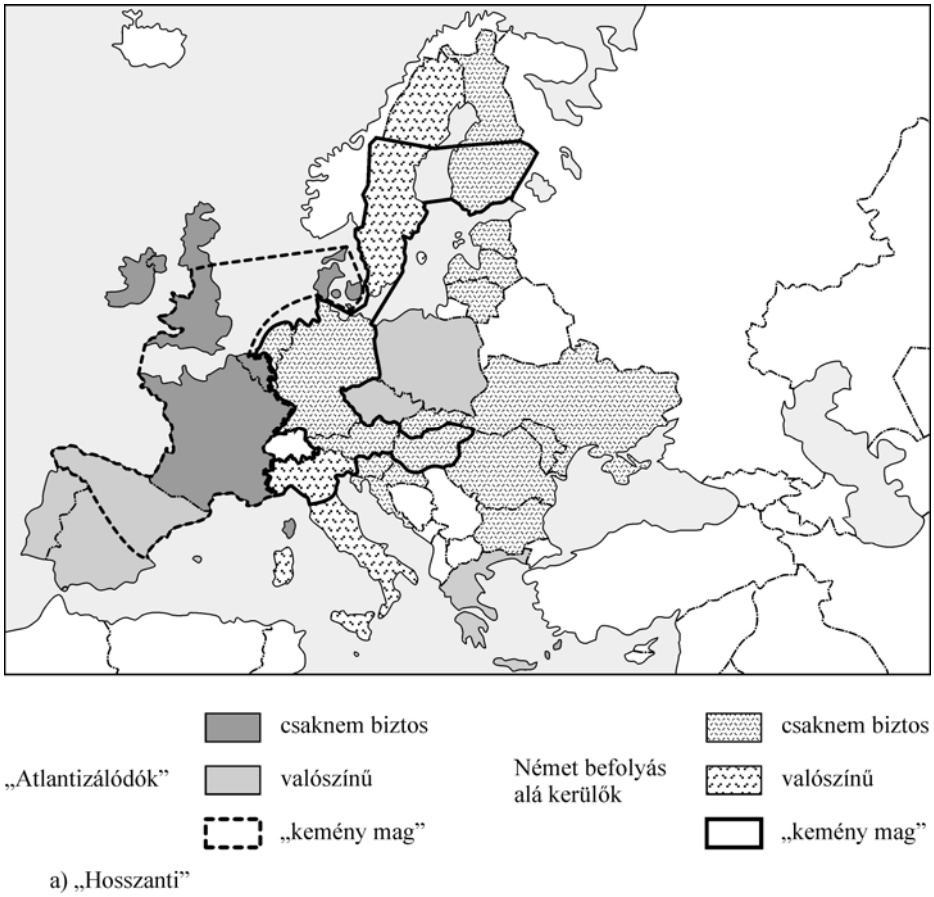
szóba állna: ugyanez vonatkozik Albániára is. Románia, Moldva, Bulgária és Ukrajna valami laza szerződéses kapcsolatba kerülhet ez EU-val, ugyanígy Törökország is megtarthatja e státuszát. Hogy az elkövetkező évtizedekben Svájc és Norvégia „bekéredzkednek-e" vagy „bekényszerülnek-e" az integrációba, az sok tényezőtől függ: *az esélye elég nagy,* legalábbis abban az esetben, ha a repedés a peremek mentén megy végbe. (A másik esetben csaknem kizárt, hogy az EU bármelyikük számára is attraktívvá váljék!) Belépés esetén e két ország természetesen a belső kör részeivé válik.

Abban a nagyon is nem kívánatos esetben, ha az EU „hosszanti tengelye mentén" szenvedne valamilyen intenzitású repedést (nem kell azonnal a teljes szakadásra, „örök haragra és magázásra" gondolni: vannak ennek enyhébb, fele-

b) „Körkörös"

2.3/A. ÁBRA. *Az európai integráció lehetséges „kettérepedései" (hosszanti)*

2.3/B. ÁBRA. *Az európai integráció lehetséges „kettérepedései” (körkörös)*

más formái is!) *egész biztosan* GB, IRL, S, DK és B választanák a „külön utat”, nagy valószínűséggel magukkal sodornák a pireneusi országokat, GR-t és, elképzelhetően CZ-t és PL-t a „visegrádiak” közül. A német érdekkörben maradna minden bizonnyal (gazdasági okokból!) NL, A, az „új szerzemények” közül SLO, HR, SK, H, BG, valamint a szovjet utódállamok: Ukrajna, Moldávia, Litvánia, Lettország és Észtország, továbbá Finnország is. Nem biztos, de eléggé valószínű, hogy Olaszország nem a „szakadárok” sorait gazdagítaná. – A „német-centrikus maradvány” Kemény Magja kétségkívül dinamikusabb volna, viszont jóval nagyobb félperiferikus „sleppet” volna kénytelen maga után húzni. Az „angol–francia centrikus maradvány” félperiferikus sleppje elviselhetőbb méretűnek ígérkezik, a kemény magja azonban jóval kevésbé dinamikus lenne – ezért nem lehetetlen ennek a félnek az „atlanti kotlós-szárny” alá való menekülése. (Erre még visszatérek!)

Az eszmefuttatásból kiderül, hogy Magyarország semmiképpen nem várományosa annak, hogy a mai értelemben vett európai Centrumba bekebeleztessék, s abba a helyzetbe kerüljön, hogy ennek erőforrásait felhasználhassa kitörési stratégiájának megvalósítása érdekében.

Amennyiben az EU a peremeken puhul fel, úgy van remény egy, valamiféle „külső körbe" való bejutásra, ami valamivel kedvezőbb, mint a szerződéses viszony.

Ha netán az EU bomlásnak indulna egy D–GB törésvonal mentén, úgy az ország a német-centrikus maradvány megnövekedett jelentőségű tagjává válik, ám ezzel nem sokra megy, mivel a német kapitalizmusnak *kevés a külföldre kihelyezhető tőkéje,* s a magára maradás meg fogja sokszorozni a belföldi modernizálási célú beruházásigényt. (Történelmi tapasztalat, hogy a német keleti terjeszkedés csak akkor kényszerül masszív tőke- és know-how kihelyezésre, ha német területen nagy a bombázásveszély!)

2.3. „SZUPER-CENTRUMOK" A JÖVŐBEN?

A XVI. sz. elején a világfejlődés központja áttolódott a Mediterráneumról az Atlantikumra: ide csoportosultak át a kereskedelmi utak, valamint a nagyhatalmi érdekek. Olyan kis országok, mint a mai Belgium és Hollandia, bekapcsolódva az itt folyó nagy eseményekbe, világelsőkké váltak. Mások, mint Spanyolország és Portugália, kedvezőtlenül és/vagy ügyetlenül kapcsolódva be ezekbe az áramlatokba – évszázados lemaradást szereztek be maguknak. – Magyarország a *„főutcáról való kiszorulást"* többszörös hátramaradással fizette meg: születő polgárosodása elsorvadt, középkori feudalizmusa restaurálódott, termelőerői stagnálásba mentek át, politikai jelentősége minimálisra zsugorodott össze, egységes állami léte megszűnt, területének nagy része egy bizánci-iszlám hatalom határvidékévé, másik része pedig egy Közép-Európában csaknem érdektelenné vált másik birodalom gyepűjévé degradálódott, végül is az ország 150 éven keresztül ütközési zónává, de facto permanens hadszíntérré vált.

Kérdés, hogy napjainkban nem megy-e végbe ugyancsak *„főutca-eltolódás"* a világban, s ha igen, milyen hatással lehet ez Magyarország gazdasági-társadalmi fejlődésének feltételeire?

a) Főutcák – történelmi helycserék

A világgazdaságnak ma *két „főutcája"* érzékelhető: a XVI. sz.-ban kialakult *atlanti* és a XX. sz. közepén hatalmasra nőtt *intra-európai.* Az előbbi elsősorban *politikai,* a második pedig *gazdasági* jellegű. Mindkét „főutcán" hatalmas *tőkeforgalom* megy végbe: beleértve ebbe a pénztőkét is és az intellektuális tőkét is. Tévedés ne essék: *a virulens japán kapitalizmus is ezen a két főutcán közlekedik:* ide ömleszti áruit, ide fekteti be tőkéi jelentős részét, és innen szerzi be know-how szükségletét is.

A magyar gazdaság tragédiája, hogy amikor ennek az intra-európai főutcának az alapköve letétre került, az ország éppen egy, e főutca „alvégén" helyet foglaló birodalom hátsó udvarában volt egy fához kikötve. Amikor ettől a póráztól megszabadult, éppen akkor magatehetetlen torzóvá lett nyomorítva. Amikor, emberfeletti erőfeszítésekkel, megpróbálta „kinőni" ezt a nyomorúságát, akkor pedig ki lett tiltva erről a főutcáról.

Kérdés, hogy ha – tegyük fel – az elkövetkező évtizedekben „visszaengedik" a főutcára, azaz részesévé válhat az intra-európai kereskedelemnek, know-how és tőkeáramlásnak (vagyis: ha az ország sorsa az optimistább forgatókönyv szerint alakul Európán belül!) – tényleg „főutcán" találja-e magát, vagy osztoznia kell a Kora-Újkor – mondjuk – Dalmáciájának sorsán?

*

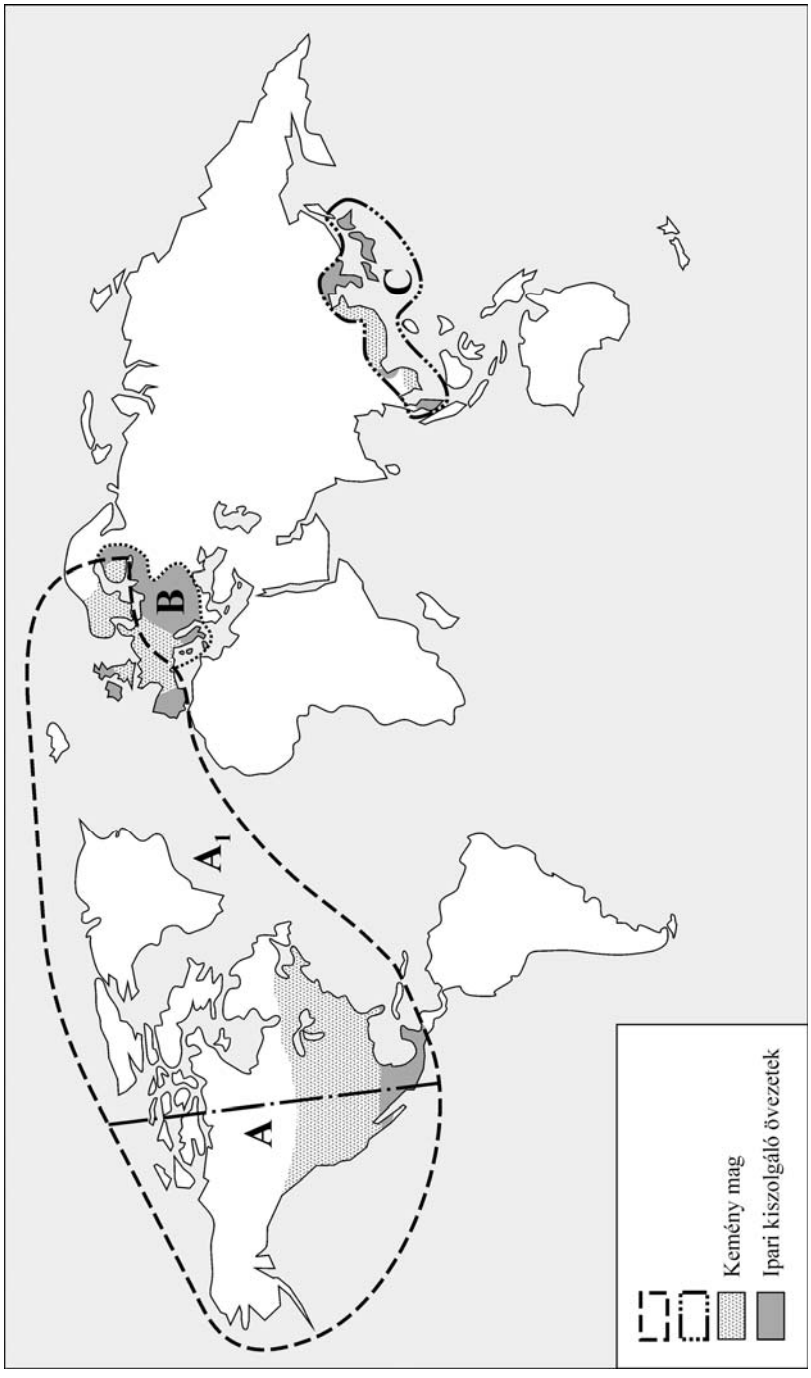
Amennyiben a világ-erőviszonyokban nem megy végbe érdemi változás a XXI. sz. első évtizedeiben sem, Magyarország *elvileg* ráléphet az „európai főutcára": mint említettem, ez csupán (!) attól fog függni, hogy *a)* Európának fűződik-e valami érdeke a magyar gazdaságnak ehhez az elengedhetetlen kezdő lökést megadni („kis tigrisként" fogja-e kezelni, avagy „másodrendű segédnépként"?); *b)* egyáltalán módja lesz-e az európai Centrumnak fontolgatni, mit tegyen Magyarországgal: nem fogja-e minden energiáját felemészteni az a küzdelem, hogy a világméretű status quót fenntartsa; *c)* a magyar politika e „főutcán" „hollandként" vagy „portugálként" fog-e szerepelni – lesz-e elég koncepciója, politikai támogatása és stabilitása a megnyíló lehetőségek megragadására?

Emellett az sem kizárt, hogy *Európa veszíteni fog „főutca"-jellegéből.* Nem *biztos,* de nem is lehetetlen, hogy a világ nagy gazdasági és politikai áramlatai hátrább húzódnak Európától. Ez nem feltétlenül komplett sorvadást jelent, de mindenesetre olyan világ-feltételeket, amelyek megnehezítik Európa manővereit akár a kereskedelem, akár a műszaki fejlődés, akár a tőkemozgások vagy a politikai célok elérése, netán a XX. sz.-ban kivívott status quo megvédése területén.

b) Európa „szuper-regionális" részvételi lehetőségei

– Mindenképpen ebbe az irányba taszít az a korábban érintett forgatókönyv, miszerint az integrálódó Európa „hosszában" *megreped, netán kettéhasad,* vagyis de facto megfordul az egység-folyamat, s *az erőviszonyok kezdenek visszarendeződni a XX. sz. első felében kialakultak irányában.* Ez óhatatlanul magával hozza egyfelől a német mag „Drang nach Osten" típusú expanzióját, ami a volt KGST-térség Oroszországtól nyugatra eső zónájának „leszívásos" kihasználásával jár együtt: a német gazdaság ui. *nem rendelkezik rendszeres, hosszú megtérülést is kibíró olyan tőkefeleslegel,* amelynek *kibírja* a rövid táv alacsony hatékonyságát és *kivárja* azt az időt, míg termőre fordul, illetve megtérül. Továbbá, a német tőke tulajdonképpen *nincs berendezkedve olcsó tömegáru alacsony munkabérekkel való piacra dobására sem.* A német tőke-transzfer a XX. sz. második fele óta elsősorban know-how-szerző és *nívós* segédipar-kihelyező jelleggel bír, vagyis Amerikába és a fejlett Európába irányul. A kelet-közép-európai térség az elsőre alkalmatlan, a másodikra pedig csak korlátozottan, és jelentős beruházás-megelőlegezés esetén alkalmas. Kelet-Közép-Európa egy ilyen világ-átrendeződés esetén Németország részéről *felértékelődik* ugyan, de nem tud „kistigrisévé" válni az európai integrációból „kiutált" Németországnak. – Európa másik fele pedig kénytelen lesz szorosabbá vonni gazdasági és politikai kapcsolatait az USA-val, vagyis *„atlantizálódik".*

  A *2.4. ábrán* „B"-vel az újjászületett „Grossraum" van jelölve, „A"-val pedig az amerikai kotlóstyúk szárnyai alá menekült „Legnyugatibb-Nyugat-Európa" és az észak-amerikai góc (NAFTA) közeledése által kialakított *atlanti szuper-régió.* Ha ez

2.4. ÁBRA. *Szuper-régiók I.*

a folyamat egyidejűleg megy végbe az USA Pacifikus terjeszkedésével, elképzelhető, hogy ebben az integrációban csak az ország keleti fele venne részt teljes erővel („A_1"), a nyugati partvidék Ázsia és/vagy Ausztrália felé fordul.

– Ugyancsak megnyirbálja Európa, mint világgazdasági és -politikai „főutca" jellegét az, ha jelentősen kiterjed és megerősödik az a góc, amely az utóbbi évtizedekben Japán körül alakult ki. Ha Japán a „kis tigrisek" vonatkozásában sikerrel alkalmazott külgazdasági stratégia elterjed pl. egész Koreában, Vietnamban, Malajziában és – főként – Kína partvidéki tartományaiban, akkor egy *mintegy egymilliárd főt számláló szuper-régió* jöhet létre, amely dinamizmus, olcsóság és flexibilitás tekintetében *mindenkinek* borsot törhet az orra alá – legfőképpen egy, esetleges „osztódással való szaporodás" után legyengült Európának.

c) A Pacifikum előtérbe kerülése

Az a forgatókönyv, miszerint a világfejlődés fő gócpontja az Atlantikumról áttolódik a *Pacifikumra,* az „európai főutca" degradációjával fog járni: nem teszi Európát „sikátorrá", de mindenesetre az európai piacot a világgazdaság főszereplőjéből „jelentős mellékszereplőjévé" fokozza le. – A „főutcának" a Pacifikumra való részleges áthelyezését hozza magával egyébként, ha Kelet-Ázsia Centruma erősen kiterjed. Az „igazi" *pacifizálódás* azonban nem ez, hanem egy olyan szuperrégió kialakulása, amely a mai távol-keleti régió mellett magában foglalná (A_1) az USA-t, illetve legalább annak nyugati partvidékét, valamint, lehetőség szerint Ausztráliát és Új-Zélandot.

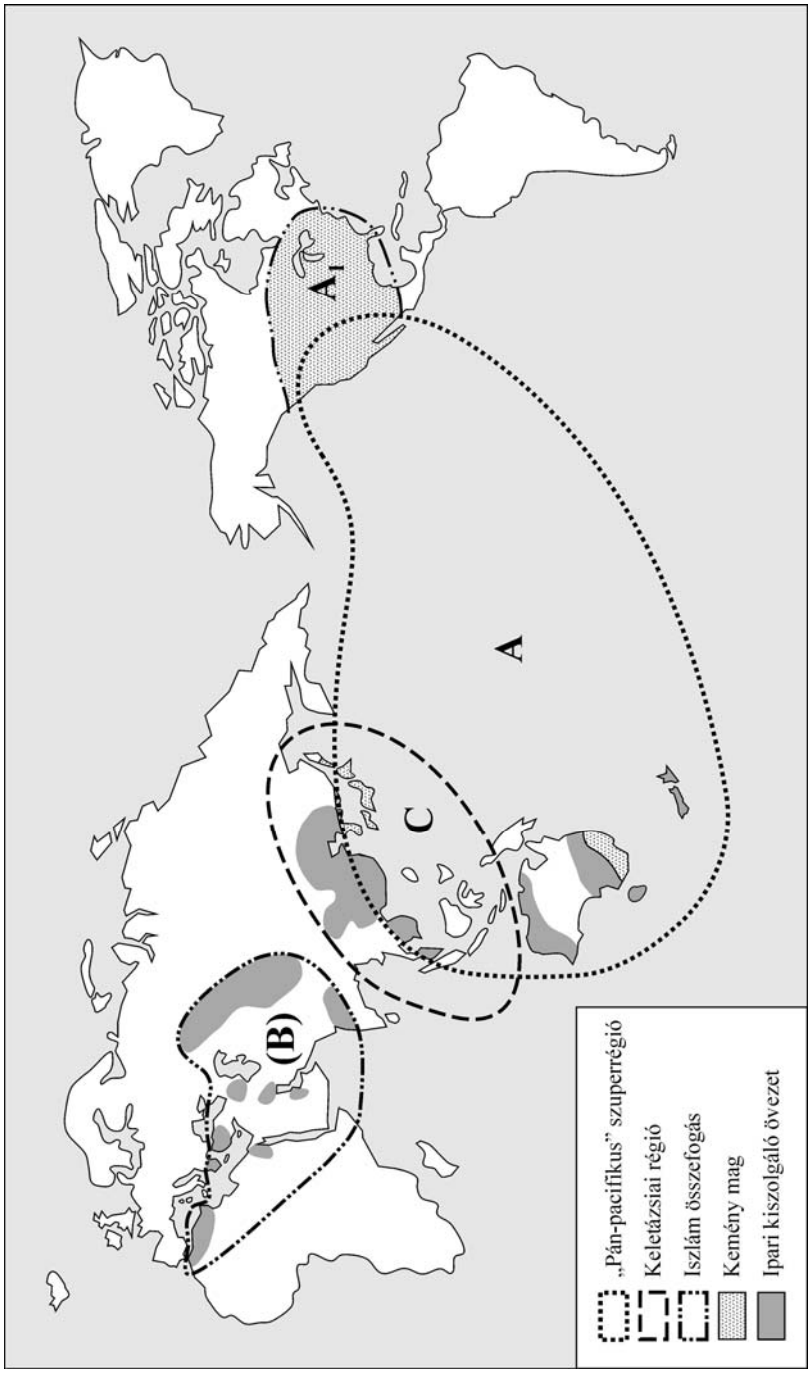
E szuperrégió – ha egyáltalán kialakulhat – jóval virulensebb lehet akár a mai centrumok bármelyikénél, akár egy elképzelhető atlanti szuperrégiónál: *ipari és kereskedelmi paradigmája* ugyanis összehasonlíthatatlanul korszerűbb amannál.

Gyakorlati megvalósulására azonban a XXI. sz. első évtizedeiben nincs sok esély. Ahhoz ui., hogy egy ilyen stratégia gondolata uralomra jusson mind a kelet-ázsiai, mind az amerikai fejekben, mindenekelőtt az szükséges, hogy a két góc világméretű feszültségei nagyjából egyszerre, és nagyjából ugyanolyan módon éleződjenek ki, s mindegyikük szemében a pacifizálódás látsszék az egyetlen, vagy legalábbis a legkevesebb veszéllyel, költséggel, időveszteséggel járó megoldásnak. Ugyanis sem a Távol-Kelet, sem Amerika nem lesz olyan helyzetben, hogy akaratát egyoldalúan ráerőszakolja a másikra: tehát vagy közeliek lesznek az érdekeik, vagy az egészből nem lesz semmi, bármily ésszerűnek tűnjék is.

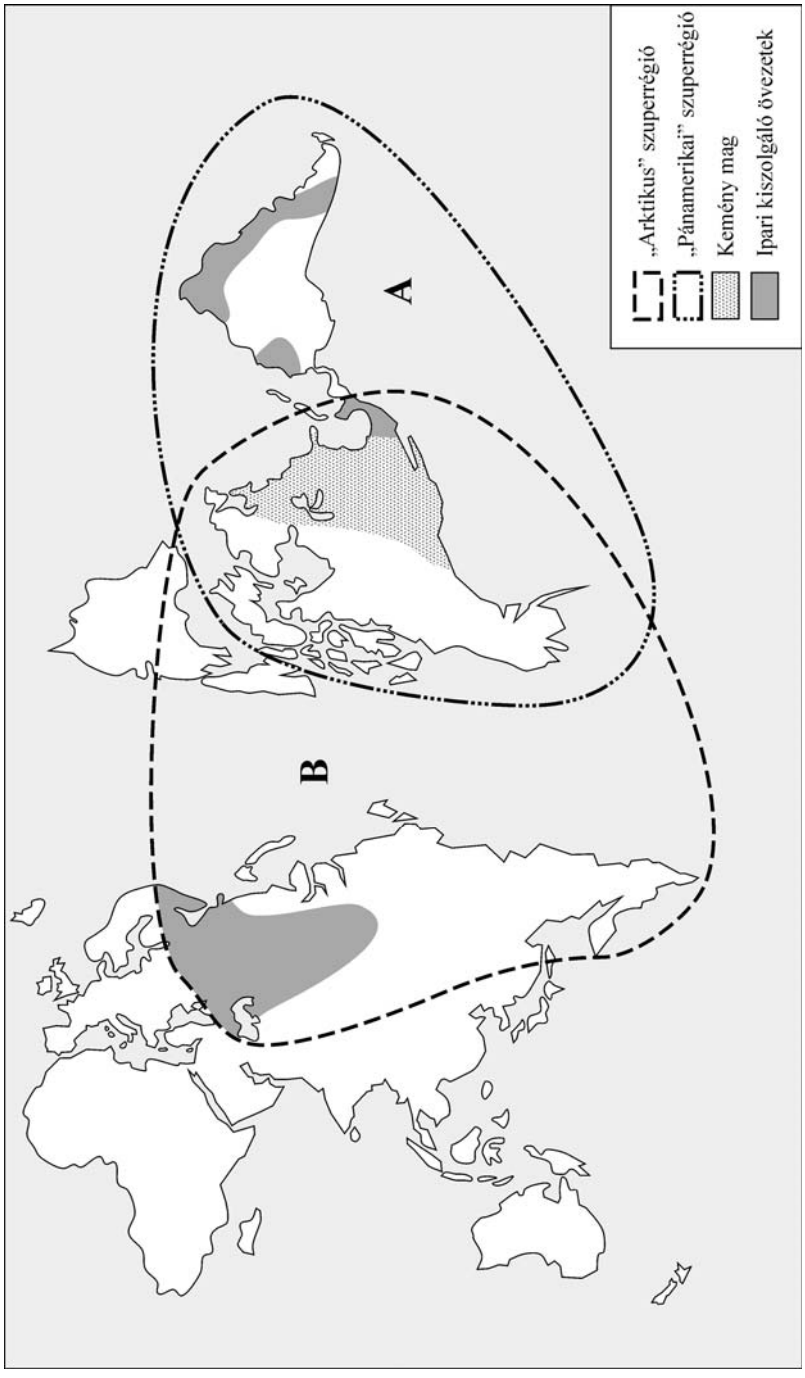
A gondolat mintha már „motoszkálna" az amerikai külgazdaság és külpolitika tudatában: erre utal legalábbis az a körülmény, hogy az USA – ha „fogcsikorgatva" is – szokatlan realizmust tanúsít Kína irányában, rendezi tegnapi áldozatával, Vietnammal viszonyát, meglepően kesztyűs kézzel védekezik a japán kereskedelmi behatolással szemben, még Észak-Korea esetében is inkább a megbékélés felé evezteti dél-koreai szövetségesét, semmint a megmerevedés irányába. (Ilyen toleranciáról az amerikai politika Európában ötven év alatt egyszer sem tett tanúbizonyságot!) Néhány éve a Seattle-i csúcstalálkozón fel is vetette a szorosabb pacifikus együttműködés gondolatát – és szuperhatalomtól szokatlan szelídséggel vette tudomásul a visszautasítást. Vagyis úgy viselkedik ázsiai partnereivel, mint egy kitartó udvarló, aki bízik abban, hogy egyszer csak megkapja a „boldogító igent".

Nehéz volna prognosztizálni, lesz-e valami ebből a pacifizálódásból, vagy sem, s ha igen, akkor mikor, és milyen alakot fog ölteni: *úgy kell kezelni, mint a világfolyamatok egyik vektormennyiségét – azaz olyan erőt, amely van és hat, de nem tudni, a rezultánsban milyen módon fog érvényre jutni.*

*

2.5. ÁBRA. *Szuper-régiók II.*

2.6. ÁBRA. *Szuper-régiók III.*

A világ-erőviszonyok reális tényezőjének tartom, de nem hiszem, hogy új szuperrégióként kell vele számolni: ez az *iszlám nemzetközi gazdasági hatalom* jelentkezése, egy valamiféle iszlám politikai egység nyomán. – Sietek aláhúzni, hogy az iszlám összes országa – egynémelyikük hirtelen keletkezett „újgazdag"-jellege ellenére még csak nem is félperiferikus jellegű, hanem a „Harmadik Világhoz" tartozik: ide sorolja be őket általános intellektuális felkészültségük színvonala. Az olajgazdaság és a fényűző városi központok jelenléte nem más, mint a fejlődő világra általában jellemző dualitás sajátos, „újgazdag" megnyilvánulási formája. – Ez azt jelenti, hogy *a)* az iszlám gazdasági vagy politikai integrációnak legfeljebb emocionális alapja lehet: gazdasági értelme nincs, ennek következtében politikai realitása is közeledik a nullához; *b)* amennyiben az iszlám akár gazdasági (OPEC?), akár politikai síkon valamennyire is összehangolt cselekvésre képes, azt *„megbízásból"* teheti csak, eszközként valamely nagy világgazdasági-politikai erő kezében. *Mint ilyen* azonban olykor főszereplőjévé is válhat az eseményeknek – ezt a XX. sz. második felének történelme számos példával igazolja – és az sem kizárt, hogy az ilyen „bérmunka-végzés" közben olyan tendenciák is megpróbálnak tevékenységükben kibontakozni, amelyek iránya eltér a „megbízástól". Erre is van egy sor tapasztalatunk a közelmúltból, de a folyó politikából is.

Egy ilyen rövid életű iszlám expanzió arra semmiképpen nem alkalmas, hogy valami tartós gócot hozzon létre a világ gazdasági és politikai szövedékében. Arra viszont nagyon is alkalmas, hogy *hozzájáruljon valamelyik reális képződmény gyengítéséhez, s ezáltal a konkurens képződmény erősödéséhez.* Geopolitikai helyzeténél fogva erre a szerepre két irányban látszik alkalmasnak: egyfelől *Európa,* másfelől a néhai *szocialista csoport* irányában. Ez félreérthetetlen jelekben bukkan felszínre: a két olajválságtól kezdve az algériai fundamentalizmuson, a boszniai háborún, a koszovói konfliktuson át egészen a karabahi, csecsenföldi, tádzsikisztáni helyi háborúkig, valamint az európai muzulmán bevándoroltak mozgalmainak élénküléséig bezárólag Lehet, hogy a lehetséges tűzfészkek listája még messze nincs kimerítve. *Az iszlám „erőkar" a nagy, szuperregionális átrendeződések gyorsító tényezőjeként fogandó fel.*

d) Amerikai központú „szuperrégiók" lehetőségei (világhatalom?)

Az egyiket röviden elintézhetjük: ez a *„pán-amerikai"* modell, amely két erő hatására bontakozhat ki: az egyik a NAFTA-beli mexikói szereplés sikerein felbuzdult latin-amerikai erők politikai nyomása, a másik az európai és/vagy távol-keleti gócok „szemtelen" terjeszkedése Latin-Amerika azon zónáiban, amelyek feldolgozóipari fejlesztésre alkalmasak, piacuk nagy és bővíthető (Mercosur?). E modell az USA számára „kézenfekvő" – és még kényelmes, kevés politikai kockázattal járó – is, a gazdasági veszélye viszont nem lebecsülendő. Az USA–Kanada „kemény mag" akkora fejletlen sleppet volna kénytelen cipelni, amekkorát bizton *nem bírna el* deformálódás nélkül. Erre a néhai KGST vergődése az intő példa, valamint olyan, meggondolkoztató jelenségek, mint pl. az európai integráció csaknem 40 éves gyötrődése a Mezzogiornóval. A latin-amerikai fejlődőképes regionális szegmensek (Délkelet-Brazília, Észak-Argentína, Chile középső körzete stb.) szerves bekapcsolása az északi kemény mag vérkeringésébe – valószínű fontos amerikai érdek: úgy kell lesz megoldania, hogy egyben kikerülje a telephely-államok gazdasági és politikai nyomását a térség egészének egy integrációs szervezetbe való bekebelezésére.

A másik forgatókönyv még inkább a fantázia világában leledzik – ám igen nagy az esélye annak, hogy néhány éven belül felszínre bukkan. Ez egy *„transz-arktikus" szuperregionális képződmény* létrejötte. Prózaibb nyelven kifejezve: az amerikai Centrum rátelepedése mindenekelőtt Oroszország, valamint Kazahsztán gazdaságára, érdekeltségi körébe vonása, ha úgy tetszik, saját félperiferikus övezetévé való megszervezése, gorom-

bán szólva – „neo-kolonizálása". A bilincset és a láncokat persze gyerekjáték bearanyozni: a kiszemelt társadalmak komprádor-elitje még regionális közép- vagy nagyhatalmi pózban is tetszeleghet. A lényeg azonban lényeg marad: az *egyoldalú függés*.

Az amerikai gazdaságnak is és politikának is több szempontból érdeke volna egy ilyen, furcsa szimbiózis létrehozása. Vegyük sorra a legfontosabb, már ma is kitapintható érdekeket: *a)* a függés végleg levenné a napirendről az amerikai érdekeket esetleg keresztező orosz nagyhatalmi törekvések veszélyét – ellenőrzés alá kerülne pl. a *nukleáris arzenál* (ha egyáltalán megmaradna!); *b)* az amerikai „szimbionta" rendelkezésére állna az a hatalmas orosz *alapkutatási kapacitás,* amely jelentősen növelné Amerika verseny-előnyét Európával szemben, és gyakorlatilag reménytelenné tehetné a távol-keleti Centrum önálló szellemi világhatalommá válása érdekében tett erőfeszítéseit; *c)* az amerikai befolyás kiterjedne a hatalmas szibériai és közép-ázsiai *olajlelőhelyekre* – ezzel az észak-amerikai góc gyakorlatilag függetlenednék az összes olyan importforrásoktól, amelyek mozgásait nem minden esetben képes teljes mértékben befolyásolni: amennyiben sikerülne (miért is ne?) megőrizni közel- és közép-keleti befolyását, ezzel már nem a saját szénhidrogén-ellátásának mintegy 1/5-ét biztosítaná, hanem *a konkurens gócok energiaellátását volna képes „adagolni";* s végül *d)* elképzelhető, hogy az európai és uráli orosz nehézipari-nehézgépipari bázis, amerikai befolyás alá kerülvén, egy kiadós modernizálást követően összezsugoríthatóvá tenné az USA keleti partvidékén, az Appalache-hegységben és a Nagy Tavak környékén túltengő, hagyományos nehézipari kapacitásait, s a felszabaduló tőke és munkaerő átcsoportosítható volna a dinamikus területekre: *ez jelentékeny ballasztoktól szabadítaná meg* az USA gazdaságát.

Ahhoz, hogy ez a „szimbiózis" kibontakozhasson, az orosz politika *önkéntes* hozzájárulása szükséges: ennek bekövetkezése akkor kap esélyt, ha világossá válik: *a maga erejéből* képtelen feltartóztatni a gazdasági csődöt, a politikai bomlást, a maradék birodalom továbbfeslését, vagyis Oroszország teljes és visszavonhatatlan összeomlását, periferizálódását. Egy ilyen, minden tekintetben *dekomponálódott* Oroszország már egy olyan státusra sem pályázhatna a világfolyamatokban, mint, mondjuk, Brazília vagy India: az *irány,* amerre *zuhan,* inkább a szudáni vagy zairei helyzet felé tendálna! *Egyedül az Amerikával való „szimbiózis" kiépítése* akadályozhatná meg a teljes összeomlást. Amennyiben az amerikai politikának vannak ilyen „hátsó gondolatai", minden erővel erősítenie tanácsos azt a praktikus-technokrata csoportot, az orosz politikai eliten belül, amely az ország megmentését és saját hatalmának biztosítását elképzelhetőnek tartja egy ilyen „szimbiózisban" – még akkor is, ha sejthető, hogy ez a csoport nem gondol évszázados, strukturált függés kiépítésére (mondhatni „taktikaibb" jellegűnek fogja fel a konstrukciót, mint a partner!). Akik viszont nyernének azon, ha e „szimbiózis" nem jönne létre, érdekelve vannak az orosz nacionalizmus *bármilyen* válfajának támogatásában, még akkor is, ha tudván tudják, hogy a hatalomra segített nacionalisták nem tudják az országot átlendíteni a gazdasági-társadalmi csőd határértékein, és ehhez a „szimbionta" nem is tud elégséges mértékű tőketámogatást adni (ennél kisebb falatok is a torkán akadtak!). Ugyancsak megemlítendő, hogy – számos tényező összejátszása folytán – az „orosz adut" kijátszani kívánó világpolitikai és -gazdasági erők egyike sem tartja „használhatónak" az orosz államot az elmúlt 70 év miatti kemény megleckéztetés nélkül. Ez megnyilvánult a Birodalom 15 részre szakításának végigasszisztálása (ha nem *megrendezése!*) során, csakúgy, mint az országon belüli etnikai és polgárháborús helyzetek kezelésében, a gazdasági kibontakozáshoz felajánlott asszisztencia *nevetségesen csekély* voltában – és így tovább. Ez a „versaillesi-trianoni" ízű győztesi magatartás igen nagy kockázatú: egyáltalán nem biztos, hogy a *megalázott* fél megpuhulását idézi elő: valószínűbb, hogy *megvadítja.* A XX. sz. első fele erre nézve drámai mementókkal szolgál.

Magyarán, ezt a forgatókönyvet is „vektormennyiségként" célszerű felfogni – akárcsak a többit. *Kihagyni a számításból,* mint lehetséges, kibontakozásra képes tendenciát azonban nem volna célszerű.

e) Centrális régiók erőviszony-változásai és Magyarország

Amikor a magyar gazdaság és társadalom XXI. sz. első évtizedeiben bekövetkezhető sorsváltozásait latolgatjuk, arra tehát nemigen lehet számítani, hogy természetes közegünk, Európa életveszélyes kihívások és drága cikcakkok nélkül lesz képes folyamatosan dönteni arról, hogy milyen viszonyt alakítson ki a volt szocialista országcsoporttal s ezen belül Magyarországgal. *Majdnem biztosra vehető, hogy Európa világ-pozíciói valamelyest zsugorodni fognak, de legalábbis állandó, életveszélyes támadásoknak lesznek kitéve.* 2020–2030-ra az „Európa Főutca" minden bizonnyal erős sortatarozásra fog szorulni, roszszabb esetben felrémlik előtte a szlamosodás veszélye. – A kifejlődőben lévő „főutcáktól" pedig Magyarország mind földrajzilag, mind geopolitikailag, mind gazdasági attraktivitása tekintetében („ugródeszka", „híd" stb.) igen távol lesz. Ha az Európai Centrum valami csendes süllyedés felé sodródik, legfeljebb az a vigaszunk lesz meg, hogy egy olyan legénytől kapunk jegygyűrűt, akinek a birtokát éppen most készülnek dobra verni – ám ez a tényleges problémán nem sokat változtat.

2.4. GLOBALIZÁCIÓ – ELLENSZÉLBEN

Az euro-atlanti kultúra egyik nagy vívmánya a kvantifikálás igénye, mint a megismerés és megértés kritériuma. Egyben ez vált egyik korlátává is. Az a kemény ragaszkodás ahhoz, hogy a *minőséget* a *mennyiségen* keresztül közelítsük meg, oda vezet, hogy a rendelkezésre álló instrumentáriummal nem kvantifikálható jelenségeket, folyamatokat hajlamosak vagyunk vagy nem létezőnek, vagy figyelemre nem méltónak, vagy elmével fel nem fogható rendetlenségnek tekinteni. Ugyancsak ez az alapszemlélet teszi a gondolkodás „kedvencévé" a sok összetevő által meghatározott jelenségek/folyamatok egy vagy néhány összefüggéssel való jellemzését. A bonyolult visszacsatolásokon keresztül alakuló folyamatokat pedig szeretjük addig-addig absztrahálni, míg e „kínban született" modell *egyenes vonalúvá* nem válik. Számtalan példát lehetne citálni gondolkodásmódunk eme egyoldalúságának illusztrálására – az élettantól a történelemig bezárólag. Ez vonatkozik a gazdasági folyamatok *térbeni és mélységbeni kiterjedésének* dialektikájára is. A szakma mindennapi fogalomkörében a kiterjedés térbelisége a nemzetgazdaság–regionalizáció–globalizáció vetületében ölt testet egyik oldalról, a másik oldalról pedig a kisvállalat–nagyvállalat–transznacionális vállalat vetületében, ami hellyel-közzel „mikro-ökonómiai" párhuzamosa az előzőnek. A mélységbeni kiterjedés pedig csaknem teljesen azonosult a jövedelem-, illetve haszon-termelő képességgel, s mint ilyen, kineveztetett alapvető *fejlődési* kritériumnak. A világért sem akarom állítani, hogy ez a szemlélet valami tévút lenne: *kizárólagosságát* tartom veszélyesnek.

A gazdasági mozgások megfigyelése ugyanis, ha kiszakítjuk magunkat a „mutatókon keresztüli látás" bűvöletéből, arra a felismerésre vezet, hogy az adott állapottól való *elmozdulások térben, időben, irányban és intenzitásban* rendkívül sokfélék, s minthogy hatással vannak egymásra, *igen sokrétűen áthatják egymást,* pozitív és negatív *visszacsatolások bonyolult sorozata* megy végbe, a „végeredmény" (ami nem más, mint egy általunk érzékelt „pillanatfelvétel" a végtelen folyamatban!) ezen gomolygó kölcsönhatások

eredője, vagyis minden, csak nem egy függvény „y" értéke egy adott „x" értéken. – Továbbá, megítélésünk arról, hogy a folyamatgombolyagból kibontakozott eredményt *„fejlődésnek"* nevezzük-e vagy sem, határozottan determináltatik egyfelől – általában – jövedelem-, ill. haszoncentrikus látásmódunk által, másfelől – az adott helyzetben – az által, hogy *éppen az adott helyzetünkben* jövedelem-, ill. haszon-remény keltő-e az a folyamat, amelynek tanúi (méröi!) vagyunk. Ha nem kötne a Homo sapiens iránti udvariassági követelmény, úgy is fogalmazhatnék, hogy *gondolkodásmódunk hajlamos nem csak mechanikusnak lenni, de ráadásul még utilitárius és rövid távra beszűkült is.*

Elnézést kérek az Olvasótól, hogy ilyen messziről indulok a fejtegetésben: azért teszem, mert a regionalizáció-globalizáció *folyamatának* szemlélete is, és az emberiség szempontjából való *hasznosságának* megítélése is, hogy úgy mondjam, „csicsog" ettől az általam „euro-atlanti csőlátásnak" tartott szemlélettől. A fejlődést egyfelől hajlamosak vagyunk egy olyan – mindenféle esetlegesség által *valójában* hullámossá, szakadozottá *torzított* vonal *fedőgörbéjeként* felfogni, amely a járásnyi munkamegosztási-piaci körtől a nemzetgazdaságon, regionális integrációkon keresztül egyenesen mutat föl az egységes, globális gazdaságig; másfelől e fejlődés célfüggvényeként hajlamosak vagyunk egyértelműen a *költség-haszon* viszonyok javulását, valamint az *elfogyasztható árukínálat* bővülését tartani. Ha valami, ettől eltérő kerül előtérbe – az *aberráció.* – No, persze, ilyen *brutálisan* e tétel nem szokott megfogalmazódni – én is csak a világosan érthetőség kedvéért hegyezem ki *karikaturisztikus* élességűvé. Az alaphelyzet azonban tagadhatatlan: *a fejlődés iránya* – állítjuk – *egyenesen mutat a regionalizáció-globalizáció felé, mégpedig azért, mert ez a biztosítéka annak, hogy a vásárló elé minél több, többféle áru kerüljön minél kisebb költséggel, azaz nőjön a gazdasági folyamat jövedelem- és haszontermelő képessége.* Az ezzel ellentétes tendenciák – retrográdok. Ha nem is lehet vagy célszerű a tűzzel-vassal való kiirtásuk, de legalábbis illetlenségnek bélyegzendők.

Ez-e az igazság, avagy részigazsággal állunk szemben, amelyet természetes korlátai között kell értelmeznünk és semmiképpen nem tanácsos *axiómaként* kezelnünk?

a) Visszapillantás

Sem a munkamegosztás rendszere, sem a cserekapcsolatok rendszere nem volt soha „vegytiszta". A XIX. sz. előtti világban (egészen az Ókorig visszanyúlóan) a helyi, regionális és globális gazdasági – akkor még jószerével *kereskedelmi* – hálózatok létét figyelhetjük meg. A „globális" jelző persze az *ismert* világ egészére értendő. A „helyi" piacok pedig nagyjából azokat a funkciókat látták el, mint manapság a nemzetgazdaságok piacai: a munkamegosztás „ágyásai" voltak egy bizonyos körön belül. Az egyes, magasabb fejlettségű körzetekben (pl. Európa Burgundiától Csehországig húzódó, erősen városiasult övezetében) a városok környékén kialakult helyi munkamegosztási-piaci körök egymással lazább-szorosabb kapcsolatban álló láncolatokat alkottak: bennük tisztelhetjük a mai regionális piacok őseit. Abban az időben az ilyen „regionális" ős-piacok és az ezer kilométereket átfogó „ős-globális" kapcsolati rendszerek között vagy volt ok-okozati kapcsolat, vagy nem. az északnyugat-európai iparvidék (Flandria, Észak-Franciaország, Dél-Anglia, Rajna-völgy), amelynek kereskedelmi idegrendszere részben a Hanza volt, rendszeresen exportálta termékeit. Az ebből kinövő brit világbirodalom is hazai és gyarmati termelési munkamegosztásra alapozta világke-

reskedelmi hálózatát. Ezzel szemben Velence alig exportált: arannyal fizetett az általa behozott luxuscikkekért: az arany zömét Afrikából szerezte. Sajátos világhálózatot alakított ki: a guineai arany Csanganig utazott általa, a Keleten beszerzett luxuscikkek pedig szétáradtak a feudális Európa összes udvarában. Valami hasonló szerepet alakított ki magának a kora-újkori Hollandia is, és volt ilyen vonása a brit birodalomnak is, noha gazdagságának oroszlánrészét – a közhiedelmekkel ellentétben – nem Indiából facsarta ki, hanem az Újvilágba kivándorolt telepesekkel kiépített munkamegosztás révén.

Sajátos, többé-kevésbé „regionálisnak" nevezhető kapcsolatrendszer alakult ki a XIX. sz. második felében a viharosan felfejlődő német nemzetgazdaság és néhány, európai környezetében élő, erre alkalmas kis nemzetgazdaság között: pl. a svéd, belga, svájci ipar vívott ki szerencsés helyzetet a nagy német iparosodás árnyékában. Ma ezt „minőségi piaci résbe való behatolásnak" neveznénk.

A globális pénzügyi rendszer egyik embrionális formája az volt, amit Svájc alakított ki: a többi nagy nemzetközi központtal ellentétben (London, Párizs) főként nem a saját nemzetgazdaságban felgyülemlett, ideiglenesen használaton kívülivé vált tőkéket kezelte és közvetítette, hanem *másokét.*

A termelővállalatok transznacionalizálódása sem előzmény nélküli. Egyik ősük az a mély vertikumú óriásvállalat, amely kitermelő (esetleg elsődleges feldolgozó) részlegeit az olcsó termelési tényezőkkel bíró külföldre, mindenekelőtt a telephely-ország gyarmatbirodalmába telepíti ki. A másik ős – ez tekinthető „egyeneságinak" – a feldolgozó tevékenységet hurcolja a piac és az olcsó munkaerő után – már a XX. sz. első évtizedeiben is: felfedezik azt a lehetőséget, hogy az életgörbéjük zenitjén túljutó termékekből és technológiákból még extrahaszon is húzható, ha a termelést és a piacot gyorsabban telepítik át az olcsóbb bérekkel és igénytelenebb kereslettel rendelkező országba, mint amilyen mértékben csökken a centrális piacon az adott tevékenység rentabilitása, s így termelésitényező-csomagokat lehet a telephely-országban felszabadítani az *ottani* piacon rentábilisnak ígérkező – újdonságnak számító – áruk kibocsátására.

No, persze, botorság volna egyenes leszármazást feltételezni a Hanza-környéki ipar és kereskedelem, valamint a XX. századi regionális vagy globális hálózatok között, akárcsak Velence Guinea–Európa–Kína pénzforgalmának katalizálását egyenes párhuzamba tenni – ad abszurdum – az IMF-fel. A német iparfejlődés minőségi réseihez való svájci, belga, svéd idomulás sem egyenességi őse az EU-nak, de még a Montánuniónak sem. A termeszboly megdézsmálásához fűszálat gondosan kiválogató és használó csimpánz sem tekinthető Edison ükapjának. Mindössze arra jó a rájuk való hivatkozás, hogy emlékeztessek rá: a gazdaság kiterjedése – akár egy kisebb ország méreteiben, akár a Földgolyó kerülete kétharmadának méreteiben – nem kötődik kötelezően és mechanikusan sem a termelőerők *egy adott* méretnagyságához, sem a piaci technika (mechanizmusok)

egy adott szintjéhez, sem pedig a tömegfogyasztás (fizetőképes kereslet) *egy adott* volumenéhez. *Ez a tendencia a történelem folyamán többször megjelent, elért egy bizonyos szintet, aztán, amint létének feltételei elsorvadtak – ő maga is sorvadásnak indult.* Igaz – mindig maradt azért belőle valami: egy-egy intézmény, mechanizmus, tapasztalat mindig előjött, amikor ismét megjelentek a történelemben a gazdaság térbeli kiterjesztését követelő erők. Lehet, hogy ez a „búvópatak"-szerű kontinuitás, valamint a termelőerők nagyságrendjeinek korszakról korszakra való növekedése együttesen teremtik azt az illúziót, mintha a gazdaság terjedése valamiféle immanens erő által kikényszerített, egyenes vonalú „fejlődés" volna, holott azt hiszem, mindenekelőtt arról van szó, hogy ez a tendencia *kiváltó okainak* függvényében jön elő, illetve enyészik el. Azt sem nevezzük „egyenes vonalú fejlődésnek", ha a napsütés után borulás és eső jön: még akkor sem, ha az eső nagyon hasznos a vetésnek. Annyiszor keletkezik eső, ahányszor a meteorológiai feltételek alakulása azt kiváltja, ott keletkezik, ahol a feltételei megérnek, addig tart, amíg okai fennállnak, és olyan hatással van az emberekre, *amilyennel van,* s nem olyannal, amilyent mi elképzelünk, vagy követelünk tőle. – Nehéz megítélni, Velence hanyatlása mekkora rombolást vitt véghez az európai fejlődésben: Kelet-Európában érzékelhető – csaknem mérhető – ez a hatás. Az „Atlanti nagyrégió", amely felváltotta a mediterránt, Európa más részén fejtett ki (sok szenvedés árán) előrevivő hatást: az árát ennek nem csak a fejlődés országútjáról leszoruló Kelet-Európa fizette meg, de mindazok a társadalmak is, amelyeknek el kellett szenvedniök e „globalizáció" összes keserveit. Ám ez sem abszolút érvényű: a telepes-gyarmati sorsból kiinduló társadalmak (USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland) végül is nagyobb nyerteseknek bizonyultak, mint az az Európa, amely az ő vállukon állva hódította meg a modernizáció csúcsait.

b) Nemzeti, regionális és globális gazdaság

Amint a fentiekben igyekeztem érzékeltetni, a munkamegosztás és a piac történelmi útja a kiterjedések és szűkülések, valamint a mélyülések és degradációk egymásbafonódott dialektikája. A kiterjedést több tényező hajtja előre: mindenekelőtt azok a *naturális* szükségletek, amelyeket az adott munkamegosztási körön belüli termeléssel nem *lehet* kielégíteni: vagyis a helyettesíthetetlen import. Aztán pedig azok a – még mindig – felhasználási szükségletek, amelyeket az adott munkamegosztási kör sajátos körülményei folytán *nem gazdaságos* kielégíteni (az importtal szemben gyenge a hazai versenyképesség, vagy előnyösebb másra szakosodni, vagy érdemesebb a termelést külföldre telepíteni az olcsóbb termelési tényezőkre stb. stb.), ismét máskor kényszer van az adott, belső piacon kívüli *realizálásra:* például a szükséges termelési tömeg biztosítása érdekében, vagy a lakosság foglalkoztatása miatt, vagy egyszerűen a külföldi konkurencia legyűrése érdekében. *Azt, hogy ezek a „kiváltó ingerek" milyen*

jellegű, intenzitású, tartósságú munkamegosztási- és piacikör-szélesedést eredményeznek, az érintett körön belüli gazdasági (netán: katonai!) erőviszonyok, az ingerek erőssége és – nem utolsósorban – az ingerületeket vezető közegek fejlettsége döntik el. A XVII–XIX. században mindezek a tényezők *olyanok* voltak és *úgy hatottak egymásra,* hogy Európa-centrikus nagy gyarmatbirodalmak jöttek létre: ezek kereskedelmi, pénzügyi és tőkeáramlási körökké váltak, *minden más hálózat másodrendűvé vált hozzájuk képest.* Azok is, amelyek a XX. sz. második felében a világgazdaság arculatát meghatározóvá fejlődtek.

A XX. században fokozatosan kezdett kibontakozni, majd a '60-as években egyértelműen karakterisztikussá válni egy többarcú folyamat. Elsőnek az óriási, tőkeerős, igencsak export-orientált *cégek* nemzetközi filiálékon és érdekeltségeken keresztüli terjeszkedése érdemel figyelmet. Ez különösen a II. világháború után expanzívvá váló *amerikai* feldolgozóipari, mindenekelőtt gépipari cégek esetében jellemző. Európa nagyvállalatai – kevés kivétellel – több mint egy évtizednyi késéssel követik Amerikát a transznacionalizálódásban. Japán még később lép be e klubba. – A piaci terjeszkedés intenzifikálódásának második nagy, történelmi horderejű folyamata a *nemzetgazdaságok regionális közösségekbe való tömörülése,* vagyis a *gazdasági integráció,* ahogyan e jelenség megnevezése átment a köztudatba.[*] A regionális integráció alapja a mély, minden oldalú munkamegosztás, amely olyan mértékű kölcsönös függést hoz létre, amely mindenképpen megköveteli a piaci mechanizmusok és a gazdaságpolitikai ráhatások – netán a stratégiai elképzelések – valamiféle szinkronizációját – máskülönben már nem lehet az érdekelt nemzetgazdaságok normális újratermelését fenntartani. Vagyis a regionális integráció két pilléren nyugszik: az egyik a történelem folyamán kialakult *összefonódás, mind a reálszférában,* mind a *mikroökonómiai döntések és törekvések világában;* a másik pedig *a makroökonómiai szintű döntések harmonizálása,* netán *„nemzetek felettivé" tétele.* A regionális integráció leginkább siker-reményű válfaja az, ahol e gazdaságpolitikai harmonizáció, piacegyesítés, szupranacionalizálás *mögött* már ott van a reálszféra és a vállalati hálózat intenzív összefonódása. *Ez az a közeg,* amely stabilizálni képes a gazdaságpolitikai szféra együttműködését is.

A regionális integráció – ha bevallja, ha tagadja, akkor is – sui generis: *erőd.* Arra való, hogy *megvédje* a bennlévőket a külvilág teratogén hatásaitól és/vagy *felkészítse* a kereteiben szövetkezőket a szélesebb értelemben vett nemzetközi piacokon való sikeresebb helytállásra, pozícióharcra. Másképpen fogalmazva: a regionális integráció a határain belüli gazdasági együttműködésben az *indukált*

[*] Tagadhatatlan, hogy ez a jelenség – integrálódás, azonban az integrációnak számos egyéb válfaját is ismeri a gazdaságtudomány: a vállalatok egymás közötti kooperációjának fejlettebb, tartósabb, szabályozottabb fajtái is kimerítik az *integráció* ismérvét!

jövedelmek növekedését hivatott mindenekelőtt elősegíteni,* az ún. „harmadik országokkal" folytatott kapcsolatokban pedig elősegíti a csoport *irányában* történő jövedelemtranszfert *is.* Minden regionalizálódás mögött megtaláljuk a *védekezés* motívumát – az EU mögött is! – és minden régió, mihelyst biztonságban érzi magát *kívülről,* megkezdi tagjainak tréningeztetését a *kifelé* való expanzióra. Ezen célokra sarkítja és méretezi a régió bővítését és a regionális együttműködés mélyítését célzó terveit, illetve lépéseit.

A két óriási világgazdasági áramlat – a *transznacionalizálódás* és a *regionalizálódás* – folyamatosan *áthatják egymást.* Bizonyos körülmények között ez egymás elleni harcot jelent, bizonyos körülmények között hajlamosak egymás parazitáivá válni (különösen a transznacionalizálódás hajlamos energiákat *kiszívni* a regionalizálódási folyamatokból!), bizonyos vetületben pedig *feltételezik* és *kiegészítik* egymást: akárcsak a rossz házastársak: se egymással, se egymás nélkül nem képesek megélni. A transznacionális vállalati hálózatok a földrajzi régiók keretei között működő, gondolkodó, szabályozó integrációkhoz képest, azok szöveteibe behatolva és működve a *globális elemet képviselik:* éppen ez az a tulajdonságuk, amellyel *hasznot is hoznak* a régiónak, meg *idegen elemeket visznek bele a működésükbe* – ami persze zavaró tényező. A legfontosabb ilyen idegen elem maga az a törekvés, értékrend, reflex, amelyet a transznacionális cég(ek) központja(i) sugároznak át a régió területére: ez a hatás önmagáében is zavarhatja a régió működését, hiszen nem sarki suszterájokról van szó, hanem olyan vállalati-piaci erőkről, amelyek *egyedileg is* számításba veendők a régió mozgása szempontjából. Vagyis a hatalmas transznacionális vállalatbirodalmak és a regionális integrációk közötti viszonyban valami hasonló ismétlődik meg, ami a század elején az oligopol szektor és a nemzeti gazdaságpolitika viszonyában vált ismeretessé. A nagy különbség az, hogy a transznacionális hatalmasságok döntési központjai minden szempontból kívül esnek a regionális integráció hatalmi körén: az egyetlen mód a ráhatásra a kompromisszum, ami, ha mindennapos „főhajtássá" válik, alaposan kibillentheti a régiót eredeti elképzeléseiből. Ugyanakkor a régió dédelgeti a saját-központú transznacionális óriásait, továbbá *nem meri* rövid pórázra fogni a konkurens gazdasági centrumokból feléje áramló transznacionális tőkét, mivel tart az ilyetén szerezhető pótlólagos erőforrások kiesésétől. A régió és a transznacionális „dimenzió" viszonya tehát – „róka fogta csuka, csuka fogta róka". Kényszerű együttélésük folyamán kénytelenek voltak modus vivendit kialakítani: mai súrlódásaik jóval kulturáltabban bonyolódnak le és jutnak el a kiegyezésig, mint a XX. század közepe táján. – Ez a koegzisztencia viszont rendkívül érdekes folyamatot indított útjára: *a régiók egymás között nehe-*

* Indukált jövedelemnek nevezek minden többletforrást, amely nem nemzetközi jövedelemátcsoportosítás révén jut el az adott országba, hanem úgy, hogy az illető nemzetgazdaság a létesített kapcsolatoknak köszönhetően *olyan változásokon megy át, hogy hatékonyabban tud működni, mint e kapcsolatok nélkül.* (L. bővebben: Kozma, Külgazdasági Stratégia, 1. 14. fejezet. Aula, 1996.)

zen elképzelhető, szerves kapcsolatrendszert építettek ki, éppen a transznacionális szektor mindegyikükbe való mély beépülése folytán.

Az egyenes fejlődési láncokat kedvelő elmék itt most felkiáltanak: „Áhá!" – Szóval itt fejlődik át a regionalizmus globalizmusba!" – Hát, ez bizony nagyon szép és logikus volna, ha így volna: a régiók, részben a kereskedelmi- és tőkekapcsolatokon, de főként a transznacionális vállalati hálózaton keresztül összenőnek, akár a csipkebokrok, és világméretű egységes szövevényt képeznek. Csak idő kérdése, s a globális világgazdaság megvalósul. A való élet azonban rakoncátlan: nem úgy viselkedik, mint egy zászlóaljnyi porosz baka, hanem úgy, mint egy zsáknyi bolha: minduntalan szétugrál. Amint említettem, a transznacionális hálózat behatolása a régiókba egyben „külföldi" döntési központok behatolását is jelenti arra a területre, amelyen valamilyen – ugyancsak nem problémamentes módon – osztoznak a nemzetgazdaságok és az integrációs központok. Ez nem presztízskérdés, hanem kemény érdekütközések mindennaposága. A transznacionális tőke erős behatolása egy régióba – bomlasztó elem: akarva-akaratlanul átprogramozni törekszik azt a döntési-cselekvési rendszert, amely *természetesen* más érdekek mentén jött létre, mint az övéi. A transznacionális behatolás a régió *„vírusa"*. Vagy az a hatása, hogy sikerül az átprogramozás, ez esetben a régió *az adott ponton* diszfunkcionális működést kezd tanúsítani, azaz gyengül, bomlani kezd. Vagy felkelti a régió védekező hatását, ez esetben a „globalizálódási" effektus fog gyöngülni. Az európai integráció történetében bőven találunk példát mindkét reakcióra. Egy-egy történelmi szakaszban végül is az a tendencia fog felülkerekedni, amelyet *nagyobb gazdasági-politikai erő támogat,* illetve, amelynek érvényesüléséhez *kedvezőbbek a nemzetközi piaci és politikai körülmények.*

Némileg hasonló folyamat megy végbe a pénz- és tőkepiacokon. A tőkék nemzetközi áramlása csaknem egyidős az árukéval, de a *működő tőkék* országból való kitelepítése jószerével a XIX. sz.-ban veszi csak kezdetét. Igaz, ekkor „hatalmi körön" belül mozgott: mindenki a saját gyarmatbirodalma felé áramoltatta a tőkéit. A gyökeres fordulat a XX. század második felében bontakozott ki: a külföldre telepített működő tőke oroszlánrésze a centrumokon belül, illetve a centrumok között oszlik meg; a másik jelentős tétel az olcsó, de magas munkakvalitású munkaerővel rendelkező (NIC, „kis tigris") területek felé áramlik. A nyersanyagtermelés területén kizárólag az olajkitermelés vonz mind újabb és mind nagyobb befektetéseket. A világ nagy bankjai által közvetlenül közvetített tőkeáramlások csak bizonyos, sajátos helyzetekben válnak világgazdasági horderejűekké: például az olajsokkok nyomán keletkezett cserearány-összeomlások kivédésekor. Ezzel szemben jelentősen megnőtt – az értéktőzsdékkel párhuzamosan a nagybankok szerepe a *spekulációs tőke* forgatásában, közvetítésében: a világ tőkemozgásainak mind nagyobb hányadát már nem is a nemzetközi hitelek, de még csak a működőtőke-transzferek sem teszik ki, hanem ezek a rövid lejáratú spekulációs áramlások. *Amennyiben a pénzügyi rendszert tekinthetjük a világ-*

gazdaság leginkább globalizálódott szegmensének, úgy ezen belül ez a spekulációs tőkevándorlás játssza leginkább karakterisztikusan a globalizáló erő szerepét. Ami aggodalomra ad okot a globalizálódás *természetére* vonatkozóan. E globális méretű áramlás (mondhatnám úgy is, hogy „ide-oda löttyenés"!) csak tucatnyi áttételen keresztül van (lehet) valamilyen kapcsolatban a termelési tényezők elhelyezkedésével bármilyen racionalitás tengelye mentén. Márpedig a nemzetközi pénz- és tőkeáramlásoknak *kizárólag* az adja meg a létjogosultságát, hogy érdekeltségi impulzusokat sugároznak a tőketulajdonosok felé annak érdekében, hogy a rendelkezésükre álló tulajdonosi jogosítványokkal a piaci racionalitás értelmében bánjanak. Ha ez az impulzusrendszer öncélúvá, ezzel párhuzamosan a tőkemozgás is *kizárólag* a diszponíbilis jövedelem „meddő" újraelosztásának kiváltójává „züllik" vagy torzul, úgy a *globalizációs folyamat maga* is hajlamossá válik parazita jelleget ölteni.

Mármost: ma a világgazdaságban az áru- és működő-, valamint hiteltőke transzfer-szükségleteknek többszörösét kitevő spekulációstőke-forgalom észlelhető. Ez a hatalmas, „kóválygó" s egyben óriási hasznokat magához vonó pénztömeg szükségszerűen *átprogramozza* a nemzetközi áru-, pénz- és tőkepiac összes „hagyományos" mozgását: értékrendje, haszon-követelménye, mozgékonysága *etalonná válik:* amely nemzetközi piaci áramlat mozgásában, követelményeiben *jobban* tekintettel van a tényleges kereskedelmi, tőkeellátási stb. stb. szükségletekre, mint ez a spekulációs tőke – az menthetetlenül rosszul fog járni vele szemben. *A globalizációt hordozó tőkemozgások a világgazdaság egészét hajlamosak megfertőzni a maguk parazitizmusával:* ez vonatkozik a *transznacionális cégek* viselkedésére is, és valószínűleg nem lehetnek mentesek tőle a *regionális integrációs képződmények* sem.

Végül, nem volna teljes e vázlatos kép, ha nem említeném a regionalizációs-globalizációs tendenciák „hordozó idegszálait", azokat az *infrastrukturális nagyrendszereket,* amelyek közvetítik az árukat és embereket, a műszaki és üzleti információkat, amelyek végül is megalkották a *pénz* történelmileg harmadik inkarnációját: az elektronikusan átutalható számlapénzt. Kétségtelen, hogy a regionalizáció és globalizáció nem mehetne – legalábbis a mai, vágtató ütemben – végbe e *katalizátorok* nélkül. Az is kétségtelen azonban, hogy a korszerű technika eszközei nem *okai* a terjeszkedési tendenciáknak, hanem „szerszámai": mint ahogyan Amerika felfedezésének az oka sem a navigációs technika elért szintje volt (az újvilágba Kolumbusz előtt már többen eljutottak!), hanem az az *ellenállhatatlan* társadalmi szükséglet, miszerint biztosítani *kell* a Kelettel való kereskedelmet, annak ellenére, hogy az Oszmán Birodalom előretörése eldugaszolta a hagyományos útvonalakat!

c) Ellenható erők

Három, kézzel fogható terjeszkedési folyamatunk van tehát: a *transznacionalizáció,* ami vállalat-keresztmetszetben tágítja a tőkék és termékek feletti rendelkezés horizontját; a *regionális integráció,* amely a gazdaságpolitikák kontinens-méretű szinkronját jelenti, s mint ilyen, más dimenzióban terjeszkedik, mint a transznacionális vállalati szektor; és végül a *monetáris és bankrendszer* globalizációja, amely megint csak más dimenzióban tágítja a javak és vagyonok feletti rendelkezés körét, mint az előző kettő. A transznacionalizációnak nincs vele együtt született fékező vagy „kioltó" folyamata. A regionalizációnak *van:* ez a nemzetgazdaságok létezési feltételeinek makacs újratermelődése, a gazdaságpolitikai síkon makacsul jelentkező és magának primátust követelő *nemzetgazdasági érdek.* Mondhatjuk azt, hogy ez az egész a XIX. sz.-ból örökölt „atavizmus" – de *nem hagyhatjuk figyelmen kívül,* hacsak nem vállaljuk az *álmodozói* címet. A régiók még igen sokáig nem lesznek homogén képződmények. A XIX. sz. nagy teljesítménye, a többé-kevésbé homogén („együtt lélegző") nemzeti piacok, sokszor *villámgyors* integrálása (gondoljunk a német egység utáni egy évtizedre!) – úgy látszik, nem ismétlődik meg. Még a legsikeresebb integráció – az EU – is inkább belső feszültségekkel teli, bomlékony „társbérlet", semmint „Eidgenossenschaft": az 1957 óta végbement folyamat – bármily tiszteletreméltó és sikeres is – még nem lépte át az *irreverzibilitás* határát. Gyengülése, netán bomlása, irányában belső politikai és gazdasági okok is hathatnak: csak a német újraegyesítést követő asszimilálási erőfeszítések termőre fordulása utáni, gyökeres erőviszony-eltolódásokra utalok, amelyek *alapjaiban* ingatják meg azt a konszenzust, amely a Római Szerződés létrejöttét lehetővé tette. Mindenképpen *rengetik* a régió alapjait azok a gyürkőzések, amelyeknek körvonalai mindinkább kezdenek kibontakozni: hogy ti. az Egyesült Államok, erősen javuló erőnlét birtokában megpróbálja visszahódítani a '60-as években elvesztett világgazdasági hegemón helyzetét. Ha ez a külső ostrom időben egybeesik a belső feszültségek valamelyik maximumával, netalán egy világgazdasági dekonjunktúra lefelé menő szakaszában, azt a nyugat-európai régió nehezen fogja maradandó károsodás nélkül megúszni.

A villámgyorsan globalizálódó pénzügyi hálózat hatása a termelési és kereskedelmi viszonyok terjeszkedési folyamataira javarészt attól függ, kialakule valahol e globális hálózatnak nemzeti vagy regionális *epicentruma,* vagy sem. Ha a három világközpontnak sikerül valami tartósabb erőegyensúlyt kialakítania a pénz- és tőkeviszonyok területén, akkor a globalizálódó monetáris rendszer *cementáló erőként* fog hatni: az európai, amerikai és távol-keleti centrumok egyezkedési-kompromisszumkötési terepévé válhat (mindenesetre operatívabb, hatékonyabb tereppé, mint a WTO vagy az ENSZ bármely tárgyalási fóruma!). Ha valamelyik világgazdasági erő „elözönli" ezt a rendszert, akkor viszont *harci terep*-mivolta fogja rányomni bélyegét. Ha pedig *de facto* meg-

szűnik a nemzetközi piac hárompólusú mivolta, vagyis újra beköszönt a II. világháború utáni „jenki-világ", akkor a „globális" nemzetközi monetáris rendszer a domináns világgazdasági erő „parancs-kiosztó hivatalává" degradálódik, egészen addig, amíg a maga alá krampácsoltak föl nem lázadnak valami módon a diktátum ellen.

d) És mi?

Magyarország e regionalizációs-globalizációs folyamatban, meg az ezt kísérő ellentendenciákban – infinitezimális mennyiség. Nem látszunk ki a fűből. De facto *semmit* nem tudunk tenni annak érdekében, hogy a folyamat ne *így* menjen végbe, hanem *úgy,* mert az – teszem föl – *nekünk jó,* avagy *„az emberiség üdvét szolgálja".* Az oroszlán és egér egymásrautaltsága csak a La Fontaine-i mesében élő történet.

Magyarországnak azért tanácsos tisztán látnia, többek között a regionalizációs és globalizációs tendenciák-ellentendenciák ügyében is, mert a tisztánlátás *növeli a túlélési esélyeit.* Azt pl., hogy mikor, hogyan, milyen feltételek között csatlakoztunk az európai integrációs folyamathoz – ami számunkra mindenekelőtt (ezt tudni kell) nem közvetlenül a *felemelkedés,* hanem csak az *outsideri lét megszűnése* lehetőségét kínálja – jobban függött az európai régió belső feszültségeinek állapotától is és külső nyomorgattatásának helyzetétől is, mint – tegyük fel – attól, hogy elég gyorsan vezettük-e be itthon az EU-konform társasági adót, vagy a schengeni egyezménynek megfelelő határsorompót. Azt, hogy a nagy transznacionális cégek *minek néznek bennünket:* intelligens partnernek, vagy olcsó segédmunkás-raktárnak, vagy szemétlerakó helynek, vagy ugródeszkának valami piac felé – nagyban függ gazdasági-technikai-intellektuális erőnlétünktől *is,* de mutathatjuk feléjük legszebb erényeinket – akkor sem méltányolják, ha a felénk való orientáció valamiképpen nem illik bele *európai* elképzeléseikbe. Írország – beleillett ezekbe, Görögország – nem: ezért Írország nagy amerikai szerelő-telephellyé vált, Görögország pedig cipeli évszázados elmaradottságának összes terhét, noha teljes jogú EU-tag – akárcsak a Mezzogiorno. Az sem mindegy nekünk, *minek a szolgálatában* globalizálódik a nemzetközi monetáris hálózat: ha e folyamatnak Európa gyors előretörése volna az eredménye – akkor Európa elboldogulna a problémás, terhes Kelet-Közép-Európával (igaz: nélküle is!). Ha a nemzetközi pénzügyi rendszer eszközzé válik akárki – Amerika, Japán – kezében Európa hendikepjeibe való belekapaszkodásra és a konkurens régió megnyomorgatására – akkor nem fog energiája jutni keleti szegélyeire. Vagyis a mi mozgásterünk egy szűk folyosóban képzelhető csak el: valószínűleg az a *relatíve* legszerencsésebb konstelláció számunkra, amit fentebb úgy jellemeztem, hogy a globális monetáris rendszer egy egyensúlyhelyzet mechanizmusát képezi.

A regionalizáció is és a globalizáció is – meggyőződésem szerint – *szimptómáknak* tekintendők. Mindössze (!) azt a *rádiuszt* jelölik meg, amelyben a mun-

kamegosztás, az áru- és pénzpiaci folyamatok lejátszódnak, kialakulnak a tőkeáramok, forognak az információk. Mindez *rendkívüli fontos,* mindenekelőtt azok számára, akiknek *hatóköre* képes kiterjedni ezekre a mindinkább táguló terekre. Azok számára is fontos, akik e táguló világgazdasági térben sűrűsödő világgazdasági közegben a „nemecsekek" szerepét játsszák – tehát, például nekünk is. Tudnunk kell ui., hogy milyen széles körből milyen irányú, előjelű, erősségű hatások elszenvedésére vagyunk kárhoztatva – s ez növeli manőverező képességünket. De mindebben *nem a tér-kiterjedés az elsődlegesen fontos tényező, hanem az erőhatások milyensége és intenzitása.* Önmagában sem a regionalizáció, sem a globalizáció nem jelent Magyarország jövője szempontjából sem veszélyt, sem különösebb lehetőséget. Ha a világgazdasági szituáció kedvezővé válik számunkra és *lesz erőnk, valamint intelligenciánk* azt megragadni, akkor javíthatjuk jövőbeni esélyünket, akkor is, ha egyébként ezek a tágulási tendenciák nem mennek előbbre Európa- vagy világméretekben. Fordítva is igaz: Magyarország periferizálódhat akkor is, ha a szomszéd régió prosperál, ha a területünkön egzisztáló világcégek triplára gazdagodnak, s ha a világgazdasági hálózat globális intenzitása a duplájára nő.

A mi sorsunk mindenekelőtt a *bennünket konkrétan érintő nemzetközi gazdasági folyamatok* kezében van – ezeken belül pedig *a saját kezünkben: hogy ti. felkészültek vagyunk-e a kedvező külső fejlemények kihasználására vagy sem; illetve, hogy elég erősek vagyunk-e a külső csapások összeomlás, degradáció nélküli elviselésére vagy sem.*

2.5. A KÖZVETLEN KÖRNYEZET

2.5.1. A „szovjet tetem"

Magyarország számára e térség sorsa három szempontból is igen fontos: *a) geopolitikai* helyzetünket mintegy háromnegyed részben meghatározza egyfelől az, hogy ez a térség nyugalomban fejlődik-e vagy forrong, netán préda-állatként kezeltetik valamely hatalom által; *b) külgazdasági* lehetőségeink szempontjából nem közömbös, hogy a XX. sz. második felében legnagyobb és legattraktívabb partnerünk – partner marad-e, s ha igen, milyen mértékben és minőségben; *c) nemzetközi gazdasági és politikai* pozíciónkat érzékelhetően fogja befolyásolni az, hogy e térség tárgyává válik-e a nagyhatalmi érdekszférák újraelosztásának, s ha igen, melyik erőközpont dominanciája alá kerül.

Továbbá, a valamikori szovjet birodalom sorsa Magyarország szempontjából *nem egyenletesen* fontos: *Ukrajna* és *Oroszország elsőrendű tényezők* a magyar jövőkép alakítása szempontjából, Fehér-Oroszország csak e két előbbi függvényében marad „képben", a volt kaukázusi köztársaságok nem relevánsak, Közép-

Ázsiából pedig egyedül *Kazahsztán* jelentősége figyelemreméltó: mindenekelőtt a gazdasági kapcsolatok lehetősége szempontjából. Vagyis a jelen átgondolás három utódállamra, *Oroszországra, Ukrajnára és Kazahsztánra* korlátozódik. A többiekről csak ott történik említés, ahol e három jövőbeli mozgására várhatóan jelentős hatásuk lesz.

*

Ahhoz, hogy valamennyire is valósághoz igazodó „sínre" állítsuk agyunkat e térség jövőképének előrebecslésekor, néhány fontos dolgot előre le kell szögeznünk:

– a néhai Szovjetunió e fejlett köztársaságai, a Birodalom széthullásának időpontjában már degradálódófélben voltak, *a félperiferikus állapot középső mezőnyéből annak alsó, marginális szintje felé zuhantak.* A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy ebben a stabil, félperiferikusnak nevezhető fejlődési zónában (ami nagyjából megfelel a rostowi klasszifikáció „kezdeti take-off" szakaszának!) Oroszország a XX. század folyamán már harmadszor emelkedett föl, s mindegyik kitörését valami visszavetette.
  A folyamatot az ábrán igyekszem illusztrálni. Az első kitörési kísérlet a század első évtizedében ment végbe, felemás módon, nagy fékezőerők jelenlétében: az ország világháborús szereplése – tönkremenése – és az ennek nyomán kibontakozott forradalom és polgárháború vetette vissza a Birodalmat a periféria állapotába. A második kitörési erőfeszítés a '20-as évek közepétől (NEP, GOELRO stb.) datálódik, majd a '20-as és '30-as évek fordulóján ez is ambivalens értékűvé válik: itt veszi kezdetét a szovjet valóság egészének végzetes *dualizálódása,* ami egyfelől lefokozza az egész folyamat hatásfokát, másrészt olyan labilitási tényezőket épít be, amelyek bármely pillanatban degradációba fordíthatják át a kitörési folyamatot. A széthúzódott mezőny felső szegélyébe került a hagyományos nehézipari vertikum, alapjában nehézgép- és hadiipari végtermék kimenettel, valamint az oktatás, egészségügy, létbiztonság; az alsó szegélye felé zuhant mindenekelőtt az élelmiszer-vertikum, a tömegfogyasztási cikkek termelése, valamint a politikai viszonyok humanizmusa. Azt, hogy a Birodalom átlépett a periféria határmezsgyéjén, mindenekelőtt az iparfejlesztés, valamint az intellektuális tőke hatalmas mértékű gyarapítása és a munka- és létfeltételek biztonságának erőteljes emelkedése tette lehetővé: ezek ui. olyan potenciális fejlődési források, amelyek megteremtették a feltételeket a kitörési erőfeszítések *folytatására.* A lemaradó szegmensek viszont beépítették a rendszerbe a bármikori *kifulladás* elemeit. A II. világháborúban elszenvedett veszteségek miatt a végső győzelem pyrrhusi volt: az ország iparának jelentős része elpusztult vagy egyoldalúan katonai jellegűvé vált, a mezőgazdasága a háború előtti nyomorúságos állapothoz képest is visszaesett, a lakosság életkörülményei nagyjából az afrikai állapotokhoz állottak közel. A dualitás ollója ekkor nyílt szét olyan mértékben, hogy a

hadiipari célú termelés a gazdaság egésze számára már nem is tudott előrehajtó erővé válni: *kizsigerelő* tényezővé lépett elő. – Mintegy 20–25 év (ugyancsak szorongatott, hidegháborús, fegyverkezési verseny körülményei között végigélt) erőlködés volt szükséges ahhoz, hogy a Birodalom gazdasági és politikai szempontból egyaránt *félfordulatot* tehessen meg egy kiegyensúlyozott állapot felé. Némi átrendeződés ment végbe. A tömegfogyasztási ágazatokból a gép- és elektromosipari jellegűek, valamint a lakásépítés, helyenként az infrastruktúra állapota már elérte a félperiferikus sáv felső aranymetszéspontját (a rostowi „take off"-ot!), úgyszintén az oktatás; az alsó zóna szintje is közeledett a félperiferikus sáv felé: enyhült a politikai merevség, az élelmiszer-vertikum az alapszükségleteket már úgy-ahogy ki tudta elégíteni (a „hruscsovi" korszak, amely persze átnyúlt a brezsnyevi korszak első felébe, és lényegében a '70-es évek közepéig tartott!). A csúcspont a '60-as évek végétől a '70-es évek közepéig tartott, vagyis nagyjából egybeesett a nyugati konjunktúra, a „Golden Sixties" időszakával. Külső feltételei szempontjából ez a korszak egyfelől a katonai biztonság alapfeltételeinek megszerzésével (atom-ütőerő, rakétatechnika stb.), a közép- és kelet-európai gazdaságokkal való gyümölcsöző együttműködés virágkorával, valamint a '60-as évek második felétől kezdve az európai enyhüléssel jellemezhető. Ez igen fontos: *a Birodalom a félperifériában stabilizálódni, s erőit gyűjtögetni a Centrum-színvonal felé való továbblépés érdekében csak úgy volt képes, hogy a) katonai biztonságának hazai tudományos és ipari feltételeit megteremtette; b) valamely régióval képes volt elszigeteltségén enyhíteni; c) valamelyest fellélegezhetett védelmi erőfeszítéseit illetően.* Mindez arra enged következtetni, hogy a Szovjetunió *alap-adottságai* eleve bizonytalanná tették kitörési próbálkozását, s hogy az ennek érdekében tett erőfeszítéseit eleve „mókuskerékben való futássá" lehetett tenni azáltal, hogy erejét meghaladó (nemzeti jövedelmének *rendszeresen egyharmadát követelő!*) védelmi költekezésre kényszerítik. A kifulladás a '70-es évekre be is következett: először az élelmiszer-vertikum mondott csődöt, aztán az integrációs partnerországok energia- és nyersanyagellátása kezdett akadozni, majd az ország, belekeveredvén az afganisztáni kalandba, még jobban „kivérzett" – *anyagi és erkölcsi tekintetben egyaránt* (itt kezdődött el hadseregének látens bomlása is!). A „csillagháborús kihívás" már csak a kifulladás nyílt manifesztálódását hozta magával. A bomlás több dimenzióban ment végbe, s mindegyikben olyan gyors és olyan erős volt, hogy arra a történelemben alig akad példa.

– *Az első a gazdaság* nagymértékű leépülése, ami nem egyszerűen termeléskimaradás – ezt eliminálni lehet, gyorsabb növekedési ütemmel behozni lehet (Jánossy-féle újjáépítési trendmódosulás!) –, hanem a termelési tényezők szerves kompozícióinak szétesése: *káosz, amelyen senki nem tudja, mit kell neki tennie, szétesnek a munkamegosztási szálak, lebénulnak a szer-*

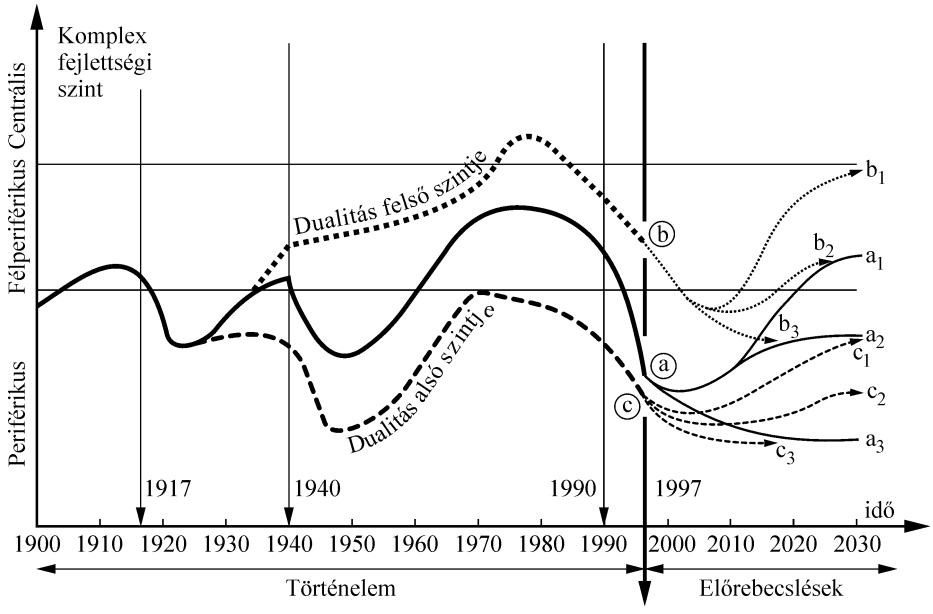
vezetek, közben telik az idő: ezalatt a munkaeszközök tönkremennek, elavulnak, széthordják őket, az emberek szaktudása elpárolog, érdeklődésük más irányba fordul (a kutató fizikus, mondjuk, cipőfűzőt árul a metróállomáson, s ebből jobban megél, mint a kutatásból!), vagyis a több évtized alatt szisztematikusan felépített *produktív organizmus semmivé lesz:* éppúgy szétenyészik, akár egy tetem a nedvesség és a szaprofita szervezetek hatására.

– *A második a társadalom* atomjaira hullása, ami magában foglalja az egyének azon képességének elenyészését, hogy hosszabb távú társadalmi célok érdekében alkalmazkodjanak egymáshoz – azaz *előtérbe nyomulnak az egyéni stratégiák, amelyek jobb esetben „aszociális", rosszabb esetben „antiszociális" jellegűek.* A kíméletlen törtetések annál kevésbé foghatók valamilyen, érezhető hatásfokkal valamilyen társadalmi cél elérésének fogatába (a smithi „láthatatlan kéz"!), minél kevésbé vannak az egyének „beprogramozva" arra, hogy nem „felülről vezérelt" formában is toleránsak, tisztességesek, egymáshoz alkalmazkodók legyenek. Ez a „tisztes polgári magatartásforma" az elmaradott, nem polgárosodott Oroszországban *még* nem vált tömeges magatartási reflexszé, önmegvalósítás-centrikus poszt-kapitalista („szocialista") embertípust (igen sok, kedvezőtlen körülmény összejátszása miatt, és nem magának a „modellnek" az elve utópisztikus volta miatt!) *ugyancsak még* nem sikerült tömegessé tenni: a három nemzedék óta megszokott társadalmi kényszerpályák hirtelen szétomlásának hatására az embertömegek nagy részén (valószínűleg a *zömén*) a tanácstalanság lett úrrá és bénította meg tetterejüket, a másik hányadából pedig kibújt a dúvad. Egy ilyen tragikus helyzet kialakulásához viszont a szovjet társadalom már érett volt, a hagyományos prekapitalista társadalmi szervezetek felbomolván, s helyükbe olyan új szervezetek (munkahelyi, párt, tömegszervezeti stb.) szálak szerveződvén, amelyek *még* nem tudtak igazán szervesülni, s a szovjet hatalom bomlásával együtt sürgősen szétzilálódtak. Az utódállamok társadalma ezért *amorffá* vált, egyben kiváló médiummá mindenféle *vad* hatás számára – a különféle szektáktól a gengszterbandákig bezárólag.

– *A harmadik az etnikai-állami* dimenzió. Ha elfogulatlanul szemléljük a néhai szovjet képződmény viszonyait, nehéz megérteni a *rációját* ennek a villámgyors szétesésnek. A jövedelem- és vagyonáramlások a volt Birodalmon belül egyértelműen a relatíve fejlett körzetekből a fejletlenebbek felé történtek ugyanez a know-how-áramok iránya is. A kisebb, fejlettebb képződmények (Baltikum!) számára a „szojuz" ellátási és piacbiztosító háttérként működött, a KGST-konstrukciónál is kedvezőbb cserearányokkal. Karikaturisztikus túlzással kifejezve a kaukázusi, közép-ázsiai és balti tagállamok mintegy „gyarmatosították" Oroszországot és Ukrajnát. Az agresszív „külső" szomszédsággal rendelkező köztársaságok számára a szovjet védőernyő biztosította a nemzeti létet (grúzok, örmények, türkmének, tádzsikok stb.):

mindezt az adott népek racionálisan gondolkodó rétegei (értelmiségiek, munkások stb.) ráadásul *világosan látták is.* Nem lehetetlen, hogy ezúttal a történelem menetébe *irracionális* tömegerő szólt bele, feltételezhetően nem minden *külső* eredetű előkészítés, netán aktív részvétel hatására. – A 15 részre szakadás, mint tendencia, nem állt meg: ha „szükség van rá", a '90-es évek elején keletkezett ország-képződményeket mintegy 150–170 részre még szét lehet darabolni. Az évszázados népmozgások következtében a nem-orosz utódállamokban sem alakíthatók ki kvázi-nemzetállamok: a szláv népesség csaknem mindenütt a lakosság 20–40%-át alkotja, ami – az adott műveltségi és befolyásolhatósági viszonyok között – *durva irredentizmusban* ölthet testet – erre a legcsekélyebb „apropó" és némi szervezés bőven elegendő –, másfelől tucatjával jöhetnek létre gazdaságilag és politikailag teljesen reménytelenül *életképtelen állam-torzók,* amelyek bárki, bármire manipulálható világpolitikai eszközévé válhatnak. (Nem rémálom: gondoljunk Karabahra, Csecsenföldre, a moldovai oroszok szeparatizmusára, a volgai tatárok látens szeparatizmusára, a tádzsikok polgárháborújára – s képzeljük hozzá mindazokat a konfliktusokat, amelyek híre el sem jut a CNN-ig!). Nem csak Oroszország bénítható le etnikai forrongásokkal, de Ukrajna is, a Kaukázusról és Közép-Ázsiáról nem is beszélve. *Ez a pokol akkor szabadul el, amikor a földkerekségen valamilyen hathatós erőnek érdekévé válik: akár a szovjet „tetemet" megcélzó manipuláció érdekében, akár valamely szomszéd régió erőinek lefogása, lebénítása érdekében.* A gazdasági csőd, a társadalmi káosz és az etnikai puskaporos hordó egymással *kölcsönhatásba* léphet – és alkalomadtán, valószínűleg lépni is fog. A külső manipuláción túl elképzelhető *„öngyulladási folyamat" beindulása* is: a „fejlett világot" álmában is érheti nem várt katasztrófa a Földnek arról a fertályáról, amelynek tönkretételében igen nagy szerepe volt, s amelynek gyötrődését elképzelhetetlen felelőtlenséggel nézi végig. – Hozzáteszem: a degradáció olyan hirtelenséggel és olyan *félelmetes mértékben* ment végbe, hogy a fejlett világ a katasztrófát csak anyagi és intellektuális ereje végső megfeszítésével tudná elhárítani. (Ha a magasan fejlett és etnikai tragédiákkal sem terhelt, néhai NDK, a belé pumpált, ma már több mint 1000 milliárd DM ellenére sem mutat határozott jeleket sem az átformálódásra, sem életképességének visszanyerésére – elképzelhető, *hány tucat billió dollárt* nyelne le a volt szovjet térség pusztán a Nyugat *hullaméreggel való fertőzésének* megakadályozása fejében!) Erre aligha kerül sor. Ezért aztán a volt szovjet térség jövőbeni viselkedése számos olyan tényező függvénye, amelyeket *egyenként* is elég nehéz előrebecsülni, *rezultánsaikat* pedig teljességgel lehetetlen.

A *2.7. ábra* 1900–1990 közötti szakasza az egész, történelmi Oroszország, ill. Szovjetunió területére vonatkozik: jószerével az 1990–1997 között tendenciák is vonatkoztathatók bármelyik utódállamra – a kaukázusiak és ázsiaiak esetében a félperifériába való felemelkedés nem feltétlenül következett be, s a „harmadik-világoid" állapotba való visszazuhanás is karakterisztikusabb (és – valószínűleg – *irreverzíbilisebb!*), mint az orosz vagy ukrán esetben. Kazahsztán *„félúton"* van az „europid" és ázsiai típusú társadalom között. Orosz színvonalú nagyipara van, a lakosság európai mértékkel mérve is magasan iskolázott, jelentős tudományos és K+F-kapacitások működnek az országban. Emellett a lakosság elég tekintélyes hányada sztyeppi nomád állattenyésztő, noha a nomádság már inkább üzemi, mint életformája. Gazdasági-társadalmi karakterét tekintve inkább fél-, mint „mély"-periferikus jellegű, vagyis kedvező belső és külső körülmények között hasonló pályát is befuthat, mint – mondjuk – Brazília vagy Mexikó. Természeti kincsei is igen gazdagok, mindenekelőtt tetemes olajkészletei vannak. Okos politikával elérhető, hogy a mintegy 35%-nyi „nem kazah" lakosság (zömükben oroszok és ukránok, de pl. jelentős számban volgai németek is!) számára az ott maradás és beilleszkedés vonzóbb alternatívát jelentsen, mint akár a kitelepülés, akár az orosz irredentizmus. Mai átlátásom szerint az egyetlen olyan esemény, amely veszélyeztetheti Kazahsztán kialakult egységét, gazdasági életképességét, az Nyugat-Szibéria esetleges leszakadása Oroszországról és önálló államiságának megteremtése (van ilyen tendencia, ha ma még nem erős is!).

2.7. ÁBRA. *Az „europid" szovjet utódállamok fejlődési forgatókönyvei*

Ez a – feltehetően valamelyik világ-centrum szatelliteként létező, feltehetően *igen dinamikus* alakzat magával sodorná Kazahsztán iparilag fejlettebb, mezőgazdasági potenciálja szempontjából döntő fontosságú – és többségében európai népességű – északi részét. A maradék Kazahsztán, gazdasági potenciálját és társadalmi jellegét tekintve nem sokban különböznék Kirgizisztántól vagy Mongóliától.

Az *orosz* és *ukrán* képződmény sorsát jelentősen meghatározza, hogy képesek-e mai határaik között stabilizálódni. Az orosz állam – kedvezőtlen esetben – *tényleg* száznál is több darabra szakadhat. Ukrajna egységét is fenyegeti az a körülmény, hogy a keleti kormányzóságokban (amelyek iparilag a legfejlettebbek!) túlsúlyban van az orosz ajkú lakosság, amely *kinyilvánítottan* újraegyesülni kíván Oroszországgal. Hasonló a helyzet a Fekete-tenger melléki nagy kikötővárosok és a Krím esetében is. Ez valószínűleg végül is nem az országszakadás irányában fog kibontakozni, hanem az Oroszországgal való valamilyen újraegyesülés felé hat. Az ukrán nemzeti önállóságnak ui. – érdekes módon – nem a történelmi „kisorosz" terület (Kijev stb.) a centruma, hanem a hányattatott sorsú Galícia (Lvov!). Vagyis itt *semmi sem lehetetlen:* a jelenlegi állapot stabilizálódása sem, ami lassú gazdasági és politikai haldoklással egyenlő; az ország Oroszországhoz csapódása sem, ami jelentősen megjavítaná mindkettejük magához térési esélyeit – s éppen ezért, vélhetően ütközik a keleti szláv térséget „megleckéztetni" kívánó világpolitikai, és az orosz potenciált „neokolonizálni" vágyó világgazdasági erők érdekeivel. Továbbá az sem lehetetlen, hogy az Oroszországgal való újraegyesülés közben reped szét Ukrajna: a XX. sz. első felében lengyel terület leszakadván és valami Moldávia vagy Macedónia-féle életképtelen államfoszlányként tovább vegetálván, abban a reményben, hogy valaki majd csak felkarolja kedvező geopolitikai helyzete miatt. Az ilyen „felkarolási" elképzelés egyébként a mai ukrán határok között sem reális. Az ukrán *ipar* nagyrészt *torzó:* olyan késztermékeket gyárt, amelyekhez Oroszországból kell alkatrészeket szállítani, de nincs rá pénz, mert az output nem kell senkinek, Oroszországnak sem. Továbbá olyan alkatrészeket gyárt, amelyeket oroszországi üzemekben szerelnének össze késztermékekké, ha ezek az üzemek egyáltalán még megvolnának. A nyugat-európai struktúrába ez az egész beilleszthetetlen volna – az egész műszaki kultúra milyensége miatt –, ha egyáltalán működőképes volna: ám a felszerelések nagy része már tönkrement, amortizálódott, új beruházások idestova egy évtizede nem voltak. Ugyanakkor Ukrajna – ipari társadalom, a lakosság zöme városlakó, ipari szakképzettsége van, máshoz nem ért. (Ezek a milliók ma utcai seftelésből próbálnak megélni!) Ez az ipari tömeg Nyugat számára *használhatatlan, felesleges.* Az ország természeti kincsei közül a legtöbbet a szén és a gabona éri – Európa egyikre sem jelent keresletet, mivel mezőgazdasági túltermeléssel küszködik és tömegesen zárja be szénbányáit. *Ukrajna attraktivitása Európa számára nem sokkal haladja meg a zérót.*

Tételezzük fel, hogy *Oroszország* nem bomlik atomjaira: ha néhány „apró, de mérges" peremországocska le is szakad, nem okoznak olyan *láncreakciót,* amely végül is életképtelen repeszdarabokra szaggatná az országot. – A feltételezés magában foglal némi, nem egészen megalapozott optimizmust, de mégsem tartozik a „rózsaszín utópiák" közé.

Három forgatókönyvet vázolok fel.

Az *első forgatókönyv* arra a feltételezésre épül, hogy *a)* az orosz gazdaságpolitika ki tud dolgozni életképes stabilizációs és „újra fejlődésbe lendülési" stratégiát, s erre mozgósítani tudja a belső erőket is, valamint – meghatározott, attraktív kulcspontokra a külső tőkeforrásokat is; *b)* a világcentrumok közül senkinek sem érdeke ennek „keresztbetenni", vagyis a rendszerváltás kínjain keresztülment orosz társadalom végre megszabadul a fojtogató embargótól, sőt, némi (nem túlzott!) pozitív diszkriminációt is élvez, legalább azon Centrum részéről, amelynek „tervei vannak vele" (mint említettem, ez valószínűleg Amerika lesz!). Bármelyik feltétel hiányzik, vagy csak gyengén, következetlenül valósul meg, ez a forgatókönyv aktualitását veszíti. Ez esetben az ország *általános állapota* (a_1) visszanyeri a bukás előtti, félperiferikus jelleget, ám ebből hiányozni fognak a nagyhatalmi kellékek (a katonai-ipari komplexum kényszerfejlett szegmensei!), ezért a szint szerényebb lesz a csúcspontot jelentő kora-brezsnyevi időszakhoz képest. Mindez persze nem néhány év, hanem egy emberöltő, de a mélyrepülésnek valahol az ezredfordulót követő években feltétlenül meg kell állnia, s a „Jánossy-féle újjászületési gyorsulásnak" az új évszázad első évtizedének végén már ki kell bontakoznia. *Ennél meredekebb újraéledést azért nem merek prognosztizálni, mert annak a tömeges züllési folyamatnak, amely elborította az országot, igen nagy fékező erőt tulajdonítok.* – Az orosz társadalom *dualitását* nem sikerül felszámolni, jószerével még csökkenteni sem. A dualitás szerkezetében azonban jelentős módosulások mehetnek végbe. Ha „bejön" az amerikai szimbiózis, úgy a hagyományos orosz nehézipar a sáv tetején marad, úgyszintén a bányászat: ám más kimenő áruszerkezettel. A tetőn marad a tudomány és K+F is, valószínűleg az oktatási szektor is, az egyéb szociális szerkezetek azonban le fognak süllyedni – jó, ha nem az alsó sávig. A Welfare State nem a neokolonizált félperifériáknak való luxus. Ha más nemzetközi kapcsolódást kénytelen Oroszország választani – pl. egy európai–japán tömeges féltermék és fogyasztási tömegtermék ellátóbázis szerepét szerzi meg magának (nem túl nagy a valószínűsége!), akkor a csúcssávból az oktatás is kiesik, maga a csúcs-sáv jóval lejjebbre szorul: ez már az „a" és a „b" forgatókönyvek valami hibridjét jelenti. A dualitás „talpszektora" (c_1) az egyes számú forgatókönyvben zömmel a mezőgazdaságra: a tőkehiányos kisgazdaságok az orosz, kedvezőtlen természeti adottságok között képtelenek még egy félperiferikus szint elérésére is. Valószínűleg erre a színvonalra szorulnak le a tömeges életviszonyok is, különös tekintettel a munkanélküliségre, létbizonytalanságra, valamint a tömegellátó rendszerek drágulására, illetve szociális juttatásként való megszűnésükre. A modernizálódó ipari és

kulturális körzetek az a_1 felé mozdulnak el, az agrárvidékek, beleértve az etnikai kisebbségek lakta körzeteket is – a Harmadik Világ kontúrjait veszik majd fel. *Ez a „legszerencsésebb" forgatókönyv sem egy fejlett ország képét tárja fel, hanem egy félperiferikus állapotban stabilizálódottét,* amelynek hosszantartó, igen szerencsés belső és külső körülményekre lesz szüksége ahhoz, hogy újfent nekigyürkőzhessék a tulajdonképpeni „take off"-nak: *valamikor a század közepe táján.*

A *második forgatókönyv* arra a feltételezésre épül, hogy az elszenvedett degradáció *maradandó károsodást* okozott az orosz gazdaságban és társadalomban: a belátható jövőben nem remélhető az *újra felemelkedéshez* szükséges *hazai* energia felgyülemlése. Az országnak tehát „le kell nyelnie a békát" – vagyis hosszú időre tudomásul kell vennie, hogy a félperiferikus állapot is reménytelen számára: valamiféle „Indiává" vagy „Egyiptommá" válik, ha emezeknél sokkalta „európaibb" nüanszokkal is. Ez a keserű kompromisszum akkor következik be (a rajzon valamikor a 2010–2020 közötti időben!), amikor kiderül, hogy a felemelkedés *nemzeti erőforrásai* csekélyek és/vagy a felemelkedésben való külföldi (amerikai!) érdekeltség a vártnál és szükségesnél jóval szerényebb. Bizony, a dualitás csúcsai ebben az esetben alig ütik meg a félperiferikus (pl. balkáni) mértéket, a hajdani csúcsiparok nagyrészt leépülnek, az iskolázottság meredeken romlik, az infrastruktúra igencsak szerény színvonalú. A „talp-sáv" szektorai is szánalmasan néznek ki: az élelmiszer-vertikum szegényesen látja el táplálékkal a jelentős hányadában már nyomorral küszködő lakosságot, noha exportálnia is kell, nyomott árakon, kelletlen piacokra. Az orosz fejlődésnek ez a forgatókönyv *újabb kudarca:* kb. akkora, mint az 1910-es éveké. Politikai következményei beláthatatlanok.

A *harmadik forgatókönyv* akkor következik be, ha néhány éven belül nem áll meg az orosz „mélyrepülés": a gazdaság tovább rombolódik szét, a társadalom tovább züllik le, a birodalom szétfoszlása háborúk és polgárháborúk ellenére is folytatódik. Ez – *igen könnyen európai vagy világkonfliktus gyutacsává teheti Oroszországot* – afféle „Szarajevó"-vá, most már 1914-es és 1990-es értelemben egyaránt. Ennek esélyei az utóbbi években mintha erősen csökkentek volna.

Világos, hogy mind Európa, mind Magyarország számára csak az első forgatókönyv teremt *elviselhető* környezeti feltételeket. Legfeljebb az a „másfeles" modell, amelyet az amerikai szimbiózistervek félsikere esetén kerül napirendre. A második forgatókönyv Oroszországot permanens *veszélyforrássá* teszi Európa számára – ami könnyen arra késztetheti, hogy ezt a közép- és kelet-európai övezetet az ezer év alatt kialakult szokásnak megfelelően, vagyis *gyepűként* használja. A harmadik forgatókönyv pedig a haldokló Oroszországban mindenféle *szélsőségek* uralomra kerülését eredményezné, amelyek *akut* világégési fenyegetettséget jelentenek, s így a nyugati politikák bekeményedését is eredményezhetik.

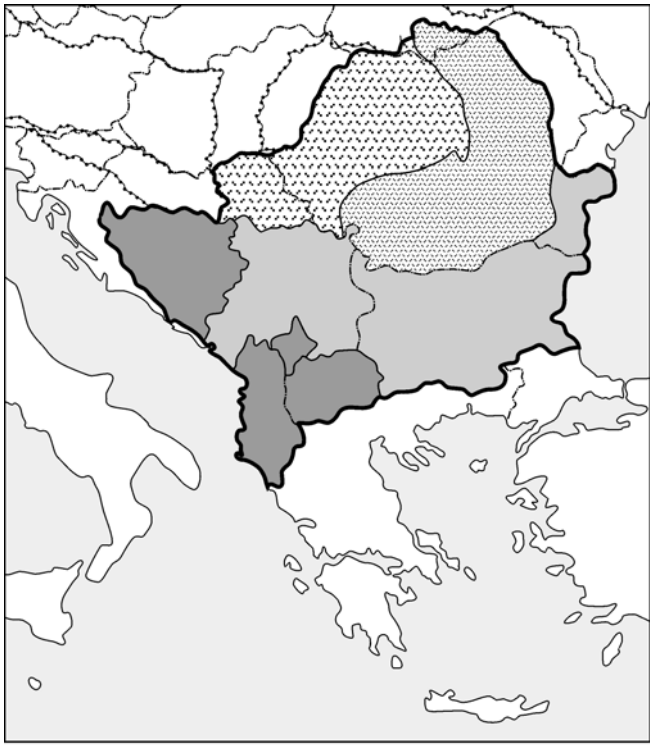
Ebben a hatalmas ívű küzdelemben Magyarország igen kicsi pont, ami két dolgot jelent: egyrészt azt, hogy akár biztonsági, akár gazdasági érdekeink senkinek sem lesz fontosak. Nagyon keserű hasonlattal élve, egy kiéleződő kelet-nyugati helyzetben a mi rovásunkra bárki hajlandó lesz „müncheni szerződést" kötni: mint ahogyan megkötötték a fejünk fölött Jaltát is és Máltát is. Mint ahogyan a XX. sz. végi balkáni konfliktusok lebonyolításakor minimálisan sem voltak tekintettel a magyar érdekekre (pl. a vajdasági magyar kisebbségére!). Ez vonatkozik a 2. és 3. forgatókönyv esetére. Amennyiben az 1. forgatókönyv optimistább alesete jönne be, *ha nem vagyunk benn az orosz piacon fejlett gépipari és vegyipari termékeinkkel, feldolgozóipari tőkénkkel, ha nem vállalunk még a „szimbiózis" kifejlődése előtt jelentős szerepet az orosz mezőgazdaság modernizálásában,* a „szimbiózis" beindulása után már késő felébredni. Ha viszont az orosz félnek „kicsi, de attraktív" partnerévé válunk, *érdekeltté válik abban, hogy ne szoruljunk ki* az amerikai behatolás után sem. (Erre számos példa akad a világgazdaság fejlődésében!) A „másfeles" modell esetében annyival lesznek korlátozottabbak az üzleti lehetőségeink, amennyivel korlátozottabbak lesznek az ő fejlődési lehetőségei is – az alapképlet azonban ugyanaz.

Ukrajna és Kazahsztán esetében a magyar üzleti lehetőségek persze szerényebbek, mint Oroszországban, de az általános kép annyiban azonos az oroszéval, hogy nagy érdekünk fűződik az 1990-től (ostobán) leépített kapcsolatok minél nagyobb hányadának újjászervezéséhez, illetve új kapcsolatok keresésének. Ukrajnával kiépítendő kapcsolatainkat „színezni" fogja a kárpátaljai magyar kisebbség ügye, valamint – amennyiben az újraegyesülés Nyugat-Ukrajna önállósodása mellett menne végbe – ezen államalakzat várható éles oroszellenessége, hatványozott nacionalizmusa (l. Szlovákia!) és egyben várható katasztrofális gazdasági helyzete, amely késztetést fog adni kormányainak a különböző gyűlölködés-fegyverek bevetésére.

Kifejezetten kedvezőtlenül a volt szovjet térség fejlődése Magyarországét tehát csak a *tovább-rothadás* esetén fogja befolyásolni. Minden stabilizálódás *enyhíti a magyar társadalomra nehezedő nyomások terhét.*

2.5.2. A „Balkán"

A „Balkán" fogalma alatt azt a délkelet-európai (az ortodox kereszténység gondolkodási és viselkedési reflexeitől átfiltrált) kultúrkört értem, amely a bizánci gazdasági-társadalmi vonásokon túl magával hurcolja a kb. 400 éves iszlám hatás nyomait is, továbbá, amely részese volt a XX. sz. második felében lezajlott szocialisztikus kísérletnek. (A körülhatárolás nem törekszik általános érvényre: kifejezetten erre a gondolatmenetre szabtam! *Földrajzilag* ide tartoznék Görögország is, mégsem veszem számba, mert nincs szocialista múltja; a Balkán-félszigetnek nem része Románia – különösképpen Erdély és Bukovina! – mégis ebben a csoportban szerepeltetem.)

„a” fokozat: a „prototipikus” Balkán;

„b” fokozat: tipikus Balkán;

„c” fokozat: balkáni beütésű, Kelet-Európa;

Államilag Balkánhoz tartozó, közép-európai jellegű táj;

(Tájékozódást elősegítő folyó!)

2.8. ÁBRA. *A „Balkán”*

Az adott gazdaság-társadalom „balkáni jellege” szempontjából három *erősségi fokozatot* lehet – nem minden önkényesség nélkül – megkülönböztetni: *a)* azok az országok, amelyek mintegy „prototípusai” annak, amit *itt és most* „Balkánnak” nevezek: Bosznia-Hercegovina, Albánia és Macedónia; *b)* azok az országok, amelyek társadalmi-gazdasági jellege erősen magán viseli a „balkáni” jelleget, de a XX. sz. folyamán jelentős „európaizálódás” is végbement: a „maradék-Jugoszlávia (Koszovó nélkül: ez a körzet az *a)*-csoportot egészíti ki!), valamint Bulgária; és *c)* Románia (valójában inkább csak Havasalföld!), amely magán viseli a balkáni társadalom (= a kelet-európai és a közel-keleti társadalom valamiféle furcsa hibridje!) vonásait is, meg a tiszta kelet-európai

(ortodox szellemiségű, jobbágyi-bojári nagybirtokos feudalizmusú) társadalomét is, de ez utóbbi már inkább uralja. A bukovinai „képlet" a balkáni vonásokból már alig őriz jegyeket: jobban hasonlít az ukránra vagy az oroszra, mint a havasalföldire; Erdély pedig lényegében közép-európai képződmény (akárcsak a Vajdaság).

A jelen vizsgálat nem tűzheti ki céljául az egész „Balkán" fejlődésének prognózisát: csak azokra a pontokra tudok koncentrálni, amelyek a XXI. sz. első évtizedének magyar jövőkép-forgatókönyvei szempontjából fontosak. Vagyis egy *áttekintő* képre, valamint a Magyarország sorsára különösképpen ható – azaz a Kárpát-medence *közelében* fekvő országokra.

A térség jelen- és jövőbeni viselkedését erősen determinálja sajátos múltja. Ennek legfontosabb jellemvonása a már említett ortodox-bizánci és iszlám kultúra egymásra rakódásából adódó, még a kelet-európaitól is erősen eltérő jelleg. A Balkánon az ázsiai termelési mód által erős „nüanszokkal" díszített európai feudalizmus a XV. sz.-ban lerombolódott. Romjain egy rendkívül konzervatív, a tőkefelhalmozásra nem beidegzett kisparaszti struktúra épült, ugyancsak erősen prekapitalista jellegű kereskedelemmel a városokban. A polgárosodás, s a vele együttjáró szemléleti-életformabeli közeledés az európai *periferikus* vidékekhez (Magyarországhoz, Horvátországhoz, itt-ott Oroszországhoz) csak a XIX. sz. közepén bontakozott ki – jobbára az is csak a városokban. A Balkánon az elmaradottság, szegénység, a nemzeti állami lét hiánya (Bosznia, Macedónia, Koszovó, erdélyi románság stb.) vagy „újdonsültségéből" eredő primitívsége (Szerbia, Bulgária, Románia, Montenegró, Albánia!) mindezt túlhajtott nacionalizmussal színezte – amelynek jelentős forrása éppen a „nemzeti kisebbrendűségi komplexus" volt. Ez minden Centrum-szomszéd perifériára jellemző. – A balkáni társadalmak *a XIX. sz.-ban nem tanulták meg az önerőből való felfejlődés* művészetének minimumát sem – annyit sem, mint a „k. u. k.-Monarchia" közép-európai karakterű nemzeti képződményei. Vagy valamely birodalmi konglomerátum többékevésbé integrált részeiként vegetáltak, vagy pedig európai nagyhatalmak „marionett-országaiként" szolgáltak „gyalogként" az európai gazdasági és politikai „sakkozásban".

A XX. sz. első felében ez némileg módosult. A balkáni nemzeteket befogadó, félig-fejlett vagy fejletlen birodalmi konglomerátumok szétomlottak, helyükbe vagy a határ-átrendeződések kínjainak kitett új nemzetállamok léptek, vagy apró, elmaradott nemzetekből összetákolt, mesterséges képződmények. Ezek közül az Osztrák–Magyar Birodalom romjaiból „feltápláltak", noha egy ideig az Antant politikai támogatását élvezték, gazdasági felemelkedésükhöz azonban úgyszólván semmi hozzájárulást nem sikerült szerezniök. A térségben a II. világháborúban csak Jugoszlávia szenvedett igen nagy károkat: Románia és Bulgária még azt is szerencsésen „megúszta", hogy a háborúban a fasiszta blokk csatlósaiként vettek részt.

A II. világháború utáni fejlődésük egyfelől a gyors iparfejlesztés, valamint a nagyüzemi mezőgazdasági modernizálás jegyében telt el, másfelől a részletes vagy teljes átorientálódással a keleti nemzetközi munkamegosztásba, vagyis zömmel a szovjet gazdasághoz való illeszkedéssel. Ez utóbbi Bulgáriában volt a legerősebb. *Románia* folyamatosan próbálta lazítani a szovjet gazdasághoz való kötődését, ám ezt erősen akadályozta az a körülmény, hogy az új ipar termékei Nyugaton eladhatatlanok voltak, az élelmiszer pedig a belpiacon is hiánycikknek számított. Amikor a gigantikus olajfeldolgozási terv sem hozott áttörést a román devizaszerzési stratégiában, a gazdaságpolitika „visszakullogott" a KGST védőszárnyai alá. *Bulgária* eleve a szovjet gazdasággal való *szervi* integrációra építette stratégiáját, s ez relatíve sikeres is volt – nem annyira a bolgár gazdaság nagy teljesítményei, mint inkább az ország delikát geopolitikai helyzete (ugródeszka a Földközi-tenger keleti medencéje felé!) miatt A *jugoszláv* gazdaságpolitika közvetlenül a háború után mintegy „bolgár" nyomdokokon haladt, a szovjet–jugoszláv politikai szakítást követően azonban kénytelen volt átépülni Nyugat felé – ez azonban javarészt a középeurópai jellegű tagköztársaságokra volt jellemző. A balkáni típusú országrészek erősen rátapadtak a szlovén és horvát forrásokra, hatalmas iparosítási erőfeszítések történtek – a dolog természeténél fogva elsősorban a kitermelőiparban, de Szerbiában az igényesebb feldolgozó ágazatokban is (Zastava, Zmaj Jovina stb.) –, ez azonban csak enyhítette a lemaradást, miközben folyamatosan feszítette a köztársaságok közötti ellentmondásokat, s végül is egyik fő komponensévé vált az államszövetség felrobbanásának. *Albánia* gazdasági és kulturális szempontból jóval közelebb áll a Harmadik Világhoz, mint az európai félperifériához – ráadásul a '60-as évek elején hermetikusan elszigetelődött a kelet-európai gazdasági-politikai vérkeringéstől is. Az a kétségbeesett próbálkozása, hogy sorsát a kulturális forradalomban „fetrengő" Kínához kösse, néhány éven belül megbukott. Nem tudni, ha mindezek a keserű körülmények elmaradnak, Albánia fel tud-e kapaszkodni legalább a félperiferikus szint aljára: Macedónia, Bosznia-Hercegovina és Koszovó példája azt mutatja, hogy ennek elég kevés az esélye.

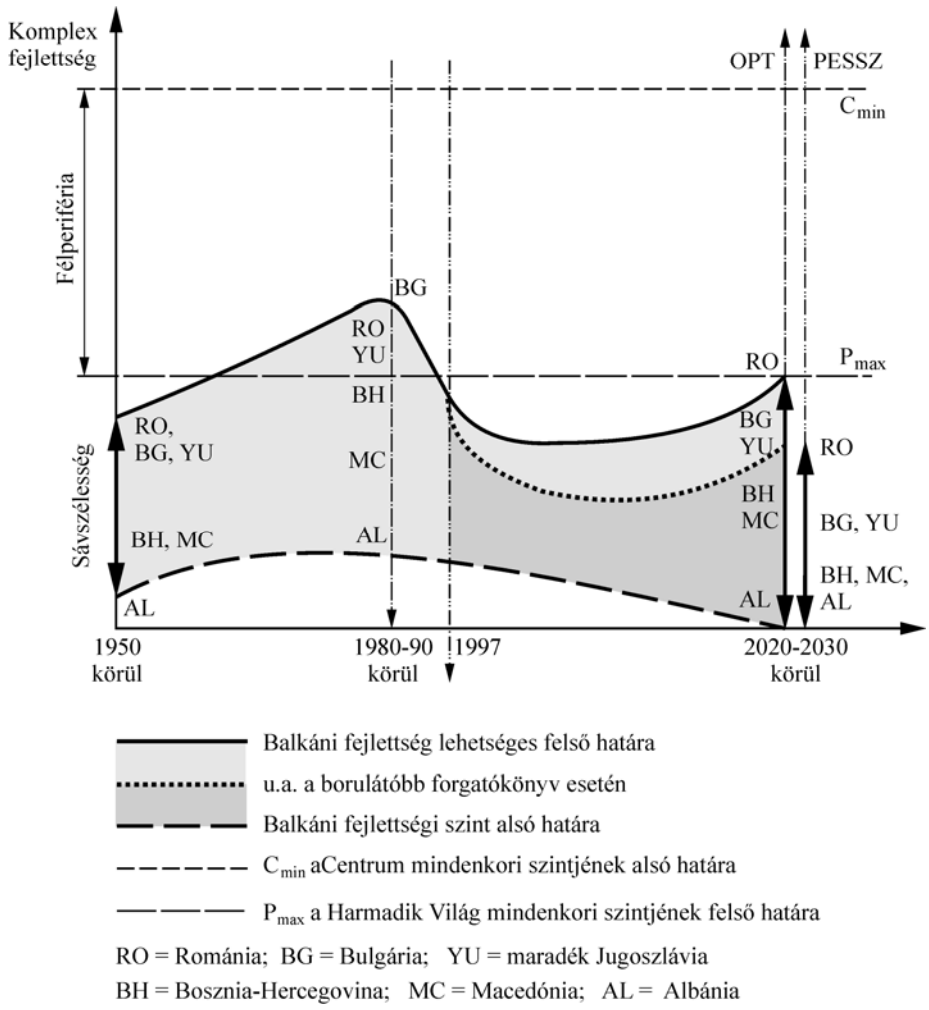
A rendszerváltás e térségben különböző politikai hevességgel ment végbe: *gazdasági* szempontból azonban a kép nagyjából egységes: az eddigelé kiverejtékezett szerkezeti fejlődés eredményei úgyszólván teljesen megsemmisültek.

Nehezíti a zóna helyzetét, hogy az ipari-mezőgazdasági fejlődés jelentős részben „virtuális" volt (a fogalom sokban hasonlít a Jánossy-féle „kvázi-fejlettséghez"!), vagyis a „balkáni" jellegű területek lakossága az ott létesített csaknemmodern kapacitásokat még rendeltetésszerűen *üzemeltetni* sem tudta – legalábbis az első években-évtizedben – *adaptációs* és *továbbfejlesztési* képessége pedig csaknem egyenlő volt a nullával; az elplántált létesítmények *nem álltak össze rendszerré* és *nem voltak összefonva korszerű infrastruktúrával.* Ezzel szemben a

humán infrastruktúra rendszerei – az előbbiekben *a)*-val jelölt csoportot nem számítva – csaknem európai, de legalábbis kelet-közép-európai szinten épültek ki. Ez önmagában komoly rést nyitott a „Balkánnak" a félperiféria felé való kitörés, illetve annak aljáról a felsőbb rétegek felé való felemelkedés felé. *Ez a folyamat azonban a rendelkezésre álló 40 év alatt nem tudott visszafordíthatatlanná válni.* A rendszerváltások nyomán kibontakozott gazdasági-politikai káosz a „Balkánon" ezért még mélyebb pusztítást végzett, mint a szovjet utódállamokban – pontosabban az európaiakban. Mindehhez a volt Jugoszláviában hozzájön a totális társadalmi bomlás, ami polgárháborúkban, anarchiában, általános züllésben nyilvánul meg. Jugoszlávia, „kicsiben" *szovjet bomlási modellt produkál. – Magyarország* szempontjából ez a „bomló tetem" vagy „puskaporos hordó" fokozottan veszélyes. Egyfelől számolni kell azzal, hogy az ország *kétoldalról* van határolva ilyen rothadási- és tűzfészekkel: északkelet felől és délről. Másfelől, amíg a kelet-európai térség felé Magyarország nem számít „geopolitikai főútvonalnak", a Balkán felé annak bizonyul: nehéz lesz kimaradnia az itteni konfliktusokból (l. az 1941-es tavaszi tragédiát!). Továbbá: a balkáni és kelet-európai rothadás egymással szoros összefüggésben van: az egyik gyutacsává válhat a másiknak. És végül: ha valakinek ebben a balkáni összevisszaságban érdekében áll saját céljai elérése végett kijátszani az „iszlám kártyát", annak első számú, Balkánon kívüli kárvallottja Magyarország lesz. – Bulgária bomlása kisebb mértékű, mint a néhai Jugoszláviáé: a szovjet gazdasághoz való „odatapadás" lehetetlenülése csaknem lenullázta a bolgár gazdaságot: ennek *politikai* következményei azonban kevésbé zajosak, és Közép-Európára való kihatások összehasonlíthatatlanul gyengébbek. Románia van a térségen belül viszonylag a legkedvezőbb helyzetben. Egyrészt fejlődési feltételei (javarészt a közép-európai jellegű Erdélynek köszönhetően!) jóval kedvezőbbek, mint a „Balkánon" bárhol, másfelől a Nyugat szempontjából igen jelentős a geopolitikai helyzete (ha úgy adódik, „tampon", ha úgy adódik, „folyosó" a Balkán és a sui generis Kelet-Európa, azaz a volt szovjet térség között).

Két forgatókönyvet vázolok fel. Az egyiket „optimistának", a másikat „peszszimistának" fogom nevezni, holott nem a prognoszta lelkiállapotáról van szó, hanem a *körülményekről,* amelyek se nem optimisták, se nem pesszimisták, hanem *keletkeznek.*

Az ordinátára itt is a „komplex fejlettséget" írom fel, s ez most sem kvantifikálhatóbb, mint más esetben. Az abszcisszán az idő foglal helyet. Ennek startpontja a háború utáni állapot – ahol is minden „balkáni" társadalom *periferikus* szintű volt, ennek a tetején Románia, kissé lejjebb Bulgária és a mai szerb-crnagorai együttes foglalt helyet. Jóval alattuk állt a bosnyák–hercegovinai–macedón zóna, s még ezek alatt az albán. A felső szint nem volt reménytelenül messze a horvát–magyar–szlovák–lengyel fejlettséget jelentő félperiferikus mezőnytől. Az elmúlt négy évtized alatt a románok, bulgárok és a szerbek át is törték ezt a plafont – mint említettem: ellentmondásosan és reverzíbilisen – a bosnyák–hercego-

2.9. ÁBRA. *Két forgatókönyv a „Balkán" fejlődési kilátásaira*

vinai és macedón szint némileg felfelé emelkedett a periferikus sáv plafonja felé, az albán alig. A '80-as évek második felétől kezdve megkezdődött a visszasüllyedés. Itt merül föl a folyamatok „pesszimista" irányú fordulatának lehetősége. Ez egy meredekebb és hosszabban tartó mélyrepüléssel veszi kezdetét: újabb politikai bizonytalanságok, netán polgárháborúk; a térség Európa iszlám segítségével való permanens nyugtalanításának terepévé válik; az euro-centrum energiáit annyira lekötik a minden irányú kihívások, hogy még annyi figyelmet sem tud a Balkánra fordítani, amennyi gyér gazdasági érdekéből következnek (vagyis semmit!) stb. Ezt a legkevésbé Románia sínylené meg: endogén energiái miatt is, meg azért is, mert az ő geopolitikai fontossága ez esetben sem semmisülne meg.

Bulgária és a maradék-Jugoszlávia már érezhetően lesüllyedne Romániához képest is – minden tekintetben: tehát a makroökonómiai paraméterek tekintetében éppúgy, mint az életminőségben vagy a politikai stabilitásban. A Balkán „iszlám-beszüremlésű" hányada ez esetben reménytelenül elsüllyedne az elmaradottság tengerében. Színvonaluk Anatóliáéhoz közeledne. A „Balkánon" belüli diapazon csökkenne – lefelé, felvenné a háború-környéki állapot jellemzőit, csak éppen ehhez képest alacsonyabb szinten.

Nehéz megmondani, mekkora az esélye e „pesszimista" változat bekövetkeztének: félek, nem kisebb, mint a másiké.

Az „optimista" forgatókönyv sem merészkedik el addig, hogy a „balkáni" sáv felső határát a rendszerváltás előtti szint újra-elérésére tegye – noha ez a „Balkán" esetében messze nem ugyanazt jelenti, mint pl. Magyarországéban (ne felejtsük el: a '80-as években Romániában élelemszűke volt, Ceauşescu-diktatúra stb.!), hanem egy olyan jellegű „magukhoz térést", mint amilyent a „Golden Sixties" éveiben kezdtek produkálni. Elképzelhető, hogy ez a kezdeti megélénkülés (ne konjunktúra-elméleti szempontból értelmezzük!) egyformán éri Romániát, Bulgáriát és a szerb-crnagorai államot, valamicskét érezhető lesz a néhai Jugoszlávia muzulmán-jelenlétű vidékein és – talán – Albániában is, de ennek a lehetősége igen kicsi: a valószínűbb Albánia továbbsüllyedése. – A „Balkánon" belüli diapazon széthúzódik.

Mindkét forgatókönyv bekövetkezte azzal jár, hogy a „Balkán" a periferizálódás felé *sodródik az európai Centrum magjához képest.* Az „optimista" változat lassabb, talán még idővel visszafordítható folyamatként ábrázolja ezt a centrifugális mozgást, a „pesszimista" pedig elemi erővel érvényesülőnek, valamint olyannak, amely 2020–2030-ig eléri az irreverzibilitás fokát, vagy legalábbis erősen megközelíti azt. A „Balkán" kezd úgy viszonyulni a fejlett Európához, mint a közép-amerikai banán-államocskák az USA-hoz.

Cui prodest? – Kinek érdeke az, hogy a Magyarország jövője szempontjából kétségtelenül kedvezőbb „optimista" forgatókönyv jöjjön be? – No, persze, magának a Balkánnak, meg a Balkán rothadása, netán felrobbanása által fenyegetett Kelet-Közép-Európának, meg a szovjet utódállamoknak. Ide sorolhatjuk még a benzineshordóhoz vagy koporsóhoz (lehet válogatni!) közel fekvő Ausztriát, Olaszországot, Görögországot. *Ez* az érdekeltség *látszik, időben befogható.* Minden bizonnyal manifesztálódni is fog. Sajnos, komoly erő nem áll mögötte. A „második vonal" azon országoké, amelyek áttételesen érdekeltek abba, hogy Délkelet-Európa ne váljék (ismét, száz éven belül már legalább negyedszer!) háborús epicentrummá. Ide már csaknem az egész EU sorolható, feltéve, ha éppen nem reped szét atlanti és német befolyási övezetekre. Viszont *mindenki ellenérdekelt, aki hasznot húzhat az európai Centrum gyengüléséből.* Amíg ugyanis Európa a Balkánon „aknaszedéssel" meg tűzoltással tölti idejét, addig valahol másutt erősödni lehet és behatolni Európa piacaira. Ha a sors úgy keveri a kártyákat, hogy a „Balkán" – egyértelműen német érdekeltségi

szféra, azaz ha hasznot hajt, akkor a német gazdasági-politikai attraktivitást növeli, ha bajban van, a németeket terheli – nos, akkor a Balkán mindenkori lőporoshordó-„halmazállapotát" biztosító erők közé felsorakozik Európa azon hányada is, *amelynek érdeke a német gazdaság és politika féken tartása.* – Ha végiggondoljuk a lehetséges tendenciákat – hajlamosakká válhatunk elbizonytalanodni az „optimista" forgatókönyv bekövetkezési esélyeit illetően.

2.5.3. „VISEGRÁD" (KELET-KÖZÉP-EURÓPA „RUGALMASAN")

Ezt is az *itt és most* használt fogalom pontosításával kell kezdenem. A „visegrádiak" fogalma alatt nem szigorúan azt az országcsoportot értem, amely tagja a CEFTA-nak. Ennek ui. részese az a Csehország és Szlovénia is, amelynek gazdasági fejlettsége, politikai érettsége, egész társadalmi habitusa éppúgy besorolható az európai Mag alsó harmadába, mint az európai félperiféria legtetejére. Továbbá, nemrég a közelébe került az a Románia, amelynek két nagy tájegysége – a Havasalföld és Bukovina – inkább kelet-európai és/vagy balkáni jellegű, mintsem az „alapító visegrádiak" mintájára volna szabva. Viszont a CEFTA-hoz *semmi köze* annak a Baltikumnak és Vajdaságnak, amelynek gazdasági-társadalmi arculata mindenképpen beleillenék ezen együttesbe.

Vagyis az, ahogyan én értelmezem ezt a fogalmat, nem esik egybe a gazdasági-diplomáciai szóhasználattal. „Visegrádiaknak" nevezem Közép-Európa azon társadalmait, amelyek tradicionális és kulturális tekintetben Nyugat-Európához állnak közel, gazdasági fejlettségük, valamint politikai kultúrájuk tekintetében pedig markáns kelet-európai vonásokat viselnek. Ez a költői metaforával „visegrádinak" aposztrofált sáv a Finn-öböltől a Kotori-öbölig végighúzódik egész Közép-Európán, annak keleti határövezetét alkotva. Részei a három balti állam, a Kalinyingrádi kormányzóság, Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Horvátország, valamint Erdély és a Vajdaság. Valójában ide csatlakozik Csehország és Szlovénia is.

„Tektonikus" övezet: itt csúszik egymásra, ütközik, súrlódik Európa két nagy kulturális formációja: a *nyugati,* a maga római–karoling–katolikus–protestáns kulturális-gondolkodási reflexrendszerével, amely a középkorban egy erősen tagolt, individualista feudalizmusban lelte gazdasági alapját, majd átfordult egy ugyancsak végletesen individualista, szabadverseny-elvű kapitalizmusba, közben fokozatosan kiépített egy sajátos, magas fokú technikai kultúrát, meg egy, az individualizmusnak tűrhető mozgásformát biztosító politikai játékszabály-rendszert.

2.10. ÁBRA. *A „Visegrád”-jelenség*

A másik a *keleti,* amelynek tradíciói a hellenisztikus világig nyúlnak vissza: itt „fertőződtek" az ázsiai termelési mód pregnáns „színező" elemeivel; majd a bizantinizmusban fejlődtek tovább, újabb impulzusokat szenvedvén el az Aranyhordától és az Oszmán Birodalomtól. Ez a világ kevésbé individualista, inkább fogékony a sokoldalú, tömeges alkalmazkodásra, emellett jól tűri a felülről való szervezést. Technikai teljesítményei kisebbek, a lakosság igényei szerényebbek. Kapitalizmusa kései és – ami fontosabb – „suta", művi: szocializmusa ösztönszerűen kanyarodott el az ázsiai termelési mód elemeinek újjászülése irányába, ami által erősen veszített alkalmasságából a XX. sz. nyugati kapitalizmusa által felvetett gyötrő (és életveszélyes!) problémák megoldására. – A „visegrádi" zóna *szubjektíve* a nyugati „tektonikus lemez" szerves részének érzi magát, holott komplex fejlettségi viszonyainak nem egy, kardinális elemét – pl. a gazdasági fejlettséget – tekintve inkább a keleti „tektonikus lemez" alkotórésze. Ez folyamatos társadalmi kiegyensúlyozatlanságot szül a „visegrádi" zónában, ami rendszerint meghaladja azt a mértéket, ami a fejlődés motorjául szolgálhatna: *inkább bénító hatású.* A „visegrádi" fogalom csaknem szinonimája a frusztráltságnak, tömeges boldogtalanság-életérzésnek. Ebben az övezetben a történelem jelentős része a periferizálódottság jegyében folyik le: a lakosság zöme *megalkuszik* vele, a komprádor kisebbség pedig *hasznot húz* belőle. Az a nemzet vagy népcsoport, amely valahol *ritkulást* észlel e periferizálódás falán, valamivel jobb helyzetet „buliz ki" magának – nem egyszer a többiek rovására. A hoppon maradtak meg gyűlölködnek. A gyűlölet ezen a tájon *„mátrix-alakzatú":* az osztályharc éppolyan éles szokott lenni, mint az etnikai ürügyű villongás. – Aztán adódik valami kitörési lehetőség: ez vagy *valódi* vagy *virtuális.* A „visegrádi" típusú társadalom heroikus erőfeszítéssel belekapaszkodik az Alkalomba: majd kiderül, hogy *a)* túl optimisták voltak: az Alkalom nem volt az Igazi; *b)* az alkalom az Igazi volt, de *efemer: túl rövid* ideig tartott, nem adott alkalmat a visszafordíthatatlan felemelkedésre; *c)* a társadalom intellektusa *nem ért fel* az Alkalom követelményeiig: a lehetőség többé-kevésbé *kihasználatlan* maradt. A nagy erőfeszítés végül is „befejezetlen beruházásként" őrizgeti a lenyelt energiát, fokozza a gazdasági-politikai-pszichés struktúra egyenetlenségét, összevisszaságát – vagyis lehangoló látványát és elégtelen működési hatásfokát. A „visegrádi" zóna történelme – Déva várának építési krónikája.

Tipikus *félperiféria:* egész energiája a kitörésre megy el, és ezt a kitörést mindig meghiúsítja valami, ami egyben a kitörési energia nagy részének elpazarlódását is eredményezi. Addig számít az övezet félperifériának, míg *van anyagi és lelkiereje* ezekre a folyton befulladó kitörési kísérletekre: mihelyst elapad ez az energia, a félperiféria megállíthatatlanul lesüllyed a Harmadik Világba.

A továbbiakban a magyar fejlődési feltételek szempontjából legfontosabb országok vizsgálatára szorítkozom. Ezek *Csehország, Szlovákia, Lengyelország és*

Szlovénia. Mint említettem, kettejük „felfelé lóg ki" az együttesből. Mindegyikük „repeszdarab": a XX. sz. folyamán szakadtak le meglévő államalakzatról: 1920-ban Lengyelország a megszálló három birodalomról. A többiek a Monarchiáról, a '90-es évek elején pedig a Monarchia romjain kiformált, mesterséges képződményről: Csehszlovákiáról, ill. Jugoszláviáról. Persze a két dátum között eltelt hét évtized alatt e „khimérák" valamiféle gazdasági-politikai szerkezetté nőttek össze, s ez igen mélyen átformálta a gazdaságot, csakúgy, mint a politikai és társadalmi viszonyokat. Mindegyikük tehát *torzó* – a XX. sz. folyamán már másodszor. Csehország és Szlovénia e mesterséges államalakzatok *legfejlettebb* szegmenseit képezték, Szlovákia pedig a „szegényebb rokon" szerepét játszotta. Lengyelország – különösen szerencsétlen történelmi helyzete folytán – 1920 előtt *„nem létezett"* – legalábbis a térképen. Három birodalom *peremvidékeként* vegetált: mint ilyen azonban kénytelen-kelletlen, valamilyen torz módon *hozzánőtt* a három birodalomhoz: a Nyugat – Németországhoz, a Kelet – Oroszországhoz, a déli Galícia pedig a Monarchiához. Az 1920 utáni újraegymáshoz-növés még be sem fejeződött, amikor az ország a náci támadás áldozatává vált, tökéletesen tönkrement, s a háború után területének mintegy 1/3-ával nyugatra tolódott – ennek lakosság-migrációs következményeivel. Ugyancsak permanens fejlődési töréssorozattal küszködik Magyarország is – erről azonban a továbbiakban fogok részletesebben beszélni. *A kelet-közép-európai félperiféria („Visegrád") jellegét éppen ez a permanens inkontinencia különbözteti meg a többiekétől* – pl. a dél-európaitól vagy a latin-amerikaitól, teszi helyzetét súlyosabbá, magát a jelenséget nehezebben kezelhetővé, s egyben nagyon meggondolandóvá azt, hogy a térség jövőjében lehetőségekként jelentkező forgatókönyvek közül a kedvezőbb kimenetelűeknek adjunk nagyobb bekövetkezési esélyt. – A többnyire *útelágazásokként* („bifurkáció"!) jelentkező, *kihívások* következményeiként fellépő lehetőség-párok (kitörés-leragadás; megkapaszkodás-degradáció; visszafordítható lesüllyedés – *el*süllyedés stb.) közül rendszerint azok a társadalmak tudják a számukra nagyobb jóval vagy a legkisebb kárral kecsegtető variánst kiválasztani, meglovagolni, végrehajtani, amelyek addigi fejlődésében túltengenek a *szerves* fejlődés elemei, ill. szakaszai. Ezek ui. erőteljesebb, hajlékonyabb gazdasági szerkezettel, kiforrottabb társadalmi „játékszabályokkal", megállapodottabb tömeg-pszichés viszonyokkal rendelkeznek, így *felkészültebbek a születő alkalmak megragadására, csakúgy, mint a közelgő veszélyek elhárítására vagy kártételeik minimalizálására – netán ép bőrrel való elviselésére.* A folyamatos töréseket elszenvedő társadalmak „kevésbé bírják a rázást": a kedvező alkalmakra „mohón", *azaz rövid távú és parciális érdekvonalak mentén* kialakított preferencia-rendszerek által befolyásolva reagálnak, a „balsorsot" pedig a társadalmon *belüli* marakodásokkal élik át: energiáik ezekre fecsérlődnek el a stratégiai kiút kiformálása és végrehajtása helyett. Ezért aztán „elmennek a vonatok" az orruk előtt, viszont a történelmi csapások „lökhárító nélkül" érik őket.

Magától értetődően a térség két „felfelé kilógó" társadalma rendelkezik a legkedvezőbb fejlődési kilátásokkal. *Csehország* gazdasági szempontból reményteljes: az ország, a lakosság intellektuális felkészültségét tekintve beilleszthető az európai Centrum együttesébe, úgyszintén politikai kultúrája sem ütközik az EU megkövetelte kritériumokkal. Gazdasági szerkezetében két elem teng túl: egyfelől a klasszikus nehézipar, lényegében nehézgépgyártási végkimenettel; másfelől a kisvárosokban, falvakban szétszórt kis- és középüzemi konglomerátum, sajátos technikai karakter nélkül, illetve csak néhány, erősen másodrendű területen bírva ilyen karakterrel (üvegcsiszolás, fafeldolgozás stb.); infrastruktúrája kiépített (noha elhanyagolt!). A nehézipar alkalmas arra, hogy átvegye (legalább részben) a Centrum vállán immár *púpként* terjengő, de naturális szempontból nélkülözhetetlen (vagyis hovatovább „infrastrukturális" jelleget felöltő!) ágazatok művelését. Ebből *meggazdagodni* a XX. sz. végén már nem lehet, de a Centrum *közvetlen sleppjében* megélni igen. A diszperz kis- és középüzemi szektor – egy jelentős modernizálás árán – alkalmas a Centrum *háttér-ipari* gyűrűjébe való beillesztésre. Vagyis Csehország az európai Centrumhoz lényegében olyan alapelv szerint illeszthető, mint Ausztria vagy Katalónia, netán a jövőben Norvégia. Ha a cseh gazdaságpolitika következetesen rájátszik ezekre az adottságaira, úgy az EU-ban testet öltő európai Centrumnak nem lesz élénk gazdasági ellenérdekeltsége a „kemény mag" közvetlen közeli peremvidékére beintegrálni őt. Ez a felismerés valószínűleg a németeknél fog felbukkanni – ami viszont beleütközhet a cseh politikai elit hagyományos félelmébe a német érdekszférába való belezuhanást illetően. Tendenciájában a cseh külpolitikai törekvésekben a „legnyugatibb Nyugat-Európához" való vonzódás a természetes áramlat: ez azonban nem esik egybe a nemzetközi munkamegosztás természetes terjedési irányzatával. A két háború közötti Csehszlovákia mozgását is erősen torzította ez a kettősség: feltételezhetően a tendencia újjászületik: minél erősebbek az EU „hosszanti" repedései, annál inkább. Vagyis Csehország sikeres bevonulása és beilleszkedése a nyugati Magba nem száz százalékos esélyű, de egy *ilyen tendencia* kibontakozása – kisebb-nagyobb sikerrel – majdnem biztosra vehető.

Szlovénia helyzete sokban hasonlít Csehországéhoz: csak a szembetűnő különbségekre térek ki. Az emberi adottságok hasonlóan kedvezőek, azzal a – nem elhanyagolható – különbséggel, hogy a szlovén társadalom az elmúlt fél évszázadban nem volt olyan hermetikusan elzárva a nyugati hatásoktól, mint a cseh, infrastruktúrája nem romlott le oly mértékben, mint a cseheké, s a szlovén ipar fő profilja – a csehétől eltérően – a tömegfogyasztási gép- és elektromosipari termékek gyártása, ami ugyancsak „kisegítő profil", ha a nyugati góchoz való odatapadás esélyeit latolgatjuk, de némileg más jellegű, mint a cseh iparé: valamivel „előkelőbb" pozíciójú, mint a vidéki kisüzemi bedolgozó-szektoré és valamivel bizonytalanabb helyzetű, mint a nagy ipari és közlekedési berendezéseket gyártó vertikumoké. Az országnak van viszont egy sajátos előnye: az a néhány kilomé-

ternyi kijárata az Adriára Portoroznál: ez alkalomadtán megnövelheti geopolitikai ázsióját – mindenekelőtt Ausztria szemében. Egyáltalán nem elképzelhetetlen egy későbbi időpontban valamiféle „különleges összenövés" (konföderáció?, „benelux"-típusú mini-integráció?) a két ország között – ami egyébként nem volna más, mint a több évszázadon át fennálló (a csehekkel, magyarokkal valótól minőségileg eltérő!) osztrák–szlovén szimbiózis felújítása. Mindez persze csak akkor jöhet szóba, ha az EU nem válik ketté a „peremek mentén" – Szlovénia ui. ez esetben csak a külső körben való részvételre számíthat, Ausztriának viszont létkérdése, hogy „fel ne hígúljon" olyannyira, hogy a külső körbe való kerülés veszélyzónájába kerüljön. Ha valamilyen módon nem sikerül nyélbe ütni az integrációs csatlakozást, Szlovénia jövője erősen kétségessé válik: önálló nemzetgazdaságként való sikeres világpiaci szereplése ugyanis *non sens,* egyfelől szuper-mini mérete, másfelől jugoszláv tagállami minőségében elszenvedett deformálódásai miatt.

Szlovákia helyzete annyiban rokonítható Szlovéniáéval, hogy csaknem olyan *reménytelenül méret alatti* is, és *torzó* is, mint az utóbbi. Fejlettségi szintje és fejlődési adottságai viszont jóval kedvezőtlenebbek: gazdasága kiépítetlenebb, ágazati szerkezete primitívebb (főként primer feldolgozó ágak jelenléte: kohászat, olajfeldolgozás, cementipar, faipar, papírgyártás, élelmiszeripar), intellektuális adottságai gyengébbek, politikai viszonyai kiegyensúlyozatlanabbak, infrastruktúrája kiépítetlenebb, külkereskedelmi irányultsága csaknem teljes mértékben Csehország és Oroszország-Ukrajna felé koncentrálódik. Szlovákia Csehország nyakában is „púpnak" bizonyult, amikor a cseh külgazdaságpolitikai irányvétel a Szovjetunió felől Nyugat felé fordult: a különválással hetven évig a szlovák politikai elit próbálta a cseh szimbiontát zsarolni – valójában a végén Csehország rázta le magáról a gazdaságilag csak tehertételt jelentő (afféle „Mezzogiorno"-ként működő!), politikailag pedig állandó bizonytalansági tényezőként szereplő Szlovákiát. Nem nagyon találni olyan régiót vagy országot, amely az elkövetkező néhány évtizedben érdekkel bírna egy Szlovákiával való szorosabb gazdasági együttműködés, illetve politikai közösség vállalása területén. Ehhez Szlovákiának minimálisan politikai arculatát kellene erőteljesen módosítania – amit csaknem lehetetlenné tesz reménytelen gazdasági helyzete – vagy gazdasági téren kellene jelentős sikereket felmutatnia, amit csaknem lehetetlenné tesz egyfelől liliputi mérete, másfelől az az óhatatlan elszigeteltség, amely türelmetlenül nacionalista politikai arculatával együtt jár (*ti.:* ennek feloldásával *vagy* Csehországgal kellene valamilyen módon újjászülnie kapcsolatát, *vagy* Magyarországgal kellene poraiból feltámasztania az évezredes – gazdasági! – összenőttséget. Tertium non datur: az a szlogen, miszerint Szlovákia elszakad Csehországtól és becsatlakozik Lengyelországhoz „társbérlőnek" – felmerülése (az 1960-as évek közepén!) pillanatában is nélkülözte a realitást Az Oroszországgal való „maradék-KGST"-szerű integrációnak nem sokkal rózsásabb a jövője, mint annak idején az albán–kínai összenövésnek. Románia és Szlovákia *gazdaságilag* nem sokat ke-

reshet egymás közelében: elképzelhető, szorosabb paktumuk *kizárólag* „kisantant"-ízű, politikai tömörülés lehet: de még ennek sincs nagy életrekelési esélye. Romániának ui. a mai világpolitikai-világgazdasági konstellációban óhatatlanul mások az érdekei, mint Szlovákiáé, és mások a lehetőségei is. – Igen nagy tehát a valószínűsége annak, hogy Szlovákia az elkövetkező évtizedekben *vergődni* fog: gazdasági érdekei politikai Credo-jának látványos feladása nélkül nem érvényesülhetnek, de nem fog akadni olyan politikai irányzat, amely vállalná a provinciális nacionalizmussal való gyökeres és gyors szakítást – mert ez prompt bukásához vezethet! –, akkor pedig el kell tűrnie a bénító politikai helyzetet, ami a gazdasági sikertelenségek melegágya, s hogy *ez utóbbi* ne vezessen prompt bukáshoz, szítania kell az emésztő nacionalizmust. – Vagyis az a furcsa helyzet áll fenn, hogy az alapjában véve kelet-közép-európai adottságokkal rendelkező Szlovákia *mint ilyen* csak valami szélesebb egység keretében tudna működni: magára hagyva valami furcsa *balkáni* jellemvonást vesz föl – társadalma-politikája és gazdasága egyaránt: ezzel erősen rontja esélyeit akár a „visegrádi" közegbe való beilleszkedésre, akár a valamikori közeledésre az európai Maghoz.

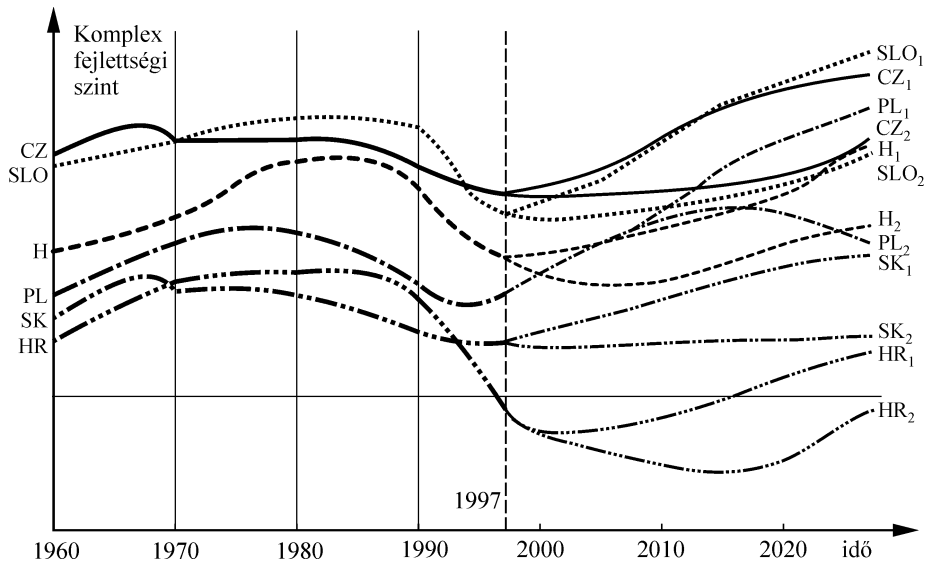
Nem sokkal különb *Horvátország* adottság-csokra sem, noha – Szlovéniához némileg hasonlóan – a néhai jugoszláv konglomerátum fejlettebb feléhez tartozott Ipara ugyan jóval kezdetlegesebb, mint Szlovéniáé, de jócskán kulturáltabb a jugoszláv állam „balkáni" részeihez hasonlítva, agrár-ágazata nagyjából elérte a kelet-közép-európai színvonalat (ha nem tekintjük a magyar élelmiszergazdaságot etalonnak!), idegenforgalma kiemelten fejlett, noha nem nyugat-európai színvonalú, a lakosság szakképzettsége és életminősége a „visegrádi" kritériumokon belül voltak. Horvátország politikai elitje a jugoszláv államon belül az „élesztő" szerepét játszotta: nem kis része volt abban, hogy az ország szakított a szovjet modell alkalmazásával. Az államszövetség bomlását is lényegében a horvát politikai elit kezdeményezte, s ezzel együtt igen aktív része volt abban, hogy a jugoszláv konglomerátum felbomlása tragikus fordulatot vett. Ez a tragédia végül is Horvátországot is maga alá temette: gazdasága összeomlott, politikai viszonyai ziláltakká váltak, a lakosság tudati állapotát lebénítja a nacionalizmus – az ország azon a határon van, hogy a gazdasági-politikai stabilitásra érzékenyen vigyázó Európa éppúgy őrizkedik a vele való mélyebb kapcsolatok építésétől, mint az akut fertőzési veszéllyel küszködő „visegrádiak". Horvátország emellett, gazdaságilag éppolyan *méret alatti* és éppolyan *torzó,* mint Szlovákia, vagyis elszigetelten alig van reménye a XXI. sz.-ban való megélésre. Kelet-közép-európai tudattal és aspirációkkal rendelkezvén, a „balkánba" való visszasüllyedését robbanásveszély nélkül nehezen fogja megélni – akárcsak Szlovákia. Minden erejével a stabilizálódás, megbékélés, gazdasági sebeinek begyógyítása stb. felé kellene fordulnia (nem tudom, nincs-e *késő* mindehhez?), valamint „mecénást" találnia ehhez az erőkifejtéshez. A horvát politikai viszonyok nem megnyugtatók abban a tekintetben,

hogy ez a kemény és hosszan tartó gazdasági tevékenységet, valamint a palackból gondatlanul kiszabadított vad-nacionalizmussal való „kerek-perec" szakítást igénylő stratégia egyáltalán *megszülethet-e,* ha netán igen, akkor *végrehajtható-e.*

A „tipikus visegrádi" csoportban utoljára hagytam *Lengyelországot.* Termelőerőinek színvonalát tekintve Lengyelország nagyságrendileg a magyarral azonos, azaz „átlag-visegrádi". Ipara sokrétű, a klasszikus nehézipari vonal erősebb, mint Magyarországon. Mezőgazdasága valamikor jóval primitívebb volt, mint a magyar – valószínű, hogy a magyar agrárium szétzilálódásával ez a helyzet vagy megszűnt, vagy – ez sem lehetetlen – a visszájára fordult (a lengyel kisüzemnek van tradíciója, némileg felszerelt, a műszaki-üzleti szálai épek – mindez Magyarországon nem igaz, az egész agrár-struktúrában a zilálтság és a mélyrepülés tendenciája uralkodik!). – Ami Lengyelországot kiemelt jelentőségűvé teszi – az egyfelől *nagysága* (egymagában a „visegrádi" népesség felét, a termelőpotenciál majdnem felét adja!), másfelől *különleges geopolitikai helyzete:* az ő területe képezi ui. a Nyugat-és Kelet-Európa közötti *fő összekötő/szigetelő átjárót.* Ez a geopolitikai helyzet bizonyos szituációban *kivételesen kedvező pozíciót* biztosíthat neki, más helyzetben *vesztét* okozhatja – mint ahogyan a XVIII. sz.-tól máig öt (!) alkalommal okozta vesztét (három felosztás, két világháború!). Megjegyzem, két lehetősége volt arra, hogy profitáljon különleges geopolitikai helyzetéből – a két világháború közötti negyedszázad: ezt teljesen elszalasztotta, a másik a „KGST-korszak": ezt pedig csak igen gyengén aknázta ki. Ennek feltehetően két fő oka volt. Az egyik a lengyel társadalom – történelmileg kialakult, a „nemesi rzeczpospolita" viszonyaiban gyökerező – atomizáltsága; a másik pedig az, hogy a másfél évszázados, hármas felosztottságnak köszönhetően, mind a termelőerők, mind a politikai mechanizmusok nem képeztek egy bejáratott rendszert: ezt a háború utáni területi módosulás és politikai rendszerváltás, valamint a folyamatos, nagyméretű emigráció csak tetézte. *Lengyelország a kelet-közép-európai kóros diszkontinuitás legszomorúbb példája.* Nem lehetetlen azonban, hogy a lengyel államiság és nemzetgazdaság a XX. sz. végére *mégis átlépett valami küszöböt:* azaz képessé vált megragadni kedvező alkalmakat. Ez esetben húsz-harminc év alatt a lengyel társadalom *igen nagy lépéseket tehet előre.* Nem valószínű, hogy igazi „gazdasági csodát" produkál, azaz átszúrja a félperiféria és a Centrum közötti plafont, de lehet, hogy a cseh- és szlovén „minőségi visegrádi" csoporthoz ő kerül a legközelebb. A nyugati gazdasági rendszer belső körébe bejutnia úgyszólván teljességgel lehetetlen, legfeljebb az alsó emeletre való beemelését jelentheti (e tekintetben kilátásai nem vérmesebbek a többi „tipikus visegrádiénál"!), ám *ezen a kategórián belül* lehet, hogy méreteinél és politikai kulcshelyzeténél fogva nagyobb hasznot tud leszakítani, mint a kisebb és félreesőbb Magyarország (vagy pláne: Szlovákia és Horvátország!). Vagyis Lengyelországot nagysága és politikai helyzete odaemelheti Csehország és Szlovénia

közvetlen közelébe az európai Centrum stratégiájában: csaknem behozhatatlan előnyre tehet szert a többi „visegrádival” szemben – ebbe Magyarországot is beleértve. Szerepe ugyancsak nehézipari „kisegítő” és feldolgozóipari „bedolgozó”-partner lenne – valószínűleg igen „szőrös szívvel” kimért tőke- és tudás-transzfer kíséretében. Az is valószínű, hogy két hatalom is versengeni fog a lengyel termelőerők és piac fölötti dominanciáért: *a)* abban az esetben, ha az EU „hosszában” repedezik, a német érdeklődés nő meg erősen Lengyelország iránt; ha viszont *b)* az észak-amerikai Mag a „transz-arktikus” szuperrégió kiépítése felé fordul, valamelyest óhatatlanul ki kell terjesztenie dominanciáját Lengyelország felé, hogy tampont képezzen Kelet-Európa felé, amely az ő vadászterületének számít. Ebben heves támogatásra számíthat a népes és befolyásos amerikai lengyel diaszpórában. Erősen kiélezett helyzetben Lengyelország ismét a szavanna szerepére jut az elefántok viadalát elszenvedendő – ennek azonban nem feltétlenül a megszokott, katonai változatára kell gondolni, s a bekövetkezési esélye sem túl nagy (noha nem egészen lehetetlen).

A *2.11. ábra* kísérletet tesz a lehetséges forgatókönyvek felvázolására. Ezek szerint a cseh és a szlovén társadalom 2020–2030 táján *jó feltételek maximális kihasználása esetén* nagyjából elérné az európai „etalon-színvonal” alsó határát; a lengyel – a félperiferikus sávon belül – nagyot emelkedhet a rendszerváltás előtti maximumhoz képest, könnyen meglehet, a kedvezőbb magyar szint fölé; a horvát társadalom még nem fejezi be az összeomlás utáni újjáépítkezés teendőit,

2.11. ÁBRA. *A „visegrádiak” fejlődési forgatókönyvei*

a szlovák pedig valamivel meghaladja a ’80-as években elért állapotát. Hangsúlyozom: ez az óvatosan becsült *kedvező* forgatókönyv-sorozat. – A *kedvezőtlen* esetek – azaz olyan helyzet, amikor vagy *a nemzetközi piaci-pénzügyi-politikai körülmények akadályoznak,* akár ezek többé-kevésbé kedvező lehetőségeit *az adott országok képtelenek gyümölcsöztetni, rossz politika, belső gazdasági-politikai csődhelyzet miatt* az előbbinél *minőségileg* rosszabb helyzetet tesznek előrebecsülhetővé. A csehek és szlovének ez utóbbi esetben nem tudnak többet produkálni, mint a rendszerváltás előtti zenit-szintjük (némileg megváltozott szerkezetben való) újra-elérését; nagyjából ez a lehetősége Magyarországnak is. Lengyelország a ’70-es évek csúcskorszakának elérését egy ennél ambiciózusabb fejlődés *kifulladása* nyomán, már mint *újabb kudarcot* éli meg. Szlovákia helyzete stabilizálódik a mélyrepülés szintjén, Horvátország pedig ott ragad a fél- és mélyperiféria határmezsgyéjén. E két ország tehát a rosszabbik változatban „kvázi-balkanizálódik”.

Hangsúlyozom, hogy a jövőbe vetített diagramok *semmiféle jósláselemet nem tartalmaznak:* lényegében az a *tól–ig határt* rajzolják fel, amelyek között a legvalószínűbb a tényleges folyamatok végbemenetele. Becslésem szerint a felső és alsó értékek közötti fejlődésnek a cseh, szlovén és magyar esetben mintegy 60–80%-os esélye van, ennél valamivel bizonytalanabb a lengyel tól–ig-sáv bekövetkezése (mindkét irányban!), és még ennél is bizonytalanabb a szlovák–horvát tendencia beleesése a kirajzolt sávba (valószínűleg a rosszabb forgatókönyv irányában!).

Magyarország fejlődési s nemzetközi illeszkedési esélyeit a lengyel görbe eltolódása a sáv maximuma felé csak abban az esetben érinti kedvezően, ha Kelet-Közép-Európában sikerülne valami életképes integrációs folyamatot megindítani. Ha mindketten bekerülünk az EU külső körébe, s nincs közöttünk valamiféle „véd- és dacszövetség”, a lengyel gazdaság „kisöpri” Magyarországot az EU „másodrendű kiszolgáló”-szerepéből is. (Hasonló tendencia a KGST-ben is mutatkozott, bár a szovjet piac minden-elnyelő volta miatt nem élesedett a végletekig!) Ez vonatkozik az agrár-termékekre csakúgy, mint a gépipari és könnyűipari „bedolgozó”-szerepre, vagy a féltermék-nyersanyagszállításokra. Lengyelország épp csak *kompetitív* Nyugat felé Magyarországgal szemben, csak éppen három és félszer akkora és politikailag legalább tízszer olyan fontos, mint Magyarország. Vagyis jobban az érdekek középpontjában áll (és még a lobby-ja is eredményesebb!).

Némileg ugyanez vonatkozik Csehországra is: inkább konkurens, semmint kooperációs partner – Nyugat szemével nézve –, és a feltételei *minőségileg* jobbak a magyaréinál: az ipara értékesebb, a munkaerő fegyelmezettebb, igénytelenebb, képzettebb, eladósodottsága minimális, földrajzi helyzete kiváló. Számunkra az volna kedvező, ha a cseh fejlődés a minimumhelyzethez állna közelebb. Egy „visegrádi-benelux” létrejötte esetén persze módosulhat a helyzet: Ma-

gyarország és Csehország egymásnak kiváló kiegészítő gazdaságává válhat, nem csak a magyar gazdaság agrárkincsei miatt: *az iparunk nagy része is komplementer*. Ez azonban inkább álom, mint remélhető valóság: egyfelől a CEFTA tartalommal való megtöltése csaknem lehetetlen, másfelől a magyar–cseh együttműködés intenzifikálása folyamatosan ütközni fog a rövidlátó szlovák politikai érdekekkel (a „dögöljék meg a szomszéd tehene is" logika alapján!), továbbá kevés az esélye annak, hogy egy ilyen mini-integráció kibontakozása az európai Centrum, vagy akár Németország *pregnáns* érdekében állna: márpedig egyik ország sem elég erős ahhoz, hogy az egymással való idomulást beruházásokkal ellássa.

Egyértelmű magyar érdek, hogy Szlovákia és Horvátország ne süllyedjenek el a reménytelenségben: Magyarország még a minimál-sávot sem fogja tudni elérni, ha olyan hamburgerként kell élnie, amely északról és délről egyaránt be van szorítva egy-egy kukacos félzsömle közé. Ez a Trianon utáni politikai állapotok *bővített* újratermelődését jelentené, megfelelő konzekvenciákkal egyfelől a magyar politikai helyzetet – és ennek folyományaként a gazdasági fejlődőképességet – illetően, befolyásolná a magyar–román viszonyt, s az egész „dél-visegrádi" szárnyat gusztustalanná tenné az európai Mag számára. Szerencsére annak nem túl sok az esélye, hogy Szlovákia és Horvátország a legrosszabb pályát futja be a lehetségesek közül: a mi számunkra már a sáv középszintje *alatti* teljesítményük is visszahúzó erőként fog hatni.

A *Baltikum* túl messze van Magyarországhoz: fejlődésük a magyar kereskedelmi kapcsolatokra némi hatással lehet, komplex fejlődési feltételeink szempontjából azonban a Baltikum nem releváns.

Annál érdekesebb az a két országrész, amelyet úgy jellemeztem, mint „visegrád-jellegű", noha a visegrádi csoporthoz *ilyen formában* nem csatlakozó vidékeket: a Vajdaságról és Erdélyről van szó. – Az ezekkel kiépített szoros gazdasági kapcsolatok valószínűleg szélesíthetik a magyar *hátországot* a visegrádi körön belüli versenyben is meg kooperációban is. Másrészt ez a két tájegység katalizálhatja a két ország, a maradék-Jugoszlávia és Románia közeledését az európai félperiféria fejlettebb gazdaságai-társadalmai felé, s ezen keresztül Európa felé általában. Amennyiben akár a Vajdaság, akár Erdély az érintett országok közötti politikai torzsalkodás tárgyává válik, ezeket a Magyarország fejlődési feltételei szempontjából *életfontosságú* funkciókat nem fogják tudni betölteni: minden politika, amelyik marakodási koncként próbálja e két országrészt kijátszani – *öngólt lő*.

2.5.4. KELET- ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA ÉS AZ INTEGRÁCIÓ

A kelet-közép-európai térség a jelen körülmények között nem tekinthető *szubrégiónak,* mivel társadalmainak és gazdaságainak mai arculata javarészt nem szinkron erőhatások között alakult ki – noha a Habsburg-birodalomhoz való tartozás többükben markáns, közös jellegeket *is* létrehozott. Emellett igen nehezen fedezhető fel magatartásukban a rövid- és középtávú *közös érdek* tudatosodása. A *hosszú távú* sorsközösségé pedig egyáltalán nem: éppen ellenkezőleg, kicsinységük, tőkeszegénységük immár kétszáz éve konzekvensen a valamilyen *nagyhatalomhoz* való *egyenkénti* tapadás rációját teszik domináns külpolitikai és külgazdasági filozófiájukká. Hányatott sorsuk ugyanakkor nem adta meg a lehetőségét annak, hogy valamelyik, az ő *fejlődésükben vitálisan érdekelt,* s egyben a szükséges *addicionális forrásokat* is biztosítani tudó nagyhatalommal *tartós szimbiózist* építhessenek ki. A három tényezőből eddigi kapcsolódásaik történetében jó, ha kettő jelenléte észlelhető volt.

Ez a szinte molekuláris szinten beépült centrifugális erő egyben Kelet-Közép-Európa félperiferikus állapota felszámolásának egyik legfontosabb akadálya. Az I. világháborút lezáró békediktátumok ugyanis e térségben csapatostól hozták létre az *erősen korlátozott életképességű* nemzetgazdaságokat. A XIX. sz. elején még nem lett volna tragikus, ha a nemzetgazdaság kis területen jön létre: Hollandia, Belgium is akkor nyerték el mai alakjukat: a technika és a munkamegosztás még olyan alacsony fokon állott világszerte, hogy egy 30–40 ezer négyzetkilométeres ország elegendő termelésitényező-kvantum és elég nagyméretű piac volt ahhoz, hogy ott akadálytalan gazdasági fejlődés mehessen végbe. A XX. sz. elején azonban ezek a gazdaságok már csak úgy tudtak egzisztálni és fejlődni, hogy egyfelől magas fejlettségi szintet értek el, másfelől szervesen beépültek a nyugat-európai munkamegosztás hálózatába (a skandináv térség kis országai – az utolsó történelmi pillanatban!). Amikor a mi térségünkben az elmaradott, alig-életképes, soknemzetiségű birodalmak romjain és leszakadt részein apró nemzetállamokat hozott létre a történelem „szabóollója-fércelőtűje" – ezek sem elég *nagyok,* sem elég *fejlettek,* sem pedig eléggé *beépültek* nem voltak a világgazdasági hálóba ahhoz, hogy elérhessék a kitöréshez, lépéstartáshoz szükséges kezdeti energiakifejtési küszöbértéket. *Innen az a kétségbeesett kapaszkodás* a nagy és gazdag „kotlóstyúk" után, amelynek a szárnyai alatt ezen alig-életképes gazdasági képletek valahogy egzisztálhatnak.

A XX. sz. elejei értelemben vett Nyugat-Európa („Antant"!) számára ez a térség ismeretlen, idegen és érdektelen volt: amikor Nyugat-Európa kiépítette nemzetközi gazdasági szálait – ez a térség számára a minimális attraktivitással sem rendelkezett – ellenkezőleg, a Szent Szövetség keleti szárnyának nagyhatalmai (Ausztria, Oroszország, később Poroszország) „vadászterületének" számított, te-

hát politikai szempontból is „tabu” volt. A két világháború közötti évtizedekben sem láttak benne többet, mint egy „gyepűt”, senki földjét, amely elszigeteli őket a „Vörös Rém”-től. Így aztán kapóra jött e sávval, mint értéktelen területtel „kifizetni” a II. világháborúban szerzett „nemszeretem” szövetségesüket. A XX. sz. második felében is egyértelműen politikai ütőkártyaként tekintettek e tájra: alternatív, idegesítő, figyelem-elterelő terepként a „Nagy Mumus” számára akkor, amikor *valódi* nagy értékekért – mondjuk Szuezért – indítottak *érdemi* akciókat. Az enyhülés korszakának beköszöntével ugyan valamelyes gazdasági kapcsolatrendszert kiépítettek ezzel az országcsoporttal, ám ennek sem intenzitása, sem szerkezete nem érte el azt a minimális küszöböt, amely szükséges lett volna Kelet-Közép-Európa nemzetgazdaságai modernizálódásának meggyorsításához. Ilyen szándék egyébként a fejlett Nyugat fejében fel sem merült: akkoriban azt hittük, ennek egyértelmű oka az, hogy a társadalmi-világnézeti demarkációs vonal túloldalán foglalunk helyet. A legutóbbi tíz év tapasztalatai meggyőzhették Kelet-Közép-Európát arról, hogy Nyugat-Európa *érdek-hiánya* legalább akkora súllyal esett a latba, mint politikai-világnézeti szembenállásuk. A világgazdaság három nagy magjának egyike, az európai centrum keleti peremének gazdaságaihoz egyértelműen rövid- és középtávú érdekeitől vezéreltetve viszonyul: *keresve sem* lehet egyéb motivációt fellelni magatartásukban. – Ennek következtében, mivel Kelet-Közép-Európának igencsak szüksége van az *olyan* integrálódásra Nyugat-Európához, amely a felzárkózási küszöb fölé emeli belső fejlődési energiáit – ezzel szemben Nyugat-Európának szemmel láthatóan *nincsenek* sem ilyen, sem pedig más érdekei, amelyek vitális szükségletté tették volna Kelet-Közép-Európa integrálását, *Kelet-Közép-Európának minden kínálkozó lehetőséget meg kell ragadnia integrációs attraktivitásának olyan irányú növelésére, amely a csatlakozását fejlődési-gazdasági többletforrássá is képes változtatni.*

Mielőtt ezen integrációs attraktivitás tartalmi kibogozásába kezdenénk, elengedhetetlen néhány, a nemzetközi gazdasági viszonyok, mozgások mélyén működő összefüggés futólagos áttekintése, különös tekintettel a nyugat-európai integráció mozgatórugóira.

Mindenekelőtt azt kell leszögeznem, hogy az integráció – noha, propagandisztikus céloktól vezéreltetve, előszeretettel vakolják be az „európai eszme” ideologisztikus és érzelmi elemekkel átitatott sminkjével – valójában *kemény gazdasági és hatalmi érdekektől vezérelt szövetség.* Olyan kompromisszum a benne részt vevő gazdasági érdekközpontok között, amely – közös stratégiai célok érdekében – igyekszik modus vivendit kikovácsolni az eltérő közép- és rövidtávú érdekellentétek tompítása árán. Az integrációban részt vevők nem „szeretik egymást”, hanem számot vetettek azzal, hogy egymás közötti marakodásaik hosszú távon több kárt okoznak mindegyiküknek, mint amennyi hasznot hoz az, ha rövid- és középtávon bizonyos hasznokról lemondanak egymás javára. Heves szív-

dobogás helyett tehát hideg és száraz költség-haszon számítások tollpercegését kell az integráció mellkasába képzelnünk.

A nyugat-európai integráció alap-kompromisszuma az, hogy a benne részt vevők a globális gazdasági-hatalmi versenyben egyenként esélytelenek volnának a helytállásra: még az olyan nagy, fejlett középhatalmak is, mint amilyen Németország, Franciaország és Nagy-Britannia. Nyugat-Európán kívül a világ áru-, tőke- és információs piacait még két szuperközpont uralja: az egyik az USA-központú észak-amerikai csoportosulás (amelynek néhány éve már laza integrációs szervezete is van: a NAFTA!), a másik a Japán-központú távol-keleti országcsoport. Nyugat-Európának e triászban vannak elvitathatatlan „erős lapjai" – mint pl. erős intellektuális bázisa, polikulturális adottságain alapuló nagy hajlékonysága és változékonysága – de vannak veszélyes hendikepjei is. Ezek közül csak az egyik a természeti erőforrások tekintetében való sebezhetősége, és ez nem is a legveszélyesebb. A másik a gazdasági-társadalmi folyamatoknak az amerikainál és japánnál jóval alacsonyabb fokú szinkronja: ez a régió elaprózott nemzetgazdaságokból álló szerkezetéből, ennek mély történelmi gyökereiből ered, s a Római Szerződés óta eltelt negyvenhat év kevés volt ahhoz, hogy elsorvadjon, még akár az eredeti aláíró hat ország között is. Értsük jól: az európai *dezintegráltság* ma már messze nem azért hátrány, mert akadályozza a nagysorozat-gyártást, vagy a mamut-kutatóintézetek széles skálájának fenntartását egy-egy kisebb országban – hanem azért, mert minden néhány ezer négyzetkilométeren másképpen kalkulálnak, más mozgatja meg a vállalkozást, más kelti fel a beruházási vagy export-tevékenységet, másképpen adóznak, másképpen érinti a vállalkozót vagy a fogyasztót a kamat, az adó, az ár – és így tovább. Az európai integráció évei folyamatos küszködés volt ezekkel a széthúzó értékrendekkel. Az egységesítés folyamatos nemzeti érdekbe ütközött, keserves kompromisszumok árán, nagy hatásfokveszteséggel kellett „egyes sebességben" előrehaladni, miközben bővülniök is kellett – s ezzel mindent, mindig újrakezdeni. A dezintegráltság nehezen szívódik fel és folyamatosan újraszüli önmagát.

A másik hendikep – Európa igencsak tarka fejlettségi térképe. Igaz, ilyen jelenségeket a világ bármely részén tapasztalunk, ám a dezintegráltság és a jelentős fejlettségi szintkülönbségek *együttesen* olyan „robbanóelegyet" alkotnak, amely hallatlanul drágává teszi az egyensúly fenntartását az együttesen belül. Az első nagy áldozat az olasz Mezzogiorno befogadása volt. Ezt követte elsőnek Írország, majd Görögország, később Portugália és Spanyolország csatlakozása – egytől egyig az integráció alapreflexe félretolásának termékei, különböző *politikai* imperatívuszok nyomása alatt. Az utolsó ilyen „bővülés" a néhai NDK beolvadása volt az egységes Németországba. Ezzel az EU kereteiben élő félperiferikus fejlettségű lakosság létszáma meghaladja a 90 millió lelket, azaz a Nyugat-Európa centrum összes népességének ¼-ét. Ez bizony hatalmas teher: különösen akkor, ha számításba vesszük azt, hogy a befektetett tőkék működési hatásfoka

egyenesen arányos a befektetési hely jelenbéli jövedelemtermelő képességével (ami viszont a lakosság műveltségi és szocializáltsági szintjének függvénye!). Vagyis egységnyi tőke, ha átvándorol, mondjuk Észak-Rajna-Vesztfáliából Krétára vagy Extremadurába, nullára való leíráság mintegy egyharmadával-felével kisebb hatásfokkal hasznosítható, mint a keletkezési helyén. Ezt a hatásfok-romlást csak az a körülmény enyhítheti (netán tüntetheti el!), ha az alkalmazott technológia erősen elevenmunka-igényes, s ennek költségei jóval alacsonyabbak teljesítményénél: ha a szicíliai munkaerő, mondjuk a 60%-át produkálja a Párizs-környékinek, de költsége csak 40%, akkor bizonyos mértékben ellensúlyozza azt, hogy Szicíliában rosszabb hatásfokú a beruházás, mint Île-de-France-ban. Az európai félperiferikus övezetek esetében – mivel a Kemény Mag és a Peremvidék ugyanahhoz a kultúrkörhöz tartoznak – az elevenmunka-költség különbség nem képes kompenzálni a tőkebefektetési hatásfok-különbségeket. *A félperiféria – púp az integráció hátán,* amely megcsapolja felhalmozható forrásait és alacsony hatékonysággal hasznosítja azokat. Ha nincs politikai akadálya, a Kemény Mag úgy alakítja ki az integrációs körön belüli jövedelemáramlási mechanizmusokat, hogy a fejlett vidékekről a fejletlenek felé áramló jövedelmek és tőkék minden tekintetben ellenőrizhetők és limitálhatók legyenek (így szabályozza pl. az USA a Mexikóval való tőkejövedelem-forgalmát!). Európában ez úgy mehet a legkézenfekvőbb módon végbe, ha az adott, alacsonyan fejlett nemzetgazdaság *nincs egyenjogú tagként inkorporálva* a közösségbe, hanem valamiféle laza szerződési viszonyban van vele, de megoldható a teljes jogú tagság esetén is.

Az integráció úgy is erősödhet, ha *bővül* és úgy is, ha *mélyül.* A bővülés az abszolút teljesítőképességét növeli, a mélyülés a fajlagos erejét. Minden integrált gazdaság-csoport alapvető érdeke, hogy ha bővül, lehető legkevesebbet kelljen feláldoznia a fajlagos teljesítőképességéből, s ha mégis – akkor a lehető legkevesebb időn belül visszanyerhesse eredeti átlagos fejlettségi nívóját. Ez különösen akkor fontos, ha azok a külső erőközpontok, amelyekkel a világgazdasági pozíciókért meg kell mérkőznie, ugyancsak a fajlagos teljesítőképességüket vonultatják fel fő ütőkártyájukként. Konkrétabban szólva, ha mondjuk az EU fő ellenfele a világgazdaságban India vagy Kína volna, nem fogná fel tragikusan, ha mondjuk Ukrajnát vagy Algériát kellene felvennie tagjai sorába. Igaz, az európai Kemény Mag és az említett aspiráns gazdaságok között igen nagy a fejlettségi szintkülönbség, nőne az együttesen belüli fejlettségi feszültség, de ez az Indiával vagy Kínával való mérkőzésben nem játszanék döntő szerepet. Európa vetélytársa azonban nem India vagy Kína, hanem az észak-amerikai és a távol-keleti központ, amelyek erőssége mindenekelőtt a gazdaság igen magas fajlagos teljesítőképessége, vagyis a nagy jövedelemtermelés, a gyors és voluminózus újítóképesség, az ütőképes piaci mozgás. Minden olyan bővülés, amely Európa energiáit elvonja a Kemény Mag fajlagos teljesítőképességének fenntartása és növelése elől – rontja verseny-esélyeit Amerikával és Távol-Kelettel szemben. *Az EU*

alapérdeke tehát a mélyülés, s ha bővülnie kell mégis, akkor abszolút előnyben részesíti az olyan jelentkezőket, akik a lehető legkevésbé mérséklik a közösség fajlagos teljesítőképességét s a lehető legkevésbé növelik a Kemény Mag szintjéhez képesti fejlettségi diapazont.[*]

Most számoljunk: az európai Kemény Mag fejlettségi szintjét (noha messze nem fejezi ki a fejlettség lényegének egészét, de mégis a leghasználhatóbb mutató) az egy lakosra jutó Bruttó Hazai Termékkel (GDP) közelítjük meg: ez kereken 20 ezer $. A „kerítésen belüli félperiféria" esetében ez az érték mintegy 8 ezer $ lakosonként, vagyis a fejlett mag 40%-a. A kelet-közép-európai országcsoportnak a hasonló módon kifejezett fejlettsége mintegy 6 ezer $. – A Kemény Magban mintegy 250 millió ember él, az EU palánkján belüli félperifériában pedig 90 millió, ehhez képest a kelet-közép-európai országcsoport létszáma kb. 75 millió fő. A létszámadatokat súlyokként használjuk. Az EU fajlagos teljesítőképességét a közösség mai összetételében a kapun belüli gyengén fejlettek leviszik 16,7 ezer $ fejkvótára, ami 16,5 százalékpontos veszteség. Ha az EU a mai körülmények között inkorporálja a fentebb Kelet-Közép-Európának nevezett országcsoportot, amelynek fajlagos teljesítménye a Kemény Mag mintegy 30%-ának felel meg, az átlagos teljesítmény 12,7 ezer $ fejkvótára esik, ami már 36,5 százalékpontos csökkenés a Kemény Mag teljesítményéhez képest: de a „konkurens" erőközpontokhoz képest is, hiszen az USA–Kanada csoport és Japán fajlagos termelékenysége nagyjából ugyanott van, ahol az európai Kemény Magé. Teljesen érthető volt tehát az EU viszolygása *bármely* ország vagy országcsoport teljes jogú tagként való felvételétől, amely rontja a *pillanatnyi* fajlagos teljesítményét és *hosszan megtérülő, jelentős* tőke-áldozatokkal zárkóztatható fel a Kemény Mag színvonalának közelébe.

A XXI. sz. első évtizedeiben az európai integrációnak a következő súlyos kihívásokkal kell szembenéznie: *a)* a másik két világcentrum előreláthatóan sokat be fog hozni a Nyugat-Európával szemben még ma is tapasztalható intellektuális lemaradottságából: Európa „kreativitási monopóliumából" alig fog maradni valami; *b)* ugyanakkor a technikai fejlődés – mindenekelőtt a mikroelektronika és robotika új, „intelligens" generációinak elterjedése – módot fog nyújtani arra, hogy a másik két erőközpont termelését éppolyan gonddal diverzifikálja, mint ahogyan ma az európai ipar teszi; *c)* az ipari tőke globalizálódási folyamata is előrehalad, a transznacionális társaságok (teljesen mindegy, hogy földrajzilag hol helyezkedik el döntési magvuk!) működési és fejlesztési filozófiájában mind halványabbá válik az európaiérdek-centrikusság: gigantikus forrástömegeket vonnak ki Európából, hogy azokat jövedelmezőbb helyeken fektessék be (ennek kezdeti jelei máris látszanak!); *d)* a világgazdaságban

[*] Ezt az összefüggést részletesen kifejtem „A Félperiféria" c. könyvem 1.4. fejezetében (Budapest, Aula, 1998. 334 pp. – 56–84. old.)

tovább fog halmozódni az a tőketömeg, amely szélvész-sebességgel kóválygyog a Föld egyik tőzsdéjétől a másikig, pillanatnyi spekulációs hasznot szakítva le minden árfolyam-elmozdulásról: ez a több tucat ezermilliárd $-nyi „pénz-kóboráram" már ma is jelentősen megcsapolja Európa tengerentúli befektetéseit, támadásai ellen az európai erőközpont védtelenebb, mint az amerikai; *e)* ilyen kereskedelmi, ipari és értéktőzsdei nyomás alatt az integrációt fokozottan terheli majd a „kapun belüli" félperiféria is és a Kemény Magon belüli érdekfeszültségek keltette bizonytalanság is: nem kizárt bizonyos dezintegrációs tendenciák felerősödése, amelyek ugyan nem az EU felbomlását tűzik ki célul, hanem a közösségen belüli erőviszonyok jelentősebb módosítását, ezzel együtt az integrációs „játékszabályok" reformját.

Előrelátható tehát, hogy az EU energiáinak oroszlánrészét *világpozíciójának megőrzése,* valamint *belső feszültségeinek feloldása* fogja lekötni. Nem valószínű, hogy sok forrása és energiája maradna egy újabb félperiferikus övezet – egy 75 millió lelket számláló, hozzá képest 1/3-nyi fejlettségű, erősen tőkeszegény és a modern piacgazdaság követelményeihez viszonyítva nem kompatíbilis termelési szerkezetű, menedzsment-kultúrájú országcsoport – felemelésére, olyan helyzetbe hozására, amely némi lehetőséget nyújt számukra a Kemény Magban felgyülemlett pénzbeli és know-how-beli vagyon átszívására, addicionális forrásként való használatára és – mint fentebb említettem – relatíve rossz hatásfokú hasznosítására.

Ugyanakkor az is látható, hogy *az EU erős politikai természetű nyomás alatt van:* nem tud *nem* foglalkozni a kelet felé való bővüléssel. E nyomás több forrásból táplálkozik, okai között világpolitikaiak éppúgy lehetnek, mint gazdasági-biztonságiak, kiindulópontjuk származhat a közösségen belülről csakúgy, mint a „szovjet tetem" mérgező bomlástermékeiből, vagy a konkurens erőcentrumok globális méretű sakkhúzásaiból. Részletes taglalása ehelyütt nem volna célszerű: bizonytalan talajra is sodorhatná az okfejtést és szét is feszíthetné e gondolatmenet kereteit. Kérem ezért az Olvasót, fogadja el a jövő évtizedekre vonatkozóan is, hipotézisként, azt, amit *ma is* tapasztalhat: hogy ti. az EU, nyilvánvaló gazdasági érdektelensége ellenére megejti a kelet-közép-európai országok tagfelvételét, noha szemmel láthatóan borsózik tőlük a háta, és minden lehetséges alkalmat megragadott az érdemi tárgyalások elodázására.

Ilyen összefüggésbe ágyazva válik igazán világossá, hogy ennek a „halmozottan hátrányos" történelmi adottságoktól tépázott országcsoportnak a fejlett nyugat-európai régióhoz való sima, problémamentes „odanövését" csak a realitásokat lazán kezelő idealizmus képzelheti el *a gazdaság és a társadalom mai, degradálódott, lerongyolódott állapotában.*

Úgy néz ki tehát, mintha a „róka fogta csuka, csuka fogta róka" paradox helyzete állna fenn: Kelet-Közép-Európa a mai mélyrepülési helyzetből Nyugat-Európa kinyújtott segítő keze nélkül nem tud feltápászkodni, Nyugat-Európa pedig addig nem igazán nyújtja ki segítő kezét, ameddig Kelet-Közép-Euró-

pa nem kerül ki mai, szánnivaló helyzetéből. – A helyzet tényleg *úgy néz ki* – noha ez a látvány *felületes* megfigyelésen, *féligazság* abszolutizálásán alapul. Vagyis félrevezető.

Ahhoz az állapothoz, hogy a nyugat-európai integráció számára érzékelhetővé tegye azt a *távlati érdeket,* amelyet az EU kelet felé való bővítése hordozhat, az országcsoport két, egymással szorosan összefüggő, egymást csaknem feltételező úton közeledhet: *a)* olyan *gazdaságstratégiát* kell minden országban kidolgoznia, amely megállítja a degradáció folyamatát, a történelmük folyamán összegyűlt értékeket – ami még nem pusztult el – menti, a pusztulófélben lévőket revitalizálja, folyamatosan, fokozatosan bővíti ezeket és alkalmassá teszi a nyugat-európai értékekhez való kapcsolódásra; *b)* olyan *szubrégió*-megalapozó, együttes intézkedések megalapozásába fog – egyenként is és közösen is –, amelyek lehetővé teszik egyfelől a nemzeti gazdaságstratégiák megvalósításának könnyebbé és olcsóbbá tételét, másfelől bizonyos integrált jelleget kölcsönöznek e 75 millió lelket számláló térség gazdaságának, bizonyos mértékig társadalmának is.

Ha némi zsurnaliszta-mellékízű fogalmazást akarnék a fenti két feladatnak adni, azt mondhatnám, hogy az *a)*-val jelölt stratégia bizonyos „japán" vonásokat kellene, hogy mutasson, a *b)*-vel jelölt pedig mutatis mutandis „Benelux"-vonásokat. Persze e metaforáknak jószerével csak illusztrációs értékük van. A javallt stratégia csak annyiban emlékeztetne a háború utáni évtizedek japán kitörési stratégiára, hogy az is egy mélységes-mély társadalmi-gazdasági válságból való, igen magas fokon tudatos, igen messzire előrelátó, jól szervezett koncepción és politikán alapult. Ugyanakkor két tekintetben gyökeresen más viszonyok között aratta sikereit: egyfelől a tudati sejtállományba évezredek óta beivódott keleti kollektivista reflexre tudott építeni, másfelől az akkori geopolitikai helyzetben az országba vastag sugárban ömlő korszerű amerikai know-how tömegre. Kelet-Közép-Európa XXI. sz. elejei helyzetében mindkét erőforrás hiányzik. A lakosság pszichéje európai típusú: vagyis alapjában *hedonista* – nagy fizikai és szellemi teljesítményre kizárólag azonnali remunerációval lehet rávenni, ellenkező esetben teljesítmény-visszatartással vagy a fekete gazdaságba való átvonulással reagál. A világcentrumok *bármelyikének* pedig semmi érdeke nem fűződik ahhoz, hogy Kelet-Közép-Európa hóna alá nyúljon, akár azzal, hogy pénztőkét, akár azzal, hogy szellemi tőkét ömlesszen át hozzá (térségünknek egyébként, eltérően Japántól, több pénztőke-erőforrás transzferre volna szüksége, mint know-how-ra: szellemi erőforrásokban a fentebb körülhatárolt országcsoport egyáltalán nem mondható szegénynek!). – A „Benelux"-metafora pedig azért sántít, mert e térség országai kizárólag annyiban hasonlítanak az ötvenes évek elejének németalföldi államaihoz, hogy *kicsinyek:* sem fejlettségi viszonyaik, sem az európai munkamegosztásba való beékelődöttségük, sem egymás közötti gazdasági kapcsolataik intenzitása, sem pedig az egymás iránt érzett tömeges jóindulat és szolidaritás tekintetében nem említhetők a Beneluxot alkotókkal egy napon sem. –

Vagyis akár a japán fejlesztési-külgazdasági stratégia, akár a Benelux-integrációs séma „lekoppintása" nem kecsegtetne sikerrel. Sőt: egyenesen veszélyes felelőtlenség volna Kelet-Közép-Európát ilyen kalandba berángatni. *Nem kerülhető el a sajátos, kelet-közép-európai felemelkedési és együttműködési modell kidolgozása,* illetve fokozatos megvalósítása. Egy ilyen fejlődési fordulat hiányában vajmi kevés a remény arra, hogy az integrált Nyugat-Európa számára *elviselhető* legyen adaptálódásunk és *kívánatossá* váljék a velünk való szerves összenövés.

Azok a gazdaságpolitikák, amelyek jelenleg a térség országaiban forgalomban vannak – „tűzoltási", „túlélési" célzatúak, sajnos, erős „komprádori" színezettel. Más szóval – képtelenek egyébre, mint arra, hogy valamiféle rendezettséget vigyenek bele a *sodródásba.* – (Ez sem becsülhető le: a néhai KGST-térség egyéb, balkáni vagy kelet-európai államalakzatai jószerével a permanens krízishelyzet elkerülésére, helyenként az enyhítésére sem képesek!) – Ha ez a sodródás a nyugat-európai minőséghez való felzárkózás irányába tartana – akkor e politikákat még mintaszerűeknek is lehetne nevezni. A baj ott van, hogy a „természetes" politikai és gazdasági mechanizmusok sodrásába való beállás a térség társadalmait *lefelé* lökdösik: a félperiferiális állapotból a „mélyperiféria", azaz valami harmadikvilág-típusú gazdasági-társadalmi-politikai képlet kiformálódása felé. Ezért, ha tényleg a felzárkózási irányba akarnak fordulni – és nem csak beszélnek róla, és nem csak a lakosság mintegy 5–8%-a számára kívánják a nyugat-európai életminőséget biztosítani –, a kelet-közép-európai politikai erőknek *gyökeres politikai-gazdaságpolitikai paradigmaváltást* kell végrehajtaniok: a magas fokú tudatosság, a nagy néptömegek életminőségének viszonylag egyenletes emelése, az egészségi és képzettségi-kulturális viszonyok stratégiai célfüggvénybe állítása, a szak- és felsőoktatás, kutatás fejlesztése, a történelmileg kialakult értékes fejlesztő-termelőkapacitások, műszaki-gazdasági kultúrák pusztulásának megállítása és újraélesztése irányában – hogy csak néhány igen fontos pontját említsem ennek a paradigmának. A komplex cél, amit nemzeti stratégiáikban ki kell tűzniök, egy olyan állapot elérése, ahol az *anyagi* javak termelékenységi színvonala még nem éri el a fejlett centrumokét, a fajlagos *vagyoni* gazdagság még szerény, viszont a *lakosság képzettsége, szocializáltsága, kulturális színvonala és pszichológiai állapota* egy nagyságrenddel anyagi gazdagsága *előtt* jár, vagyis felkészült az anyagi értelemben vett „kiugrásra", s amint az *alkalom* megérkezik, ezt a kiugrást sikerrel végre is tudja hajtani. Ezt a társadalmi állapotot – mint fentebb kifejtettem – *látens fejlettségnek* nevezem, és a felzárkózás legfontosabb *belső,* azaz a nemzeti politikától érdemében függő feltételének tartom. A látens fejlettség hiányában még olyan kivételes monopolhelyzetben, mint amilyenben a '70-es években az olajtermelő országok voltak, sem lehet tartósan és megalapozottan fejlődésbe lendülni: az *ember* lényegesen fontosabb faktora a fejlődésnek, mint akár a természetikincs-vagyon, akár a felhalmozott tőke. Mivel Kelet-Közép-Európa éppen ebben a tekintetben bír nagyobb értékekkel, a

jövendőbeli felemelkedésének legfontosabb feltétele ez az életminőség- és szakképzettség-barát stratégia lenne, és legnagyobb ellensége az a *mindenoldalú züllési tendencia,* amelyet a ’90-es évek nagy történelmi fordulatának traumái elszabadítottak.

A fentiekben vázolt nemzeti stratégia valamennyire desifrírozható: persze igen erősen a helyi és korbéli adottságok függvényében. A másik nagy teendő – ti. a kelet-közép-európai „mini-kvázi-integráció” – még egy ilyen vázlatszerű desifrírozásra sem érett. Azt, hogy igen hasznos volna kidolgozni a modelljét és minél hamarabb belefogni a valóságba való átültetésének – *bizonyítható* igazságnak tartom. Ha azonban megpróbálnám ezen alapelvre, mint vázra felrakni e képződmény szobrának agyag-marékjait, attól félek, a mai tudásom csak arra volna jó, hogy a számbajöhető, megtapasztalt regionális együttműködési modellek valamilyen „utánérzéseit” kerekítsem ki. Az egyik ilyen modellről – a Benelux-éról fentebb említettem, hogy használhatatlannak tartom. Ugyanezt kell mondanom a nyugat-európai integráció egyéb, kezdeti fázisairól, pl. a Római Szerződést közvetlenül követő „közös piac”-modellről, de még a KGST-típusú, közvetlenül szerkezetfejlesztő és -koordináló modellről is, amely pedig e térségben mintegy két évtizedig sok pozitív eredményt tudott felmutatni. A többi, elméletileg számbajöhető példaképeket, mint a NAFTA-t, Mercosur-t stb. nem is említem.

Néhány követelményt, illetve kitörési pontot azért – a térség gazdaságainak ismeretében mégis meg lehet pendíteni. – Előrelátható például, hogy egy, a mi térségünkben *fejlődés-gyorsítási* céllal létesítendő együttműködési együttes hatókörét nem lehet egyértelműen az áru- és termelésitényező-áramlások elé gördített, nemzeti szintű, adminisztratív és pénzügyi akadályok lebontása köré építeni. Főleg azért, mert sem az áruk, sem a termelési tényezők nem azért nem áramlanak vastag sugárban a térség országai között, mert a nacionalista gazdaságpolitikák áthághatatlan akadályokat gördítenek elébük – hanem azért, mert mindegyikük krónikus és súlyos forráshiányban szenved, ennek következtében minden gazdasági idegszálával igyekszik olyan partnerekhez tapadni, akiktől addicionális források beáramoltatását reméli – ez aztán a kereskedelmét is sarkítja ezen partnerek felé. Ez – kétszáz éves tapasztalat. A Római Szerződés nyomdokain tipegő CENTO-megoldás tehát eleve el van jegyezve a beszürküléssel. Ugyanakkor a közvetlen beruházás- és szállítás-koordináló KGST-módszer sem alkalmazható, mivel annak alapvető, „sine qua non” feltétele, ti. a közösségi tulajdonú vállalati hálózat, mára már mindenütt leépült, az export-szektorban átadta a helyét a transznacionális cégek ellenőrizte vállalati hálózatnak. Gyermekded naivság volna azt képzelni, hogy ezek állampolgári buzgalommal teljesítenék a tervegyeztetések során kialakult fejlesztési, beruházási, export- és importkvótákat. Viszont nagyon is életképesnek látszanak olyan megoldási módozatok – legalább gondolkodási kiinduló alapként – mint amilyennek a valamikori francia tervezési gyakorlatban kialakultak, vagy a japán Külkereskedelmi és Ipari Minisztérium iparbefolyásolási rendszerének alapelvét alkotják, de még olyan konstrukciók is

érdekesek lehetnek, mint amilyennel a XX. sz. második felében a finn gazdaságpolitika a szovjet tervgazdasághoz kapcsolódó szektort „kuplungolta" a piacgazdasághoz. Nagyon aláhúzom, hogy mindezek a lehetséges példaképek nem másolnivaló sémák, hanem *gondolatébresztő* tanulmányok: a munkálatok kiindulópontja és gerince mindenképpen a kelet-közép-európai *valóság,* az ebben gyökerező *vállalati, ágazati és nemzeti érdekek,* beleértve azt a teljes mélységéig feltárt *közös, stratégiai érdeket,* miszerint e térség összes nemzetgazdaságának ki *kell* emelkednie a posványból, minőségi fejlődésbe *kell* átlendülnie, ehhez nemzeti és szubregionális érdekeinek megfelelő integrációs kapcsolatot *kell* Nyugat-Európával létesítenie, azaz nyilvánvalóvá *kell* tennie az EU-csoportosulás számára az ő (EU) érdekeltségüket az integráció keleti bővítésében, s ehhez kollektíve *kell* attraktív partnerré válniok Nyugat-Európa számára, hogy csatlakoztatásuk a közösséghez ne „karitatív" gesztus legyen (így különben sem menne!), hanem a nyugat-európai Kemény Mag jól felfogott gazdasági érdekéből fakadjon.

2.6. A „HARMADIK VILÁG" (EGY MEGJEGYZÉS)

Az ún. „Harmadik Világ" magyar fejlődési kilátásokra gyakorolt hatását néhány mondattal el lehet intézni. Az e körben számontartott heterogén társadalmi együttes csak a következő vonatkozásokban jöhet számításba egy magyar fejlődési prognózis szempontjából:

a) Amennyiben a térség feszültségei kiéleződnek (éhezés, háborúk, járványok, migráció, forradalmi mozgalmak stb.) olyannyira, hogy a Centrumok valamelyike – de leginkább mindhármuk! – saját pozícióját érzi veszélyeztetve, *kénytelen lesz akkora forrástömeget átcsoportosítani,* amekkorát pusztán gazdasági érdekei nem tennének indokolttá. Ez a forrástömeg csökkenteni fogja az európai félperiféria – amúgy is szegényes, elégtelen – tőkeimportját.

b) A délkelet-ázsiai, délkelet-latin-amerikai periféria, amelyhez esetleg csatlakozhat a Dél-afrikai Köztársasággal határos államok egy része is, a tőkekihelyezés területén olyan konkurense lehet az európai félperifériának, amellyel szemben vaskos hendikeppel kell számolnia.

c) Ellenkező esetben – ti. akkor, ha az európai „gyepű" valamilyen módot találna természetes adottságainak megfelelő fejlődésére –, a Harmadik Világ számos esélyt adhatna számára a kitörés megkönnyítésére: Magyarország pl. meghatározó szerepet vállalhatna a térség mezőgazdasági elmaradottságának felszámolásában, egészségügyének megszervezésében stb. stb.

Vagyis egy degradálódó Magyarországnak a periféria gyorsíthatja a degradációját, egy felemelkedő Magyarországnak a Harmadik Világgal való gazdasági-kulturális kapcsolat-intenzifikálás gyorsíthatja a felemelkedését.

Nem tudni, Magyarország gazdasági degradációja nem érte-e el már azt a kritikus szintet, hogy az előbbi, részben optimista kicsengésű megállapítás utópisztikusan hangozzék. A mai magyar agrárium jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy referenciájává válhasson egy széles körű know-how átadás számára. A magyar ipar sok tekintetben alacsonyabb színvonalon mozog mai körülményei között, mint egyik-másik, a „NIC"-kategóriájába sorolható ország ipara. – Amennyiben bebizonyosodik, hogy a magyar gazdaság már átlépte e kritikus mértéket *lefelé,* s hogy a degradáció – legalábbis egy-két évtized távlatában – irreverzíbilissé vált, úgy a fenti megállapításnak csak a *pesszimista* kitétele képezheti a prognózis tárgyát: *a Harmadik Világ – „konkurens", mégpedig számos tekintetben kedvezőbb világgazdasági és -politikai adottságokkal, mint Kelet-Közép-Európa.* Az nem érv, miszerint az európai félperiférián összehasonlíthatatlanul magasabbak az intellektuális kincsei, mint a Harmadik Világ bármely országának: a Centrum a saját határain kívül nem olyan termelési tényezőkre „harap", amelyből neki is sok (olykor *túl sok!*) van, hanem olyanra, amely *kiegészíti* azt, ami otthon a rendelkezésére áll: ez pedig az olcsó, „kezes", szociális gondoskodási felelősséggel nem „terhelt" munkaerő: a *kuli.* Amiből a Harmadik Világban több van, mint a „visegrádi" zónában – de még akár a Balkánon vagy a szovjet utódállamokban is.

2.7. SAJÁTOS NEMZETKÖZI KÖRNYEZET: A TNC-K

Az emberi szervezet alapszöveteiben bizonyos, daganatképzővé átalakult programú sejtek bizonyos hatásokra kórosan burjánzani kezdenek.

Ez a burjánzás az egészséges szervezetben rendszerint nem tud kibontakozni, mivel ez ellenanyagokat termel, amelyek kiküszöbölik a beteg, agresszív sejteket a szövetekből (tumor-immunitás). Az ellentámadás főként magából az egészséges környezetben funkcionáló, egészséges sejtből indul ki (celluláris immunválasz), ha ez nem bizonyulna elégségesnek, az ellenanyagok a testnedveken keresztül koncentrálódva jutnak el a veszélyeztetett helyre (humorális immunválasz).

Amennyiben a normális sejtek burjánzó sejtekké való átalakulását elősegítő faktorok – fizikai, kémiai hatások, mikroorganizmusok, a szervezet enzim-háztartásának rendellenességei – olyan intenzitásúak, hogy a természetes immunreakciók hatástalanok maradnak, avagy maguk ezek az egészséges immunválaszok gyöngék, netán elmaradnak, a sejtburjánzás megindul.

A tumor egy ideig a keletkezési helyén nő, majd szétesik (infiltratív növekedés), a nyirok- és vérrendszer a burjánzásra hajlamos sejteket szétviszi a szervezetben, ezek megtelepednek és új tumorgócokat képeznek (metasztázis).

A szervezet immunreakciói vagy akkor maradnak elégtelenek, ha a szervezet a kóros elváltozást elősegítő anyaggal már embrionális korában találkozott, ezért nem vagy csak csökevényesen alakult ki a védekezési mechanizmusa (veleszületett immunhiány); vagy pedig akkor, ha a szervezet legyöngült, képtelen mozgásba hozni vagy fenntartani különösen a celluláris immunmechanizmusokat (szerzett immunhiány).

A tumor zavartalan kifejlődése esetén az élő szervezet működését meghatározó szövetté fejlődik: tönkreteszi a szervezet zavartalan működését biztosító szervek alapszöveteit, feléli a tápanyagokat, összekuszálja az anyagcsere-folyamatokat. A végeredmény a test fehérjéinek szétesése, az életfunkciók lehetetlenné válása, azaz a pusztulás.

Ez a metafora nem gonoszkodik, mindössze azt akarja aláhúzni, hogy bizonyos *természetes* folyamatok *kedvezőtlen feltételek között* romboló erőkké válhatnak.

a) A jelenség (hat gondolat)

– A XX. század második felének gazdasági viszonyai, bár nem szabadpiaci jellegűek, mint azt az közgazdasági szakirodalom és a politikai propaganda láttatni szeret – de kétségtelenül *piaci genezisűek.* A piac – *rövid távon* jelentkező hatékonysági és szükségletkielégítési kritériumokra támaszkodó információforrás, a gazdasági döntések visszaigazolója, azaz jutalmazó-büntető mechanizmus, s mindezeken keresztül a gazdasági tevékenység regulátora. A hangsúly a rövid távon van: a piacnak ui. az az elidegeníthetetlen tulajdonsága, miszerint *sui generis* rövid távú jelző-jutalmazó-büntető-reguláló rendszer, éles ellentmondásba kerül azzal a szekunder funkciójával, miszerint működésének eredményeképpen a rövid távon helyesen döntő ágensek a jutalmukból (haszon!) mind nagyobb termelésitényező-kombinációkat koncentrálnak a kezükben, ennek a tényező-tömegnek mind nagyobb hányada felszerelés, infrastruktúra, tudás, ami *drága, hosszan használatos* és ennek következtében *hosszú távú kritériumok* alapján való döntéseket követelne. Az ellentmondást a piaci résztvevők kétségbeesett felhalmozási versennyel próbálják lereagálni: *bővítik* tevékenységüket, hogy a csalóka piac minél nagyobb szelete fölött uralkodhassanak, ill. *tökéletesítik* tevékenységüket, hogy a „fajlagos" teljesítmények versenyében életben maradjanak: minőséget, újdonságot produkáljanak olcsón. Az extenzív és intenzív jellegű felhalmozási folyamat nem mehet végbe harmonikusan (noha *elvileg* meg lehetne valósítani!), mert a piac pillanatnyi követelményeinek („szeszélyeinek") is meg kell a döntéseknek felelniök: ezek pedig hol egyoldalúbban extenzív, hol pedig egyoldalúbban intenzív jellegű felhalmozást igazolnak vissza „jutalommal" – azaz a holnapi-holnaputáni „túléléshez", ill. sikeres működéshez szükséges haszonnal, mint ahogyan a hosszú távú optimum ésszerűvé tenné. – *A piac tehát kétdimenziós vitustánc: a felhalmozás terjeszkedési és minőségi-fejlettségi irányzatainak vitustánca a rövid és hosszú távú optimum-követelmények közötti vitustánc függvényében.* Mindez a piaci ágens kettős lelkületében nyilvánul meg. Egyfelől *áhítja a biztonságot:* ez ui. szükséges közeg ahhoz, hogy jól tudjon dönteni és oko-

san gazdálkodhasson; másfelől pedig kénytelen jelentős *kockázatot vállalni,* mivel a remélt haszon nagysága arányos a vállalandó kockázat nagyságával, s a nagy haszon *ma* – a nagyobb biztonságot jelenti *holnap,* továbbá a megnövekedett vagyoni háttér *holnapután* lehetővé teszi a mainál merészebb kockázatvállalást, hogy megnövekedhessék a vállalkozás biztonsága *holnapután-megazután.* Természetes, hogy a piaci ágens egyik alaptörekvése a kockázat minimalizálása, lehetőleg a remélt haszon minimalizálása nélkül. Vagyis a *monopolhelyzet* kivívása: a monopólium ugyan szögesen ellentétes a piac alap-logikájával, mégis szigorúan ebből az alap-logikából következik. Negatív visszacsatolási jelenség: a piac, természeténél fogva „ön-megfojtó" rendszer, s ez ellen egyfelől végeláthatatlan terjeszkedéssel, másfelől a termelőerők ugyancsak végeláthatatlan fejlesztésével védekezik. Minden terjeszkedési és fejlesztési lépcsőfok elérése belátható közelségbe hozza az ön-megfojtás tendenciáját, azaz kikényszeríti a további terjeszkedést és fejlesztést. Pontosabban: mindenekelőtt a terjeszkedést, és csak akkor a fejlesztést, ha a terjeszkedés pillanatnyi tartalékai kimerültek.
A gondolatmenet elején vázolt metafora szakkifejezésével élve: az a körülmény, hogy a gazdálkodás e kettős vitustánc körülményei között megy végbe, minden piaci ágenst eleve *„burjánzó"* természetűvé tesz. Aki nem „burjánzik", az felélt, elpusztított „alapszövetté" válik.
Ez az első gondolat.

– A második az, hogy ezt a „burjánzást" úgyszólván *semmi sem képes korlátozni.* Az egyik elképzelhető korlát a fejlesztés társadalmi hasznosságától meghatározott racionális menetrend, struktúra lehetne: mondjuk az, hogy adjunk prioritást a nyomor világméretű felszámolásának, s csak ezt követően startoljunk rá a luxus-kényelem műszaki feltételeinek kifirtatására. Ez azonban szögesen ellentmond a piac reflex-rendszere által adott parancsoknak: ennek ugyanis egy éhen haló bangladesi gyermek – nem impulzus, mivel nincs a kezében vásárlóerő. A tízszobás házában ibolyaillatú vécére áhítozó nyugat-európai szépasszony óhaja viszont parancs, mert az ő kezében van vásárlóerő. Az emberiség szörnyű problémái tehát nem fékezik a burjánzást, legfeljebb akkor, amikor a bubópestis Bangladesből már utazik Frankfurt és Heathrow felé a Jumbók hátán. A másik elképzelhető korlát a technikai fejlődés mindenkori „plafonja": nos, ez sem reális. A felhalmozás ugyanis – mint említettem – „kimenekülhet" a műszaki korlátok alól: az adott termelékenységű technológiának van ugyan felső határa, de annak nincs, hogy hány ilyen technológiát állítsunk egymás mellé. Igaz, ennek is van piaci, keresleti határa, de annak viszont semmi határa nincs, hogy egy vállalat hány ágazatban szerezzen érdekeltséget a bányászattól a közműellátáson keresztül a gép- és gyógyszergyártásig meg a szállodaiparig. Technikai korlát ide, meg oda: a „burjánzásnak" nincs határa. A piac egészének összesített vásárlóképessége sem kor-

lát. Egyfelől arra való a marketing művészete, hogy az adott vagyoni csoport vállalkozásainak termékei felé édesgesse a pénztulajdonosok vásárlási kedvét. Másfelől a piac abszolút mértékben is tágítható: pl. a naturális termelési-fogyasztási ciklusok szétrombolásával, egyes, többé-kevésbé zárt piaci körök határainak felolvasztásával. Ennek minden adott korszakban vannak ugyan korlátai, de a történelem bizonyítja, hogy India XVII. sz.-beli gyarmatosításától a KGST szétbomlasztásáig bezárólag még mindig találtak lehetőséget a bővítésre. Eleddig tehát az „emberiség-korlát" sem szabott határt a burjánzásnak. Vagyis a piacba *nincs beépítve túlburjánzási önkontroll:* „veleszületett immunhiányban" szenved.
Ez a második gondolat.

– Az Ember ugyan beépíthet kontrolláló mechanizmusokat: ilyen pl. a trösztellenes törvény, a Keynes-i anticiklikus gazdaságpolitika, a svéd jólétiállam-modell, a nemzetgazdasági szintű különböző tervezési rendszerek: a francia és a szovjet kísérlettől kezdve az egykori magyar „új mechanizmusig" és a távol-keleti fejlődés-vezérlési rendszerekig bezárólag. Ezek közös problémája az, hogy ha a távlati érdekeket, valamint szerkezeti optimumokat „lágy" módszerekkel igyekeznek megvalósítani, akkor a piac, mint a gazdaság legmélyébe beivódott, kemény reflex-rendszer, javarészt megsemmisíti e törekvéseket: a védekezés hatástalan marad. Ha viszont az Ember keményebb „gránátokat" lő a piacra, mint amilyenekkel az vissza tud lőni, akkor ez a mélyen bekódolt reflex igen heves immunreakcióval válaszol: csökken a teljesítmény, lassul a fejlődés, egy sor „kóboráram" keletkezik a keresletben és a kínálatban stb. stb. Olyan fejleményeknek vagyunk tanúi, mintha a rákos beteg egészséges sejtjei lázadnának fel a sugárkezelés ellen, miközben a kóros sejtek vígan tovább burjánzanak.
Egyelőre tehát nem rendelkezünk olyan korrekciós vagy helyettesítő szisztémával, amelynek segítségével sikeres módosulásokat tudnánk elérni a „burjánzás" területén. Lehetséges az is, hogy a modern kor – már olyan állapotba hozta az Emberiséget, amelyben képtelen saját fejlődési folyamatait kontroll alatt tartani, vagyis rohan a *degradáció* felé. *Látjuk* a veszélyes irányba való rohanást, de javarészt *tehetetlenek vagyunk* vele szemben, mert rövidebb távokon még *érdekünk is* „gázt adni a kormánya vesztett autónak", noha már réges-régen a féket kellene nyomnunk. A gazdaság „rákosodását" is hajlamosak vagyunk a Kor Nagy Vívmányaként, a „burjánzást" pedig Fejlődésként ünnepelni.
Ez a harmadik gondolat.

– A piac „humorális rendszereken" keresztül él és hat: ilyen az áruk és szolgáltatások, valamint információk forgalma (szemben az ellentételezési pénzáramokkal!), valamint a termelési tényezők és tőkék transzfere (szem-

ben a jövedelem-áramokkal!). Ezek az érintkezési-áthatási rendszerek közvetítik a piac impulzusait az ágensek felé s egyben viszik az „antigéneket", azaz a sejt-fertőző, burjánzó sejtté átalakító anyagot a többi ágens felé. „Metasztázisok" keletkeznek: a burjánzás burjánzást szül. A kezdetben – hajdanában-danában – kis, helyi piacok felpuffadtak és kipukkadtak, összeomlottak anélkül, hogy a néhány kilométerre fekvő, szomszéd város társadalma megrendült volna. A nemzeti piacok esetében egy-egy ilyen összeomlás már sokmillió ember életében okozott nehezen gyógyítható torzulásokat. A nemzeti piacok „összeérése" nemzetközi piaccá már globális összeomlásokat okozhat és világháborúkat katalizálhat. A regionális integrációk éppen ezek ellen a kataklizmák ellen próbálnak biztonságot nyújtani, miközben fedezékül szolgálnak a bennük tömörült ágenseknek és nemzetgazdaságoknak a világméretű piaci pozíciónyerés kalandjához is. Ez is „vitustánc". Az egyes résztvevő nemzetgazdaságok lemondanak az egyéni védekezésről: azaz utat nyitnak az integráció többi résztvevője felől jövő „metasztázisok" előtt, mert azt remélik, hogy együtt „exportálni" fogják tudni azokat a túlburjánzási tüneteiket, amelyek különben megtámadnák gazdaságukat. Az a pulzáló mozgás, amelyet az integráció-dezintegráció, valamint szélesedés-mélyülés tekintetében a regionális integrációknál tapasztalunk annak függvényében történik, hogy a nemzetköziesedett, bizonyos mértékig globalizálódott piac *mai* (és a mai helyzet alapján becsült jövőbeli) impulzusai mit tesznek reményteljesebbé: az integrációs partnerek oldaláról jövő „metasztázisok" kivédését a nemzetgazdaság immunképességei segítségével és cserében a világpiaci pozíciónyerést, avagy a védekezést az integrációs partnerek baj-áthárítási kísérleteivel szemben, amivel viszont a kollektív világpiaci térnyerés ellanyhulása jár együtt.

A regionális integráció tehát nem más, mint a piaci gazdaság folyamatos „előre menekülésének" egyik, igen magas fokú stádiuma, illetve eszköze. *Kontinensnyi keret,* amelyben a mikro-, mezo- és makroökonómiai ágensek „vitustáncai" végbemennek s egyben olyan közeg, amely *új dimenziókat* hoz létre e vitustánc számára.

Ez a negyedik gondolat.

– A piacgazdaság burjánzásra leginkább hajlamos sejtjei, magától értetődően a „vitustáncok" legsikeresebb túlélői: a *„siker-vállalatok",* amelyek konzekvensen jól/szerencsével lovagolják meg a piac rövid távú jelzéseit, ezért gyorsan halmoznak föl, vagyis lehetőségük támad a „burjánzásra". Ha ezek tevékenysége egyben a „közjót" is jelenti, akkor szerencsés esetről van szó: de, mint említettem, a piaci előretörés és a közjó szolgálata a piacgazdaságban nincs merev összefüggésben egymással. Folytonos állami baksisokra szorulva vegetálhat egy gyógyszergyár, miközben virágzanak a kenderültetvények Kolumbiában és a hátsó-indiai „aranyháromszögben". Kéretik tehát

a „siker-vállalat" fogalmába nem többet beleérteni, mint amit a szó közvetlenül kifejez. Duzzadása előbb-utóbb beleütközik annak a konkrét piacnak a határaiba, amelyben létrejött és funkcionál. Három módon reagálhat erre: *a)* átvált egyértelmű és hosszú távú intenzív felhalmozásra; *b)* felesleges tőkéit átáramoltatja más szakterületekre (több lábon állás); *c)* elkezd külföld – azaz *más piaci körök* – felé terjeszkedni. Azt (vagy a három lehetőség olyan kombinációját) választja, ami a remélt haszon legkisebb mértékű feláldozásával és a lehető legkisebb többletvagyon kockáztatásával lehetséges: azaz *költség-haszon* megfontolás alapján fog dönteni. *A piaci szempontból leginkább életképesek igen nagy valószínűséggel fognak olyan kombinációt választani, amelyben a más piaci körbe való behatolás* (áruval, tőkével, az ottani termelési tényezők és piacok meghódításával) *jelentős szerepet fog játszani.* Mivel ez a „más piaci kör" a XIX. sz. utolsó harmadától fogva a *más nemzetgazdaság* piaca, avagy *más régió piaca,* a folyamatot *transznacionalizálódásnak* lehet nevezni.

Bizonyos fejlettségi stádiumban tehát a leginkább burjánzásra hajlamos és alkalmas ágensek (vállalatok) áttételei – nemzetköziek. Minél nagyobb és védtelenebb az adott „recipiens" piac, annál nagyobb az érdekeltség arra, hogy a „metasztázis" létrejöjjön. A regionális integrációk egyfelől serkentik a résztvevő nemzetgazdaságok tőketranszfereit, másfelől vonzzák a kívülállókéit. Mindkét folyamat gyorsítja a „metasztázisok" keletkezését.

Ez az ötödik gondolat.

– A nemzeti és/vagy regionális gazdaságpolitikák (tudatos beavatkozások a „burjánzási" folyamatokba!) szükségszerűen különböznek egymástól, méghozzá *lényegi* vonásokban (ezért is olyan nehéz, fáradságos és nagy veszteségekkel járó folyamat a regionális integrációk kereteiben való uniformizálásuk!). A nemzeti piac repedésein kiszivárgó, majd a nemzetközi munkamegosztás ütötte széles réseken kitóduló tőke nem csak a kedvező *termelésitényező-kombinációk* és az áruira *éhes felvevőpiac* felé áramlik, hanem keresi a számára kedvező – a *hazainál kedvezőbb – szabályozási* (monetáris, fiskális és adminisztratív) körülményeket is. Azt, hogy egy adott vállalat milyen *mértékben,* milyen *motivációkkal,* milyen *irányban* áramlik ki a nemzetgazdaság keretei közül, e három tényezőn kívül csak az befolyásolja, hogy a *hazai gazdaságpolitika* különböző (ugyancsak monetáris, fiskális és adminisztratív-politikai) eszközökkel milyen irányokba, motivációra, dinamizmusra ösztönzi ezt a folyamatot. Ez a negyedik tényező persze nem *kötelező:* az adott kormányzat lehet indifferens a tőketranszferrel szemben. Vagyis nem feltétlenül csak akkor zörög a haraszt, ha fúj a szél, de viszont *mindig* zörög, ha fújja a szél. A kormányzatok akkor ösztönzik, terelik a hazai tőkék külföldre áramlását, ha ehhez valamilyen politikai érdekük fűződik. A nagyhatalmak és az agresszíven terjeszkedő gazdasági hatalmak (te-

hát pl. az USA, mint szuperhatalom és Japán, mint gazdasági dimenzióban expandáló nagyhatalom) gazdaságpolitikája mindig aktívan hat a tőkeáramlásra, részben nem gazdaságpolitikai indíttatástól vezéreltetve.
Végül is az, hogy a transznacionalizálódás milyen *tömeges,* milyen *volumenű,* milyen *stratégiai célokat* tűz maga elé és *hová* irányul – a *termelésitényező-kombinációk árai,* és a *felvevőpiac,* a *recipiens* országok *„csalogató" hatásai* és a *donor* ország *„bátorító" hatásai* együttesen határozzák meg.
Ez a hatodik gondolat.

– A recipiens országba behatoló működő tőke (külföldi vállalkozás) mindenképpen „fehérje-idegen". (A regionális integrációk egyik legnehezebben – eleddig elég szerény sikerrel – megvalósítható célja a résztvevő gazdaságok vállalatai ezen „fehérje-idegenségének" megszüntetése egymás gazdasága területén!) A hazai piac feltételeitől eltérő módon szól bele a termelési tényező (input-) piac keresletébe és kínálatába, ugyanez a helyzet a kibocsátott áruk (output-) piacán, vagyis elszív erőforrásokat és egyben meg is jelenik erőforrásokkal, valamint belekalamol a kereslet-kínálati viszonyokba, ha potens pozíciókat sikerül megszereznie, akkor beleszól a nemzetgazdaság vezérlésének jellegébe, céljaiba, és így tovább. Hozzáteszem, hogy rendszerint nem illeszkedik bele abba az igen nehezen kialakuló „konszenzusba" sem, ami a piaci birkózások és a gazdaságpolitikai hatalommal való alkudozások eredményeképpen a nemzeti piacon (halványan, bizonytalanul) kialakul, s ami valamiképpen (ingatagon, torz módon) kifejezésre juttat valami „nemzeti érdeket". A nemzeti piacra betoluló külföldi vállalkozás mindenekelőtt a donor-vállalat érdekeit képviseli: amely vagy van akkora hatalom önmagában is, hogy ne legyen tekintettel – sem otthon, sem másutt – mások érdekeire, vagy maga is a hazai (donor-ország) gazdaságpolitikájának „kígyóbűvölési" hatása alatt alakítja ki stratégiáját és taktikáját. A recipiens országnak igen csínján kell bánnia a benyomuló tőke „ráncba szedésével" – ha ui. a döntési és profit-szedési törekvések korlátozása megközelíti azt a határt, ahol elkezdi felemészteni a másik három tényező (extrahaszon-forrás: termelésitényező-ár, felvevő piac, „csalogató" eszközök) hatását – a tőke, úgy, ahogy beáramlott, ki is áramlik, keres olyan országot, ahol nem zsenírozzák extraprofit-vadászatában. Ezért aztán a befogadó gazdaságok lábujjhegyen lépkednek a beáramló külföldi tőke – a külföldi tulajdonú és vegyes vállalatok – körül: amennyire lehetséges, nem korlátozzák őket abban, hogy „fehérje-idegen" módon viselkedjenek az adott nemzetgazdaságban: eltérőek legyenek az áraik, a marketing- és üzemvezérlési módszereik, a hazai szabályozókra való reagálási módjaik, a beszállítókkal és vásárlókkal kialakított érintkezési stílusuk – és így tovább. Még vigasztalják is magukat, hogy ezek a vállalatok „a fejlett, világszínvonalú üzleti élet" előőrsei a hazai „barbár" viszonyok között: és igazuk is van, abban az

esetben, ha a behozott vállalat-viselkedési és üzletelési stílus, valamint a hazai között egy *adott, kritikus mértéknél* nincs nagyobb szakadék: akkor ti. az importált piaci játékszabály-rendszer felfelé húzza és magához idomítja a hazait. Jobb esetben a hazai piac arra is képes, hogy a saját, tradicionális viselkedési reflexeinek legjobbjait *ötvözze* az átvettekkel és ilyen módon az importáltnál még jobbat is hozzon létre. Ha azonban a két piaci kultúra közötti szakadék e kritikus mértéket jóval meghaladja, vagy, esetleg a hazai üzleti tradíció *minőségileg* más-más gazdasági-politikai-társadalmi *paradigma* alapján épült ki, s ennél fogva *nem kompatibilis* az importálttal, akkor a gazdaság és a társadalom immunreakciói elemi erővel törnek fel. Ha a recipiens gazdaság erős, virulens, akkor *kiveti* a „fehérjeidegen" hatásokat hordozó transznacionális tőkét (ha az egyáltalán bemerészkedik oda: rendszerint érzékeli, hogy az adott körülmények között az ő kialakult reflexeivel nem megy sokra és „nagy ívben" el fogja kerülni az ilyen országot: l. Kelet-Európa a rendszerváltás előtt!). Ha viszont a gazdaság gyenge, erőtlen, kivérzett, összekuszált, akkor *a behatoló idegen tőke önérdek-érvényesítésének nincs gátja:* viszonylag kevés idegen tőke képes lesz – akárcsak a vírusok! – *átprogramozni* a recipiens gazdaság egészét: a vállalatok viselkedését csakúgy, mint a gazdaságpolitikát, meg a háztartások gazdálkodási reflexeit. Vigyázat: a hatás egészen más lesz, mint ugyanannak a vállalatnak vagy vállalatcsoportnak a hatása a *donor* országban: egyfelől a vállalatok *motivációja* is különbözik itt és ott, másfelől a reagáló közeg jellege is különbözik itt és ott. Metafora: a bengáli tigris élőhelyén a természetes kiválasztódás egyik fontos tényezője, az ottani élővilág egyensúlyának elengedhetetlen formálója, vagyis hasznos lény: no de ugyanő, szabadon eresztve a Váci utcán?
Ez a hetedik gondolat.

b) Kialakulás, arculat

A transznacionalizálódás fokozatosan alakul ki. A kezdőponton a nemzeti piaci bőrébe már mind kevésbé férő oligopol nagyvállalat áll, amely mind gyakrabban „portyázik" más nemzeti piacokon: először csak árueladással, illetve nyersanyagimporttal, aztán kitelepített kereskedelmi részleggel, majd mind input-, mind pedig output-oldali kisegítő termelő részlegekkel. Ez az expanzió kezdetben csaknem egyértelműen a vállalat eredeti piaci közegéhez mérten fejletlen környezet felé irányul, azaz a fő szempontja a hazainál olcsóbb (hatékonyabb) termelési tényezők felhasználása. Ez arra utal, hogy a külpiac felé való „burjánzás" az anyavállalat kétségbeesett próbálkozása a felhalmozás intenzív irányba való elfordításának elkerülésére. Ugyancsak erre utal az is, hogy a külföldi termelésitényező-forrást az anyavállalatok „szövetsége" igyekszik a gazdaságon kívüli uralom eszközeivel is biztosítani. Végül is kirajzolódik a

klasszikus gyarmatosítás folyamatának képe. A primitív transznacionális vállalat – a katonai-adminisztratív módszerekkel is biztosított gyarmatokra tőkét kitelepítő, s ott kisegítő termelőtevékenységet végeztető vállalat –, akinek eszében sincs egyelőre „nemzeteken túlnyúlónak" vagy „soknemzetiségűnek" titulálni magát: a külterületen is hazai lobogó alatt gyártja a terméket és a hasznot. Figyeljük a *2.12. ábrát*: az általunk kiindulópontnak vett (1-gyel jelölt) Centrum-ország vállalata még nem nyomult be a 2□*n*-nel jelölt konkurens Centrum-országokba: ott még csak kereskedik. A félperiférián (vagyis a kulturális szempontból centrum-közeli, gazdasági és politikai szempontból a Centrum felé igyekvő, de azt rendszerint soha meg nem közelítő régióban!) itt-ott a kitermeltetésen túl az alapanyaggyártást (finomítást) és az igénytelenebb intermedier- és végkibocsátási termék gyártást is művelteti, de nem ez a jellemző. A Centrumból kiáramló vállalati működő tőke mindenekelőtt a bányászatban és a mezőgazdaságban, valamint a logisztikai műveletsorozatot biztosító ágazatokban van lekötve. A félperiferikus övezetben csakúgy, mint a „mélyperiférián". Ez az „a"-fázis.

Az ábrán bemutatott „b"-fázis ettől még csak néhány jellemvonásában különbözik: 1. a Centrum kezdi összefonni az igen tőkeigényes finomító ágakat: mindenekelőtt a kohászatot, villamosenergia-ipart – egyelőre ragaszkodva azok Centrum-országokbeli működéséhez (ennek számos oka lehet, gazdasági és biztonsági egyaránt –, ezektől engedtessék meg eltekintenem); 2. ugyancsak elkezd átszüremleni a tőke más, fejlett országokba a szofisztikált és a közvetlenül követő jellegű végterméktermelés területén – noha ez az átfiltrálódás egyelőre még messze elmarad virulenciájában a kohászati transznacionalizálódás mögött. Egyidejűleg 3. a „leáldozófélben" lévő végtermék-termelő ágak elkezdenek kivonulni, mindenekelőtt a fejlett világ közeli peremvidékeire. Vagyis megjelennek a Centrum feldolgozóipari termelőapparátusai összenövésének csírái, kezdeményei: mindenekelőtt az igen tőkeigényes és hadiipari szempontból sem érdektelen nehéziparban.

A harmadik fokozat („c") még mindig a Centrum országai közötti munkamegosztás mélyülése jegyében bontakozik ki: A transznacionalizálódás kezdi előnteni a féltermék- és alkatrésztermelést – minden bizonnyal itt már szerepet játszhat a másik magasan fejlett ország korszerű termelési tapasztalatainak, információinak megcélzása is a betelepülés segítségével – az igénytelenebb intermedier-profilokat kezdik áttelepíteni a félperifériára, az igénytelen végtermékekkel való kereskedelmet pedig a Centrumon kívüli egész világra. Ebben a fázisban már világosan kezd kirajzolódni az, hogy a „burjánzás" jellegileg kettéválik: kialakul egy „minőségi" burjánzás, amelynek tere a Centrum maga, és egy „bóvli-burjánoztatás", amelynek a területe a termelést tekintve főleg a félperiféria (ott vannak meg a feltételek a gyártásra!), az értékesítésben pedig a mindinkább vásárlópiaccá (ha nyomorúságossá is!) váló Harmadik Világ. Pontosabban, ezt ekkor még inkább „gyarmatbirodalomnak" nevezik.

a)		Centrum		Periféria	
		1	2□n	fél	mély
Stratégiai menedzsment		+			
K+F	eredeti	+			
	alárendelt	+			
Kitermelés		+		+	+
Finomítás		+		+	
Intermedier	szofisztikált	+			
	szakmunka-igényes	+			
	igénytelen	+		+	
Végtermék	szofisztikált	+			
	követő	+			
	leáldozó	+		+	
Piac	igényes	+	+		
	középréteg	+	+	+	
	igénytelen	+	+	+	+

Transznacionalizálódás „a”-fázis

b)		Centrum		Periféria	
		1	2□n	fél	mély
Stratégiai menedzsment		+			
K+F	eredeti	+			
	alárendelt	+			
Kitermelés				+	+
Finomítás		+	□	+	
Intermedier	szofisztikált	+			
	szakmunka-igényes	+			
	igénytelen	+		+	
Végtermék	szofisztikált	+	□		
	követő	+	□		
	leáldozó	–		+	
Piac	igényes	+	+		
	középréteg	+	+	+	
	igénytelen	+	+	+	+

Transznacionalizálódás „b”-fázis

c)		Centrum		Periféria	
		1	2□n	fél	mély
Stratégiai menedzsment		+			
K+F	eredeti	+			
	alárendelt	+			
Kitermelés				+	+
Finomítás		+	+	+	
Intermedier	szofisztikált	+			
	szakmunka-igényes	+	□		
	igénytelen	–	□	+	
Végtermék	szofisztikált	+	+		
	követő	+	+		
	leáldozó	+		+	
Piac	igényes	+	+		
	középréteg	+	+	+	
	igénytelen	–	–	+	+

Transznacionalizálódás „c”-fázis

d)		Centrum		Periféria	
		1	2□n	fél	mély
Stratégiai menedzsment		+			
K+F	eredeti	+			
	alárendelt	+	□		
Kitermelés				+	+
Finomítás		–	–	+	□
Intermedier	szofisztikált	+	□		
	szakmunka-igényes	+	+	□	
	igénytelen		–	+	□
Végtermék	szofisztikált	+	+		
	követő	+	+	□	
	leáldozó			+	□
Piac	igényes	+	+		
	középréteg	+	+	+	
	igénytelen			+	+

Transznacionalizálódás „d”-fázis

e)		Centrum		Periféria	
		1	2□n	fél	mély
Stratégiai menedzsment		+	□		
K+F	eredeti	+	□		
	alárendelt	+	+	□	
Kitermelés				+	+
Finomítás				+	+
Intermedier	szofisztikált	+	+		
	szakmunka-igényes	–	+	+	
	igénytelen			+	+
Végtermék	szofisztikált	+	+		
	követő	+	+	+	□
	leáldozó			+	+
Piac	igényes	+	+		
	középréteg	+	+	+	
	igénytelen			+	+

Transznacionalizálódás „e”-fázis

JELEK: + áramlás
– áramlás csökkenése
□ figyelemreméltó új motívum

2.12. ÁBRA. *A transznacionalizálódás szakaszai*

A negyedik fokozat kifejlődésével („d") kezd a transznacionalizálódás olyan képet ölteni, amilyennek ma ismerjük: ez egy *lépcsőzetes munkamegosztást* jelent, ahol a Centrum adott országában „gyökerező" vállalat a „minőségit" kutató-fejlesztő tevékenységet még keményen uralja, a „követő" és „kiegészítő" kutatásokat-fejlesztéseket már részben leadja külföldi érdekeltségeinek (ezek egyben az anyacég kinyújtott csápjai is, amelyeken keresztül a „másik" Centrum-ország műszaki és üzleti eredményei átszívódnak a „mag-országba"!); a durva nehézipar vándorlása már eléri a Harmadik Világot, nemkülönben a primitív munkát igénylő intermedier- és végtermékek termelése (az olcsó, de fegyelmezett robotolásra kondicionált munkaerőt becélozva!); a félperiféria egy árnyalatnyival kedvezőbb feladatokkal láttatik el, de *jellegében* ez a szerep – periferikus: nincs „művi felemelés" a Centrum szintjére. A gyakorlatban persze vannak kemény felzárkózási folyamatot végigélő vállalatok, sőt nemzetgazdaságok is – ezek azonban különleges helyzeteket képesek meglovagolni.

Voltaképpen a világ itt tart: a „d"-fázisnál. A *minőség* igen konzekvensen koncentrálódik a Centrumban: igaz, jelentős részben már a Centrum egymással kooperálva versengő vagy versengve kooperáló gócaiban, ahol mindegyikük vállalatai mindegyikük piacán jelen vannak: használják a termelésitényező- és tőkeerőforrásokat konvergenciára kényszerítik a monetáris, fiskális és adminisztratív gazdaságszabályozást, valamint a fogyasztópiacot, globális szabványokat vezetnek be az alkatrészek területén csakúgy, mint a bankműveletekben vagy a minőségellenőrzésben. Vagyis *egymást is saját képükre és hasonlatosságára gyúrják át,* miközben fokozott burjánzásba lendülnek – többek között ettől az uniformizálódástól is. – A félperifériák végigélik azt, amit a Centrum a „c"-fokozatban megélt, ti. a feldolgozóipar kiáramlását hozzájuk. Ez igen sokszor nagy hatékonyságnövekedést jelent számukra, exportlehetőséget és olyan exportszerkezetmódosulást, amelyet – beidegződött értékítéleteik alapján – korszakos fejlődésnek hajlamosak felfogni: tejtermék vagy déligyümölcs-exportjuk hátra szorul a %-os sorrendben olyan „előkelő" exportcikk-csoportok mögött, mint a „gépipari termék" vagy „vegyi cikkek". Mindemellett felduzzasztja a Bruttó Hazai Termék-értéküket a hatalmasan megnövekedett (és a kalkulációkban hatalmasan túlértékelt teljesítményű!) szolgáltatás. Mindez kiváló „beléggel" szolgál egyfelől az áldásokat közvetítő, beáramló külföldi transznacionális tőkének (és katapultáló kormányainak!), de a javarészt „Patyomkin-statisztikákat" népszerűségi célokra felhasználó hazai politikai hatalomnak is. Valójában *a félperiferikus országok jelentős részben olyan szerkezeti változásokat élnek át a beáramló transznacionális tőke hatására, amelyek retrográdoknak ítélhetők az adott társadalmak intellektuális teljesítmény-potenciáljához, de még sokszor a recipienssé válást megelőző fejlettségi állapothoz képest is.* A mély-periferikus országok esetében ilyen degradációról nem beszélhetünk, az egyszeri, lépcsőfokszerű fejlődés adott szinten való konzerválásáról azonban igen. És mivel ez a lépcsőfoknyi

emelkedés általában rendszertelenül – nem a befogadó ország jól felfogott érdekeinek megfelelő adagokban, struktúrában stb. – érkezik, a fejlesztési hatást bizony erősen túlkompenzálhatja az a feszültségözön, amelyet a beáramlás hoz magával.

A „d" – vagyis a legfejlettebb, legkevésbé „gyarmati" jellegű – transznacionális terjeszkedési modell hatása a Centrumon kívüli világra, a legudvariasabb szóhasználattal élve is: *„ambivalens"*. Figyelem: nem azért, mert a transznacionális cég „átkozott imperialista", hanem azért, mert 90%-ban a részvényeseinek, 10% erejéig a „mag"-ország kormányának felelősséggel tartozó menedzsment ilyen érdekhatások alatt tevékenykedik. Csak igen módjával, és legtöbbször csak „imázs-javító" szinten tehet meg olyan lépéseket, amelyekkel jelzi *(tényleg, csak jelzi!)* azt, hogy az ő szíve valójában aranyból van, de hát az üzlet, az üzlet. Vagyis valójában ő, a periférián kalandozó transznacionális vállalat nem *szubjektíve* „átkozott imperialista", hanem *objektíve* kénytelen az lenni, különben a konkurencia megeszi őt tízóraira. Ami persze nagy igazság – de a periferikus gazdaságon vajmi keveset segít.

Nyomokban tapasztalható egy következő („e") fázis is: Ennek három jellemzője van: 1. a stratégiai menedzsment és az eredeti kutatás is „szétfolyik" a Centrum-telephelyek között, 2. a másodlagos jelentőségű K+F egy részét kitelepítik az arra alkalmas félperiferikus világba, 3. a félig-meddig igényes végtermék-fázis egy része kitelepül a Harmadik Világ néhány, erre alkalmas pontjára – rendszerint közönséges (de precíz) betanított tevékenységet követelő szerelőüzemek formájában. A szakmai szóhasználat ebben az esetben beszél (ha pontos és disztingvált akar lenni) már *multinacionális vállalatról.*

Megjegyzem, nem biztos, hogy a különleges terminus technicus használata indokolt lenne. Nem az a perdöntő ui., hogy egyik ország-telephelyű vállalat bevonja-e a másik ország-telephelyű vállalatot a cég egésze stratégiájának kidolgozásába vagy megvitatásába, vagy hogy létesítenek-e (megspórolandó a brain-drain költségeit!) fejlesztő laboratóriumot a leányvállalatnál – hanem az, hogy hol foglal helyet az a nemzetgazdasági (vagy esetleg iker-gazdasági, netán regionális gazdasági) gyökérzet, amely az alapvető táplálékot kapja és amelynek az érdekei diktálják *végső soron* az egész, több nemzetgazdaságban elplántált organizmus mozgásának irányát, intenzitását, fő céljait és eszközeit. *Ilyen alaptalaj minden esetben kimutatható:* legfeljebb a Centrumon belüli „metasztázisok" rugalmasabb kompromisszumkészségre kényszerülnek a recipiens ország „alapszövetével", mint azok, amelyek fél- vagy mélyperiferikus ország gyenge, nem rezisztencia-képes sejtjei közé épültek be. A Suzuki-művek amerikai gyára (illetve az érdekeltségi körébe tartozó bármelyik amerikai gyár) fontosabb küldetést tölt be a Suzuki-birodalom egésze szempontjából, mint az Indiában vagy Magyarországon telepített gyáregység: decensebben képviseli tehát a Suzuki-érdekeket az amerikai „áttétel", mint az, amelyik a Suzukinak kiszolgáltatottabb körülmények között ütközik nemzeti érdekekkel.

De az amerikai Suzuki-érdekeltséget sem azért hozták létre, hogy valamilyen „szupranacionális" érdekcsomagot valósítson meg: mozgása mögött a japán tőke-csoport MITI által igen erősen motivált törekvései fedezhetők fel, vagyis létezik „alaptalaja". Ezt a közvetett, ám a döntések mélyében igen erősen motiváló tényezőt mindenekelőtt a *nagy gazdasági hatalmak* talajából kinőtt transznacionális vállalatok esetében látni tisztán – „mikroszkóp nélkül" –, de mélyebb firtatás felszínre képes hozni a kis, fejlett országok transznacionalizálódott óriásvállalatai esetében is (Philips, Nestlé, Wallenberg stb.). Azt hiszem, a transznacionalizálódott nagyvállalati kör csak nyomokban éri el az „e"-fázist, és az sem egyértelmű. A transznacionalizálódás *jellemző, uralkodó* fejlettségi foka a „d"-fázis.

Ez azonban ugyancsak nem „vegytiszta" képződmény. Ezek a hatalmasságok ui. nem mikroökonómiai tankönyvekből olvassák ki funkcióikat, hanem a szükségletek és lehetőségek együttes nyomása alatt alakítják ki. Egy és ugyanazon transznacionális cég a tér és idő függvényében az „a□e" fázisig bármelyik szerint viselkedhet: az egyik „metasztázisában" a „b"-fázis, a másikban a „c", a harmadikban a „d" programja alapján működik és *gyakorol hatást a befogadó gazdaságra.*

Ez a nyolcadik gondolat.

c) A TNC-k és Magyarország

Amennyiben igaz, hogy a transznacionális vállalatbirodalmak érdekeit és törekvéseit *lényegében* ugyanazok motiválják, mint a piacgazdaság oligopol szektorának bármely más ágenséét, beleértve ebbe akár a kormánypolitikákat, akár a regionális integrációk politikáját, akkor egy bizonyos irányban – az adott esetben Kelet-Közép-Európa, és nevezetesen Magyarország viszonylatában – előrejelezhető viselkedésük csak annyiban fog a tőkés *rendszer* egészének attitűdjétől eltérni, amennyiben a transznacionális vállalat ezen a rendszeren belül sajátos vonásokkal rendelkezik. Ezen sajátos vonások legfontosabbika valószínűleg nem a nemzetgazdasági érdekektől eltérő, azt negligáló döntési motiváció. Ha, mondjuk, az EU vagy az amerikai, japán gazdaságpolitika, vagy a német, francia, angol, holland stb. oligopol vállalati kör érdekeinek elemzése és viselkedésének figyelemmel kísérése azt mutatja, hogy számukra Kelet-Közép-Európa tizedrangú befektetési és harmadrangú áru-realizálási terület, vajmi kevés az esélye annak, hogy ennek ellenkezőjét várjuk akár a transznacionális szektor *egészétől,* akár az EU vagy USA vagy Japán-központú (gyökerű) transznacionálisoktól, akár a Novartis-tól vagy a General Electric-től. A fentebbiekben vázolt „a"–„e"-modellek vagy fázisok nem csak a vállalatok transznacionalizálódásának fokozatait és karaktereit írják le, hanem a nemzetközi munkamegosztását *általában* is. A transznacionális szektor mindenekelőtt abban a tekintetben sajátos, hogy *a)* igen tőkeerős, tehát megengedhet magának merészebb stratégiai tőketranszfer-akciókat is,

merészebbeket, mint egy átlag, nemzeti keretben megragadt nagyvállalat (vagy pláne: közép- és kisvállalat!); *b)* sokoldalú szervezet lévén kevésbé kötik akár ágazati, akár ország-korlátok, ezért igen gyorsan képes mozgatni a rendelkezésére álló tőkét egyik tevékenységi körből a másikba, egyik országból vagy világrészről a másikba. *Persze csak akkor, ha érdekei – jelesen: stratégiai érdekei* – ilyen mozgást racionálissá tesznek. A kérdés tehát nem úgy merül fel, hogyan fog hatni Magyarország gazdasági fejlődésére a transznacionális szektor jelenléte a magyar gazdaság szövedékében, hanem úgy, hogy *a)* „látható pont" lesz-e Magyarország a transznacionális vállalati nagyságrend számára – eltekintve attól, hogy itt *eladni* lehet –, és ha igen, akkor *b)* a fentebb vázolt viselkedési modellek („a"□„e") közül *általában* melyik lesz a karakterisztikus erre a szektorra, s végül *c)* ettől az általános karakterisztikától várható-e erős eltérés magyarországi *ágazatonként,* illetve a cég *származási („gyökér"-)országa* szerint.

Az első kérdésre viszonylag egyszerű választ adni: Magyarország nem esik ki eleve a transznacionális vállalatbirodalmak látószögéből: ezek ui. nem az ország nagyságát érzékelik, hanem a piacét. Ha Liechtensteinben kedvező termelési tényezőket és gazdaságpolitikai klímát találnak, s Liechtensteinben van akkor vásárlóerő, illetve onnan elérhető akkora piac, amekkora lehetővé tesz egy méretes termelőegység működtetését, akkor az adott cég odatelepszik, akár akkora üzemmel is, hogy annak egyik vége Ausztriába, a másik meg Svájcba lóg át. A transznacionális tőke, ha lehetőséget lát, ide fog telepedni: mégpedig olyan modell alapján, amilyen termelési és piaci feltételeket talál. Ha érzékei azt súgják, hogy Magyarország *tényleg* nem reményteljes terep – igaza van a két évszázados nyugat-európai tradíciónak –, akkor vagy elkerül bennünket, vagy az „a"-modell alapján kezel, tehát pl. perlitbányát vagy kukorica-termelőüzemet fog itt üzemeltetni, netán megveszi „bagóért" a néhai Lenin Kohászati Műveket és áttelepíti oda a Saar-vidékről vagy Hainaut-ból a durvalemez gyártását, vagy alapít egy csavaralátét-üzemet és innen fogja ellátni thaiföldi szerelőüzemeit csavaralátéttel, vagy itt fogja gyártani a fekete-fehér televíziós készülékeket, amelyeket a borneói dajákoknál lehet még három évig eladnia, s emellett ide hozza eladni a Brazíliában és Argentínában már eladhatatlanná vált gyenge középminőségű kozmetikai cikkeket – jó az még a magyar újgazdag-szépségeknek –, meg azokat a bangladesi üzemeiben előállított pólókat, amelyekkel reméli lekonkurálni a hazai kínai piacok árukínálatát (a keserű szájízű példák sorrendje követi az ábra „félperiféria" oszlopának „+"-jeleit!). De mindez nem biztos, hogy bekövetkezik: ha ui. a magyar termelési tényezők, a várható termelékenységhez képest drágának fognak találtatni, akkor a munkaalkalmakra és exportlehetőségekre éhes magyar gazdaság hiába fog mindezen befektetésekre ácsingózni: a beruházások Nyugat-Szamoában fognak foganatosíttatni, Magyarországon csak az eladandó árukkal járó kereskedelmi részlegek cégtáblái lesznek láthatók. Egy, a termelőerői épségére és fej-

lődésére jobban vigyázó Magyarország persze azt is megélheti, hogy ugyanez a transznacionális óriási szakmunkaigényes, életgörbéjének zenitje táján ledező fél- és végtermék termelését telepíti ide: mondjuk nem csak összeszereltet motorokat, hanem javarészt itt is gyártja, nem a mexikói VW-bogárhátú-üzem számára gyárttat itt motorokat, hanem a legújabb típusához is. No, persze csak akkor – ez refrénként vissza-visszatér –, ha a magyar szakmunkás, mérnök stb. társadalmi költsége alacsony a teljesítményéhez viszonyítva: pesties kifejezéssel élve, ha a magyar munkaerő a „kis pénz, nagy foci" elvét követi, azaz lelki rokona a távol-keleti munkaerőnek. Ha nem – akkor marad a csavaralátét-gyártás, akkor is, ha az üzemben dolgozók egytől egyig a műszaki tudományok kandidátusai. Ami feltételezi a totális létbizonytalanságot és a 0-hoz közeledő szociális ellátást: ilyen körülmények között ui. a kandidátusok is hajlandók bangladesi bérszinten, szorgalmasan dolgozni, mert az még mindig jobb, mint az éhenhalás.

Ezzel már tulajdonképpen át is lendültünk a második kérdéshez: mi várható, milyen motivációk vezérlik a transznacionális tőkét Magyarország felé? – Nos, az *optimista* változata a jövőképnek a *2.12. ábrán* illusztrált „d"-fázis. Ez az, amelyik nagyjából egybeesik a magyar általános fejlődési jövőkép elsőnek említett, azaz valamelyes, szegény felzárkózási hatást is lehetővé tevő változatával. Arra tehát számíthat a magyar , hogy a transznacionális tőke a hozzánk való behatoláskor valamennyire bekalkulálja stratégiájába azt, hogy itt tömegesen talál hozzáértő, kulturált munkaerőt. De nem fogja számításba venni azt, hogy ez a munkaerő *saját konstrukcióit* is képes megvalósítani. A transznacionális nagyipar *ebben a tekintetben* nem érzi magát ráutalva a magyar termelőapparátusra: *az eszünk nem érdekli őt, csak a kezünk.* Az is – hangsúlyozom – csak akkor, ha *olcsó.* Értelmes, ügyes, de drága munkaereje van neki a Centrumban is: és az már *bizonyított:* annak már goodwill-je van a vásárlónál, különösen a nagy értékű, bizalmi cikkek vásárlóinál, vagyis a beruházási piacon. Ha egy óriási óragyár idetelepül, biztos, hogy nem az olimpiai eredményjelző rendszereket fogja gyárttatni velünk, hanem a vekkerórát, amelyet fillérekért fog eladni Bolíviában. Holott a magyar ipar *képes* a kijelzőrendszerek építésére, gyártott is ilyeneket, exportált is, tehát még referenciája is van – ám a transznacionális cég a problémakört *nem erről az oldalról* közelíti meg: a világot a saját kemény magjának üzleti érdekeinek „kulcslyukából" látja, a külföldi érdekeltség ebben az aspektusban mindenképpen kisegítő („söprögető") jellegű, ha nincs éppolyan keményen beintegrálódva a nemzetközi oligopol üzleti hálóba, mint maga a „mag"-kapacitás. Rendszerint nincs: a magyar stadioneredményhirdető berendezés egy kvázi-szocialista fejlődő országba készült annak idején, kormányhitel segítségével lett eladva: ezt a transznacionális világ már „bundának" tartja, *ha nem ő él vele.* Persze ő is él az ilyen lehetőségekkel, de *az más.* – Vagyis az optimális variáns beköszönte sem azt jelenti, hogy a transznacionális tőke jelenléte a magyar iparban egyértelműen felfelé húzó ha-

tású lesz. Legfeljebb *valamelyes játékteret enged egy talpraesett gazdaságpolitikának arra, hogy a transznacionális tőke jelenlétét befogja egy fejlesztési koncepció – egy stratégia – szekerébe.*

A kevésbé optimista forgatókönyv az „a"–„c"-fázisok félperiféria-oszlopaival egyenlő: ebből kimarad az igényesebb fél- és végtermékek Magyarországra telepítése Ez – a „d"-változatban már lényegében a mélyperifériával szembeni viselkedést jelenti. Ebben az esetben a magyar gazdaságpolitika kevésbé számíthat arra a műszaki és üzleti multiplikátor-hatásra sem, amely megkönnyíthetné a nemzeti fejlesztési-külgazdasági stratégia megvalósítását. Ez a modell – akárhogyan is szépítjük – már egy „neokoloniális" típusú kapcsolatrendszer jegyeit viseli magán.

A harmadik lehetőség, hogy lényegében kiesik az ország a transznacionális vállalatok érdeklődési köréből – például a fejlődési mélyrepülés szűnni nem akaró folytatódása, vagy a földrajzi-politikai környezet „mocsárrá" vagy „tűztengerré" válása miatt.

Az első forgatókönyv – vagy annak érezhető jelei, tendenciája – akkor is bekövetkezhet, ha *általában* az európai Centrum figyelme igencsak gyengén fordul Magyarország felé. Vagyis a transznacionális tőke esetleg érzékenyebben fogja antennáival a magyarországi megtelepedésben rejlő távlati hasznokat, mint az állami gazdaságpolitikák, a nemzeti nagy-, közép- és kistőke, vagy akár az EU. A második és harmadik forgatókönyv egy Kelet-Közép-Európa általános leértékelődésével párhuzamosan következik be: itt a transznacionális tőke viselkedésében nem fogunk tapasztalni az általánostól való markáns eltérést.

Annak, hogy az első forgatókönyv kerüljön megvalósulásra, mintegy 35-40% esélyt adok: a valószínűség erősen tapad a fejlődés általános menetének „optimista" variánsához, de valószínűsége valamivel nagyobb, mert elképzelhető, hogy a transznacionális cégek aktivitása Magyarországon akkor sem vált át nagyobb mértékben az igénytelenebb vonalra, ha a gazdaság egészének fejlődése kicsúszik ebből a szerényen felzárkózó sávból és átmegy a középső forgatókönyv sávjának felső szegmensébe. A második variáns előtérbe kerülési esélye kb. ugyanekkora: 35-40%. Ez azt jelenti, hogy mintegy 20-30%-nyi esélye van annak is, hogy a transznacionális tőke lényegében „elfelejti", negligálja Kelet-Közép-Európát, vagy legalábbis annak a „nem-cseh" és „nem-szlovén" tájait. Ez akkor is bekövetkezhet, ha az ország a középső, önmagában 60%-os eséllyel becsült fejlődési pályát valósítja meg – nyilván a sáv alsó tartományában. Ez az európai peremvidék a transznacionális vállalatbirodalmaknak csak akkor fog beleesni látószögükbe, ha így-úgy prosperáló félperiferikus szintű gazdaságok maradnak: Harmadik Világbeli országként teljesen érdektelenek: erre a szerepkörre van olcsóbb – és a „mag"-országok kormányai által hevesebben támogatott – jelentkező is, mégpedig szép számmal: például Latin-Amerikában. Vagyis az,

hogy a transznacionális világ érdeklődése Magyarország iránt vészesen gyérülni fog, nem rémlátomás, hanem szükségszerű következménye a gyenge hazai gazdasági-politikai teljesítménynek.

A fentiekben vázolt „viselkedési jellegtől" felfelé – a magyar érdekekkel jobban egyező – érdekeket és törekvéseket elég gyéren fogunk tapasztalni: pl. azt, hogy az igényesebb gyártási folyamatokat tömegesen telepítenék Magyarországra, hogy saját K+F-folyamataikba bekapcsolnák – akárcsak besegítő minőségben is – a hazai tudományos-műszaki műhelyeket, jelentős fővállalkozásaiknak érdemi társaivá tennék magyarországi érdekeltségeiket és egyéb magyar üzleti partnereiket stb. stb. Ez az „e"-fázis sajátja, amely – előreláthatólag – nem fog a következő évtizedekben még eluralkodni, már csak azért sem, mert kifejlődéséhez és elterjedéséhez újabb „aranykornak" kellene beköszöntenie a nemzetközi piacokon – és erre, sajnos, a legkevesebb kilátás sincs.

Mégis, vannak bizonyos jelek arra nézve is, hogy itt-ott előtérbe kerülhet transznacionális vállalatok olyan viselkedése a magyar piacon, mintha Magyarország kvázi-Centrumország lenne. Ez nem az illető érdekcsoport jellegének mutációs elváltozása a Máltai Szeretetszolgálat irányába, nem is naivitásuk következménye. Azoknál a transznacionális cégeknél fogunk ilyen magatartással találkozni, amelyek piaci pozíciója sajátos „kolloid"-állapotban van. Vagyis a cég mögött elsőrendű műszaki háttér található, a tőkeereje ennél egy fokkal talán gyengébb, a nemzeti piac háttere kicsi és a nemzetközi oligopol-arénában még új, kevéssé bevezetett („nyeretlen") gladiátornak számít, vagy legalábbis tetemes versenyhátrányokkal küzd a nála sokkalta nagyobb, szakmabéli „cápákkal" szemben. Ennél fogva *érdeke* reményteljes, látensen magas fejlettségű partnereket mintegy „kinevelni" magának: *nem „másodrendű segédműhelyekre" van szüksége, hanem a „kemény mag" kiterjesztésére*.

Világos, hogy ilyen partnerek mindenekelőtt nem a nagyhatalmak köreiből („táptalajáról") fognak jelentkezni – noha ez sem kizárt: A '80-as évek elején a Johnson és Johnson felajánlott egy ilyen típusú joint venture-konstrukciót a Chinoinnak. Mindenesetre inkább az erősen transznacionalizálódott kis, fejlett országok érdekcsoportjai a kedvezőbb médiumok az ilyen szerepekre: aki figyelemmel kísérte pl. a Wallenberg-csoport ajánlkozásait az elmúlt években (a Gripen-vadászgép vásárlással egybekötött, igen gáláns kooperációs és tőkebefektetési javaslatról van mindenekelőtt szó!), az hasznos esettanulmány birtokába jut.

Aláhúzom, hogy az ilyen törekvések sem altruista eszmékből táplálkoznak, hanem kemény üzleti megfontolásokból: ha tehát a hazai gazdasági helyzet a harmadiknak aposztrofált (katasztrófa-)variáns felé mozdul el, ilyen ajánlkozásokra nem számíthatunk. Ha a gazdaságpolitika – rövid távú gazdasági vagy politikai „dörzsölődési" megfontolásokból szükségtelen és értelmetlen vesszőfutásnak teszi ki az ilyen típusú ajánlkozót és sorban fogadja el a „d"- vagy

„c”-fázisú behatolási kísérleteket az „e”-típusúak rovására, a magasabb minőségű megtelepedésre hajlandó partnerek *elijednek, elszoknak* Magyarországtól: valószínűleg egy 3–400 km-es körzetben talál helyettünk partnert.

Az ilyen típusú behatolási kísérletek esélye a transznacionális vállalatok összes ajánlataihoz képest mintegy 10–15% lehet. Vagyis nem „jellemző” – *noha a magyar gazdaság fejlődésének az „optimistább” irányba való kanyarodása szempontjából bizonyos pontokon döntő jelentőségűvé válhat.*

3. RÉSZ
AZ ORSZÁG NEMZETKÖZI ILLESZKEDÉSI FELTÉTELEI

3.1. SZERKEZETI MOZGÁSOK A MAGYAR GAZDASÁGBAN 1970 ÉS 1998 KÖZÖTT

a) A vizsgálódás metodikai problémái: az analízis elkerülhetetlen korlátai

Minthogy az adatfeldolgozási lehetőségek rendkívül korlátozottak, mindenekelőtt ki kellett választanom a 28 évből néhányat, amelynek adatai valamilyen módon tükrözhetnek egy-egy korszakváltást.

A választás négy évre esett:

– az 1970-es évre: amely az 1968-as mechanizmusreform első hatásait mutatta, a nemzetközi környezetben pedig a konjunktúra tetőfokát reprezentálta;
– az 1985-ös évre: amelyben kulminálták az olajválsággal kapcsolatos világgazdasági változásoknak a magyar gazdaságra gyakorolt negatív hatásai;
– az 1993-as évre: amelyben a magyar gazdaság a rendszerváltással összefüggő fejlődési mélyponton volt;
– az 1998-as évre: amely egyfelől az újjárendeződött gazdasági szerkezet első érzékelhető időpontja, másfelől ez a legfrissebb publikált ÁKM.*

Egymás mellé téve e mérlegeket, a következő nehézségek merültek fel. A négy mérleg négyféle gazdaságpolitikai filozófia figyelembevételével született meg, ennélfogva metodikailag igen jelentősen eltérnek egymástól. Ez a metodikai eltérés a mérlegek minden részletét áthatja: a négy mérleget eleve összeilleszthetetlenné teszi akkor, ha az összeillesztéskor a számszaki, rendkívül pontos illeszkedést állítjuk a követelményrendszer középpontjába. Ezek az eltérések még a kevésbé pontos illeszkedés követelményének sem felelnének meg.

Szintén nehezítő tényező a mérlegek számadatainak árszintalapja. Az 1970-es mérleg az 1968-as árakon van kifejezve, az 1985-ös az 1981-es árszinten, az 1993-as és 1998-as pedig folyó árakon, ami, figyelembe véve az inflációt, messzebb viszi a két, időben közeli mérleget egymástól, mint amennyire az 1985-ös mérleg az 1970-estől esik.

Legkevesebb gondot az ágazati bontásban meglevő különbségek okoztak: itt egy elgondolkoztató probléma merült fel: az 1970-es mérleg ugyanis nem szervezeti elhatárolásban állt a rendelkezésemre, mint a többiek, hanem tevékenység szerint, ezért úgy döntöttem, hogy ez az inkompatibilitás még elviselhető annak a tudatában, hogy 1970-ben a vállalatok profilidegen tevékenységei még nem terjedtek el annyira, hogy a tisztánlátást érdemben zavarnák. Az egyéb bontáseltérések, bizonyos összevonásokkal, lényegében áthidalhatók voltak. Az első három mérleg megközelítőleg azonos szektorszámú: az 1970-es 25 szektoros, az 1985-ös 23 szektoros, az 1993-as 21 egységre bontja a belső négyzetet. Az 1998-as mérleg részletezettebb: 57 szektort foglal magában, ám a többlet főként a szolgáltatási ágazatok nagyobb részletezettségéből adódik, illetve a legnagyobb aggregátumok (könnyűipar, gépipar, vegyipar) mélyebb bontásából, amit összevonásokkal korrigálni lehetett.

* 2001

Mivel mind a négy mérleghez importmátrix is állt a rendelkezésemre, így az import- és importanyag-felhasználás szerkezete kimunkálásának, illetve a kettő egymástól való elkülönítésének nem volt akadálya.

Mindezeket a korlátokat figyelembe véve az elemzés körét csak igen óvatosan tudtam megrajzolni. Dinamikákat egyenesben nem volt lehetséges felrajzolnom: ez, az említett korlátokból egyértelmű. Óvakodnom kellett a mély bontások egymás mellé tételétől: minél kevésbé aggregált a vizsgált jelenség, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az egymás mellé tett adatok inkompatibilitása akadályozza az összehasonlíthatóságot. Le kellett mondanom az érzékenységi vizsgálatokról (arról, hogy megvizsgáljam, a termelési teljesítmény elemi elmozdulása mekkora elmozdulást tételez fel az import területén, valamint mekkora elmozdulást eredményez az exportban), ezeket az inflációs ármozgások, illetve az árbázisváltozások éppúgy összezavarták volna, mint a dinamikus indexek képzését. Ami tehát maradt, az a szerkezeti megoszlások vizsgálata: egy szerkezet csak a mindenkori értékelési viszonyok függvényében értelmezhető: megoszlási viszonyszámaim ennek a követelménynek megfeleltek.

Számításaim nem terjedtek ki a mérlegek teljes egészére, hanem csak a külgazdasági kapcsolatok szempontjából kulcsfontosságú ágazatokra: vagyis a mezőgazdaságra, a bányászatra, az élelmiszeriparra (benne a dohányiparral), a könnyűiparra (amelybe belefoglaltam az egyéb ipart is), a vegyiparra (amelyet három ágazat összevonásából képeztem: a szénszármazékok feldolgozásából, a szűkebb értelemben vett vegyiparból, valamint a gumi- és műanyagiparból), a kohászatra, a szélesebb értelemben vett gépiparra (benne a fémtömegcikkek, a gépi berendezések, az erősáramú berendezések és készülékek, a mikroelektronika, a híradástechnika, a műszeripar, a közúti és vasúti, valamint a vízi járművek gyártásával). Az utolsó, számításba vett szektorom a villamos energia (és tartozékai: hő-, gőz-, melegvíz-szolgáltatás). A szűkebb értelemben vett termelő szférából nem vettem figyelembe az erdő- és halgazdaságot, az építőanyag-ipart, az építő tevékenységet és az összes szolgáltatást. Ennek két oka van: egyfelől a mérlegek tanulmányozása során a szolgáltatások és az építkezések árfekvéseiben fedeztem fel a legnagyobb bizonytalanságokat, ezért féltem a felsorolt ipari-mezőgazdasági ágazatok közé keverni őket, mert arra számítottam, hogy növelni fogják az egész rendszer bizonytalanságát. Másfelől pedig azért, mert engem az elemzés során elsősorban a magyar termelőapparátus export- és importösszefüggései érdekeltek, a kimaradt ágaknak ebben alárendelt jelentőségük van.

Az általam kiemelt tevékenységeknek a mindenkori teljes körű számbavételhez viszonyított aránya a következő: 1970-ben 51,1, 985-ben 53,9, 1993-ban 32,1, 1998-ban 29,8 százalék.

Ez a számbavételi filozófiának a rendszerváltás után bekövetkezett gyökeres megváltozásáról tanúskodik. Megjegyzem, hogy a közvetlenül termelő (szállítás, távközlés) és az emberi tőke újratermelését biztosító (oktatás, egészségügy, kultúra, szociális szféra) szolgáltatásokon túli ágazatokat (amelyek valamilyen módon az üzleti élet és a társadalom koordinációját hivatottak elvégezni) a rendszerváltozás előtt kidolgozott ÁKM-ekben is számításba vették némi hozzájárulással a GDP-hez, az 1993-as, de főképpen az 1998-as mérlegekben azonban volumenük megnőtt. Ugyanez a felértékelődés figyelhető meg a kereskedelmi tevékenységek esetében is, ami részben a kereskedelmi lánc meghosszabbodásával, részben az igen nagyra duzzadt árrésekkel függ össze. Az ingatlanforgalmazás által létrehozott hozzáadott érték volumene például tetemesen meghaladja a legtöbb iparágét. Az adatok valósághűsége megkérdőjelezhető a konjunkturális és monopolista eredetű növekedés és csökkenés miatt. Ezt értem bizonytalansági tényező alatt.

Az elemzést öt adatra alapoztam.

A *hozzáadott értékre,* nemzetgazdasági szinten a GDP-re, amely – legalábbis elvileg – megközelíti a halmozatlan bruttó kibocsátást, ezért alkalmas az ugyancsak halmozatlan bruttó termék természetű külkereskedelmi forgalommal való szembeállításra. Mivel 1970-ben és 1985-ben a magyar statisztika még az anyagi ágakban létrehozott nettó termék (nemzeti jövedelem) alapján állt, a hozzáadott értéket úgy képeztem, hogy ehhez az adathoz hozzászámítottam az állóeszközök értékcsökkenését is. Hogy az említett bizonytalanságok torzítási kockázatát mérsékeljem, a vizsgálódáskor a szerkezeti megoszlások bázisává egy kiemelt ágak kategóriát iktattam be: ez a külkereskedelem szempontjából nagy horderejű ágazatok adatainak összegét jelenti. A számítások során azt tapasztaltam, hogy a hozzáadott érték, amely nemzetgazdasági szinten igen híven képes tükrözni a nemzeti munkateljesítmény nagyságát, ágazati szinten már „szennyeződik" az ágazatok árszintjeiben meglevő „ollóhatásokkal": ez azután a segítségükkel képzett fajlagosokban néha értelmezhetetlen torzulásokat okoz (egy kilogramm alma, meg egy liter joghurt, az hány amper?). Az alaptáblában 160 adat közül 17-et találtam teljesen értelmezhetetlennek, ami alig 11 százalék, ez – durva becslésekről lévén csak szó – tolerálható. Természetesen, ezek értelmezhetetlensége is magyarázható: arról van szó, hogy az ágazati szintű GDP – vagyis a hozzáadott érték – nehezebben összemérhető az exportvolumennel, mint a nemzetgazdasági szintű GDP: a kivitelkor az előző termelő fázisok munkateljesítménye is elhagyja az országot. A 100 százaléknál nagyobb ágazati exportnyitottságok (lásd a *2. tábláza*tot) ezért azt fejezik ki, hogy az adott ágazat nemcsak a saját munkateljesítményét vitte a határon túlra, hanem a neki bedolgozókét is. Ez csak akkor zavarja a tisztánlátást, ha nem vesszük figyelembe. Kiküszöbölhető volna, ha az exportadatokat az ágazat teljes termelési teljesítményével vetnénk össze: ám ekkor az ágazati és a nemzetgazdasági nyitottság elveszítené kompatibilitását, ami pedig a legnagyobb előnye az ÁKM-adatok alkalmazásának. A probléma ellenére mégis alkalmazom a számítást, mivel ezúttal az ágazati nyitottságok mértéke kevésbé érdekelt, mint e mértéknek növekedése vagy mérséklődése.

Az *importra* (Im) és az *exportra* (Ex), amelynek adatai egyedül az ÁKM rendszerében kompatíbilisek az értékek létrejöttének adataival, s így alkalmasak a külkereskedelem-intenzitási mutatók (export- és importnyitottság) képzésére. E számításokat el is végeztem, de önmagában a két külforgalmi adatsor szerkezeti mutatóinak, valamint a GDP-mutatók szerkezeti megoszlásainak egymás mellé tétele is tanulságos volt.

Az összes (azaz belföldi és import eredetű) *termelői jellegű felhasználásra* (Tfh), vagyis a belső négyzet oszlopösszegére, amely az adott ágazat „anyagfaló" mivoltának mértékére mutat rá: emellett tanulságos az anyagfelhasználás nemzetgazdasági szerkezetének a hozzáadottérték- és külkereskedelem-szerkezetek mellé állítása.

Végül az *import eredetű termelő felhasználásra* (ITfh). Ez egy olyannyira importra utalt és gyenge exportpozíciójú gazdaságban, mint a magyar is, minden összehasonlításban tanulságos gondolatokat sugall.

b) A közvetlen termelő szféra szerkezetének alakulása

A GDP-szerkezet alakulásában az 1985 és 1993 közötti évek hozták az első változásokat. Az ezt megelőző másfél évtized alatt a legszembetűnőbb a mezőgazdaság termelőképességének erőteljes növekedése, amit biztosan nem az árszerkezet megváltozása idézett elő (nem úgy, mint a bányászatét).

Ez az előretörés elsősorban a könnyűipari ágak súlyarányának rovására következett be. 1985 és 1993 között minden termelőtevékenység súlyaránya zuhant, ugyanez mutatható ki a gépipar esetében. Az általuk hagyott űrt az élelmiszeripar, könnyűipar, vegyipar és villamosenergia-termelés tölti ki; más forrásokból tudjuk, hogy egy

3.1. TÁBLÁZAT. *Kiemelt ágak összesen (a nemzetgazdaság összesen százalékában)*

ÉV	GDP	IM	EX	TFH*	ITFH**
1970	51,5	91,7	93,8	75,3	81,7
1985	53,9	91,6	88,1	58,8	77,1
1993	32,1	82,0	70,2	50,6	65,3
1998	29,8	85,6	76,9	60,6	84,0

FORRÁS: Itt és a továbbiakban saját számítások az 1970., 1985., 1993. évi és az 1998. évi ÁKM adataiból.

általános visszaesésen belül. A legdrámaibb a mezőgazdaság arányának csökkenése, amely mögött – ismét csak az ezen időben végbement események ismeretében – érzékelhetjük a fokozatosan világhírűvé váló magyar agrárium összeomlását. A gépipar összezsugorodásának legfőbb oka a KGST-piac kiesése. Hogy a vegyipar szerkezeti súlyának megduplázódásában mekkora szerepe volt az árviszonyok változásának, valamint az ágazat átlagosnál lassabb sorvadásának, azt az ÁKM adataiból nem lehet megtudni. Az élelmiszeripar és könnyűipar relatív térnyerése (és valószínűleg a kohászaté is) annak köszönhető, hogy ezek az ágak tudták leghamarabb növelni nyugati kivitelüket. A villamosenergia-termelés súlyának négyszeres növekedését két tényező okozhatja: egyrészt az, hogy alig vesz részt az exportban, másrészt pedig az, hogy belpiacában a lakossági és kommunális fogyasztás igen nagy mértékű, mindez lehetővé tette termelési volumenének viszonylagos stabilitását.

Amikor 1985 és 1993 között megtört az 1970–1985-ös fejlődési-átrendeződési folyamat (amely alapjában a belpiaci visszaesés ellensúlyozására és a KGST-piac kialakult keresletére-kínálatára alapozódott), akkor a változás elsősorban a mezőgazdaság és a gépipar jelentőségének rovására ment végbe: hozzáteszem, két olyan ágazatról van szó, amelynek művelésére Magyarországon kedvező természeti és humánfeltételek vannak (komparatív előnyt szerző területek), szerkezeti visszaszorulásuk tehát sorvadásnak tekinthető.

Az 1993–1998 közötti öt évben a mezőgazdaság háttérbe szorulása lelassul, ám melléje sorol az élelmiszeriparé. A bányászat csaknem minimális méretűvé zsugorodik vissza. Drámaian elsorvad a könnyűipar. A vegyiparnak az előző időszakban kivívott előkelő helye mintha stabilizálódnék. A kohászat veszít jelentőségéből. Ezzel szemben hatalmasat ugrik a szerkezetben a gépipar aránya. Ez az előretörés feltűnő (öt év alatt csaknem 2,2-szeres), megnő súlyaránya mind az exportban, mind az importban, kiváltképp az anyagimportban, miközben belföldi eredetű anyagfelhasználásának növekedése ezek mögött elmarad.

* Tfh = termelőfelhasználás
** ITfh = import eredetű Tfh

Az importszerkezet 1970–1985 között mindenekelőtt a bányászati eredetű termékek valamint a vegyipari termékek javára tolódott el. Az előbbinél egyértelműen az olajárrobbanás játszott közre, a másiknál ezzel párhuzamosan az importvolumen és -választék növekedése is szerepet játszott (párhuzamosan a kényszerűséggé vált dollár–rubel konverzió erősödésével). A gépipari import aránya lényegében változatlan. E mögött egyrészt ugyancsak a dollár–rubel konverzió növekvő alkatrész- és finomanyagimport-igénye bújik meg, amit azonban ellensúlyozott a beruházási célú gépek importjának visszafogása (a mozgás nem lehetett túl nagy: a termelő felhasználási célú gépipari gépbehozatal aránya csak enyhén emelkedett).

1985–1993 között az egyetlen tetemes mozgás a gépimport súlyának csaknem 12 százalékpontos növekedése: a gépipari termelési teljesítmény esése tehát nemcsak a KGST-piac összeomlása miatt következett be, hanem azért is, mert az összezsugorodott belső piacra nagy erővel tört be az import, a végtermékek területén legalábbis. Mert az importált alkatrész-, részegység-felhasználás területén még nem következik be az áttörés.

Az 1993–1998 közötti néhány év nagy változást okoz az importszerkezetben: a bányászati jellegű termékek súlya összezsugorodik, némileg csökken a vegyi cikkeké is. Viszont tovább folytatódik a gépimport előretörése: az általunk befogott termékek behozatalának immár több mint a fele gépipari termék, mégpedig nagyrészt intermedier jellegű cikk. E termékek szerkezetében a gépipari eredetűek súlya az alig több, mint 25 százalékról csaknem 60 százalékra emelkedett, miközben az összes többi ágazat intermediertermék-behozatala (a vegyipar kivételével) alacsonyabb szinten van, mint 1970-ben, amikor állítólag a magyar gazdaságot még „autark tendenciák" jellemezték.

Az export szerkezetének változásai 1970 és 1985 között az élelmiszeripar meglehetősen nagy súlyának stabilitását mutatják, valamint egy elég erőteljes helycserét a könnyűipar rovására és a vegyipar javára. A kohászat kivitelen belüli súlya is csökken. 1985 és 1993 között az élelmiszeripari termékek kivitelének súlya jelentősen megnő, ehhez hasonló növekedést mutat a vegyitermékexport. A kohászat exporton belüli súlya a kétszeresére nő. A korszak vesztese viszont a gépipar, amelynek az exporton belüli aránya majdnem négytizedről alig több, mint egynegyedére zuhan vissza. Szemmel látható a KGST-piac összeomlásának összes következménye és az újrarendeződés első időszakának szerkezeti degradációs hatása. Ez az 1993–1998-as periódusban mintha visszájára fordulna: az agrár jellegű export aránya visszaszorul, a könnyűiparé alacsony szinten stabilizálódik, mérséklődik a vegyipar súlya (ez egyáltalán nem biztos, hogy pozitív fejlemény), a gépipar azonban újjászületik.

Exportszerkezet-vizsgálataink tehát azt mutatják, hogy a KGST-orientált kiviteli szerkezet először összeomlik, azután, valamilyen formában megkezdődik egy újrarendeződés, amelyben a klasszikus (második világháború előtti) szerkezeti prioritások (élelem) erősen háttérbe szorulnak, de veszítenek a jelentőségükből

az enyhülés éveiben újjáéledő kelet-nyugati kereskedelem pregnáns szerkezeti elemei is (kohászat, nehézvegyipar, könnyűipari bérmunka) és viharos gyorsasággal nyomul előre a gépipar mint determináns exportágazat.

Az export- és importszerkezet átalakulásait, s az ezeket követő nettó forgalmi helyzet alakulását ábrán illusztrálom.

Láthatjuk, hogy a mezőgazdaság, valamint az élelmiszeripar az az egyetlen terület, ahol sohasem jelentkezik importtöbblet. Ez kifejezi egyetlen kedvező természeti adottságunk fontos szerepét külgazdasági kapcsolatrendszerünkben, egyben figyelmeztet e kapcsolatrendszer végzetes sérülékenységére is: az agrárium ugyanis – a XX. század 1930-as évei óta megszakítás nélkül – súlyos árolló nyomása alatt áll, a piacokon pedig folyamatos a túlkínálat a fizetőképes kereslethez képest. Ezt a világgazdasági hátrányt a magyar agrárium – amennyiben szükség mutatkozik e nettó exportőri helyzet fenntartására – csak úgy tudja ellensúlyozni (vagy legalábbis elviselhető mértékűre enyhíteni), ha költségszintjét erősen lecsökkenti. Az 1970-es évek agrárfejlődése ebben az irányban hatott. A rendszerváltozás utáni agrárpolitika egy emberöltőre lehetetlenné tette e tendencia folytatódását. Ezért nem csodálkozhatunk azon, ha az agrárexport szerepe a magyar külgazdasági kapcsolatrendszeren belül vészesen zsugorodik.

Az ágazaton belüli exportszerkezet – amint más forrásokból ismerjük – jelentősen változott: a nagy volumenű KGST-szállítások összezsugorodtak, a már 1985 táján is jelentős nyugati bérmunka-konstrukciók pedig megsokszorozódtak. Amíg a könnyűipar egészének mérséklődése az exportszerkezet egészén belül egy, a magyar gazdaság adottságai szempontjából kedvező változás indikátora – a késztermékek exportjának visszaszorulása az igénytelen bérmunkák javára ezt a kedvező képet hajlamos elhomályosítani – és csak a mértékektől függ, mennyiben csap át a helyzet visszafejlődésbe.

A vegyipar – a bányászathoz hasonlóan, ám jóval nagyobb mértékben – makacsul importtöbbletű (devizaköltő) ágazat, noha exportjának volumene rendszeresen gyorsabban nő (1970–1985) importjánál. A rendszerváltozás – az importarány csökkenésével – zárja az ollót, s ez csak kisebb mértékben tud 1998-ig újranyílni – a vegyipar külkereskedelmi szerepének némi mérséklődése mellett. Tulajdonképpen hasonló tendenciát mutat a kohászat is azzal a nagy különbséggel, hogy importtöbblete mindig minimális volt, vagyis a magyar kohászat – viszonylag durvább termékek kivitelével – mindig ki tudta termelni azt a devizát, ami az igényesebb kohászati termékek behozatalához szükségeltetett. Az általános degradáció éveiben a kohászat mentőöv szerepét játszotta: exporttöbbletével részben ki tudta termelni azt a devizát, amely a hirtelen (átgondolatlanul) liberalizált magyar piac külföldi árukkal való elárasztását hivatott volt finanszírozni.

Végül a vegyipar, amelynek devizakitermelői és devizaelköltői szerepe már az 1970–1985-ös években is hatalmas volt, ezen időszakban kelet felé főként

végső felhasználásra szánt termékeket exportált és ilyeneket is importált. Nyugat felé igen keveset exportált és főként intermedier termékeket importált. A rendszerváltást követő első években a keleti export csaknem minimálisra zsugorodott, a nyugati export még nem gyökeresedett meg; az importban pedig egyaránt osztozott a végfogyasztásra szánt termékek csoportja (autók, háztartási gépek és készülékek, informatika stb.), valamint az intermediertermék-szektor. Mindez előrevetítette azt, hogy a magyar gépipart vagy egy, a nyugati piacba való újszerű beilleszkedés menti meg, vagy megszűnik – ami nagy kár lett volna, mivel az ország adottságai a gépgyártási ágak legtöbbjében kedvezők. Az 1998-ig eltelt öt év alatt ez az új beilleszkedés viharos gyorsasággal kezdődött meg.

Ezen átalakulás jellegét az ÁKM-ek segítségével többféleképpen lehet megközelíteni, az összefüggések itt is csak jelzésszerű értékkel bírnak.

c) A struktúraváltások tendenciájának néhány fontos vonása

Amennyire a mérlegek lehetőséget adnak rá, megpróbálok betekinteni a ráfordítások és kibocsátások fő áramlásai irányaiba.

Az első keresztmetszet a külkereskedelem és az anyagfelhasználások hozzáadott értékének viszonyított nagyságát vizsgálja.

Érdemes figyelmesen végignézni a fajlagos mutatókat. A nemzetgazdaság egészének import-, export- és anyagfelhasználási intenzitásai csaknem párhuzamosan emelkednek a 28 év alatt, többé-kevésbé a kétszeresükre, ami az exportmutatónál valószínűleg kisebb a volumen-dinamikánál (a nagyarányú csereárány-veszteségek miatt), az import és az anyagjellegű import esetében pedig feltehetően nagyobb annál. Megközelítőleg mind a négy mutató a kétszeresére nő a 28 év alatt. 1985 és 1993 között mutatkozik némi törés mindkét külkereskedelmi mutatónál (az exportintenzitás esetében nagyobb mértékben), a gazdaság fajlagos anyagimportjának az anyagfelhasználáshoz viszonyított szintje is tartja magát. De ezek csekélyebb változások, szemben az 1993–1998 közötti megugrásokkal. Vagyis a gazdaság az 1990-es évtized második felében kezdi megváltoztatni a XX. század második felében kialakult szerkezetét.

Ugyanez a folyamat a vizsgálatban kiemelt, közvetlenül termelőágazatok adataiból markánsabban olvasható ki. A közvetlenül termelő szféra fajlagos anyagigénye – s ezzel a fajlagos importanyagigénye is – 1,4-szeresére, míg import- és exportintenzitása 2,8–2,9-szeresére nőtt. A változásoknak majdnem kétharmada az utolsó ötéves periódusban játszódott le.

Csak a részletes elemzés mutatja meg a valódi változásokat, nézzük sorra. A mezőgazdaság a hősies helytállás példája. Közismert leromlásának körülményei között is tudta növelni fajlagos exportját, miközben fajlagos importja alig nőtt, importanyag-felhasználása pedig relatíve szinten maradt. Az élelmiszeripar exportteljesítménye ingadozik, mérséklődő importanyag-felhasználási intenzitás mellett. Anyagigényessége egyértelműen nő.

3.2. TÁBLÁZAT. *Az ágazatok néhány fajlagosa*

ÁGAZAT	ÉV	AZ IMPORT	AZ EXPORT	A TELJES TERMELŐFELHASZNÁLÁS
		ARÁNYA A HOZZÁADOTT ÉRTÉKHEZ		
Nemzetgazdaság összesen	1970	34,4	30,5	128,4
	1985	44,7	51,0	181,1
	1993	40,7	31,0	123,2
	1998	62,9	60,5	132,6
Kiemelt ágak összesen	1970	61,1	55,5	187,6
	1985	75,9	83,3	197,6
	1993	104,1	68,0	194,7
	1998	181,1	154,5	270,1
A kiemelt ágakból:				
Mezőgazdaság	1970	12,3	19,3	49,9
	1985	5,0	26,5	186,4
	1993	11,7	33,3	181,2
	1998	15,1	35,9	160,8
Bányászat	1970	67,0	10,4	177,4
	1985	96,0	6,1	122,9
	1993	559,2	12,4	140,3
	1998	695,8	2,2	73,6
Élelmiszeripar	1970	84,8	123,8	241,0
	1985	86,2	245,2	249,5
	1993	33,7	87,4	306,8
	1998	55,2	122,5	383,1
Könnyűipar	1970	44,3	57,4	151,2
	1985	75,7	69,4	181,6
	1993	75,7	58,3	159,9
	1998	407,5	328,5	951,7
Vegyipar	1970	122,2	64,3	308,7
	1985	173,8	149,5	349,7
	1993	107,8	78,2	164,6
	1998	170,2	109,5	175,6
Kohászat	1970	124,2	103,2	383,2
	1985	238,9	231,6	696,8
	1993	128,8	153,1	280,3
	1998	437,4	298,8	500,0
Gépipar	1970	97,5	87,7	157,4
	1985	122,1	149,1	102,6
	1993	33,8	122,2	152,9
	1998	305,9	285,6	274,8

A könnyűipar 1998-as fajlagosai az előzőkhöz képest olyan mértékű változásokat mutatnak, amelyek közgazdaságilag értelmezhetetlenek.

A vegyipar mozgásai mintha tükörképei lennének az élelmiszeriparéinak: import- és anyagimport-intenzitása nő, anyagfelhasználási mutatói elég változatos mozgásokat mutatnak, és mindez hullámzó exportintenzitásban összegződik. Ha hinni lehet az ÁKM adatainak (vagy legalábbis a belőlük képzett megoszlási viszonyszámoknak), akkor a vegyipar a magyar gazdaság igen dinamikus, de gyenge egyensúlyú szegmensének fogható fel. Végül a gépipar a magyar gazdaságnak az agráriummal együtti vezető ágazata. A 28 év alatti változások fő iránya egyértelmű: minden fajlagosa erőteljesen nő, kivéve az anyaghányadot, amely tendenciájában ugyancsak növekedést mutat, de erős hullámzással.

A második keresztmetszet az import jellegével foglalkozik. Ezt csak a gépipar esetében érdemes tüzetesen vizsgálni, a többi ágazatnál elég egyértelmű az import iránya: vagy a végső fogyasztás, vagy a termelő felhasználás dominál. A vegyipar esetében a kettő egymás között megoszlik. Egyedül a gépipar az, ahol erőteljesen jelen van a beruházási rendeltetés, és az ágazat honi jellegét erősen jelzi az import megoszlása a három rendeltetés között.

A *3.3. táblázat*ban közlöm a milliárd forintban kifejezett értékeket, az elemzést azonban itt is csak a százalékban kifejezett fajlagosak alapján lehet elvégezni. Az 1970., 1985. és 1993. évekre vonatkozóan – a mérlegek természetéből adódóan – csak a gépipar egészére nézve tudtam adathoz jutni. 1998-ra vonatkozóan a mérleg nyolc ágazatra bontja a gépipart. Ezek közül a fémtömegcikkipart, a gépi berendezések gyártását, a villamosgép- és -berendezés-gyártást, va-

3.3. TÁBLÁZAT. *A gépipari eredetű termékek importja*

ÉV	TERMELŐI FELHASZNÁLÁS CÉLÚ IMPORT	VÉGSŐ FOGYASZTÁSI CÉLÚ IMPORT	FELHALMOZÁSI CÉLÚ IMPORT	IMPORT ÖSSZESEN
Milliárd forint				
1970	11,8	6,8	16,5	35,1
1985	66,1	11,7	27,7	105,5
1993	216,2	99,2	148,5	463,9
1998	1679,9	247,6	630,6	2558,1
Megoszlás (százalék)				
1970	33,6	19,4	47,0	100,0
1985	62,6	11,1	26,3	100,0
1993	46,6	21,4	32,0	100,0
1998	65,7	9,7	24,6	100,0

3.4. TÁBLÁZAT. *A gépipari eredetű termékek 1998. évi importjának megoszlása*

ÁGAZAT	TERMELŐ FELHASZNÁLÁS CÉLÚ IMPORT	VÉGSŐ FOGYASZTÁSI CÉLÚ IMPORT	FELHALMOZÁSI CÉLÚ IMPORT	IMPORT ÖSSZESEN
Milliárd forint				
Hagyományos gépipar	518,1	61,0	296,5	875,6
Dinamikusan fejlődő terület	625,9	51,3	173,6	850,8
Gépkocsiipar	396,4	122,5	141,5	660,4
Megoszlás (százalék)				
Hagyományos gépipar	59,2	7,0	33,8	100,0
Dinamikusan fejlődő terület	73,6	6,0	20,4	100,0
Gépkocsiipar	60,1	18,5	21,4	100,0

lamint a vasúti gépipart hagyományos gépipar címen foglaltam össze. Az informatikát, a számítástechnikát, a híradástechnikát és a műszeripart dinamikus területként vontam egy adatba, az autóipart pedig külön tárgyalom. (Lásd a *3.4. tábláza*tot.) Az összevonások célja kizárólag az áttekinthetőség növelése volt.

A tendencia elég egyértelmű. Az anyagfelhasználássá váló import behozatalon belüli súlya hullámzik: 1970-ben még alacsony, 1985-ben (részben a dollár–rubel konverzió hatására) erősen megugrik, azután, a gépipar összeomlásával majdnem az 1970-es szintre esik vissza, majd 1998-ra ismét megnő, lényegében az 1985-ös színvonalra. A végső fogyasztási rendeltetésű import 1970-ben ugyanolyan magas szintű, mint 1993-ban, a nagy liberalizálás után. Ezzel szemben 1998-ban lényegében az erős importrestrikciós évekkel azonos szintű. A felhalmozási célú gépimport (nagy része beruházás) a restrikciós évek színvonalát reprodukálja 1998-ban, ami arra utal, hogy az intermedier és fogyasztói piacra érkező gépimport volumennövekedésével a beruházási jellegű gépimport nem tudott lépést tartani (az adatokból nem tűnik ki, hogy a vámszabadterületre érkező gépek volumenét tartalmazza-e vagy sem).

Ez a nézőpont teljesen egyértelműen a bedolgozói jellegű gépipar szerkezeten belüli eluralkodásának tendenciáját sugallja Ez, az adatok tanúsága szerint nagyobbrészt import alkatrészekre épülő hazai szerelőmunkát takar és csak kisebb részben tükrözhet hazai fejlesztésű (hosszú vertikumban gyártott) konstrukciós feljavítást importált alkatrészekkel és részegységekkel. Sajnos az export oldaláról nem lehet ezt a folyamatot tetten érni: az ÁKM-adatrendszer sajátossága, hogy

3.5. TÁBLÁZAT. *A gép- és vegyipar ágazaton belüli kapcsolatai*

ÉV	GÉPIPAR				VEGYIPAR					
	MILLIÁRD FORINT		FAJLAGOSOK		MILLIÁRD FORINT		FAJLAGOSOK			
	IG/GTfh	G/GTfh	GTfh	G/GTfh	IG/GTfh	IV/VTfh	V/VTfh	VTfh	V/VTfh	IV/VTfh
				GTfh	G/GTfh				VTfh	V/VTfh
1970	5,0	24,5	62,7	39,1	20,4	4,5	3,9	24,6	15,9	115,4
1985	24,7	42,2	170,7	24,7	58,5	25,0	42,7	163,9	26,1	58,5
1993	60,5	19,4	263,8	7,4	311,8	60,9	35,8	288,2	12,4	170,1
1998	1382,9	141,5	2296,1	6,2	977,3	206,3	97,7	794,8	12,3	211,2

az export-output keretében nem különböztet meg intermedier- és késztermékeket, következésképpen a magyar gépipar nemzetközi illeszkedésének ilyen vonatkozásait nem tudom bemutatni, sem volumenét tekintve, sem a kivitt intermedierek fajlagos hozzáadottérték-tartalmát illetően.

A harmadik keresztmetszet az ágazaton belüli forgalmat tartalmazza. Itt is fennáll annak veszélye, hogy a teljes ipari keresztmetszet vizsgálata elterelné a figyelmet a lényegről.

Ismét két ágazatot választottam ki. A gépipart, s mellette a vegyipart is, és három adatot vettem vizsgálat alá: az ágazati termelő felhasználás egészét (GTfh, illetve VTfh); a termelő felhasználásnak azt a hányadát, amely ugyanazon ágazat más vállalatainál megtermelt termékekből adódik (G/GTfh, illetve V/VTfh); és végül az azonos ágazat importált, termelő felhasználásra kerülő termékeit (IG/GTfh, illetve IV/VTfh).

Két fajlagost képeztem: az első azt mutatja meg, mekkora az azonos ágazatból származó anyagfelhasználás az anyagfelhasználás egészéhez viszonyítva, a másik pedig azt, hogy az azonos ágazatból származó anyagon belül milyen az importáltak aránya.

Ami a gépipart illeti, a belső gépipari eredetű anyag felhasználása területén az 1985–1993 közötti időszakban ugyanaz a törés mutatható ki, amely az adatrendszernek csaknem egészére jellemző, s amelynek oka lehet a XX. század második felére kiépült magyar gazdaság ellehetetlenülése éppúgy, mint az ÁKM-metodika megváltozása. Ha a 24,7 és a 7,4 százalékarányoknál a csökkenés nem lenne feltűnő, akkor a négy adatból a magyar gépipar belső munkamegosztásának 28 év alatti teljes elsorvadását kellene feltételeznünk. Ám a másik fajlagos ugyanolyan végletes kiélezettséggel, mint az első, ugyanarra a folyamatra utal: azt sugallja, hogy amíg 1970-ben az importált alkatrészek aránya a belföldi eredetűekhez képest csak mintegy 20 százaléknyi volt, ez 1985-ben már elérte a körülbelül 60 százalékot (ami még tendenciájában elképzelhető), azután 1985 és 1993 között az importált alkatrészek értéke a belföldi származékoknak már több

mint háromszorosát teszi ki, 1998-ban pedig majdnem a tízszeresét. Tekintsünk el az arányoktól: ezek a korábban említett 17 értelmezhetetlen adat közé tartoznak. A tendencia azonban valószínűleg reális: a magyarországi gépipar mindinkább importált alkatrészekből él: akár úgy mint minőségi alkatrészek fogyasztója az egyébként hazai származású termékekben (például irányítástechnika, automatika-elemek beépítése), akár úgy mint valamely nemzetközi vállalat külföldön megtermelt alkatrészeinek, részegységeinek egyszerű összeszerelője.

Ugyanez a folyamat a vegyipar területén másképpen jelentkezik. Egyfelől a vegyipar kevesebb számú, rendszerint széles vertikumú és széles végkibocsátási skálájú vállalati egységeiből tevődik össze, statisztikailag azonban csak akkor mérhető a változás, ha egy félkész termék nem csak a műhelyt vagy az üzemegységet hagyja el továbbmegmunkálás végett, hanem a vállalati tulajdonhatárt is átlépi. Kivételt képez az, ha az ugyanazon vállalaton belül mozgó termék országhatárt keresztez: ez esetben a statisztika intermedier mozgást észlel. Ne csodálkozzunk tehát azon, ha a vegyiparon belüli intermedier kapcsolatokat a mérleg ritkábbnak mutatja, mint a gépipariakat. Az első fajlagos esetében ez az intenzitás a vegyiparban a gépiparinak felével indul – ami teljesen elképzelhető – és a törésvonalon áthaladva kisebb dezintegrációt jelez. Ugyanakkor a belföldi és a külföldi eredetű felhasználások egymáshoz való viszonya itt eleve nagyobb import jelenlétét mutatja. Ez 1970 és 1985 között mérséklődik ugyan – valószínűleg a közben termőre fordult olefinkémiai fejlesztés hatására –, azután 1993-ra ismét visszaáll az a helyzet, hogy a vegyipar több importanyagot használ fel, mint hazai eredetűt, még azon a területen is, ahol az anyagszállító nem a bányászat vagy a mezőgazdaság, hanem maga a vegyipar.

*

A „tableau économique" fő sejttetése az, hogy a magyar nemzetgazdaság szervileg törékeny. Ennek egyik, valószínű oka félig fejlettsége, pontosabban az a körülmény, hogy fejlődési lendületeit minden esetben kettétörte valami történelmi trauma. A másik oka a kicsinységben rejlik, pontosabban abban, hogy e félig fejlett gazdaság éppen akkor vált – termelőerőinek volumenét tekintve – kisméretűvé, amikor a nemzetközi piac versenyképesség (azaz a fejlődés- és lépéstartás-képesség) már nagyobb nemzeti egységet követelt volna meg, mint a 93 ezer négyzetkilométer és a 10 millió alatti lakosság és ennek feloldása csak a nemzetközi munkamegosztásba való mély betagozódás révén lett volna lehetséges. Az addigi – sem kivételesen szorosnak, sem sokoldalúnak nem nevezhető – magyar külgazdasági kapcsolatrendszer szétzilálódása ezt a mély betagozódást sem tette lehetővé.

A harmadik ok az lehetett, hogy amikor igen széles felvevőpiachoz és olcsó természetitényező-ellátási lehetőséghez jutott, ami elképzelhetetlenül nagy környezeti előnyt rejtett magában – a történelmi lehetőséget az embargó által megnyomorítva tudta csak gyümölcsöztetni – ezt a kiépített hatalmas termelőappará-

tust a KGST-n kívüli világpiac gyakorlatilag semmisnek értékelte. Negyedik ok, hogy e gát feltörése érdekében az ország olyan kettős függési hálózatot épített ki maga köré (az ún. dollár–rubel konverziót), amely végletesen és egyoldalúan függővé tette mindkét támaszkodási pontjának konjunktúrájától. Amikor – az 1970-es évek közepén – a nyugati, s az 1980-as évek végén a keleti pillér összeomlott, a magyar gazdaság minden kapaszkodóját elveszítette. Maradt az a félig fejlettség, amelynek csak kelet felé volt csökkenő mértékű vonzereje, nyugat felé nem volt értéke. Ez a dráma jelenik meg az ÁKM-ek sorozatának törésvonalában. A mai Magyarország egy új beilleszkedés első fázisában van: ez olvasható ki a két újabb keletű ÁKM adatrendszeréből. Ez most nem a világgazdasági illeszkedésképtelenségben (az alulfejlettség és az embargó által kettősen meghatározott túlspecializálódottságban) nyilvánul meg, hanem abban, hogy az a szerep, amelyet az országnak a nemzetközi gazdaságban vállalnia kell (vagy legalábbis erre szorítanak az erőhatások), nem felel meg sem az ország természeti erőforrásai adottságainak, sem intellektuális potenciáljának, sem pedig erős tőkehiányának, vagyis a külgazdasági beilleszkedés minden olyan módja elől elzárja a lehetőséget, amelynek alapja nem a munkaerő olcsósága. Veszély még a végletes konjunktúra-függőség, ami nemcsak azt jelenti, hogy a gazdaság makroökonómiai értelemben is függővé válik néhány tucat alkatrész- vagy szerelt végtermékpiac ingadozásaitól, hanem azt is, hogy a bejövő tőkéért és az általuk létesített termelőkapacitások milyenségéért a nálunk még olcsóbb gazdaságokkal kell versenybe szállnia. A Corsa, a bélapátfalvi cement, a győri keksz körüli bonyodalmak (a sok közül csak a sajtóban leginkább elhíresülteket említem) a magyar gazdaság máról holnapra való vergődéseinek mindennapos veszélyeit példázzák. Egy nemzetgazdaság jövőjének túl nagy és túl kockázatos determináltsága az, ha a rövid távú piaci hullámzásoknak és a transznacionális cégek üzletpolitikáinak egyformán, úgyszólván abszolút mértékben ki van szolgáltatva. Az ÁKM-ekből képzett sorok figyelmes áttanulmányozása ilyen veszélyekre hívja fel a figyelmet.

3.2. SZERKEZETI DILEMMÁK A XXI. SZ. ELEJÉN A MAGYAR GAZDASÁGBAN

Mind gyakrabban halljuk a divatossá vált szlogent, miszerint átlépőben vagyunk az iparon túli, a szolgáltatásközpontú, közelebbről az információs társadalomba. A világ legfejlettebb régióinak fejlődése az utóbbi két évtizedben valóban mutat erre utaló változásokat. A fejlett világban a mezőgazdaság és a kitermelőipar a XX. század közepére úgy tudta felszabadítani a foglalkoztatott munkaerő oroszlánrészét, hogy termelése közben még erősen nőtt is. Ez a folyamat a század utolsó évtizedeiben megjelent a feldolgozóiparban is. Ezzel egy időben viharo-

san növekedett a szolgáltatások aránya a foglalkoztatottságban, a termelésben és a társadalmi vagyonban való részesedés területén is. Nem elsősorban a személyi szolgáltatásoké, hanem azoké, amelyek a munkaerő képzésével és „karbantartásával" kapcsolatosak; de még ezeknél is viharosabban a termelőapparátus koordinálásához szükséges tevékenységet végzők szolgáltatásai. E változásnak két előfeltétele volt:

a) a *társadalmi munkamegosztás* mélysége, valamint kiterjedtsége olyan naggyá és bonyolulttá vált, hogy annak koordinációja, szabályozása, regisztrálása nélkül azonnali, nagyméretű és széles hatókörű bénulások állnak be;
b) a *termelőszféra termelékenysége* olyannyira megnőtt, hogy az információs-szabályozó hálózat létrejöhet a termelés esése nélkül.

A két feltétel nem független egymástól: együttes színvonalukat, állapotukat a gazdasági szféra fejlettségi fokának lehet nevezni.

A baj ott kezdődik, hogy a Föld nemzetgazdaságainak zöme, benne a világ lakosságának több mint kétharmadával, nem fejlesztett még ki *ilyen* minőségű munkamegosztást és nem emelte aktív lakosságának termelékenységét *ilyen* szintre: vagyis még messze van attól, hogy túl érezhesse magát az ipari társadalom felső határain. Javarészük még az alsó határt sem érte el. Ugyanakkor a nemzetközi gazdasági hálózatok – kereskedelem, tényezőmozgás, tőkeáramlás, információáramlás stb. – mindenkit függésükbe kerítettek: vagyis ha egy perifferikus vagy félperiferikus ország nem lép be ebbe az információs világba, számolnia kell teljes elszigetelődésével, azaz a fejlődési forrásokat hordozó nagy áramlatokon való kívülrekedéssel. Ez – hatását tekintve – felérne egy *embargóval.*

*

Megkísérlem kitapinthatóvá tenni a magyar nemzetgazdaság *ilyen értelemben vett* fejlettségi helyzetét a XXI. század hajnalán. Számomra az alapkérdés az, hogy a mai magyar gazdaság belső termelőerőit és munkamegosztását illetően elérte-e ennek az „ipar utáni" gazdaságba való átmenetnek legalább a „padlószintjét", vagy a nemzetközi környezethez való idomulás nyomása alatt meg kell birkóznia egy *idő előtti* fordulattal. Ha igen, vannak-e számottevő lehetőségek a túl korai átállással együtt járó teratogén hatások lényeges enyhítésére?

A kérdésre egyértelmű választ csak akkor tudnék adni, ha vizsgálhatnám az országban lévő termelési tényezők minőségét, garnitúráit, valamint a dinamizmusban és árfekvésben különböző területeket. Ez azonban áthághatatlan adatakadályokba ütközik. Másodlagos jelekből kell tehát olvasnom. Ha ugyanis ismerem azokat az *ágazatokat,* amelyekbe az ország termelésitényező-garnitúrái a statisztikai számbavétel szempontjából be vannak szorítva (tudom, mekkora bennük a súlya például a kreativitásnak, szakértelemnek, technológiának), akkor ezen ágazatok egymáshoz viszonyított helyzetéből – bizonyos fenntartásokkal –

arra is tudok következtetni, milyen nemzetközi helytállási *potenciál* van a mai gazdaságba bezárva, vagyis a környezettel való intenzív kapcsolatrendszerre számítani lehet-e, mint a magasabb fejlettségi stádium felé húzó erőre.

Ezek az ágazatok az üzleti tevékenység valamilyen szempont alapján homogénnek felfogható egységeinek összességei.* Ha ismerem alapvető adataikat, kialakíthatok valamilyen képet arról, hogy ezen megfogható vizsgálati kategóriákra milyen – megfoghatatlan – tényező-garnitúra a jellemző. Hangsúlyozom: a bontásban tanácsos olyan mélyre leásni, amilyenre csak lehet. A „gépipar" kategória a termelőfolyamat tényezőinek összetételét tekintve majdnem akkora talány, mint az „ipar" vagy a „nemzetgazdaság", ugyanis egyebek közt magába foglalja az erősen anyagigényes vasszerkezetgyártást, a szakképzetlenmunka-igényes csavargyártást, a hatalmas előlegezett állótőkéket megkövetelő nehézgépgyártást és az innovációs kapacitásából élő műszeripart vagy nehézhíradástechnikát is. Nem különülnek el egymástól a különböző jellegű technológiai fázisok sem. Ha – mondjuk – egy adatban áll a rendelkezésünkre az autóipar, akkor ebből még nem tudjuk, hogy az ország gazdaságának ez a szelete csavaralátéteket, ablakfeltekerőt, kárpitosmunkát végez-e bérmunkában; közönséges szalagmunkát a végszerelésnél, vagy az autó lelkét gyártja-e folytonos fejlesztés, formatervezés, alkalmazott kutatás kíséretében. Pedig az autóipar elég mély szerkezeti bontása az ágazati világnak. Nem kell mondanom, hogy egy olyan gépipar, amelynek zöme alacsony intellektuális követelményekkel és erős kiszolgáltatottsággal járó közönséges bérmunka, az legfeljebb a félperiferikus szerkezet alsó mezejébe sorolható bel, noha szerkezeti vizsgálódásaink során a gépipart azon ágazatok közé szoktuk sorolni, amelyeknek a szerkezetben való súlyos jelenléte a Fejlett Világhoz való közelség indikátora. Hasonló a helyzet a vegyiparral is. Nem mindegy, hogy ez az ágazat sósavat gyárt vagy gyógyszert; egyszerű tömeggyógyszert vagy saját kutatás alapján gyártott újdonságokat; ha újdonságokat, akkor nem mindegy, hogy azokat hatóanyagként kótyavetyéli-e el a „nagy cápáknak" vagy saját védjegye alatt, kiszerelve jelenik meg velük a nemzetközi piacokon. Amikor megelégedéssel vesszük tudomásul, hogy ipari szerkezetünkben a vegyipar részaránya közeledik a legfejlettebb országokéhoz, nem árt, ha mélyebben is elmerülünk az elemzésben. Az ellenkezője is igaz lehet: a ruházati iparágakra sokan úgy tekintenek, mint valami XIX. század elejei reliktumra, amelynek fejlettség-indikátori értékét a „bedolgozó" periféria határozza meg. Igazuk is van, ha ez a könnyűipar alacsony minőségű tömegárut (bóvlit) dob piacra, ám messze nincs

* A gazdaságelemzési gyakorlat többfajta ismérv szerint „homogenizálhat" gazdasági tevékenységeket. A legelterjedtebbek: a megmunkált anyag alapján (textilipar, faipar, fémfeldolgozó ipar, bőripar stb.), avagy a termékek rendeltetése alapján (villamosenergia-ipar, gépgyártás, műszeripar, vegyipar, élelmiszeripar stb.). A két ismérv együttlétezése sokszor igen furcsa képet eredményez: az építőanyag-iparba pl. nemegyszer belekeveredik az Ajkai Üveggyár és a Herendi Porcelángyár, azon az alapon, hogy alapanyaguk ugyanazon kategóriába tartozik, mint a tégla- vagy cementgyártásé!

igazuk, ha mondjuk a francia vagy az angol divatiparra gondolunk, amelynek tényező-összetételében túlnyomóan magas színvonalú, szakképzett munka és kreativitás van. A vaskohászat megítélésekor is tanácsos megnézni, hogy technológiáit, valamint termékválasztékát és -minőségét tekintve a bolgárokéhoz vagy a svédekéhez hasonlít.*

Csaknem biztos egyébként, hogy ha az elemző kezébe metodikailag nem ilyen célokra kimunkált, valamint a gyűjtés során igen pontatlanná vált adattömeg fog kerülni. ez nem a statisztikai adatszolgáltatás és feldolgozás hibája: egyszerűen arról van szó, hogy nívós és lelkiismeretes munkájuk nem ilyen típusú keresleti piacra van beszabályozva. Magunkra vagyunk utalva: kevés, nem egészen megbízható és nem egészen cél-kompatíbilis adatrendszerünkkel, plusz szakmai tapasztalatunkkal és intuíciónkkal kell nekivágnunk az elemzésnek. Szerencsére létezik két adat – ha nehezen hozzáférhető is –, amely némileg indikálja azokat a *minőségi* komponenseket, amelyekre valójában kíváncsiak vagyunk. Az egyik a *súly–érték* mutató, vagyis az, hogy egy naturális egységnyi (kg, to, m^3 stb.) megtermelt, exportált, importált árunak mekkora a világpiaci árban kifejezett értéke (az angol szaknyelv ezt *unit value*-nek, azaz egységértéknek nevezi). Világos, ha dollár/tonna sorrendbe rakjuk az áruvilágot, akkor a számítógépes tomográf magasabb minőségi kategóriába fog esni, mint a cement vagy az alomszéna.

A másik mutatónk az *egy közvetlen termelő által létrehozott hozzáadott érték,* amely megint csak magasabb a számítógépes programkészítésben, mint a mélyhűtőiparban. Persze mindkét mutatónkban ott rejtezik a megbízhatatlanság ősforrása: ti. az *ár,* amely lehet rövid távon fel- vagy leértékelt, és lehet stratégiai távon nyomott vagy érdemtelenül túl magas. Mindkét esetben az egész értékelést félrevivő torzulásokat fog beépíteni a sorrendjeinkbe, ezt csak a józan ítélőképességünk veheti észre és korrigálhatja – legalább egy nagyságrend-helyreigazítás vagy erős kétkedés kifejezése erejéig. Ismételten hangsúlyozom, hogy mindezeket nem az *ignoramus et ignorabimus* tétel bizonyításaképpen írom le, hanem azért, hogy óvjak a számokban való vakhittől. Ha a kvantifikált adatokat a többször emlegetett szakmai élettapasztalat és intuíció segítségével elemezzük, bizony nagyon értékes és *valós* összefüggéseket tudunk fellelni.

Ehhez a vizsgálathoz viszont nem a részletes szerkezet-bontás illik, hanem egy indokolt absztrakció bevitele a vizsgálatba. Az ágazati szerkezetet a következő szegmensekre célszerű bontani:

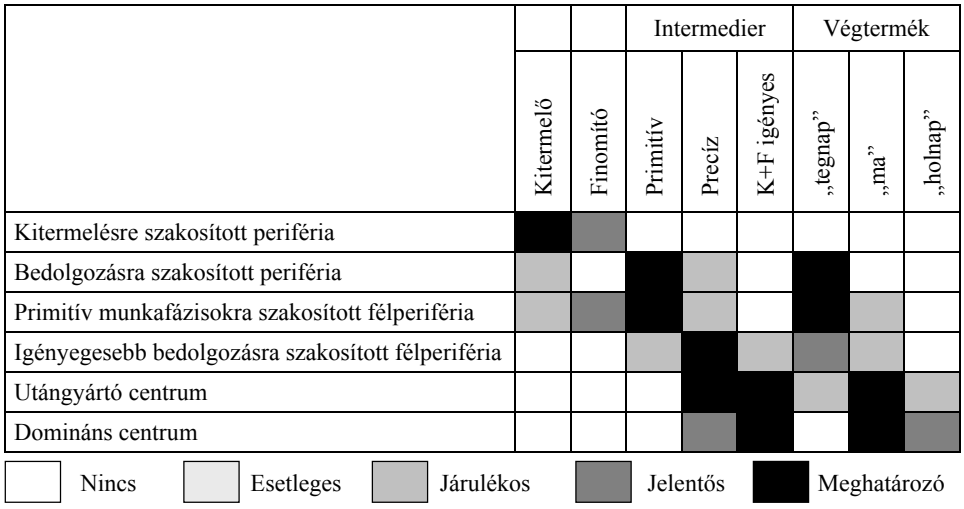
* E sorok írója tisztelettel kéri tehát az Olvasót, hogy az ágazati szerkezet elemzésekor és megítélésekor szabaduljon meg minden beidegzett előítélettől – csak a (nagybetűvel írást érdemlő) Realitásokat keresse. Ha úgy hozta élete, hogy nem rendelkezik *ilyen jellegű* és *mélységű* átlátással a nemzetgazdaság felett és/vagy nem állnak rendelkezésére megbízható és kellően részletezett adatok – inkább mondjon le az ágazatonkénti szerkezet-elemzésről, semmint kitegye magát annak, hogy egy csupa „objektív" adatból összerótt Kirké-szigetre tévedjen.

– *kitermelő* tevékenységek (a szorosan vett mezőgazdaság, erdőgazdaság, bányászat, víznyerés stb.);
– *finomító* tevékenységek, vagyis a nyers, kitermelt termékek technológiai anyagokká való tisztítása (kohászat, kőolaj-feldolgozás, szervetlen vegyipar, építőanyag-ipar stb.);
– *primitív intermedier termék gyártása,* vagyis az olyan féltermékek termelése, amelyek anyagigényesek és nem követelnek magas szakértelmet (kötőelemek gyártása, fonás, fűrészipar stb.);
– *precizitást követelő intermedier termékek* termelése, amely javarészt szakmunkát követel, de a termelés jellege gépies (gépalkatrész-gyártás, öntés, szabás, petrolkémia stb.);
– *K+F-intenzív intermedier* gyártása (szervesvegyipari féltermékek, hatóanyagok, reagensek, nemesített vetőmag és faiskolai anyag termelése, mikroelektronikai elemek és alkatrészek gyártása stb.);
– *alacsony K+F-igényű vagy elavult végtermékek* termelése (életgörbéjük hanyatló szakaszában leledző avagy megállapodott, de nem dinamikus keresletű, „időtlenné" vált végtermékek, mintegy 30–40 éves technológiák alapján való termelése (pl.: univerzális szerszámgépgyártás, futószalagon való, gépesített autógyártás, malomipar, zöldség- és gyümölcskonzerv-ipar, farostlemez-gyártás stb.); egyszerűen elnevezve: a „tegnap" technikája;
– *inkább technológiai K+F-igényű, életgörbéjük delelőjén lévő, magas szakmunkaigényes, összetett szerkezetű tömegtermékek* termelése (híradástechnika, hagyományos mérőműszer-gyártás, háztartási gépipar és elektronika, közúti és vasúti gépgyártás, hajóipar stb.); ez a „holnap" technikája!
– *Csúcstermékek* gyártása: ezek értékszerkezetében a K+F és a magasan szakképzett termelő-, valamint menedzsment-tevékenység képviseli az alapvető súlyt. Dinamikusan is kiemelkedő (hadiipar, repülőgépipar, gyógyszeripar, űrtechnika stb.).

A kategorizálást nem szabad „öttizedes pontossággal" elvégezni – ez a legbiztosabb útja ugyanis az önbecsapásnak. Elég, ha öt súlykategóriában gondolkodunk: 1. meghatározó jelentőségű; 2. jelentős; 3. járulékos szerepű; 4. esetleges jelenlétű; 5. elhanyagolható szerepű (gyakorlatilag hiányzik).

A *3.1. ábra* megpróbálja jellemezni a nemzetközi gazdaság szereplőtípusait e két, fenti ismérvcsoport segítségével.

Ilyen megközelítésben bármely tapasztalt és széles látókörű szakember felrajzolhatja saját nemzetgazdaságának térképét. Az alaposan átgondolt térkép az ábrához hasonlóan több sorirányú komponensből fog állni, ha nem is tartalmazza kötelezően az összes lehető gazdaságtípust: ám minden gazdaságnak vannak primitív, félig-fejlett, közepesnél valamivel magasabb teljesítőképességű és kimagasló szegmensei. Elképzelhető, hogy – mondjuk – az osztrák gazdaságban vannak szigetek, amelyek színvonala és világgazdasági kapcsoló-

3.1. ÁBRA. *Régiók és világgazdasági szerepkörök*

dása nem haladja meg a „bedolgozó periféria” ismérveit (egyszerű háztartási felszerelések szerelése behozott alkatrészekből, vályogvetés, kefegyártás stb.). Az sem lehetetlen, hogy periferikus jellegű gazdaságoknak vannak „top” szektorai (indiai atomipar). Jó, ha mindegyik kategóriánál valahol, zárójelben jelezzük – vagy legalábbis tudjuk –, hogy konkrétan milyen szerkezeti szegmensről van szó.

A saját ágazataink értékének megítélésekor nem lehet elmenni azok *világpiaci elismertetésének jelei* mellett. Itt előjön megint a fentebbi két mutató: ti. az export súlyának és értékének viszonya, valamint az egységnyi export-érték hazai hozzáadott-érték tartalma. Ehhez még érdemes figyelembe venni a teljes hazai termelés-volumen exportra kerülő hányadát is. Magyarán: megnézzük, hogy a hazai termelés hány százalékát fogadja be a nemzetközi piac, az elérhető nemzetközi piaci ár mennyi hozzáadott értéket (nemzeti munkát!) ismer el az ugyancsak nemzetközi árakon számított tárgyi költségekhez képest, és végül hogy mekkora a nemzetközi piacon elhelyezett terméktömeg feldolgozottsági foka. Mindez igen fontos mutató. Azonban azt is elemeznünk kell, hogy ezek az adatok nem torzítanak-e jelentősen akár a javunkra, akár a rovásunkra.

Csak két példát említek: a ’70-es, ’80-as években Magyarország a nyugati piacokon csak úgy tudott orvostechnikai berendezéseket eladni, hogy megvásárolta valamelyik óriáscég védjegyhasználati jogát. Hogy megkapta, az fényes bizonyítéka termékei műszaki ekvivalenciájának. A védjegyhasználat ára azonban ugyanúgy leszorította e termékek exportgazdaságosságát, mintha magyar védjegy mellett kellett volna azokat elkótyavetyélni. Világos, hogy ezen esetben nem „félperiféria alsó” jelenséggel álltunk szemben, hanem a világversenyből

való kirekesztettséggel. Attól, hogy a nemzetközi piac irrentábilissá tette a hazai orvostechnikát, a gazdaságnak ezen ága még igen fejlett is lehetett. Másik példa: ugyancsak a XX. század utolsó évtizedeiben a magyar élelmiszergazdaság a világelsők közé küzdötte fel magát mind a fajlagos hozamok, mind a termelés költségszintje tekintetében, exportja azonban igen szerény rentabilitású volt, a nemzetközi piacokon uralkodó, gyilkos méretű agrárolló következtében. A nemzetközi értékrend „ültetvényes-gyarmati"-nak tüntette fel a magyar gazdaság azon ágazatának színvonalát, amelyről a világ agrártudománya már kezdett úgy gondolkodni, mint igen sikeres világ-modellről, vagyis követendő példáról. Ilyen esettanulmányokat még hosszan lehetne sorolni, akár hazai, akár külföldi vonatkozásban. Csak azt akartam érzékeltetni vele, hogy az adott ágazat nemzetközi elismertetésének hiánya még nem perdöntő érv annak alacsony fejlettségi szintje, teljesítményének silánysága mellett. Itt sem szabad előítéletek, dogmák és mezítelen számszerűségek csapdájába esnünk.

*

Szükségesnek véltem előrebocsátani e gazdaságstratégiai elvi-megalapozó kérdéseket. A következőkben három elemző táblázat alapján megpróbálom bemutatni a magyar gazdaság helyzetét.

Itt és most eltekintek közismert adatok felsorolásától (az egy lakosra jutó GDP mintegy harmada a centrum-országokénak, az egész magyar gazdasági teljesítmény nem éri el egy-egy nagyobb amerikai cégét, termelő teljesítményünk mintegy 6/10-e eleve export céljából jön létre stb.). Kérem azonban az Olvasót, amikor megismerkedik az alábbi összefüggésekkel, azért tartsa emlékezetének felszínén ezen „közhelyeket". A magyar gazdaság adatainak nemzetközi összehasonlításától is eltekintek: ilyenek az utóbbi időkben nem készültek, a könnyen elvégezhető összehasonlítások pedig olyannyira pontatlanok, hogy nem lehet őket elemzésre használni. Ezért egy forrás feldolgozására összpontosítottam figyelmemet: *az 1998-as adatokra épülő Ágazati Kapcsolati Mérlegre (ÁKM),* amelynek egyik igen nagy erénye, hogy zárt rendszert alkotván nem tűri a különböző, belétáplált adatok inkompatibilitását, másrészt teljes, összefüggő képet ad a nemzetgazdaság reálszférájának egészéről.

Három táblázatot extraháltam a hatalmas adatrendszerből. A *3.6. táblázat* a nemzetgazdaság ágazati szerkezetét mutatja, mégpedig hozzáadott érték (halmozódás nélküli értéktermelő teljesítmény), export, import és termelő felhasználás keresztmetszetben. Az első metszet a gazdasági tevékenységek fajtáinak egymáshoz viszonyított súlyát fejezi ki, a második és harmadik ugyanezen ágazatok külgazdasági kapcsolódásainak szerkezeti képét adja, míg a negyedik keresztmetszet az igénybevett input-oldali források szerkezetét mutatja. Nem teljes a kép: hiányzik az emberi és tőkeforrások szerkezeti képe. Ezeket az ÁKM nem közli, a vele kompatíbilis adatok kimunkálása viszont számomra elérhetetlen felszereltséget követel meg; mindennek következtében a hatékonysági viszonyokra csak közvetetten lehet következtetni. A *3.7. táblázat* a bruttó ágazati kibocsátást (teljes termelési értéket) veti össze a hozzáadott értékkel. Ez az összefüggés azt firtatja, milyen értéktermelési lehetőséget kínálnak a foglalkoztatott elevenmunka számára az egyes szakterületek – beleértve ebbe a szakterület technológiai sajátosságait is és az importra való ráutaltságot is.

3.6. TÁBLÁZAT. *A magyar nemzetgazdaság ágazati szerkezete, 1998 (folyó áron)*

	HOZZÁADOTT ÉRTÉK	EXPORT	IMPORT	TERMELŐ FELHASZNÁLÁS	HOZZÁADOTT ÉRTÉK	EXPORT	IMPORT	TERMELŐ FELHASZNÁLÁS
Magyar gazdaság összesen	8843,2	4704,0	5412,3	10 769,7	100,0	100,0	100,0	100,0
1. Kitermelő tevékenységek	505,2	184,4	391,2	1 455,8	100,0 5,7	100,0 3,9	7,2	100,0 13,5
Ebből: mezőgazdaság	447,1	160,3	67,6	679,6	88,5	86,9	17,3	47,9
2. Finomító tevékenységek	317,9	336,3	403,9	677,1	100,0 3,6	100,0 7,1	3,1	100,0 10,6
Ebből: kohászat	58,5	174,8	255,9	289,2	18,4	52,0	63,4	42,7
szénhidrogén-feldolg.	167,7	86,6	557,6	242,4	52,8	25,8	14,3	35,8
3. Élelmiszeripar	303,5	371,8	167,1	1 140,6	3,4	7,9	3,1	10,6
4. Könnyűipar	356,1	386,8	521,9	581,3	100,0 4,0	100,0 8,2	9,6	100,0 5,4
Ebből: ruházkodási cikk	183,6	156,2	212,0	185,1	51,6	40,4	40,6	31,8
5. Vegyi- és gumiipar	284,9	409,4	712,5	537,1	3,2	8,7	13,2	5,0
6. Klasszikus gépgyártás	286,2	484,1	879,3	466,9	3,2	10,3	16,2	4,3
7. Közúti járműgyártás	26,0	902,3	660,4	801,4	2,4	19,2	12,2	7,5
8. Elektronika, finommech.	200,0	1052,8	850,8	782,7	100,0 2,3	100,0 22,4	15,7	100,0 7,3
Ebből: informatika	79,7	470,7	305,3	404,6	39,9	44,7	15,7	51,7
9. Villamosenergia-termelés	298,5	24,5	18,7	486,2	3,4	0,5	0,3	4,5
1–10. Közvetlen termelés	2768,3	4152,4	4605,8	6 931,8	31,3	88,3	85,1	64,4
11. Szállítás, posta, távközl.	700,9	166,2		477,2	7,9			4,4
12. K+F, okt., egészs., közm.	803,4	8,1	806,5	358,7	10,0		14,9	3,3
13. Kereskedelem	1269,9	206,0		1 177,6	14,4			10,9
14. Egyéb szolgáltatás	3446,0	176,1		2 828,3	39,0			26,3
Ebből: pénzügyi	367,8	32,3		207,8	10,7			
ingatlanforgalom	650,6	8,5		216,3	18,9			
gazdasági szolg.	587,6	76,3		457,2	17,1			
közig., védelem	638,7	8,5		226,3	18,5			
1–12. Összes produktív	4352,6	4326,7		7 767,2	49,2	92,0		72,1
13–14. Összes közvetett	4490,6	377,3		3 002,0	50,8	8,0		27,9

3.7. TÁBLÁZAT. *Egységnyi bruttó ágazati kibocsátásra jutó hozzáadott érték (1998; folyó áron)*

	ÁGAZAT	ÁGAZAT CSOPORT
Mezőgazdaság	38,3	38,9
Erdőgazdaság	48,5	
Halászat	48,5	
Szénbányászat	38,2	42,7
Szénhidrogén bányászat	43,9	
Ércbányászat	53,7	
Egyéb kitermelés	40,9	
Élelmiszeripar	20,5	27,7
Dohányipar	20,7	
Textilipar	36,3	37,4
Ruházati ipar	52,3	
Bőripar	43,3	
Faipar	32,6	
Papír-cellulózipar	27,9	
Nyomdaipar	34,8	
Bútor és egyéb ipar	38,5	
Szén- és szénhidrogén feldolg.	40,5	36,3
Vegyipar	36,0	
Gumi- és műanyagipar	30,4	
Építőanyagipar	38,2	38,2
Kohászat	16,7	16,7
Fémfeldolgozás	38,9	38,9
Gépgyártás	34,7	37,5
Villamos berendezések gyártása	38,0	
Vasúti, vízi járműgyártás	34,9	
Közúti járműgyártás	21,0	21,0
Mikroelektronika, informatika	16,3	20,0
Híradástechnika	18,5	
Műszeripar	44,6	
Villamosenergia ipar	37,7	37,7
Építőipar	40,6	40,6
Vasúti és közúti szállítás	51,6	59,8
Posta és hírközlés	69,4	
Nemzetgazdaság	43,0	

FORRÁS: Saját számítás az 1998-as ÁKM (szervezeti elhatárolás) (KSH, Időszaki tájékoztató, Bp. 2001) adataiból

A két összefüggés-rendszer együttes átgondolása némi támpontot ad a fentebb fontos gazdaság-fejlettségi és külgazdasági indikátorként említett súlyérték, illetve fajlagos hozzáadott-érték tartalmi köreinek megközelítéséhez. (Noha egyik sem ekvivalens egyikkel sem!) Végül a *3.8. táblázat* kiragad az ágazati kapcsolatrendszerből egy, a magyar gazdaság szempontjából igen fontos szegmenst, a szélesebb értelemben vett gépipart, vagyis a fémfeldolgozó komplexumot: megvizsgálja ennek belső és külső kapcsolódásait, hogy a firtatott kérdéshez: a magyar gazdaság fejlettségi állapotának és nemzetközi gazdasági pozíciójának lényegi megértéséhez ezzel is közelebb juthassunk. Megjegyzem: ezt a kinagyítást bármelyik nagyobb és összetettebb ágazattal vagy ágazatcsoporttal meg lehetne tenni (a legérdekesebb a vegyészet, valamint az agrárium volnának!). Azért választottam éppen a fémfeldolgozó csoportot, mert a mai magyar gazdaság problémáit ezzel remélem a legpregnánsabban bemutatni.

3.8. TÁBLÁZAT. *A magyar gépiparon belüli tevékenységcsoportok kapcsolódásai, 1998 (folyó áron) 10^9 Ft*

FELHASZNÁLÁS	BELFÖLDI					KIBOCSÁTÁS				
	Kohászat	Fémfeldolgozás	Klasszikus gépipar	Autógyártás	Elektronika, műszer	Term. felh. (gépipar)	Felhalmozás	Fogyasztásra	Export	Összesen
Fémfeldolgozás	4,9	36,1	18,8	0,8	2,3	58,0	32,6	10,0	147,3	247,9
Klasszikus gépip.	5,1	8,8	15,5	1,8	2,2	28,3	88,2	23,1	484,1[4]	623,7
Autó	0,6	0,8	1,7	11,8	0,3	14,6	61,2	30,7	902,3[4]	1008,8
Elektronika, műszer	0,9	1,0	1,5	0,3	10,5	13,3	58,7	38,9	852,8[4]	963,7
Összesen	11,5	46,7	37,5	14,7	15,3	114,2[1]	240,7[5]	102,7[5]	2386,5	2844,1
IMPORT										
Fémfeldolgozás	1,8	8,5	12,9	6,3	6,2	33,9	14,0	12,8		60,7
Klasszikus gépip.	5,0	13,9	102,9[3]	14,9	89,9	221,6	300,1	61,1		582,8
Autó	0,2	0,1	2,9	372,6	1,3	376,9	141,5	122,5		640,9
Elektronika, műszer	3,0	0,7	9,6	1,3	490,9[2]	502,5	173,6	51,3		727,4
Összesen	10,0	23,2	128,3	395,1	588,3	1134,9[1]	629,2[5]	247,7[5]		2011,4

FORRÁS: Saját számítás az 1998-as ÁKM (szervezeti elhatárolás – KSH Időszaki Tájékoztató, Bp., 2001) adataiból. Az 1–5 indexszámokkal jelölt értékekre a szövegben hivatkozás található.

A főbb mondanivalót – a szószaporítás elkerülése végett – pontokba szedem.

– Az első, ami a szerkezeti *3.6. táblázaton* feltűnik, az a termelő tevékenységhez közvetlenül nem kapcsolódó szolgáltatások (14. sor!) hatalmas súlya: a nemzeti munkateljesítmény mintegy 40%-a, szemben például az oktatás, egészségvédelem, szociális háló, tudományos kutatás és fejlesztés – közvetlen gazdasági háttérágazatokként felfogható – tömbjével, amely együttesen mint-

egy feleakkora jövedelmet realizál, mint az „egyéb” szolgáltatások. Ez utóbbin belül csak a pénzügyi szolgáltatás egymagában feleakkora súlyt képvisel, mint a 12-es sorszámmal megjelölt humántőke-termelő tömb. Az ingatlanforgalmazás is (!) és az államigazgatási-védelmi ág is egyenként nagyobb jövedelemképzési potenciállal van feltüntetve, mint bármelyik közvetlen termelőtevékenység. Ez az adatsor kétségkívül posztindusztriális jellegű benyomást tesz a magyar nemzetgazdaságról: a gazdaság nemzeti potenciáljának mintegy fele már nem hoz létre sem anyagi, sem szellemi terméket, hanem koordinálja ezen előbbiek tevékenységét.

– A *kitermelő* tevékenység a jövedelemalkotás területén igen csökevényesnek mutatkozik: teljesítménye mindössze gyönge 6%-kal növeli a GDP-t. Ennek csaknem 90%-a mezőgazdaság. Ha ez a tényleges helyzetet tükrözi, akkor ideje kétségbeesnünk. A ’80-as évek elején a mezőgazdaság diszponált a nemzetgazdaság természeti erőforrásainak 2/3-ával (ez valószínűleg ma is így van!), a technológiai felszerelés értékeinek majdnem negyedével, humántőkekapacitásának 1/3-ával (ezen belül a felső fokú végzetteknek is ugyanekkora hányadával), s aránya a GDP-ben 20%-nyi volt. Ez – az árakban meglévő agrárollót is figyelembe véve – reálisnak is tűnik. Ha a drámaian alacsony részarány egyedül annak köszönhető, hogy a mezőgazdaság által termelt jövedelem nagy része a közvetítő kereskedelemben csapódik le, akkor is szomorú helyzetet tükröz, ha tényleges sorvadásról van szó, akkor pedig az egyetlen „világszintű” természeti-emberi tényező-együttesünk elenyészését olvashatjuk ki az adatból. Valószínűsítem, hogy a GDP-hez való hozzájárulás csaknem 6%-os adata mindkét tényezőt tükrözi – noha nem tudni, milyen arányban. A bányászat 1985-ben 5%-os arányának 0,7%-ra való csökkenése az ágazat rendkívül erős visszaszorulásával magyarázható (a széntermelés minimálisra csökkent; az érctermelés lényegében megszűnt, kivéve a bauxitét, amely ugyancsak visszaesett; a szénhidrogén-kitermelés is visszaszorulóban van).
– Igen alacsony a *finomító* tevékenység hozzájárulása a GDP–hez, ami nem azt jelenti, hogy az anyagellátásban is ilyen alacsony az arányuk. Mindkét nagy finomító ágazat: a vaskohászat is és a kőolaj-feldolgozás is importanyag-bázison működik. Mindkettő intenzív exportőr: a kohászat közvetlenül, a szénhidrogénipar pedig a vegyiparon keresztül. Nem szűk keresztmetszetek tehát, sőt…
– A *feldolgozóipar* az „egyéb” szolgáltatásokkal felhígított GDP-nek mintegy felét hozza létre. Szerkezete meglepően egyenletes, az egyes ágazati kategóriák egyenként a feldolgozóipar egészének 10–18%-át teszik ki. Igaz, mind az exportból, mind az importból jóval nagyobb súlyt képviselnek, mint azt a termelésben betöltött szerepükből következtethetnénk. Az adatrendszer egyértelmű képet ad: a magyar gazdaság lényegében a feldolgozóiparon keresztül van odanőve a nemzetközi gazdasági hálózathoz. Ebben az élelmiszeripar és könnyűipar „tapadási” együtthatói viszonylag gyengék, a vegyiparé, valamint a fémfeldolgozó ágazatoké pedig igen jelentősek.

Ugyanakkor a nemzetgazdaság anyagfogyasztásában a kitermelő és finomító tevékenységek vannak az élen, a leginkább exportorientált ágazatok között pedig ugyanazok, amelyeknek az importfüggőségük is a legnagyobb. Ez még előkerül a továbbiakban.

– A piacra kerülő áruk árának mintegy 35–45%-át teszi ki az adott ágazat keretében *hozzáadott érték* (ha ezeket az értékeket visszafelé görgetjük, vagyis az anyagi költségekből megint kiszűrjük az előző fázisokban született hozzáadott értékeket, a végén az egész nemzeti munka feloldódik hozzáadott értékben, a bruttó kibocsátás „nem elevenmunka"-komponense leszűkül az importra!). Meglepő, hogy az ágazatok oroszlánrésze ezen a sávon belül mozog – ami persze nem homogenitást jelent, hanem csak egy mérsékelt szóródást. Igazán kiugróan magas elevenmunka-tartalmú szegmensek nincsenek is – viszont „kiabál" öt ágazat a rendkívül *alacsony* hozzáadottérték-tartalmával: az élelmiszeripar (20,5%), a kohászat (16,7%), a közútijármű-gyártás (21%), a mikroelektronika-informatika (16,3%) és a híradástechnika (18,5%). (Az ábrán csillaggal jelöltem meg őket!) Ez azért feltűnő jelenség, mivel az öt ágazat teszi ki a magyar export 43%-át. Vagyis az export csaknem fele igen kevés Magyarországon létrehozott értéket képvisel. Lapozzunk vissza a *3.6. táblázathoz:* az autóipar és a gyengeáramú ipar együttesen az importnak ugyancsak mintegy 4%-át hozza be. Vagyis olyan ágazatokról van szó, amelyek mintegy „bér-feldolgozást" végeznek. A magyar termelésitényező-adottságokból következően az országnak az volna előnyös, ha az adott anyagimport minél nagyobb hozzáadott-értékkel megtoldva hagyná el az országot (fajlagos értéktermelés és súly-érték szempontjából gyarapodnék!). A gépipar két szuper-dinamikusan terjeszkedő ágazatánál nem ez a tendencia látszik kibontakozni: a másik két ágazat közül a kohászat is és az élelmiszeripar is nyomott nemzetközi árakkal küszködik (igaz, az élelmiszeripar főként hazai anyagbázison – legalábbis addig, amíg a tönkrement mezőgazdaság el tudja látni a hatalmasra nőtt élelmiszeripart nyersanyaggal).

  Ez az összefüggés már nem arra utal, mintha a magyar nemzetgazdaság érett volna arra, aminek a rohamos kifejlődéséről a *3.6. táblázat* árulkodik. Ez a reálszféra – ipar, mezőgazdaság, szállítás, hírközlés – még nem „magasan fejlett", „nagyon termelékeny" – hanem úgy néz ki, hogy dinamikusan fejlődő ágazatai egyszerű bedolgozó-szerepet játszanak az őket működtető (jobbára transznacionális) tőkék munkamegosztási rendszerében. A maradék meg csendesen baktat az európai gazdaság peremvidékein. Kis jóindulattal a „félperiféria alsó mezeje" felső sávjában mozog, amelyből a felső mezőbe való *egyértelmű* felemelkedés és az ottani pozíció *stabilizálása* lehet a reális gazdaságstratégiai feladat, és nem a centrum-pozíció *mímelése.*

  Tulajdonképpen ezzel leírtam a legfontosabb következtetést. A szélesebb értelemben vett gépipar belső kapcsolatainak hozzátétele csak finomításokkal szolgál. A *3.8. táblázaton* számokkal emeltem ki a fontos adatokat.

– Az 1-gyel jelölt adatok megdöbbentő tényt mutatnak: a gépipar féltermék-fogyasztásának mintegy 90%-a import. Ez persze nem egészen igaz: a „hagyományos" termelővállalatok gyártási vertikuma ui. nem elég mély: az alkatrészek, részegységek nagy hányadát maguk állítják elő. Ez – mint vállalaton belüli forgalom – nem jelenik meg az ÁKM-ben. Ezzel szemben a XX. sz. utolsó éveiben felfutott ágak – autóipar, informatika – alig használnak Magyarországról származó intermediereket. Még a klasszikus gépipar (gépi berendezések gyártása, villamos gépek és készülékek gyártása, vasúti és vízi járművek gyártása) intermedier-felhasználásának jelentős része is külföldről származik – valószínűleg az igényesebb alkatrészek. Tehát itt is a „félperiferikus" jelleg bukkan felszínre (2-es és 3-as jelzések!). Az autóipar és a mikroelektronika-híradástechnika igen erősen export-orientáltak: jóformán nem bocsátanak hazai piacra árut („4"-es jelzések).
– Végül a *3.8. táblázatból* az is kiderül (5-ös jelzések), hogy az import uralja a hazai beruházói és fogyasztói piacot is – a fémtömegcikkek és vasszerkezetek kivételével.

*

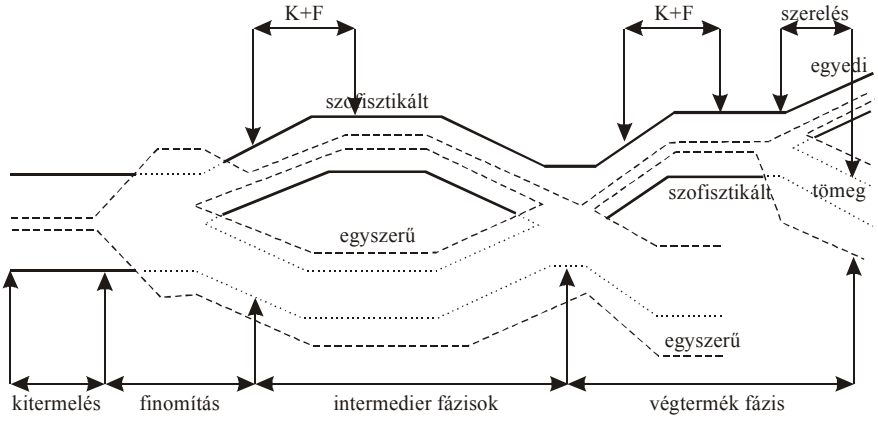
A magyar nemzetgazdaság – a fenti elemzés legalábbis ezt látszik alátámasztani – még nem érett annak a szerkezeti átalakulásnak a nagyobb mértékű kibontakozására, amit szakzsargonunk poszt-indusztriális szerkezetnek nevez. Lehet, hogy ez az átlendülés történelmileg látótávolságba került – hogy így van-e, azt az fogja eldönteni, az európai integráció milyen hatással lesz a fejlődésre: serkenti-, fékezi-, deformálja-e. Az azonban biztos, hogy a nagy átfejlődés nincs még stratégiai távolságban. A magyar ágazati szerkezet minden pontján jelentős – kedvezőtlen – eltérések vannak attól, ami feltétlenül szükségeltetik ahhoz, hogy e szerkezet centrumjellegűen működhessék és így is csatlakozhasson a nemzetközi gazdasághoz. A kitermelő fázis „csökött" – ez nem a magyar gazdaságpolitika mulasztása, hanem részben az agrárollóé, részben a földtani viszonyoké. Persze ez is gazdagabb lehetne egy korszerű, magas termelékenységű és hatékony agrárstruktúra megléte esetén: ez a '80-as években még rendelkezésre állt, s szétenyészéséért valóban az utóbbi évtized gazdaságpolitikáját terheli a felelősség. A finomító-fázis, mint említettem, kicsinysége ellenére is bő keresztmetszet. Egyelőre „botcsinálta" devizaforrásként működik: adottságai ellenére.

Az intermedier szerkezeti világ kétágú: „centrum"-jellegű ága K+F-igényes, magasan szakképzett munkát foglalkoztat, és értékes termékekkel látja el a végfogyasztási terméket input-piacát. Ez a fajta intermedier-termelés a mai Magyarországon súlyosan alulfejlett, holott jelenlegi fejlettségi stádiumunkban és világkörnyezeti helyzetben ez a szektor menthetné meg a magyar gazdaságot a degradációtól. Ezzel szemben „jó kövér" az igénytelen intermediertermék-termelő szektor, ami az országot nem az igényes félperiféria-utángyártó centrum irányba mozgatja, hanem a primitív félperiféria felé.

Végül, a végfelhasználásra alkalmas termékeket termelő szegmens is kétirányú: a centrum-szabású, szofisztikált termékek K+F-jére és végkikészítésére van berendezkedve (mindenekelőtt a magas igényű, kis szériában termelt vagy egyedi termékekre). Különösen a kis országok (Svájc, Svédország, Dánia, Finnország stb.). A fejlődési pályájuk delelőjén lévő tömegtermékek szerelését – még ha azok „ifjú korukban" erősen K+F-igényesek voltak is – a Centrum hajlamos leadni félperiferiális vagy „bedolgozó" típusú, mélyperiferiális gazdaságoknak. Ezen kívül vannak egyszerű, elavult vagy „időtlenné vált" végtermékek is. A centrumgazdaságok szerkezetében ezek nem vivő jelentőségűek – még az „utángyártó centrum" kategóriában sem. A magyar szerkezetben jelenleg ezek, valamint a „lepasszolt" szerelőtevékenységek uralkodók – amint említettem: a kevéssé igényes intermedier-fázisokkal karöltve.

A *3.2. ábrán* vastag kontúrokkal és satírozva jelmez a „centrum-típusú" szerkezetet és vékony, szaggatott vonallal, fehér mezővel a mai magyar helyzetet – persze csak sematikusan: ennek számszerűsítése és méretarányos ábrázolása az adathiány abszolút korlátjába ütközik!

Ha mindez igaz – tapasztalataink inkább alátámasztják, mintsem kérdésessé teszik e helyzet realitását, a vita inkább a mértékek körül bontakozhat ki –, akkor a jelenkori, a XXI. század első két-három évtizedére (és nem egy-két évre!) kidolgozandó fejlesztési stratégiának gyújtópontjába a mezőgazdaság leromlásának visszájára fordítását és a feldolgozóipar „súly-érték", illetve „fajlagos GDP-termelő képesség" viszonyainak *jelentős* javítását célszerű állítani. A másik alapfeladat az emberi termelőerő értékromlásának megállítása – intellektuális kincsünk enyészetének megállítása. *Ezt a stratégiát minél hamarabb ki kell dolgozni, körülötte a nemzeti konszenzust megteremteni és az Unióhoz való csatlakozásnál megvalósítási feltételeit kiharcolni.* Minden egyéb – legjobb tudásom és lelkiismeretem szerint – *pótcselekvés.*

3.2. ÁBRA. *A magyar ágazati szerkezet eltérései a centrum-típustól (sematikus ábrázolás)*

3.3. NÉHÁNY SZÓ AZ AGRÁRIUMRÓL

a) Az ún. „szolgáltatói társadalom” és az agrárium

Hívei arra hivatkoznak, hogy a XX. sz. utolsó negyedében a fejlett világban rohamosan visszaesett a kitermelő- és feldolgozóipari népesség aránya a nemzetgazdaságok egészéhez viszonyítva, úgyszintén az ipar hozzájárulása a GDP (nemzeti értéktermelő teljesítmény) egészében nézve. Ez kétségtelenül igaz, még akkor is, ha a mutatórendszereken belül viharosan előretörő „szolgáltatás”-szektor teljesítménye valószínűleg erősen túl van értékelve a közvetlenül termelő szektorokéhoz képest.

Hogy megérthessük a jelenséget és világossá válhasson bennünk a divatos kép virtualitása, tisztáznunk kell pl. a „szolgáltatás” fogalmát és körét. Mindközönségesen szolgáltatásnak neveztetik minden olyan piaci tevékenység, amelynek termékét a létrehozás pillanatában el kell fogyasztani. A szektor által létrehozott használati érték olyan, mint egy transzurán elem: megszületésekor meg is semmisül. Ennek az – egyébként helytálló – definíciónak alapján sokféle ilyen „illékony” jószág összemosódik: szolgáltatássá válik a borbély hajvágási teljesítménye, csakúgy, mint a banki, kereskedelmi tevékenység. Egy nevezőre kerül a háztartási alkalmazott munkája az államigazgatásban, hadseregben kifejtett teljesítménnyel, a vasúti bakteré a bébiszitterével. Valójában ezeket a tevékenységeket csak az általuk előállított „jószág” illékonysága kapcsolja össze – akárcsak a tavaszi héricset a pesti villamossal közös sárga színük.

Alaposabban utánanézve kiderül, hogy a „hagyományos” – személy körüli – szolgáltatások jelentősége a nemzetgazdaság teljesítményén belül folyamatosan csökken – az oktatás-képzés és a gyógyítás kivételével – ezzel szemben viharosan terjeszkednek azok az „illékony használati értéket” előállító tevékenységek, amelyek a mind bonyolultabb, áttekinthetetlenebb társadalmi munkamegosztásban kapnak valamiféle *koordinációs* feladatot. A bővülés ütemét természetes körülmények között nem a társadalomtudósok álmai határozzák meg, hanem a társadalmi munkamegosztás szélességi és mélységi kiterjedése, rendszerösszefüggéseinek hihetetlen bonyolódása. Engedtessék meg ezért ezt a „szuper-ágazatot” elkülönítenem a fitneszszalonoktól és a lelkipásztorkodástól és *koordinációs szektornak* neveznem. Ide sorol a kereskedelem, a pénzügyi szektor, az államigazgatás, a számítástechnikai-informatikai világ, de még a média jelentős hányada is, nem is beszélve a gazdagon burjánzó vállalati tanácsadói, tőzsdeügynökségi, könyvelési, adótanácsnoki stb. világról, amelynek értelme ugyancsak a termelési tényezők eloszlásának, teljesítményeik piaci értékelésének, a gazdálkodás racionálissá és a nagyobb (nemzetgazdasági, regionális, globális) körökbe való beilleszkedésének elősegítése. – Ezzel szemben maradok a „szolgáltatás” megnevezésnél azon szektorok esetében, amelyek valamilyen formában a lakossági vagy közületi fogyasztást egészítik ki „illékony” javakkal: e szektor legfontosabb két szegmense – mint említettem – az oktatás-képzés, valamint az egészségmegóvás. De létfontosságú – noha jóval kisebb terjedelmű – szelete ennek az alapkutatás és a szűkebb értelemben vett idegenforgalmi szolgáltatás is – persze sok mások mellett, amelyek felsorolása is szétfeszítené e fejezet kereteit, amely mégiscsak az agráriumról hivatott valamit mondani.

Vagyis a gazdaság a következő „szuper-ágazatokból” tevődik össze: az *agráriumból* (mezőgazdaság, élelmiszer-feldolgozás és kapcsolt részeik!); a *kitermelő iparból* (bányászat és elsődleges feldolgozás); a *feldolgozóiparból* (ugye tudjuk: az élelmiszeripar nem soroltatik ide!); a *szolgáltató szektorból* és a *koordinációs szektorból.*

A hosszú távú statisztikai sorok azt mutatják, hogy az agrárium részesedése a társadalmi értékfolyamatok eredményeiben ugyan zsugorodik, de a gyors szűkülés ennek csak kitermelő szegmensére vonatkozik. Ha az élelmiszer termékek szállítását, tartósítását, disztribúcióját éppúgy élelem-szektorként fogjuk fel, akár magát a növénytermesztést és állattenyésztést – akkor meglepően konstans tendenciát állapíthatunk meg: a társadalmi értéktermelésnek 1/5–1/3-át ma is leköti annak előállítása és „asztalra tevése", amiből fizikai létünket fenntartjuk. Persze a primitívebb gazdaságokban ennek oroszlánrésze a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági termelés, a magasan fejlettekben pedig az, ami a „mezőgazdaság után" következik. A súlya szekuláris tendenciában még ilyen felfogásban is csökken, de korántsem olyan mértékben, ahogyan a hagyományos ágazati mutatók érzékeltetik (a csiszolt kőkorszakban az élelem megszerzése valószínűleg jóval több energiát követelt az emberektől a mai 1/3-nál!). Amikor a nemzetgazdaságok mérhető mutatói elkezdtek hangosan tanúskodni az „agrárius" társadalom történelmi szemétládába kerüléséről, ez nem azt jelentette, hogy az emberiség fokozatosan rászokott az iparcikkekkel való táplálkozásra, hanem csak azt, hogy az agrárszektor kitermelő szegmensében igencsak *megnőtt a munka termelékenysége,* ami munkaerőt szabadított fel egyfelől az agrártermékek feldolgozása és területi elosztása, másfelől a különböző egyéb ipari tevékenységek számára.

A tendenciát statisztikailag elég nehéz tetten érni: az aktív népesség számarányát tekintve a hiányos adatszolgáltatás miatt, a GDP-megoszlás területén pedig az árrendszerekben, valamint a statisztikai metodikában bekövetkező, sokszor drámai erejű változások miatt. Ezért az adatok csak „nyomokban" utalnak arra a tendenciára, miszerint az élelmiszergazdaság súlya a nemzetgazdaságokon belül viszonylag konstans. – Az aktív lakosság megoszlásának vizsgálatához az ILO statisztikákat használtam ki: ezek csak a feldolgozóipar egészére korlátozódnak az ágazati bontásban, ezért csak olyan országokat lehetett kiválasztanom, ahol a feldolgozóipar csaknem egésze az élelmiszer-feldolgozásra korlátozódik és a kitermelőipar súlya sem nagy. Így Kolumbiában ’51 és ’64 között a két ágazat együttes létszáma az aktív lakossághoz viszonyítva 66, ill. 60% volt. Guatemalában ’64 és ’73-ra vonatkoztatva 77 és 71. Írországban ’51 és ’61 viszonylatában 54 és 52, Új-Zélandban ’45-ben 40, ’51-ben 42, ’61-ben 39, ’71-ben 37%. (Forrás: ENSZ statisztikák) Ha megbecsülhető volna a szállítás és az áruforgalom élelmiszerre jutó foglalkoztatási hányada, valószínű, hogy az arányok nagyobbak lennének és a lassú (az agrárnépességnél sokkal lassabb) csökkenés és mérsékeltebb volna. – A magyarországi helyzetre vonatkozóan a GDP-hez való hozzájárulás megbecsülése volt lehetséges. Eszerint a GDP összességét, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar hozzáadott értékeit, valamint a kereskedelem és szállítás GDP-hez való hozzájárulását az ÁKM-ekre támaszkodva gyűjtöttem ki. Az élelmiszer-komplexumhoz kapcsolódó logisztikai szolgáltatások mértékét az ágazatok hozzáadott értékének *becsült* hányadában vettem számításba: ez ’70-

ben 25% volt, ami fokozatosan ’98-ra elérte a 33%-ot. A becslés a következőt mutatja:

Az élelmiszer-komplexum hozzájárulása a GDP–hez (%)

1970	27,3
1975	25,1
1979	23,1
1990	24,1
1998	12,9

A ’98-as adat „mutációszerű” eltérését a többiektől a nem logisztikai szolgáltatásoknak a ’90-es években bekövetkezett aránytalan felértékelődése, valamint az ÁKM számítási metodika egyaránt indokolhatja.

Hasonló folyamat ment végbe a XX. sz. közepén a kitermelő- és elsődlegesen feldolgozó ipari ágazatok rovására és a magasan feldolgozott intermediereket és végfelhasználási termékeket előállító szektorok javára. Ez oszlatta el azt a tévhitet, miszerint a nehézipar fejlődésének mindenkor meg kell előznie az ipari átlagét. Az a fejlődési stádium, amit mindközönségesen „indusztriális” társadalomnak szoktunk nevezni (éppoly helytelenül, mint ahogyan a többi, hasonló jelzőt!) valójában ugyancsak több szakaszból áll: az elsőben a kitermelő- és elsődleges feldolgozó ipar áll a középpontban, majd megkezdődik ennek is a zsugorodása a magasabban szofisztikált termékeket termelő ágazatok javára (gépipar, vegyipar, könnyűipari tömegtermelés). Mindez azért következhetett be, mert a kitermelő és „finomító” ágazatokban megnőtt a termelékenység (illetve egy részük kitelepült olcsó termelési költségű országokba), vagyis a források felszabadulhattak a magasan feldolgozott, nagy K+F-tartalmú szegmensek fejlesztésére. A társadalomnak kevesebb energia-ráfordításába került a nagy volumenű alapanyag előállítása, mint azelőtt a kevesebbé. A XX. sz. közepére ezek az ágak odasoroltak az élelmiszergazdaság mellé: kevés ember, hatalmas állótőke segítségével ki tudta elégíteni a rohamosan növekvő társadalom rohamosan növekvő igényeit. Ám a kitermelő- és feldolgozóipar együttes termelésitényező-igénye lassabban nőtt, mint a dinamizálódott ágazatoké külön-külön: a tökéletesebb feldolgozás átszivattyúzta a kitermelésben alkalmazott termelési tényezők jelentős részét a feldolgozásba: akárcsak az élelmiszeripar és a mezőgazdaság esetében.

Mindez a folyamat a társadalmi munkamegosztás gyors, földrajzi kiterjedésével járt együtt (nemzetközi gazdasággá válás!), valamint feltételezte a gazdaságon belüli specializálódás igen mély tagozódását: az intermedier-gyártó bolygóipar elkülönülését a fejlesztő és legigényesebb műveleteket végző központoktól, a végtermékeket gyártó egységek gyors szakosodását, a különböző, egymást helyettesítő gyártmányok közötti kisebb-nagyobb különbségek létrejöttét – és így tovább. A XIX. sz.-ban még egymással laza munkamegosztásban termelő, javarészt kis egységekből álló, „diszperz” gazdasági szerkezet mindinkább áttekinthetetlen visszacsatolásokkal terhelt, bonyolult oligopol „gombolyaggá” vált. Ez a folyamat a Centrum-régiókban erősen előrehaladott állapotban van, a félperifériákon elkezdődött, a periferikus gazdaságok természetes állapotában legfeljebb csak csírájában lehetne jelen. Mindenesetre a munkamegosztás és piac szélességi

és mélységi kiterjedése és bonyolódása óhatatlanul felveti a *koordináció* szükségességét – máskülönben a rendszer működésképtelenné válik (amint azt a sűrűsödő recessziók, válságok előre is vetítették!). A magántulajdon – ha fogcsikorgatva is – alkalmazkodásra kényszerül. Ez a parancsoló szükség hozza létre a mind kiterjedtebb, mind sokrétűbb funkciójú „koordinációs szektort" – valamiféle organikus úton, félig spontánul létrejövő rokonát annak a tervezési-koordinációs rendszernek, amelyet a XX. sz. szocialista kísérletei (mind kevesebb sikerrel) alkalmaztak a maguk félperiferikus és katonailag-gazdaságilag erősen veszélyeztetett körülményeik között.

Ez a szektor csak úgy, akkor és olyan mértékben jöhet létre, amikor, ahol és amilyen mértékben a társadalmi munkamegosztás imperatívuszai megkövetelik. Ha a szerkezeti változások elmaradnak az élet követelményei mögött – sorvadás fog megkezdődni. Ha a „divatáramlatok" kikényszerítik az idő előtti előreszaladást – a társadalom szűkös energiái erre fognak elmenni, ahelyett, hogy befejeznék, magas szintre emelnék a közvetlenül termelő szektorok kiépítését. Úgy jár az ország, mint az a tizenkét-tizenhárom kisfiú, akit züllött baráti köre rávesz az intenzív nemi életre – aztán megbukik matekból és kidobják az iskola kézilabdacsapatából.

Vagyis nem a szerkezeti megoszlások a fontosak, hanem a *hatékonyság:* termékenként, vállalatonként, ágazatonként és nemzetgazdasági szinten egyaránt. Badarság szégyellni ágazatokat, csak azért, mert háromszáz éve is léteztek – és ábrándokat kergetni, csak azért, mert más, gazdagabb társadalmakban valamilyen szektor már megszületett és dominánssá vált.

Sajnos, ennek az alapigazságnak van egy hátulütője is. A világ ugyanis erősen interdependenssé vált: áru-, tőke-, haszon-, információ- és munkaerő-folyamatok szeldelik keresztül-kasul. A fentebb említett áttekinthetetlen gombolyag immár a földgolyó egészét kezdi beborítani. Ennek a kusza rendszernek a vezető szálai a három Centrum-régióban futnak össze. A világgazdaság nem „általában" világgazdaság, hanem a három Centrum belső és egymás közötti erőviszonyai, követelményei, érdekei szerint szerveződött világgazdaság. Ez azt is jelenti, hogy ha a centrális régiókban a koordinációs szektor túlsúlyossá vált, a fél- és mélyperifériákkal való kapcsolattartás csak akkor valósítható meg, ha ezek információs szektora illeszkedik a Centruméhoz. Hiába vonná ki magát egy szegény ország gazdaságpolitikai elitje e világ-divatáramlat hatása alól – túl kell erőltetnie magát az információs szektor kiépítése területén, anyagi és intellektuális értékeinek jelentős hányadát brókerirodákra, bankokra, tanácsadó-szervezetekre, biztosító társaságokra kell fordítania – elhanyagolva azokat a szektorokat, amelyek *egyedül* tehetik alkalmassá gazdaságát a nemzetközi munkamegosztásba való hatékony beilleszkedésre.

A fél- és mélyperiferikus országok gazdaságpolitikáinak az egyensúlytartás a legművészibb feladata: *már* a nemzetközi érintkezésre alkalmas koordinációs szektort fenntartani, amely azonban *még* nem szívja el a gazdaság életenergiáit.

b) Az élelmiszer-komplexum rendszertana

A társadalmi értéket – mint fentebb céloztam rá – nem csak a szorosabb értelemben vett mezőgazdaság jelenti, hanem a *komplex élelmiszertermelési rendszer*. Ennek persze első tagja a kitermelő mezőgazdaság, vagyis a szántóföldi növénytermesztés, a kertészet és az állati termékek előállítása. Mindegyikük még igen sok részre bontható, a technológiák vagy a megtermelt termékek jellege, rendeltetése alapján. A második alrendszer az élelmiszer-tartósítás, feldolgozás (ami jelentős részben a háztartási munka ipari jellegű „megelőzésére", kiváltására irányul: vagyis az élelmiszeripar a primitív társadalmakban is létezik – mégpedig a háztartásokban!). A kettő együtt adja az élelmiszer-vertikum gerincét. Ennek a „gerincvezetéknek" a hátterében egyfelől a kutatás-oktatás-képzés húzódik meg, másfelől a vertikumba input-oldalról belépő ipari termékek termelése. Ez utóbbinak is organikus kapcsolata van az élelemtermeléssel, nem csak piaci értelemben, hanem abban az értelemben is, hogy a háttéripar K+F-tevékenysége nem nélkülözheti az alkalmazó mezőgazdaság és élelmiszeripar tapasztalatát és igényeit. A „gerinc-vertikum" oldalában helyet foglalhatnak melléktermék- és hulladék-feldolgozó szegmensek is, a megtermelt biomassza teljes körű felhasználását biztosítandó, valamint olyan ipari és szolgáltató tevékenységek, amelyeknek látszólag nincs (technológiai értelemben vett) közük az élelemtermeléshez, ám mégis nélkülözhetetlenek, pl. az élelemtermelésben lekötött munkaerő szezonon kívüli foglalkoztatása érdekében. – A rendszer különböző elemeit logisztikai szegmensek kapcsolják össze, valamint minden mozzanatát nyomon kísérik a piaci információáramlás képződményei (kereskedelem, forráskiegészítők, nemzetgazdasági regulátorok stb.). Ez az élelmiszer-termelési rendszer egyik – munkamegosztási oldala. Nyugodtan mondhatjuk, hogy az alapvető oldala. A másik dimenziónak – ui. az üzemi és tulajdoni szerkezetnek igazodnia kell a technikai-munkamegosztási viszonyokhoz, ezek optimális irányban való elmozdulását szükséges elősegíteniök.

E rendszer alapvető építőköve a különböző üzemágak együtteseként funkcionáló termelőegység. A mezőgazdasági fokon ez szükségszerűen sokágazatú, de ki is léphet a szorosabban vett kitermelési fázisból – magában foglalhatja az élelemfeldolgozást, biomassza-hasznosítást, kisegítő ipari tevékenységet, kereskedelmet stb. stb. is. – Az élelmiszer-feldolgozó egységek általában specializáltabbak, mint a mezőgazdasági üzemek, ám – az input szezonjellege miatt – itt sem tapasztalható olyan mély specializálódás, mint az egyéb ipari tevékenységek esetében. A logisztikai rendszer egy része lehet kifejezetten az élelemtermelés kiszolgálására szakosodott szállító-disztribúciós hálózat, de nem kötelezően. Ez esetben az országos logisztikai rendszer és az élelemtermelés összenövésének lehetünk tanúi. – A rendszer bármely pontján beléphet az export és az import: ez esetben a hazai élelemtermelési rendszer *nyílt,* szorosabb-felületesebb szálakkal kapcsolódik a nemzetközi piacokhoz. Az Olvasó elnézését kérem e rövid, alap-

vető rendszertani kitérőért: nem „precízkedés” okából tettem, hanem azért emlékeztettem az élelmiszer-szektor bonyolult rendszerösszefüggéseire, mert a magyar agrárium jövőképe szempontjából – mint látni fogjuk – alapvető fontosságú az, hogy rekonstruálhatja-e e szektor azt a kiépített rendszer-jelleget, amelyet az elmúlt évtized viharaiban elveszített.

A rendszer-mivolt mindenekelőtt azért fontos, mert e hatalmas nemzetgazdasági szegmensnek egészséges, hatékony működése mindenekelőtt szakértelem- és forrásellátottságától függ. *Ma még* nem mondhatjuk, hogy a szükséges szakértelem elsorvadt, megsemmisült volna (noha számolni kell jelentős veszteségekkel ezen a téren is!), a működtetés és fejlesztés forrásai tekintetében azonban Magyarország sohasem volt gazdag: vagyis minden oldalú *optimumok* alapján kell gazdaságát működtetnie ahhoz, hogy a nemzeti munkában és vagyonban rejlő jövedelemképzési lehetőségek ki legyenek használva. Sem túlfejlesztések nem megengedhetők, mivel ezek pazarolják a rendelkezésre álló forrásokat, sem pedig alulfejlesztések, mivel a gazdaság éppúgy a legszűkebb keresztmetszet elvén működik, akár egy folyadékvezeték: a kimenő teljesítmény a szűk keresztmetszethez igazodik, felesleges ballaszttá téve a rendszer bővebb keresztmetszetein beépített termelési tényezőket.

Elvileg a piaci viszonyok helyes felismerésén alapuló tulajdonosi vagy menedzseri érdekeltség elegendő biztosítékot nyújt ahhoz, hogy a tulajdoni-szervezeti körön belüli termelésitényező-csomagok, valamint ágazati szerkezeti csomagok az optimum felé tendáljanak. Már ti. akkor, ha maga a termelőegység nagysága is tendál ahhoz a tömegtermelési és eszköz-működtetési optimumhoz, amely nélkül reménytelen hatékony gazdálkodást folytatni. A vállalati rendszer sikeres kiépítése tehát nem csak szakértelem és tőkeellátottság kérdése, hanem *vállalati nagyságé* is: a műszaki, természeti és piaci feltételek minden művelési ág esetében gazdaságossági alsó és felső küszöböket hoznak létre: az élelmiszer-gazdaság tulajdoni-üzemi szerkezetének e nagyságrendi követelményeknek mindenképpen meg kell felelniök: reménytelen törpékből és/vagy agyaglábú óriásokból összetákolt élelmiszer-szektor álomszép tőkeellátottság és szakértelem-telítettség esetén sem fog tudni hatékonyan működni – ami reménytelenné teszi a vállalat életét is és tehertétellé teszi az agráriumot nemzetgazdasági szinten is.

Ugyanez vonatkozik az élelmiszer-termelésben lekötött munkaerő foglalkoztatási és jövedelmi viszonyai szezon-jellegében meglévő kedvezőtlen vonások tompítására. Ezt a szezonalitást az élelmiszer-termelésben nem lehet kiküszöbölni – ipari és egyéb tevékenységek beiktatásával lehet minimalizálni. Ugyanez a diverzifikáció egyben a mezőgazdasági üzem jövedelem-beáramlásának hullámzásait is csökkenti, valamint nyereségessége finanszírozhatóvá tesz veszteséges, de nélkülözhetetlen ágazatokat. – Mindezt a piac *önmagában* csak jelezheti, követelheti, fenyegethet a szükséges fejlesztések elmulasztásának szomorú következményeivel – de *nem szervezi meg* az alkalmazkodást:

különösen *idült tőkehiány* és piaci *információhiány* esetén. Valami ilyesmi foroghatott a gazdaságpolitikai műhelyek és döntési központok fejében az ’50-es évek végén, akkor, amikor kísérletet tettek (mint egy évtizeden belül kiderült: *sikereset!*) a hazai élelmiszer-gazdaság rendszerszerű alakzatának kialakítására. A létrehozott építmény megkönnyítette az üzemi optimumok kialakítását, csakúgy, mint az állami beruházási hozzájárulások hatékony allokálását, valamint az agrárium országos, rendszerszerű hálózatának kiépülését.

A ’70-es évekre kibontakozó hazai agrár-struktúra három feladatnak kellett, hogy megfeleljen:

– devizafedezetet kellett termelnie az ország energia- és nyersanyagszükséglete import útján történő biztosításához. Természetesen nem hárult a vállára az egész feladat, de hatalmas szerepe volt abban, hogy az energiát és anyagot importálni lehetett, méghozzá elég előnyös cserefeltételek között;
– a falusi településeknek és a vidéki lakosságnak az öröklött elmaradottságból és szegénységből való kiemelkedését meg kellett alapoznia: ezt részben a megemelkedett jövedelemszerzési lehetőségeken keresztül szolgálhatta, részben pedig a létrejövő, anyagilag is potens üzemek (ÁG-ok, TSZ-ek) forrásátadásain keresztül, amely együttesen igen jelentősen elősegítette a területfejlesztési folyamatokat;
– végül, de fontosságát tekintve elsősorban a létrehozott agrárstruktúra bőségesen és olcsón teremtette meg az ország lakossága élelmiszer-ellátását. Ez egyfelől kedvezően hatott a magyar nemzeti munkaerő újratermelési feltételeire – javítván az élelmezési viszonyokat – másfelől hozzájárult ahhoz, hogy a hazai munkaerő a nemzetközi piacokon úgy tudott olcsó lenni, hogy a lakosság meg lett kímélve az elszegényedéstől (ezt sem egyedül csinálta az agrárium, de igen fontos része volt benne!).

Mindezekhez képest, pénzben mérhetősége szempontjából másodrendű, ám mégsem elhanyagolható feladat volt egyfelől néhány speciális „hungarikum” magas hatékonyságú exportja, valamint a létrejövő rendszer szellemi termékként való terjesztése. Az elsőnek, azt hiszem, nagyobb jelentősége lehetett az „országimázs” szempontjából, nem tagadva a különlegességeket termelő vállalkozások nyereségének jelentőségét sem. Az utóbbi viszont, a ’70-es évek derekán igen nagy jövővel kecsegtető üzletágként kezdett kibontakozni, amely az ország devizabevételei szempontjából is „kilátszhatott volna a fűből”, ha teljességgel kifejlődhet.

Vagyis a hatékony, rendszerszemléletben kiépült élelmiszer-gazdaság elsőrendű nemzeti érdeket képviselt, a ’60–’80-as években is, és képviselne ma is. (Másodlagos indikátornak tartom, de azért igen fontos, hogy a ’70-es évek utoljától egészen a ’80-as évek derekáig az élelmiszer-szektor által a költségvetésbe befizetett és a különböző címeken állami forrásból élvezett összeg

egyenlege pozitív volt: az agrárium tehát a nemzeti felhalmozási alapnak nem nettó fogyasztója volt, hanem hozzájárult a nemzetgazdaság egyéb feladatainak finanszírozásához. Azt hiszem, a világon kevés agrárszektor érte el mindmáig ezt a pozíciót!)

c) Két agrár-modell

A világ mezőgazdasága persze rendkívül sokrétű: elég merész absztrakció kell ahhoz, hogy az ember két alapmodellbe tudja vagy merje sűríteni a legfontosabb sajátosságokat. Továbbá, a modellépítésből nyilván kimaradnak a tradicionális, alacsony termelékenységű modellek, mint, teszem fel, a fekete-afrikai szúróbotos vagy kapás földművelési rendszerek, a nomád állattartás, de még a kelet-ázsiai árasztásos rizstermesztés-alapú agrárium is, noha ez óriási mértékű és milliárdokat lát el (úgy-ahogy) élelemmel. – Az alábbiakban felvázolt két modell a „gazdag világban" alakult ki és működik.

Az egyik ezek közül az, amelynek elterjedése földrajzilag csaknem egybeesik a telepes gyarmati múlttal rendelkező országokéval. „Epicentruma" – az Egyesült Államok, valamint Kanada déli szegélye. A másik pedig Nyugat-Európában született és terjedt el és itt is jellemző, noha megtalálható az Egyesült Államok északnyugati sarkának zöldség-hús-tejtermelő zónájában is.

Mindkettőre jellemző az igen magas fajlagos tőkelekötés: termőterületre és foglalkoztatottra vonatkozóan egyaránt. Jellemző továbbá az országos, sokágazatú rendszerekbe való bekapcsolódottság gyenge institucionalizáltsága: a vertikum egyes láncszemeit az üzleti kapcsolatok kötik össze, nem pedig az integrált stratégiai érdekeltség: ez a nyugat-európai modell némelyik megvalósulási formájára kevésbé áll: itt a felismert és követett közös érdekeket mindenekelőtt a szövetkezeti formák használata valósítja meg.

A különbség a talajhasználat intenzitásában és a birtokszerkezet jellegében érhető tetten. Az „amerikai" modellben az a felismerés uralkodik, miszerint termőterület van bőven, beruházási forrás is van bőven, viszont a munkaerő nagyon drága, tehát az eleven munkával kell takarékoskodni, akkor is, ha ez a termőföldel, vagy a biológiai anyaggal való „nagyvonalú" bánásmódot hozza magával. Más szóval: az amerikai modell arra tör, hogy a termékegység olcsó legyen és csak másodrendű szempontként veszi figyelembe a birtokolt terület és biológiai anyag intenzív kezelését: a *hozamot.* – A „nyugat-európai" modell ezzel szemben a rendelkezésre álló termőterület szűkös voltára kénytelen figyelni. Amíg az európai munkaerő olcsó volt, ez erősen elevenmunka-intenzív gazdálkodást hozott létre. Amióta a munkaerő megdrágult, mind a területínséget, mind a bér magas voltát kénytelen *tőkebefektetéssel* ellensúlyozni. Itt viszont útját állja a tulajdoni szerkezet történelmileg öröklött szétaprózottsága: a technológia kellő gépesítése alacsony kapacitáskihasználással valósítható csak meg, vagy kis teljesítményű, ezért fajlagosan drága gépek alkalmazásával. A nyugat-európai agrárium

ezért nem tud megélni súlyos állami támogatás nélkül – ami vagy a nemzeti kasszában, vagy az EU pénztárcájában való intenzív „kotorászáshoz" vezet. Mindkét modell jellegzetesen a túltermelés felé fejlődik: az amerikai a tömegtermelési hozadék után való futtában, a nyugat-európai pedig a nagyobb szubvenciók reményében. Vagyis, amikor az Isten a két agrármodellt megteremtette, az egyiknek az olcsóságot adta jótulajdonságául, a másiknak meg a magas hozamokat. Egyiküknek sem jutott mindkét erényből arányosan.

Egyik modell sem szolgálhat lemásolandó példaképként bármely „szegény" ország számára. Már csak azért sem, mert a magas ellátási szint mindkettőnél a magas fajlagos feltőkésítettség függvénye. Ha valaki Kelet-Közép-Európában a nyugat-európai „farmergazdaság" példájának követésével kecsegtet, az vagy nem ért semmit az agráriumhoz sem és a makrogazdasághoz sem, vagy pedig sanda politikai hátsó gondolatai vannak. Ugyanilyen vélemény kockáztatható meg az annak idején az amerikai agrárium felületes másolásának alapján létrehozott szovjet mezőgazdaságról is. Van ugyanis egy természettörvény, amelynek a gazdaságban is értelmet lehet adni, az ti., hogy „sóhajjal nem lehet tojást festeni".

d) A „Harmadik Modell" – a XX. sz. második felében kifejlődött magyar agrárium

Az az agrárium, amely a XX. sz. második felében – inkább úgy a 3/4-időszakban – Magyarországon kialakult, önálló modellkísérletnek fogható fel, amely rövid működése ellenére igen figyelemreméltó eredményeket tudott felmutatni.

Szeretném, ha az Olvasó ezt a megállapítást nem tartaná valamiféle nosztalgiázásnak. A történelem úgy hozta magával, hogy Magyarországon újralétesült a szó kapitalista értelmében vett piacgazdaság. Ennek következtében a „magyar modell" akkor sem volna minden részletében újjáépíthető, ha meg volnánk győződve e modell igen hatékony, netán Magyarországon egyedül hatékony voltáról. Ugyanakkor azt sem szabad negligálnunk, hogy a rendszerváltás előtt működött agrárium, felépítésénél és mechanizmusainál fogva, tökéletesen beilleszthető lett volna a kiépülő piacgazdaságba – legfeljebb a sikertelenül kínlódó néhány tucat TSZ-t kellett volna vagy átszervezni, vagy életképes középbirtokokra felosztani, illetve kedvezőtlen természeti adottságok esetén, területüket a mezőgazdasági termelésből kivonni és – mondjuk – erdősíteni. – Nagy bűnt követett el a Nemzet ellen az a kormányzat (azok a kormányzatok), amely a józan gazdaságstratégiai megfontolások helyett az esztelen rombolást választotta – refrénszerűen ismétlem: vagy megbocsáthatatlan szakértelemhiány, vagy sanda politikai szándékok miatt.

A gazdaságpolitikának azon kellene gondolkodnia és munkálkodnia, miképpen lehet a megváltozott körülmények között – ha másképpen nem megy, legalább részlegesen – újra építeni az országos rendszerszemléletben kiformált és működtetett élelmiszer-szektort.

Hogyan is nézett ki ez a rendszer? – Megpróbálom egy kétdimenziós ábrázolással kézzelfoghatóvá tenni. Soriránybana *funkciók* vannak feltüntetve, oszlopirányban pedig az *üzem- és tulajdoni* képződmények. Az egyes kockákban „***" jelzi a funkció kiemelkedő *országos* fontosságát, a „**" az országosan jelentős szerepet, a „*" pedig a másodrendű szerepet (amely persze üzemi méretekben olykor döntő is lehet!).

	Fejlesztés, humán források	Tömegtermelés	Munkaintenzív kultúrák	Disztribúció	Feldolgozás	Foglalkoztatás, forrásellátás egyenszilárdsága	Technológiai bázis	Falusi életminőség
Agrárkutatás és oktatás	***						**	
Állami gazdaságok	*	**	**	*	*		***	*
TSZ nagyüzemi ágazatok		***	**	*	*		**	*
TSZ háztáji gazdaságok			***		*	**		
TSZ élelemfeldolgozó ág					**	**		
TSZ „ágazatidegen" melléküzem						***		
Élelmiszeripari vállalatok		***		**	***			
Kereskedelem és szállítás				***				
Helyi államhatalmi és -igazgatási szervek	*							***
Háttéripar							***	

3.2. ábra. *A „Magyar Modell" sémája, a '80-as évek elején kifejlett, még nem sérült formájában*

Az ábra megmutatja az agráriumon belüli és „környéki" munkamegosztás viszonyait. Ez a modell – kifejlett, még az eladósodás következményeitől kevéssé megzavart állapotában a következő feladatokat tudta – illetve nem tudta – megoldani:

Tömegtermelés a hazai élelembázis számára	5
Tömegtermelés KGST-export számára	5
Hazai élelemellátás választéka	5
Minőség, nyugati exportlehetőségek kihasználása	3
Hozamok	5
Költségszint, üzemi jövedelmezőség	4
Kibocsátás árszintje – munkaerő olcsóságára hatás	5

Falusi foglalkoztatottságra hatás	4
Mezőgazdasági lakosság jövedelme	5
Mezőgazdasági munkaerő képzettsége	5
Településfejlesztés	4
Környezet tisztasága	2

A hatásértéket úgy „osztályoztam", ahogyan az iskolában a tanító néni a kisdiákokat. Az értékelések a jól működő egységekre vonatkoznak: ezek tették ki a kör vállalkozásainak mintegy 6/10-ét. A rosszul dolgozó egységek a fentieknél 1-2 osztályzattal gyengébbet érdemelnének: ez nagyjából 4/10. Az összesített „bizonyítvány" így „jórendiséget" mutatna. Valószínű, hogy a Modell – az előző kettőhöz viszonyítva sem mutatna gyengébb eredményt. Különösen akkor, ha hallgatólagosan beleképzelünk még 15–20 éves kibontakozási-érési időszakot.

A fajlagos állótőke-lekötés ugyan magas volt – a tőkehiánnyal küszködő magyar gazdaságban ez a feltőkésítettség igen magasnak tűnt –, ám alacsonyabb, mind az amerikai, mind a nyugat-európai szinthez képest. A hozamok az alaptermékekben elérték vagy megközelítették az európai szintet, a költségszint pedig csak kevéssel volt magasabb az amerikainál. – Vagyis a „Magyar Modell", akarva-akaratlanul valami szerencsés „hibridnek" bizonyult: sokan (a FAO tájékán is!) kezdtek gondolkodni már azon, nem a legkönnyebben adaptálható-e a Harmadik Világ számára, a világ élelmezési problémáinak enyhítése végett?

e) „Béke poraira"?

Egy valamikori, sikertelen sorsú ismerősöm, megunván életét, hatalmas adag mérget vett be – aztán, hogy biztosra menjen, folyóba ugrott. – Nos, a magyar nemzetgazdaság önelemésztésének egyik – önmagában is halálos kimenetelű – eszköze lehet a nemzet humántőkéjének tönkretétele. A másik – hogy „biztosra menjünk" – az ország élelemtermelő kapacitásának összerombolása. Mindkettő európai mértékkel mérve is jelentős érték elpusztulását hozná magával. Márpedig azt is tudomásul kell – sajnos – vennünk, hogy a magyar agrárium leépülése – kb. a '80-as évtized utolsó évei (a „lineáris restrikciós" politika kibontakozása óta) – megkezdődött, noha felgyorsulása a '90-es évtizedre és a 2000-es évek eddig eltelt idejére esik.

Illusztrációképpen néhány jellemző adatot hozok *(3.9., 3.10., 3.11. táblázat)*.

Amint látható, a gazdálkodás területi keretei szűkültek (azt nem lehet az adatokból nyomon követni, hogy milyen minőségű területeket veszített az agrárium!); a betakarított mennyiségek erőteljesen csökkentek, úgyszintén a hozamok. Az állatállomány csökkenése drámai jellegű, ami eleinte hozamcsökkené-

3.9. TÁBLÁZAT. *Növénytermelés*

A)		
	MEZŐGAZDASÁGI TERÜLET	MŰVELÉS ALÓL KIVONVA
1990	6473 e. ha	1065 e. ha
1995	6179 e. ha	1273 e. ha
2000	5854 e. ha	1597 e. ha

B) TERMELÉSMENNYISÉGEK (10^6 T)			
	1986–1989	**1994**	**2000**
	ÁTLAG		
Gabona	14,3	11,7	10,0
Olajos mag	1,0	0,7	0,7
Burgonya	1,3	0,9	0,9
Szálastakarmány			
zöld	7,2	4,6	2,6
szárított	3,4	2,1	0,8
Zöldségek	2,1	1,4	1,5
Gyümölcsök	1,6	1,0	0,7

C) NÖVÉNYTERMESZTÉS HOZAMAI (KG/HA)			
	1986–1989	**1994**	**2000**
	ÁTLAG		
Búza	4 880	4 250	3 610
Kukorica	5 630	4 410	4 150
Cukorrépa	38 400	31 450	34 350
Napraforgó	2 030	1 750	1 620
Vöröshagyma	20 620	16 440	18 690
Paradicsom	29 250	16 660	23 330
Alma	19 360	13 390	13 970*
Kajszi	3 670	3 030	4 370*
Őszibarack	5 650	3 940	5 940*

MEGJEGYZÉS: * 1999-es adat

3.10. TÁBLÁZAT. *Állattartás*

A) ÁLLATÁLLOMÁNY (MÁRCIUS VÉGI, 1000 DB)			
	1990	**1995**	**2001**
Szarvasmarha	1 637	951	804
Ebből: tehén	639	423	380
Sertés	8 457	4 665	4 716
Ebből: koca	661	383	339
Baromfi	65 042	35 659	37 016*
Ebből: felnőtt	42 764	27 459	19 422*

B) ÁLLATTARTÁS HOZAMAI				
	EGYSÉG	**1990**	**1994**	**2000**
Egy tehénre jutó vágómarha	kg	387	329	294
Egy tehén évi tejhozama	l	4 935	4660	5335
Egy kocára jutó vágósertés	kg	2 065	1867	2093
Élőszaporulat	db	13 199	7189	7552
Egy tyúk évi tojáshozama	db	186	191	217

MEGJEGYZÉS: * 2000-es adat

3.11. TÁBLÁZAT. *A mezőgazdaság felszereltsége*

Gépi vonóerő motor-kapacitás	1000 kW	7 401	5 405	..
Egy ha-ra jut	kW	1 133	883	..
Traktor	db	44 840	36 200	..
Tehergépkocsi	db	24 293	19 450	..
Gabona kombájn	db	9 834	7 500	..
Önjáró kukorica betak.	db	306	215	..
Önjáró cukorrépa betak.	db	593	400	..
Műtrágya	hatóanyag 1000 t	671	280	355
Egy ha-ra jut	hatóanyag kg	104	46	74
Szervestrágya-felhasználás	1000 t	12 054	4 836	3 863

sekkel is járt együtt: az utolsó néhány évben megindult hozamnövekedések úgyszólván csak a ’80-as évek állapotának visszaállítását jelentették, nem kompenzálták a létszámcsökkenéseket.

A mezőgazdaság felszereltsége ugyancsak gyorsabban zsugorodott, mint a növénytermelésé: ilyen értelemben az állatállomány és a technikai felszereltség roncsolódása az agráriumot *stratégiai értelemben* is fenyegeti: ágazati *vagyonának* pusztulását jelenti, ami nagyban növeli egy esetleges újjáépítési korszak befektetési forrásigényét.

Az agrárium leromlásának komoly mértéke tehát nem hisztérikus értelmiségi jajongás és nem is az „agrár-lobby” rémhírterjesztése, hanem nagy lendülettel kibontakozó tendencia. Életveszélyes tendencia.*

d) Kiút (10 javaslat)

Semmiképpen nem törődhetünk bele abba a roncsolódásba, amely a magyar agráriumot az elmúlt évtizedben érte. Meg kell mentenünk a még meglévő értékeit és – az új körülmények figyelembevételével – újra kell építenünk magát, a valaha jól működő és nagy fejlődési potenciállal rendelkező rendszert.

Szétfeszítené e rövid tanulmány kereteit ezen újjáépítésre vonatkozó program kifejtése – és valószínűleg meg is haladná e sorok írójának képességeit. Ezért csak néhány, általam igen fontosnak tartott szempontra hívom fel a figyelmet – csaknem távirati stílusban.

a) A célravezető gazdaságpolitika létrejöttének első (lehet, hogy a legfontosabb!) feltétele az *ideológiai görcsöktől való megszabadulás.* Ezek közé tartozik pl. a ’60–’80-as évek magyar szövetkezeti jelenségének (rossz politikai felhangú) összemosása, akár a szovjet kolhozokkal, akár az ’50-es évek elejének ostoba erőlködéseivel. Azt is jobb volna reálisan látni, hogy a rendszerváltáskor a szövetkezetek zöme nem „alulról jövő” nyomásra ment szét, hanem részben a tagság félelme folytán (hogy ti. erőszakkal fogják a gazdaságokat szétzavarni és akkor ők a „pad alá esnek”), részben a politikai erők erőszakoskodásai miatt (kárpótlási folyamatok stb.), részben pedig az elmúlt évtized kifejezetten és alig titkoltan szövetkezetellenes intézkedései miatt. A rendszerváltás idején egzisztáló állami gazdaságok és termelőszövetkezetek túlnyomó többsége élet- és fejlődésképes volt és maradéktalanul beilleszthető volt a kialakítandó piacgazdaságba. A harmadik „délibáb”, amellyel áltatjuk magunkat, ez a „small is beautiful”, amelynek két válfaja van, a „búsmagyar”, amely a XX. sz. elejei kisgazdálkodói struktúrát festi modellként maga elé, a másik pedig az az illúzió, amely a nyugat-európai agrármodellhez fűződik – elfeledkezvén arról, hogy ott a középgazdaságok tőkeerősek és

* A 3.9.–3.11. táblákban közölt illusztrációkhoz az adatokat a Magyar Statisztikai Évkönyv 2001-es évfolyamából vettem.

még így is akkora állami (ill. EU) szubvenciót igényelnek, amekkorát a magyar költségvetés (EU pénzekkel megfejelve) sem tudna biztosítani. – Az agráriummal kapcsolatos politikának szigorúan gyakorlat-centrikusnak kell lennie, mégpedig legalább annyira stratégiai, mint mindennapos vonatkozásban.

b) A fejlesztési stratégia kidolgozásakor a tervezői gondolkodást az agrárium, mint *komplex rendszer* mivolta köré kellene csoportosítani és a rész (ágazati, regionális stb.) intézkedéseket e nagy rendszerkeretekbe beilleszteni: magyarán, minden téren kompromisszumokat kell elviselni annak érdekében, hogy az *egész agrárium* végteljesítménye minél közelebb kerüljön a lehetséges legnagyobbhoz.

c) A stratégiai programnak meg kellene célozni a rendelkezésre álló *természeti erőforrások* (agro-ökológiai potenciál) lehető leghatékonyabb működtetését. Ez valószínű, hogy legalább 6-700 ezer hektárnak a szántóföldi termesztésből való kivonását hozná magával, amit egyéb, hasznos célokra lehetne fordítani (főképpen erdősítésre). Ugyancsak felvetné ez az optimalizálási stratégia az öntözéses gazdálkodás lehetőségeinek és területi elhelyezkedésének átgondolását.

d) Mindenképpen vissza kell állítani egy, a művelhető földterület mintegy 1/10-én a fejlesztési-tapasztalatátadási, vetőmagtermelési, állatfajta-kincsek védelmét ellátó – és emellett az ellátási biztonság területén is kiegyensúlyozó szerepű *mintagazdaságok* hálózatát, ezeket feltőkésíteni és vagy állami, vagy állami részesedésű „joint venture" kezelésben működtetni (az „állam" szerepét jobb, ha nem egy szakértelem-fosztott vagyonügynökség játssza, hanem, mondjuk, az agrár felsőoktatási vagy kutatóintézeti hálózat!).

e) A mindenekelőtt belpiaci, netán orosz vagy ukrán piaci értékesítésre szánt növényi és állatitermék-*tömegtermelés* oroszlánrészében a *nagyvállalkozásokat* kellene stimulálni. Ezek lehetnének termelőszövetkezetek, bérelt földeken működő, tőkeerős magánvállalkozások, de akár az élelmiszeripar ellátó-célgazdaságai is. – Megszívlelendő a múlt század utolsó harmadának az a tapasztalata, hogy az ilyen nagyvállalkozások hatékonyságának és lakosságeltartóképességének növelése indokolttá teszi az élelmiszer-szektor és az egyéb ipar összehegedését e nagyvállalatok perifériáin. E „kisegítő ipar" fejlesztésére igénybe lehetne venni a hazai TNC-nagyvállalatok tőkéjét – saját bedolgozói vonzáskörük szélesítése érdekében.

f) A kisgazdaságok *méretét* törvényileg kell minimális határhoz, a rajta gazdálkodó *szakképesítését* ugyancsak törvényileg kell fokozathoz kötni. Az ilyen feltételeknek nem megfelelő földtulajdonosok számára tisztességes feltételek között lehetővé tenni, hogy földjüket bérbe adják. A birtoknagyság és szakképzettség tekintetében („agrár-jogosítvánnyal" ellátott) termelők számára elviselhető (esetleg állami garanciákkal támogatott) *hitelfelvételi* lehetőségeket volna célszerű biztosítani (különben megkaphatjuk azt, hogy ideális birtok-

nagyságok mellett a mezőgazdasági tudományok kandidátusai tehenekkel fognak szántani és háromnyomásos gazdálkodást fognak űzni!). – Az ilyen módon életképessé tett „családi" vállalkozásokat abban az irányban volna célszerű befolyásolni, hogy a skálahozadék szempontjából kisebb termelésitényező-koncentrációt követelő, *munkaintenzívebb* kultúrákat preferálják (kertészet, gyógynövény-termesztés, aprómag-termesztés, munkaigényes állattartási ágazatok stb.). – Kedvező feltételeket kell mindazonáltal e szektor számára is a *szövetkezésre* (szezonmunkák „kalákában" való elvégzése, gépvásárlás, -használat és -javítás, termékfeldolgozás, beszerzés-értékesítés, finanszírozás stb.). – Ebbe a hálózatba volna célszerű valami lazább formában beépíteni a nem mezőgazdasági főfoglalkozású lakosság (főként kis- és hobbikertészeti) tevékenységét, amennyiben ennek az adott családok számára kiegészítő jövedelmi szerepe is van (vagyis árutermelés-képesek!).

g) Az agrárium *kiegészítő forrásokkal* való ellátását a fináncbanki elvre volna célszerű fektetni. Vagyis jelentősen növelni kellene a projekt-finanszírozást, mégpedig versenytárgyalásokra alapulva (az erre elkülönített banki összegeket hatékonysági kritériumok alapján osztanák szét az igénylők között, a források felhasználását figyelemmel kísérnék, és kivételesen sikeres teljesítés esetén a kamat vagy a törlesztés egy részének elengedésével (állami átvállalással!) premizálnák a hatékony felhasználást). (A '60-as évek elején, a kollektivizálást követő években igen sikeresen működött egy ilyen banki konstrukció!)

h) Érdemes volna meggondolni egy *„közhasznú" felvásárló-elosztó hálózat* kiépítésének célszerűségét. Jelenleg ui. az áru a termelőtől a fogyasztóig spekulációs indíttatású, értelmetlenül hosszú adás-vételi sorozaton megy keresztül, ami a lánc egyik végén a termelőt károsítja meg, a másik végén pedig a végfogyasztót.*

i) Számítani kell arra, hogy egy évtizeden belül az *élelmiszer-export* súlya devizabevételeink egészéhez viszonyítva csökkenni fog. Ezt egyfelől a termelés hatékonyabb területekre való összpontosításának eredményeképpen a termelési volumen bizonyos (a hatékonyság egyidejű erőteljes növelése melletti) csökkenése is szükségessé fogja tenni, másfelől pedig az, hogy az EU tagjaként kénytelenek leszünk versenyezni – mégpedig számottevő protekcionizmus nélkül! – az EU-régió mezőgazdaságával és élelmiszeriparával. (Ha agráriumunk nem omlott volna össze a '90-es évek folyamán, ezt a versenyt valószínűleg állni is tudtuk volna!) – Külgazdaságpolitikánkat tehát nem arra kell beszabályozni, miszerint élelmiszer-feleslegeinket az integrált piacon fogjuk elhelyezni: örülhetünk, ha néhány „hungarikummal" (bor, libamáj, csiga stb.) sikert aratunk. Viszont ahhoz, hogy agráriumunk alapvető nemzetgazdasági

* Dél-Vietnamban találkoztam egy ilyen szervezettel: célja, amelyet sikerrel teljesített, az élelmiszer-feketepiac letörése és az árszínvonal tűrhető mederben való tartása volt.

feladatát – a lakosság olcsó, színvonalas élelemellátását – teljesíteni tudja, a belpiac nem ideálisan széles: exportálni kell, vagyis „rezsihordozókat" kell keresnünk. Azt hiszem, erre a célra *még mindig* Kelet-Európa látszik a legalkalmasabbnak: ui. fizetőképes kereslete növekszik, ismeri és megszokta a magyar termékeket és gazdaságos szállítási rádiuszon belül található. – Lehet, hogy ez a tömegáru-export egy-két évtizeden belül szükségtelenné válik: ma és holnap azonban nélkülözhetetlen.

j) Amennyiben lemondunk a gazdasági önemésztésről, vagyis sikerül általában is és az élelmiszer-szektorban is megőriznünk, idővel továbbfejlesztenünk szakértelemben, kreativitásban és kiváló tradíciókban megtestesülő *szellemi kincsünket,* ennek nemzetközi hasznosítása ugyancsak jelentős tényezője lehet agráriumunk jövőképének. A kiépítendő-kiépíthető élelmiszer-nagyrendszer tapasztalati anyaga (engedtessék meg így neveznem a divatos „know-how" helyett!) – exportcikké válhat. Kelet-Európa felé is, Ázsia felé is, de nem elképzelhetetlen a földkerekség egészén való elterjedése sem. Persze megfelelő adaptáció közben – enélkül csúfos kudarcokra lennénk ítélve. Előrelátható, hogy a Föld növekvő lakosságának tisztességes élelmezésének problémája a XXI. sz.-ban halasztást nem tűrő világproblémává válik: sokszorosan élesebbé, mint a XX. sz. második felében. A gazdag országoknak élet-kérdéssé válik ennek megoldása, vagy legalábbis a robbanáspont alá való enyhítése. E szövevényes probléma megoldására sem az amerikai, sem a nyugat-európai modell nem alkalmas – mint említettem, magas, fajlagos tőkeigénye melletti magas, fajlagos szubvencióigénye miatt. Elképzelhető, hogy a „Harmadik Modell" – a miénk – lesz alkalmas a probléma megoldására. Ez, jó esetben, magasan képzett agrár- és élelmiszeripari szakemberek ezreinek (tízezreinek?) munkáját kötheti le részben hazai rendszertervezési, felső- és középfokú oktatói, kutatói és külkereskedelmi munkakörökben, részben a „terepen" végzett szervező, beruházó, betanító, üzemeltető stb. munkakörökben. Az ilyen tevékenység fajlagos devizakitermelési körülményei igen kedvezőek, ami a nemzetgazdaság világpiaci pozícióját is erősíti, de jut belőle bőven a hazai élelmiszergazdaság fejlesztésére, valamint az ebben részt vevő szakemberek jövedelmeinek magas szinten tartására is. – E cél elérése érdekében tanácsos volna intenzifikálni a magyar részvételt a FAO, UNCTAD stb. által levezényelt tervező, prognosztizáló, problémafeltáró és megoldási koncipiáló munkákban.

3.4. A GAZDASÁG TÉNYEZŐELLÁTOTTSÁGA („DNS-MINTA”)

A magyar gazdaság alapvető, több évtizeden át is csak igen lassan (ha egyáltalán) változó közismert sajátosságai a következők:

– A gazdaság ásványi vagyon tekintetében általában szegényen ellátott, a jelentős barnaszén- és lignitvagyon jövedelem- (bányajáradék-) termelő képessége a legjobb esetben zéró, energetikai beépítése drágítja a nemzeti termelést. Élelmiszer-termelési (talaj-, éghajlati) adottságai átlagon felüliek, de – a világpiaci agrárolló miatt – ezek csak jelentős beruházások és nagy szakértelemmel folyó termelés esetén használhatók ki. Végeredményben a „természet” a nemzeti vagyon 15%-át adja; ebből 10% az élelemtermelő tényezőké.
– A technológiai színvonalat meghatározó beruházott állótőkevagyon termelőberendezésekben materializálódó hányada túl nagy az infrastruktúrához, és túl szerény a lakossági és a közületi építményekéhez képest, miközben a lakásállomány nem kielégítő mennyiségű és minőségű. A beruházott vagyon a nemzeti vagyon kb. 30%-a, belső inkonzisztenciái, feszültségei azonban jelentősen lerontják az értékét.
– A humántőke adja a nemzeti vagyon 45%-át, ennek mintegy 2/3-a szakképzett egyénekben testesül meg. A szakmunkási szintű befektetések nem aránytalanok a mérnöki szintűekhez képest, a nem szakképzettek jelentős hányada igényesebb betanításon ment keresztül. A legnagyobb feszültség a középszinten képzettek relatív hiányában található. A humántőke működését jelentősen rontja a tömegképzés igénytelenedése. A humántőkétől a számítások során nem sikerült elkülöníteni a szó szorosabb értelmében vett „kreativitási potenciált”; ez becslés szerint a szakképzett munkaerőt képviselő mintegy 30%-nyi humántőke 1/4-e, azaz 7-8% a nemzeti vagyon egészében kifejezve *(3.12. táblázat)*.

A természeti és technikai tényezők állagában a legutóbbi évtizedben a következő lényeges változások (esetenként: irányváltások) mentek végbe:

– Agráriumunk – aláhúzom – a rendszerváltozás óta jelentősen leértékelődött: elhelyezési lehetőségei szűkültek, a technológiai és üzemszerkezeti viszonyok változásával csökkent földjáradék-termelésének lehetősége, miközben az exportkényszer megmaradt. Ugyancsak leértékelődött szénvagyonunk, valamint bauxitvagyonunk is. (Ez utóbbi gazdaságos hasznosítása csak igen olcsó villamos energiával volna lehetséges). Végeredményben csökkent a természetnek mint termelési tényezőnek az ország jövedelméhez való potenciális hozzájárulása.

3.12. TÁBLÁZAT. *A termelési tényezők szerkezete a közvetlen termelő ágakban (1978)*

	TERMÉSZETI JAVAK ÉRTÉKE	TŐKE ÉRTÉKE			MUNKAVÉGZŐ KÉPESSÉG ÉRTÉKE					TERMELÉSI TÉNYEZŐK ÉRTÉKE ÖSSZESEN
		INGATLAN	FELSZERELÉS	ÖSSZESEN	SZAKKÉPZETLEN	SZAKMUNKÁS	KÖZÉPFOKÚ VÉGZ.	FELSŐFOKÚ VÉGZ.	ÖSSZESEN	
A) Termelési tényezők szerkezete										
Bányászat	77,1	4,8	3,4	8,2	3,7	7	1,0	3	14,7	100,0
Villamosenergia-ipar	–	35,5	39,4	74,9	5,0	9,7	3,2	7,2	25,1	100,0
Kohászat	–	1,0	23,0	42,0	16,3	22,8	6,0	12,9	58,0	100,0
Gépipar	–	9,5	10,1	1,6	19,5	29,3	9,6	22,1	80,5	100,0
Építőanyag-ipar	–	18,3	20,0	38,3	25,1	18,6	6,0	12,0	61,7	100,0
Vegyipar	–	24,4	27,1	51,5	14,1	16,0	6,1	12,3	48,5	100,0
Könnyűipar	–	7,3	12,7	20,0	30,1	31,6	7,1	11,2	80,0	100,0
Élelmiszeripar	–	16,9	14,7	31,6	26,1	20,8	9,5	12,0	68,4	100,0
Mező- és erdőgazdaság	50,4	10,2	4,6	14,8	18,3	7,8	1,5	7,2	34,8	100,0
B) Termelési tényezők allokációja										
Bányászat	32,9	6,2	5,4	5,8	3,0	7,1	4,2	4,6	4,7	15,6
Villamosenergia-ipar	–	9,2	12,4	10,7	0,8	2,0	2,4	2,1	1,6	2,9
Kohászat	–	5,3	7,8	6,4	3,0	4,8	4,8	4,2	4	3,1
Gépipar	–	11,1	14,3	12,5	14,6	26,3	32,0	30,0	23,2	13,2
Építőanyag-ipar	–	3,8	5,0	4,3	3,3	3,0	3,5	2,9	3,1	2,3
Vegyipar	–	9,6	13,0	11,1	3,6	4,9	6,9	5,6	4,7	4,4
Könnyűipar	–	5,9	11,6	8,5	16,2	20,0	16,6	10,6	16,3	9,1
Élelmiszeripar	–	7,7	8,2	7,9	7,7	7,4	12,5	6,3	7,7	5,1
Mező- és erdőgazdaság	67,1	41,2	22,3	31,8	47,8	24,5	17,1	33,7	34,7	44,3
Közvetlen termelő ágak összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

FORRÁS: Kozma Ferenc: Az emberi tényező szerepe – gazdasági fejlődéstan. Kossuth, 1981. 32. o.

– Technológiai vagyonunknak az a része, amely a hazai tulajdonú vállalatokban működik, általában vagy nem került felújításra, vagy tönkrement, vagy kiszakítódott eredeti rendszerközegéből, s így használhatatlanná vált, esetleg csak alacsony hatásfokkal hasznosítható. Legalábbis erre következtetünk abból, hogy a magyar tulajdonú vállalatok külpiaci szereplése igen nagy mértékben elmarad a „magyar" export összességében imponáló alakulásától. (Az eredeti állótőkevagyon természetesen akkor is erősen erodálódott volna, ha a vállalatokat nem adják el külföldieknek.) A gazdaság általános tőkeszegénységét tehát tetézi a beruházott technológiai vagyon jelentős leértékelődése. Ezzel ellentétes folyamatként a nagy „szakmai befektetők" közül sok korszerű technológiát hozott magával, továbbá jelentősen gyarapodott az eladdig elhanyagolt szállítási, hírközlési, pénzügyi és kereskedelmi infrastruktúra. Végül is a „beruházott vagyon" tényezője *veszített* jövedelemtermelő képességéből. Magyarország tőkeszegénységét a gazdasági rendszerváltás óta eltelt tíz év nem oldotta meg, s a hazai felhalmozó képesség továbbra sem nyújt garanciát a felzárkózási folyamat nekilendüléséhez (ahhoz kevés is, szétaprózott is, nem is jól allokált). A beáramló tőke pedig erősen ambivalens hatású: *kevéssé indukál hazai felhalmozást.* (Ez még az infrastruktúra foghíjainak betömésére is igaz: ütőképes ipari és mezőgazdasági kapacitás hiányában az infrastruktúra kiépítése elsősorban a piac elfoglalásához nyitja meg az utat.)

  A fentiekben bemutatott tendenciák mértéke természetesen csak igen nagy bizonytalansággal állapítható meg, hiszen a választott módszer sokban befolyásolja a végeredményt. Nem zárható ki, hogy több értékünk maradt meg, mint amennyi látható, vagy több új érték keletkezett, mint amennyi máig termőre fordult – de az sem kizárt, hogy a gazdaság alapjainak lepusztulása előbbre tart, mint ahogyan az a mérhető, észlelhető jelekből látszik.
– Az értékek továbbélésének, pusztulásának és újak keletkezésének folyamatai valamiféle eredőben összegződnek: ennek negyedik dimenziója a szerkezeti allokáció. Az egész együttesen határozza meg az ország integrációs képességét, valamint az integráló régió affinitását Magyarország integrációs törekvéseivel kapcsolatban.

  A fent vázolt termelésitényező-szerkezet azt sugallja, hogy valamilyen mértékben ez a „látens fejlettség" a magyar társadalomban is jelen van. Legalábbis erre utal a magasan képzettek nagy aránya, a kreativitás foka, a gazdaság közepes hatékonysági teljesítménye közepesnél lényegesen gyengébb technikai felszereltség közepette – és még egyéb, a számításokból ki sem olvasható körülmény. Igaz, vannak ellenkező irányú jelek is: pl. a „használhatatlan" munkaerőbe befektetett („elpocsékolt") humán beruházás jelentős aránya, valamint – talán legfontosabbként – az a jelenség, miszerint a lakosság zöme a legkisebb életminőség-romlásra, vagy akár a javulás lendületének megtörésére, hajlamos teljesítmény-visszatartással, a spekulációs és fekete szektorba

való átvonulással és – legrosszabb esetben – lumpenizálódással reagálni. Ez nem „skandináv" vagy „koreai" jelenség a magyar társadalomban, hanem „balkáni".

Valószínű, hogy a társadalom különböző szegmenseiben (rétegek, szakmák, vidékek stb.) ez a két, egymás mellett – és egymás ellenében – létező jelenség különböző összetételben van jelen és dinamikájuk is különbözik egymástól: a konkrét viszonyok feltérképezése igen komoly támpontokat adhat a gazdaságfejlesztés stratégiájához, többek között az ágazatok, szakmák, vidékek szelektív fejlesztésének jövőképeihez.

Minden jel arra mutat, hogy az egyetlen „adu" a kezünkben – a lakosság tehetsége és szorgalma. Mégpedig igen szerény felszereltségi és életminőségi színvonal mellett. Vagyis a legfőbb magyar kincs – a meglévő és kifejleszthető *látens fejlettség.* Minden olyan politikai-gazdaságpolitikai lépés, amely akár közvetlenül, akár rendszer-kihatásain keresztül hozzájárul a humántőke értékeinek megőrzéséhez és további erősítéséhez – növeli e helytállás esélyeit. Ezzel szemben minden olyan politika, amely akár közvetlenül, rövid távon, akár közvetetten és hosszú távon utat enged a humán tőke leépülési tendenciáinak, vagy maga is rombolja azt – olyan kárt képes okozni az országnak, amely egy sorozat szőnyegbombázásnál is pusztítóbb hatású.

Hogy elkerüljem a félreértéseket, sietek leszögezni, hogy nem valamiféle „Mikulás bácsi"-politikára gondolok: az az életminőség-gondozás, amely nem jár együtt munkalehetőségek és tehetség kibontakozási lehetőségek biztosításával, valamint a mindenkitől kitelő teljesítmény konzekvens megkövetelésével, nem a modern, fejlett társadalmat építi, hanem az antik proletariátust reprodukálja: lumpenizál – akárcsak a nyomor. A látens fejlettség előnyeinek felszínre hozatala és elkopásának megakadályozása tehát nem egyszerű családi pótlék, vagy nyugdíj-kiegészítés probléma, hanem a politika – és különösképpen a gazdaságpolitika – egyik, valószínűleg a legfontosabb vetülete. A gazdaságpolitika egészének kell a humántőke értékeit bővítetten reprodukálni, valamint okosan gyümölcsöztetni egyfelől a lakossági jólét és a nemzetgazdasági felhalmozás, másfelől pedig a külpiaci helytállás öregbítése érdekében. Ez a politika nem „reszortok" egymásmellettisége, hanem komplex szemléleti alapelv, amely a „reszortokon" átnyúlva problémarendszereket igyekszik sikeresen megoldani.

Milyen változásokkal tanácsos számolnunk a *humántőke* állagában az előzőekben felidézett – több mint 20 éve készült – mérések-becslések óta?

A mérés pontatlanságát most ismét kénytelen vagyok növelni. Az előrejelzés kiindulópontja nem lehet ugyanis más, mint a '80-as évek elejére vonatkozó, ugyancsak sok becslési elemet tartalmazó, megközelítő számítás. Az ilyen módon számszerűsített, a '80-as évek elejére vonatkozó helyzetet mindenekelőtt va-

lamilyen módon ki kell vetítenem a jelenidőre – vagyis 2000-re. Ha rendelkezésre állnának azok az adatrendszerek, amelyek alapján a ’80-ra vonatkozó számításokat elvégeztem – erre a „salto mortalé”-ra nem volna szükség: a ’80-ra vonatkozó számításokat meg kellene ismételni 2000-re vonatkozóan. Ez sajnos nem lehetséges, mivel azóta a statisztikai adatszolgáltatás olyan változásokon ment keresztül, amelyek erősen megkérdőjeleznék a két számítás kompatibilitását. Vagyis a munka során választanom kellett, melyik veszélyt vállalom: az eredeti adatrendszer több-kevesebb számításra és tapasztalati tényekre alapozott „megnyújtását” egy két évtizedes (de már a hátunk mögött lévő) időszakra, vagy vállalni az inkompatibilitás kiszámíthatatlan veszélyeinek kockázatát. Az előbbi mellett döntöttem: az adatok transzponálásában rejlő torzítási veszélyt nem tartottam olyan súlyosnak, hogy az használhatatlanná tegye a végeredményt, nagyvonalú, tendencia-megítéléseket megcélzó elemzésre. Mindenesetre ezt a „múltba nyúló extrapolálást” két variánsban csináltam meg, ezzel is aláhúzva azt, hogy nem „pontokban” vagy „vonalakban” gondolkodom, hanem elég széles *sávokban*.

Az első variáns – ha úgy tetszik: forgatókönyv – feltételezi a következőket:

– a lakosság egészének képzettségi, munkára foghatósági szintje nem mutat releváns változást a ’80-as állapothoz képest, ugyanakkor megjelent a munkanélküliség, amelynek zöme a minden szakképesítés nélküliekből, valamint az értelmiségi jellegű munkavállalókból tevődik össze; emellett a létszám abszolút csökkenése mellett részarányában is csökkent a szakmunkási szintű, fentebb a „semleges” és „enyhén kedvező” kategóriákba soroltak súlya, viszont erősen megnőtt a betanított munkási szintűeké, valamint az ugyancsak javarészt szakmájukból kieső kényszer-kisvállalkozóké;
– ennek megfelelően a nemzeti munkaerőalap mennyiségi kihasználtságának csökkenése mellett a minőségi kihasználtsága is romlott.

A második variáns szerint sem mutat a lakosság képzettségi-munkára foghatósági színvonala drámai változást, viszont lépcsőzetes lecsúszás megy végbe:

– a szakmunkások egy részének szaktudása elértéktelenedik, a felső fokú képzettségűek egy részének szaktudása viszont csak közép („technikusi”) szinten tud értékesülni, ami ugyancsak értékeróziót indít meg.

A két variáns közötti különbségeket tudatosan szorítottam mérsékelt szintre, elkerülendő a csábítást drámai következtetések levonására. A becslés eredményét a *3.13. táblázat* mutatja.

A második variáns pregnánsabb értékvesztést jelez az eredeti állapothoz képest, mint az első: ennek oka lehet egy sor olyan szakma, illetve ágazat átlagosnál gyorsabb leépülése, amely korábban igen nagy „sűrűséget” mutatott magasabb képzettségű munkaerőben (végfelhasználási termékeket gyártó gépipari ágak,

3.13. TÁBLÁZAT. *Feltételezett változások a humántőke szerkezetében 1980–2000 között*

KATEGÓRIA	ALAP (%)	1. FORGATÓKÖNYV		2. FORGATÓKÖNYV	
	1980	1999 (%)	1999/1980	1999 (%)	1999/1980
Szakképzetlenek	35	32	0,91	39	1,15
Szakmunkások	33	31	0,94	29	0,88
Középfokú végzettségűek	10	10	1,00	11	1,10
Felsőfokú végzettségűek	22	20	0,91	19	0,86
Munkanélküliek	0	7		7	

nagyüzemi mezőgazdaság, kutató-fejlesztő intézeti hálózat stb.). Az első variáns ugyanakkor az „érettségizett", főleg a szolgáltatások területén foglalkoztatott népesség részarányának megőrzésével dicsekedhet. Ezt a tendenciát ugyancsak megfigyelhettük az elmúlt évtizedben. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a két forgatókönyv a változások két aspektusát domborítja ki, „parciál", hogy érzékelhető százalékos arányeltolódásokhoz juthasson.

A következő művelet már a 2010 körüli állapotok előrebecslése. Mondanom sem kell, hogy ennek a számításnak alig nevezhető előrejelzésnek még kevesebb mennyiségi-hűségi értéke van, mint az előző lépésnek. Itt is csak elmozdulásszerű változásokat kockáztatok meg, és a különböző forgatókönyvek itt sem kívánnak egyebet mondani, mint azt, hogy „ha ez meg ez így alakul, akkor az meg az abba az irányba mozdul el".

Az elkövetkező évtizedre vonatkozólag már nem két, hanem négy forgatókönyvvel tartom tisztességesnek dolgoznom.

Az első forgatókönyv mindössze abban tér el az 1980–2000. évi becsléstől, hogy az aktív lakosság kihasználatlanságának (a munkanélküliségnek) fokát 7%-ról 5%-ra mérsékli. Minden egyéb tekintetben ugyanazok a tendenciák érvényesülnek, mint a 2000 előtti tíz évben – az *ottani* első forgatókönyv szerint.

A második ugyancsak kivetíti az 1980–2000. évi tendenciát, ugyancsak 5%-ra mérsékli az értékeket nem termelők arányát, csak az *ottani* második variáns irányzatait vetíti előre.

A harmadik abban különbözik az elsőtől, hogy az aktív lakosság mennyiségi kihasználatlanságának fokát 7%-ról felviszi 9%-ra. Egyébként az elmúlt húsz év első forgatókönyv-hipotézise szerinti fejlődési tendenciát feltételez.

Végül a negyedik forgatókönyv feltételezése szerint a tíz év alatti átrendeződés főleg a felső szintű vezetői állomány rovására történik: a munkanélküliség zömét ők adják – hacsak a szolgáltató szféra és a szürke gazdaság valamennyit fel nem szív belőlük. Ez a variáns a nemzetgazdaság fokozott degradációja esetén valósul meg, vagy legalábbis válik domináns irányzattá. Az előrebecslés eredményeit a *3.14. táblázat* mutatja.

3.14. TÁBLÁZAT. *Feltételezett változási tendenciák a humántőke szerkezetében 2000 és 2010 között*

KATEGÓRIA	ALAP: 1999		2010-ES FORGATÓKÖNYV			
	1	2	1	2	3	4
Szakképzetlenek	32	39	31	38	27	35
Szakmunkások	31	29	29	26	29	24
Középfokú végzettségűek	10	11	17	14	17	17
Felsőfokú végzettségűek	20	19	18	17	18	15
Összesen	93	93	95	95	91	91

Az első forgatókönyv tovább domborítja az ország szerkezetének szerényen tudásigényes szolgáltatói jellegét. A második – ijesztő tendencia: a nemzetgazdaság degradációját hordozza, mindenekelőtt a humántőke degradációjának eredményeképpen. A harmadik forgatókönyv egy hagyományos ipari struktúra elég igényes fokon való újjászületésének tendenciáját hordja magában, noha igen magas munkanélküliség mellett. A negyedik ugyancsak a középkáderek uralta munkakörök fokozott terjedését látszik megalapozni a humántőke oldaláról, de a magas szakképzettségű réteg nagyobb arányú visszaszorulásával kísérve.

Végül is az első és harmadik forgatókönyv látszik hozzárendelhetőnek egy reálisnak és előremutatónak ígérkező gazdaságstratégiához: a kettő egymástól lényegében csak a munkanélküliség mértékét tekintve tér el egymástól.

Magát a sematikus előrebecslést a szakképzettségi fokozatok vonatkozásában végeztem el: ugyanezt párhuzamosan el lehet végezni a munkára foghatóság fokozatainak és a munkaerő ágazati megoszlásának dimenzióira is.

*

Az 1980-as évek óta tehát igen jelentős változásokat lehet sejteni. Agrár-kimenetelű természeti adottságaink jelentősen leértékelődtek, mivel olyan nemzetközi környezet részeivé váltunk, ahol permanens túltermeléssel küszködik az ágazat, a hazai agrárium pedig hatalmas vérveszteségeket volt kénytelen elszenvedni, részben a keleti piacok kiesése, részben az átgondolatlan agrárpolitikák miatt. Energetikai bázisunk drága, gazdaságtalan volta (barnaszén, lignit!) a nyugati irányultságú külkereskedelemben és a nyugati árutömegekkel való hazai versenyben fájdalmasabb hátrányt jelentenek, mint a KGST-környezetben. Bauxitunkat hazai energiára alapozva nem érdemes alumíniummá feldolgozni, olcsó bérfeldolgozási lehetőségünk külföldön – a múlté. Vagyis az EU kapujában állva – nincs értékes természeti tényezőnk, amely vonzóvá tehetné az országot a jö-

vendőbeli partnerek számára. A ’80-as 15,6% – abszolút mértékben csökkent, valószínűleg relatív értelemben is. – Ami gazdaságunk technikai felszereltségét illeti, nos, az évszázad alatt kiépített magyar termelési struktúra szegmenseinek jelentős hányada vagy elhasználódott és felújítatlan állapotban van, vagy már tönkre is ment, vagy úgy íródott le a piacon nullára, mint keresletét vesztett kapacitás. Az üzleti infrastruktúra területén határozott a modernizálódás – ám *valóságos* értéktermelési háttér nélkül: hívhatjuk ezt akár „fantom-fejlettségnek” is. A tíz év alatt létrehozott új ipari-mezőgazdasági szegmensek jelentős hányada olyan tendenciák ígéretét hordozza, amelyek a fentebbi második vagy negyedik forgatókönyv irányába mozdítják el a gazdaságot: hívhatjuk ezt akár „félgyarmati” tendenciának is, még akkor is, ha nem számítjuk, hogy az új kapacitások létrejötte, működtetése, fejlesztése már javarészt az *országon kívüli* döntési központok kezében van, s a felőlük való döntésnél a magyar nemzetgazdasági érdek szempontjai nem feltétlenül vannak a figyelem középpontjában. Állótőkéin, felszerelésünk tehát ugyancsak nem képezik részét a „hozománynak” – amit jeleznek azok az összegek is, amennyiért a Külföld hajlandó megvásárolni ezeket a kapacitásokat.

Marad tehát a *humántőke:* ebben is vannak roncsolódások: a munkanélküliségtől kezdve a degradációval járó pályamódosítások tömegein keresztül egészen az agyelszívásig. Valószínű, hogy humántőkénk abszolút értéke nem éri el a húsz év előttit: *részaránya* azonban nemzeti vagyonunkban ma valószínűleg érzékelhetően nagyobb, mint 1980 tájékán volt és nem mentek még végbe visszafordíthatatlan sorvadási folyamatok a szakképzettségi, munkárafoghatósági és szakmaszerkezeti összetételében sem. *Ha vigyázunk erre a jelentős vagyonra – ez válhat értékes hozománnyá.* Ha napi gazdasági egyensúlyi szorongattatásainkat az életminőség, az egészség, a képzés, a lakásviszonyok, közbiztonság stb. rovására próbáljuk minduntalan megoldani – csak több nemzedéken keresztül jóvátehető károsodást okozunk ennek a hallatlanul érzékeny termelésitényező-vagyonnak. *Addig* azonban, amíg e károsodásokat kijavítjuk, a nemzetközi gazdaság éli a maga életét, véghezviszi a maga fejlődését – és ebben nekünk, a magyar nemzetgazdaságnak csak olyan szerepet tud biztosítani, ami arányos a mindenkori piaci teljesítőképességünkkel: mire végére jutnánk a „pillanatnyi gazdaságpolitikai elmezavarban” elkövetett hibák kijavításának – elmentek az utolsó vonatok is.

3.5. MAGYARORSZÁG INTELLEKTUÁLIS TARTALÉKAI

Egyoldalú vonzalmakra és elhatározásokra támaszkodni még a szerelemben sem ajánlatos – egy nemzet fejlődési útját hosszú távon behatároló külgazdasági orientációs politikában pedig egyenesen megengedhetetlen.

Az integrációhoz való csatlakozás egyik fél részéről sem ideológiai vagy politikai szimpátia-demonstrálás kérdése: aki erre épít, az homokra épít. Vagyis nem pusztán *csalódik,* hanem *kárt is okoz.* – Integrálódó országcsoportok azért fogadnak be körükbe csatlakozni vágyó országokat, mert már középtávon is kitapintható gazdasági érdekük fűződik ahhoz, hogy közös munkamegosztási körbe és piaci-gazdaságpolitikai reflexrendszerbe kerüljenek velük. Ezen mélyreható gazdasági érdekeltség híján csak akkor adoptálnak országokat, ha az azok gazdasági bajaival és az integrációt fékező hatásaikkal való hosszú távú bajlódás még mindig kisebb rossznak tűnik ahhoz a veszélyhez képest, amely akkor érné a Közösséget, ha az adott országok egy másik – politikailag vagy gazdaságilag veszélyes – csoportosuláshoz sodródhatnának. Amikor a Hatok Európája bővülni kezdett, Dánia, Svédország, Finnország és Ausztria csatlakozásakor csaknem egyértelműen a gazdasági érdek volt a fő érv a felvétel mellett, Görögország, Portugália és Spanyolország esetében pedig a politikai balratolódás fenyeget réme mondta ki a végső szót a felvétel mellett. Nagy-Britannia és Írország esetében a gazdasági érdeknek és a politikai megfontolásoknak egyaránt súlyuk volt a latban.

Ez azt jelenti, hogy az Unióba bejutni akaró nemzetgazdaságoknak csak akkor lehet reményük a sikeres csatlakozásra, ha azok olyan kincseket – *„hozományt"* – tudnak felmutatni, amely a *belátható időben* és *elviselhető költségek* mellett effektív gazdasági hasznot tudnak ígérni az integráció számára, mégpedig elég kis kockázat mellett. Ez a haszon semmiképpen nem a belépni kívánkozók *piacának* megnyitása az EU árui és tőkéi előtt – ezt ugyanis tagfelvétel nélkül is megkapták. El sem kell „happolniok" e piacokat mások elől: nincs ugyanis tülekedés értük. – Azzal sem szabad a gazdaságpolitikáknak áltatniok magukat, hogy piaci és jogi szabályozásaik „EU-konformmá" formálásával automatikusan megteremtik a területükön végbemenő *gazdasági folyamatok* „EU-konformmá" válását s ezzel mintegy besimulhatnak az integrációba. A menyasszonyválasztásnál játszhat ugyan valamelyes szerepet a leendő menyecske gasztronómiai iskolázottsága, de futó bolond az a férfi, aki *csak* azért vesz el egy lányt, mert az éppen olyan recept alapján főzi a paprikás krumplit, mint a vőlegény édesanyja.

A csatlakoztatási érdek felkeltésének kulcsa tehát mélyebben van, mint általában gondolják: a *termelési tényezők,* a gazdaság potenciális *jövedelemtermelő képessége* szintjén. Ha itt egy ország reális, magas szintű, vagy legalábbis belátható

időn belül ide hozható, s az integráció szempontjából valódi értékeket jelentő termelésitényező-vagyont tud felmutatni, *ezt* kívánja betagozni az európai gazdaság rendszerébe – nos, akkor *van hozománya.* Reálisan számíthat a bekapcsolódásra. Egyéb esetekben pedig, miközben vár arra, hogy geopolitikai helyzete révén elkerülhetetlenül lenyelendő békává válik a Közösség számára, áltathatja magát mindenféle meddő álmokkal.

A gondolatmenet következő láncszeme – vázlatos felmérése annak, hogy a magyar nemzeti vagyon mintegy felét kitevő humántőke mennyiben jelent olyan intellektuális kincset, amely felénk fordíthatja az EU gazdasági érdekeltségét.

3.5.1. A humántőke: elméleti megközelítés

Az intellektuális nemzeti vagyon az aktív lakosság kétfajta képességének összességét jelenti: az *alkotóképességét* és a *termelőképességét.* Az alkotás újdonságok, illetve újszerű megoldások létrehozására, kidolgozására irányul, a termelés pedig az emberi szükségleteket ilyen vagy olyan módon kielégítő javak és szolgáltatások létrehozásának racionális módjára. Műszaki vetületben az alkotás – a kutatás-fejlesztéssel, a termelés pedig a technológia racionális működtetésével azonos; gazdasági vetületben az alkotás – a vállalkozás, a termelés pedig a gazdálkodás fogalmához áll közel. Mindkettő – *termelési tényező:* korunkban, a XX. sz. végén célszerű kettejüket külön faktorként számításba venni, noha tisztában vagyunk vele, hogy a gyakorlatban nehéz őket egymástól „vegytisztán" szétválasztani. – Az utóbbi, a termelőképesség maga is két, egymástól érzékelhetően elkülönülő válfajt egyesít: az elmélyültebb műveltséget, szaktudást és szocializáltságot, szélesebb áttekintést követelő, valamint a minden tekintetben igénytelenebb termelőképességet.

Mint minden termelési tényezőnek, az alkotó- és a termelőképességnek is van értékbeni kifejezési lehetősége. Elvileg a termelőképesség értékét létrehozásának és fenntartásának társadalmi költségszintje határozza meg, beleértve ebbe a folyamatos „karbantartás" – azaz a továbbképzés, pályamódosítás stb. – költségeit is. A fentebbi kijelentés, miszerint a magyar nemzeti vagyon mintegy fele a humántőkébe van fektetve ezen költségek nemzetgazdasági szintű összegzésére, mint becslésszerű számításra támaszkodik. Az alkotóképesség e humántőke-értékre, mint kiindulási alapra épül rá, ezt növeli egy olyan összeggel, amely arányos az alkotó tevékenység folyamán létrejövő újdonságok piaci forgalmazásából reálisan remélhető extra-jövedelemmel.*

Mindkettő a társadalom mindennapos életének, mozgásainak sokoldalú folyamatában keletkezik és újul meg. Ezek a társadalmi hatások háromfélék: *a) a társadalom egészének kulturális színvonala* átadódik a nemzedékről nemzedékre,

* Az emberi termelőerő faktorárával kapcsolatos elképzeléseimet „Az agy áráról" c. írásomban részletesen kifejtettem (*Pénzügyi Szemle*, 1999, 1. sz. 78–90. o.)

mint történelmileg felhalmozott intellektuális kincs, amely meghatározza a munkába lépő és munkában álló embertömegek alkotási és termelési alap-beállítottságának szintjét és milyenségét. Ez a „spiritus loci" tükröződik olyan, statisztikusan pregnánsan kirajzolódó karakterisztikákban, mint amelyeket a látens fejlettség fogalmának tisztázási folyamatában felsoroltam. Bár megjelenik a nevelési-képzési folyamatokban is, ez a hatás külön „tantervi" beiktatás nélkül is belényomódik az emberek tudatába, viselkedésébe, értékrendjébe: *társadalmi alapreflexszé* válik; *b) a felnövekvő nemzedékek nevelési-oktatási színvonala,* amely egyfelől tudatosítja és rendszerbe foglalja az agyakban a fent említett társadalmi reflexeket, másfelől kiegészíti azokat általános és szakmai műveltséggel, valamint gyakorlattal. A lakosság alkotó- és termelőképességének tényleges, jövedelmekben mérhető színvonalát *konkrétan* ez a nevelési-oktatási folyamat határozza meg a legközvetlenebb módon; *c)* a harmadik tényező *a szakmakultúra szelektivitása,* amely többé-kevésbé kitapintható kiugrásokhoz és színvonalhiányokhoz vezet a különböző jellegű és használatiérték-eredményű tevékenységek területén: ez megnyilvánulhat kiemelkedő szaktudási *pontokban, vertikumokban,* de bizonyos rendező elvek alapján kialakuló szélesebb körök tekintetében is: ezeket egyesek az általánosabb „cluster"-eknek hajlamosak nevezni, én kifejezőbbnek találom a *műszaki-gazdasági kultúra* megnevezést. Ez a tényező rajzolja ki a gazdaság szakmai teljesítményének különböző, lehetséges szintjeit, valamint a gazdaságfejlesztés gazdasági és termőre fordulási jövőképeinek alapvonalait.

Mindhárom tényező különböző fejlettségi, érettségi *fokozatban* van jelen a gazdaság egy adott történelmi pillanatában: persze nem egyenletesen, hanem sokoldalú szóródottság állapotában: ezért a fokozatok mérésénél, becslésénél vagy logikai átgondolásánál nem csak az átlagos fejlettséget tanácsos figyelni, hanem a szóródás nagyságát és jellegét is.

Hat fokozatot tartottam mindenképpen szükségesnek megkülönböztetni:

a) a legalsó az értékek létrehozására *alig alkalmasoké:* ezek általános és szakmai műveltsége, munkakultúrája, társadalmi viselkedési reflexei oly mértékben alacsonyak, hogy még a legdurvább munkák elvégzésére sem alkalmasak, érdekfelismerési képességük alacsony fokú, ezért ösztönözhetőségük is meglehetősen korlátozott;

b) a második fokozat az értékek létrehozására *alapfokon alkalmasoké:* ezek nem műveltek, de megbízhatók és alapvető érdekfelismerési képességgel rendelkeznek, vagyis ösztönözhetők – viszont a *racionális* munkavégzés és a széles látókör még nem vált sajátjukká;

c) a következő fokozat szűkebb munkaterületét már *igényes szaktudással,* pontosan végzi: a minőség és a racionális gazdálkodás a vérében van, bizonyos – nem túl mély – szinten az általa kezelt folyamatok „miértjeinek" is birtokában van, de kreativitást még nem mutat;

d) a negyedik szinten lévők viszont *részletkérdésekben* már tanúságot tesznek valamelyes *kreativitásról* is; szemben az

e) ötödik fokozattal, amelyben *a kreativitás már rendszeres, jellemző* vonásává válik a munka végzésének: ez a kreativitás azonban még nem teszi az adott ember számára az adott tevékenységet „szenvedéllyé": az a hatodik fokozat,

f) a *„zseniké"* – ahol a képzettség és a hivatásra való kondicionáltság magas foka párosul egy élet- és lélektanilag is determinált „talentummal".

Az ország lakosságának intellektuális értékét végül is az határozza meg, hogy milyen kulturális közegben, milyen fokon nevelt és oktatott embertömeg az adott kor szükségleteinek mennyire megfelelő szaktudás-irányultsággal van felszerelve: e fejlettségi átlagszint hogyan viszonylik a nemzetközi piac akkori követelményeihez és milyen pontokon mutat e követelményekhez képest erős és gyenge pontokat.

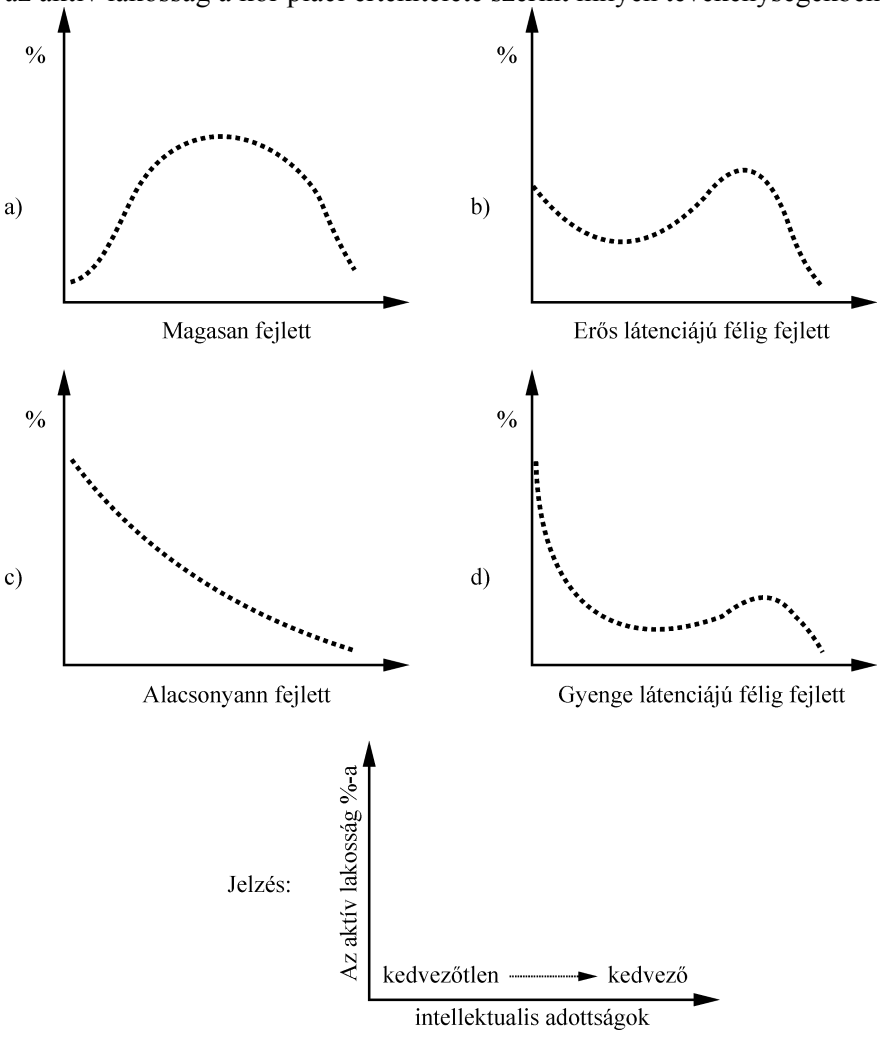
Mivel a fent felsorolt szempontok közül jószerével csak az iskolázottsági fokot, valamint a szakmastruktúrát tudjuk kvantifikálni, jobb híján ezekből kell kiindulnunk akkor, ha valamilyen nagyságrendben ki akarjuk fejezni az intellektuális kincs nagyságát. A nemzeti kulturális közeg hatását, valamint az érettségi fokozatokat koefficiensekkel lehet érzékeltetni, amelyeket tapasztalati alapon határozhatunk meg (lehetőleg kerülve annak csalóka látszatát, hogy számításaink végeredménye *nem* modell-értékű, orientáló *becslés* lesz, hanem „öttizedes" pontosságú mérési eredmény!): a célszerűség nem nagyon enged meg öt fokozatnál finomabb osztást: ami körülbelül így értékelhető:

„nagyon alacsony", „nagyon kedvezőtlen"	= 0,5	vagy	–10
„enyhén kedvezőtlen", „alacsony"	= 0,75	vagy	–5
„semleges" vagy „jellegtelen"	= 1	vagy	0
„kedvező" vagy „magas"	= 1,25	vagy	+5
„igen kedvező" vagy „kiemelkedő"	= 1,5	vagy	+10

attól függően, hogy szorzunk-e a koefficienssel, vagy kiegészítünk vele. Persze a mértékek is egyedenként képezhetik megítélés tárgyát: a fenti példa mércéi csak illusztrációk.

Ha pl. az alapfokú iskolázottságot 10 ponttal, a reá épülő betanítást +5 ponttal (=15) jelöljük, a szakmunkási képesítést 30-nak, az érettségi/technikumi képesítői képzettséget 50-nek, a két-három éves felsőfokú tanulmányokat 70-nek, a felsőfokú 4–5 évest 100-nak vesszük, akkor a befogott „halmaz" átlagában ki fog jönni egy átlagszám, amelynek értéke a 10–15–30–50–70–100 skálának valamelyik pontjához fog tartani: eszerint beszélhetünk „segédmunkási", „betanított munkási", „szakmunkási", „érettségizett", „főiskolai diplomás" vagy „egyetemi diplomás" átlag-képzettségről (mint említettem, az átlagérték mellett a szóródás is nagyon karakterisztikus: ez jelzi a homogenitást vagy dualitást!). Ezt az átlag-

számot először is defláljuk egy szakmai koefficienssel, amely azt értékeli, hogy az aktív lakosság a kor piaci értékítélete szerint milyen tevékenységekben oszlik

3.3. ÁBRA. *A különböző intellektuális értékű lakosság százalékos aránya különböző jellegű társadalmakban (sematikus ábra)*

meg: lehet pl. a „hanyatló ág” 0,5, a stagnáló 0,8, az olcsó termelési tényezőkkel még közepes dinamikával működtethető 1,0, az enyhén dinamikus 1,2 és a kiugróan dinamikus („vivő”) ági szakműveltség 1,5. A mértékek ismét csak példaszerűek. Ezekhez csatlakozik a szaktudási-műveltségi-szocializáltsági koefficiens: mindezek eltérítik a szakképzettségi átlagot, felfelé vagy lefelé, aszerint, hogy milyen szóródásban, milyen értékekkel haladják meg vagy közelítik meg az 1-

értéket. Egy dinamikus ágazatokban koncentrált, magas munkakultúrájú, a maga kategóriájában megbízható és precíz „betanított" átlag (15 pont körüli) alap-értékelésű embertömeg intellektuálisérték-mutatója így meghaladhatja egy olyan embertömegét, amelyik ugyan „szakmunkás"-átlaggal indul, de a korrekciós tényezői kedvezőtlenek. Nemzetközi összehasonlításban alkalmazhatunk egy, a társadalmi kulturális közegre, a fentebb említett „spiritus loci"-ra jellemző koefficienst: ez persze csak az országos átlagértékek jellemzésére használható (netán országon belül a különböző vidékekére: Dél- és Észak-Olaszország, Szabolcs és Győr megye stb.).

Ismételten hangsúlyozom: a *megoszlásoknak, szóródásoknak* talán nagyobb az elemzési értékük, mint az átlagoknak. A különböző fejlettségű társadalmak igen karakterisztikus intellektuálistőke-szerkezeti képeket mutatnak. A *magasan fejlett* társadalmakban az aktív lakosság megoszlása a kedvezőbb és kedvezőtlenebb tulajdonságú-adottságú rétegek között csaknem szabályos Gauss-eloszlást mutat: a középrétegek %-os aránya a legizmosabb, a legkedvezőbb adottságúak aránya meghaladja a legkedvezőtlenebbekét. Ez a képzettségi, munkakultúra-, szakma-dinamika és a munkában való használhatósági fokozatokra egyaránt érvényes – ha, persze, társadalmanként eltérő mértékben is. – Ezzel szemben az *alacsonyan fejlett* társadalmak viszonylag egyenletesen csökkenő eloszlást mutatnak: a kedvezőtlen adottságú rétegek arány magas, és minél jobban közeledünk a magas intellektuális értéke felé, annál alacsonyabb az adott réteg aránya az aktív lakosságon belül. A kettő közötti („félperiferiális") társadalmak az intellektuális vagyon milyensége tekintetében *duális* jellegűek: relatíve magas az alacsony értéket képviselők aránya, de a legmagasabb kategóriáké is: e társadalmak gyenge pontja a *megbízható, precíz kivitelező munkaerő* súlyának elégtelen volta az aktív lakosság egészéhez képest. A magas látens fejlettségű társadalmakban ez a hiányosság kevésbé kirívó, mint azokban, amelyekben kisebb mértékű a történelem folytán kialakult látencia.

Minél magasabb intellektuális értékkel bír a munkaerő, annál inkább felel meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a domináns Centrum-régiók támaszkodnak azon munkaerő felé, amelynek segítségével realizálni tudják a világgazdaságban domináns pozíciójukat: az ilyen tulajdonságú munkaerő még a centrális gazdaságokban sem áll mindig elegendő mennyiségben, összetételben rendelkezésre: ez oda vezet, hogy tényező-ára jelentős mértékben meghaladhatja tényező-költségeit: a legmagasabb intellektuális értékű munkaerő olykor az extrahaszonból is részesedik, ha persze szerényebb mértékben is, mint a tőketulajdonos vagy a közhatalom. A közepes intellektuális értékű munkaerő faktorára és létrehozási-újratermelési költsége általában egyensúlyban van – persze erős konjunkturális és földrajzi szóródásokkal – mivel újratermelési feltételei nem ütköznek monopolhelyzetekbe. Az alsó kategóriák területén – főként a Harmadik Világ robbanásszerű betagozódása nyomán a világgazdaságba – akkora túlkínálat van, hogy e munkaerő tényleges ára rendszerint nem éri el a generációkon ke-

resztüli újratermelési költségszintet, hanem e szint és a létminimum (inkább: „éhség-szint") között foglal helyet.

Lépjünk ismét egyet.

Amint a nemzeti vagyon a négy termelésitényező-állag értékeiből tevődik össze, vagyis a természeti adottságok (tőkésített kitermelési járadék-) értékéből (*N*), a beruházott javak értékéből (*C*), valamint az intellektuális (humán-) tőke (fentebb ismertetett módon összeálló) értékéből (*I*, ill. *L*), úgy az évente létrejövő nemzeti termékérték (GDP) értéke is ugyanezen négy elem értékeiből tevődik össze: a kitermelési járadékból (*n*), az állóeszközök (technológia) értékcsökkenéséből (*c*), valamint a kreativitás (*i*) és a termelés (*l*) által létrehozott értékekből. (A költség-értékeket (flow), szemben a vagyonértékekkel (stock) kisbetűkkel jelölöm!) Ez azt jelenti, hogy minden egyes *exportált* jószág egyfelől egy tényező-vagyon kvantumot képvisel, amelynek lekötése elengedhetetlen ahhoz, hogy az illető exportáru létrejöhessen, másfelől minden exporttal tényezőköltségek (értékek) hagyják el az országot. Az adott ország szempontjából viszont az import minden dollárja azt jelenti, hogy bizonyos kvantumú és összetételű termelési tényezőt *nem* kellett lekötnie – azt megtette a partner – és bizonyos tényező ráfordításokat megtakarított, mivel nem termelte az adott jószágot, hanem megvásárolta a külpiacon. A külkereskedelem ilyenformán úgy is felfogható, mint tényezők lekötésének cseréje, valamint tényező-értékek szállítása egymás felé.*

Ama nemzetgazdaságnak, amelyiknek valamelyik tényező szempontjából deficites a kereskedelmi mérlege – például az import után több kitermelési járadékot kell külföldre fizetnie, mint amennyit beszed exportja révén – másik tényezőárból származó nettó bevételéből kell azt kifizetnie, hacsak nem akar eladósodni szállítói felé: pl. több kreativitás-árat („agyjáradékot") kell az exporton realizálnia, mint amennyit az import tartalma. Végső soron alkotóképességével kompenzálja természeti feltételeinek szegényességét. Ugyanígy az alkotóképességben és igényes termelőképességben bővelkedő nemzetgazdaságok a külső árucsere révén hozzájutnak igénytelenebb munkaerő-ráfordítást követelő termékekhez: például számítógépes programokat cserélnek el nyárfából vájt teknők ellenében. Általában az a jellemző, hogy a magasan fejlett, domináns pozícióban lévő nemzetgazdaságok kitermelési járadékot és igénytelen kivitelező munkaerő költségeket elsősorban „agyjáradékkal" és magasan kvalifikált munkaerő költségekkel fizetnek ki. A náluk alacsonyabb fejlettségű, vagy nekik kiszolgáltatott félperiferikus gazdaságok viszont olcsó munkaerőköltségű termékekkel szerzik azt a valutát, amellyel a domináns országokból importált áruk amortizációs, „agyjáradék" és magasan kvalifikált munkaerő-költség faktorárait kifizetik. A szélsőségesen periferikus gazdaságoknak nincs is más forrásuk, mint az éhbér-szintre lenyomott árú, alacsony intellektuális értékű munkaerő működte-

* L. bővebben: Kozma Ferenc: Külgazdasági Stratégia. Aula, 1996. 543 o. 1.10. fejezet, 68–71. o.

tése, amely rendszerint az egyik forrása nyerstermék és agrártermék exportjuk gazdaságosságának. A másik – az esetleges kitermelési járadék, amelynek realizálására nem mindig van lehetőségük, a feldolgozatlan termékeket sújtó árollók miatt.

Az ország intellektuálistőke-kincse tehát alapvető nemzetközi gazdasági illeszkedési tényező is. Különösen azon országok esetében, amelyek természeti javakban dús árukat importálnak, valamint felhalmozott tőkéjük tekintetében szegények. Ezek elevenmunka-költségeik terhére tudnak csak kitermelési járadékot és amortizációt fizetni. Egyáltalán nem mindegy, hogy az az elevenmunka faktorérték, amellyel kompenzálnak – az „agyjáradék" és igényes munkabér ($i + l_1$), avagy igénytelen munkabér (l_2).

Ez az alapvető *stratégiai* kérdés.

3.5.2. A humántőke: metodikai megközelítés

Ez rövid fejezet lesz: nem kívánom az Olvasót számítás-metodikai részletkérdésekkel untatni. Amint fentebb említettem, az alkotási és termelési képességet – az egyénekben, csakúgy, mint a társadalom egészének keresztmetszetében – *„beruházott vagyonként"* fogom fel, amely úgy keletkezik, hogy az „*n*–1"-edik nemzedék költségeket foganatosít annak érdekében, hogy az „*n*"-ik nemzedék képes legyen a társadalom kereteiben célirányosan és sikeresen dolgozni, gazdasági tevékenységet végezni. E költségek minden molekulájukban kettős célúak: egyfelől a gazdasági tevékenység végső célját és értelmét realizálják: ti. fenntartják az ember fizikai és társadalmi életének feltételeit; másfelől, ezzel egyidejűleg és ettől elválaszthatatlanul létrehozzák, illetve karbantartják az ember munkavégző (vagyis termelő és alkotó) képességét. Az „*n*–1"-edik nemzedék ilyen célú költségeit maga az „*n*"-edik nemzedék is megfejeli akkor, amikor már nem az előző generáció által létrehozott termékekből finanszírozza képzését, művelődését, hanem a saját jövedelmének egy részét forgatja vissza munkaerejének karbantartására, fejlesztésére.

A költségek *ebben a vetületben* vagyon létrehozásához járulnak hozzá: nem használódik el értékük, hanem újabb értékek létrehozásának feltételeként *vagyonná* válik. E vagyonállag összetevői: *a)* a munkaképesség *fizikai feltételeinek felgyülemlését* szolgáló „beruházások", vagyis az egészséges test felépítése, az emberi fizikum leromlását megakadályozó életminőség-feltételek megteremtése, az utódok létrehozásával és felnevelésével kapcsolatos kiadások stb.; *b)* a szocializáció, általános és szakműveltség megszerzésének, karbantartásának, megújításának költségei; *c)* elképzelhető, hogy e humántőke alkotórésze az a felhalmozódott költség is, amely a társadalmi munkavégzés nem-munkaeszköz típusú feltételeinek megteremtésére – a munkaszervezésre, információra, kommunikációra stb. stb. – fordítódik. – Az intellektuális tőke értékét úgy kapjuk meg (legalábbis elvileg!), hogy sorba vesszük az egyén felneveltetésének, képzésének, művelődésének, munkavégeztetésének kiadásait, elválasztjuk egymástól ezeken belül a létfenntartás és a munkaképesség-építés hányadait: ez utóbbiakat összeadjuk egészen a munkaképes kor eléréséig, illetve a de facto munkábaállásig; ezután mindezt elkezdjük csökkenteni egy amortizációs kulccsal, illetve növelni egy érték-gyarapító „rutin"-tényezővel, valamint a munkaképesség-fenntartó, valamint növelő erőfeszítések során keletkező addicionális költségekkel.

Az ábra az *egyén* intellektuálistőke-értékének nagyságát mutatja: tetszőleges időpillanatban ez egyenlő az összefüggő, vastagon húzott görbe alatti területtel (a görbe függvényének határozott integráljával az origó – születés – és a kérdéses időpont – x éves kor – között). Az ábra persze egyszerűsített: nem tünteti fel pl. azt, hogy a később szerzett műveltség éppúgy amortizálódik, mint az eredeti; abban a tekintetben is torzít, hogy 40–50 éves korban még jelentősnek mutatja az eredeti felhalmozott tőkét, holott ebben a korban már a karbantartási és továbbfejlesztési költségek felhalmozódása adja az intellektuális tőke értékének zömét. Valójában tehát az egyéniségben beágyazódott alkotó- és termelőkészség egy folytonosan növekvő-fogyó mozgások által *hullámoztatott* összeg, amelynek nagyságát legfeljebb *durván becsülni* lehet, precízen kiszámítani nem. Inkább logikai modellként használható, semmint „számviteli pontosságú" kvantitatív információként.

Az említett „durva becslést" még durvábbá teszi az a bizonytalanság, amely a munkaképesség-építés és a szó szoros értelmében vett „fogyasztás" egymástól való elválasztását meghatározza. A '80-as évek elejének viszonyaira vonatkozó számításaimban a munkába lépés megkezdése *előtti* kiadásokat *megfeleztem* létfenntartás és munkaképesség-teremtés célok között, az aktív korban pedig kizárólag a továbbképzésre fordított összegek becslés alapján megállapított értékét kalkuláltam.

Végül, növeli a számítás bizonytalanságát az is, hogy a kimutatható vagy kalkulálható-becsülhető költségek messze nem tükrözik az egyének, családok és különböző közösségek által az egyén munkaképességének vagyon-értékébe beépített társadalmi költségek (faktor-értékek) nagyságát, lévén az összes költségelem árban kifejezett nagysága ezerszeresen manipulálva a különböző fiskális és monetáris beavatkozások által.

Az ilyen számítások tehát – a legnagyobb gondosság és körültekintés esetén is – nem érnek többet a megközelítő becsléseknél. Ennek ellenére meggyőződésem, hogy nemzetgazdasági és ágazati aggregációkban valósághű tájékoztató értéket szolgáltatnak.[*]

3.5.3. A '80-as évek elejére vonatkozó becsléseim summázata

Ezt – mint az ezredfordulón észlelhető állapot kiindulópontját és egyetlen, rendelkezésre álló összehasonlítási alapját, elengedhetetlennek tartom dióhéjban rekapitulálni, annak ellenére, hogy a részletes elemzésre egy egész könyvet szántam,[**] s az még ma is hozzáférhető, ha nem is könyvárusi forgalomban.

A minden szakképzettség nélküli munkaerőnek, amelyet a „legfeljebb általános iskola 8 osztályát elvégzettek" statisztikailag megfogható létszámmal jelenítettem meg, az összes nevelési-képzés költségét mintegy 560 ezer (akkori vásárlóértékű!) forintra becsültem. Ez magába foglalta a 0–14 éves gyermek családi átlag-kiadásból rá jutó

---

[*] Egy valamikori hallgatóm „kisdoktori" disszertációjában megkísérelte az intellektuálistőke-számításokat elvégezni egy magyarországi nagyvállalat dolgozói létszámára: érdekes módon igen hasonló eredményeket kapott ahhoz, amit az én becsléseim az adott iparágra kihoztak, holott az enyémtől merőben eltérő adatforrásokkal dolgozott. Ez a példa megerősített abbéli meggyőződésemben, hogy a *felfogás* nem helytelen és a *metodika* is követhető. Ez annál is fontosabb, mivel a Magyarországon rendszeresített nemzeti vagyon nyilvántartás és számítás az intellektuális tőkét nem veszi számba, mint nemzetivagyon-tényezőt: vagyis ha a hazai termelésitényező-vagyont komplett módon akarjuk látni, a humán-vagyonra vonatkozó becsléseket mindenképpen el kell végezni – és ez nem valósítható meg anélkül, hogy ne bíznánk *nagyságrendi* pontosságú valósághűségükben.

[**] Kozma Ferenc: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. Kossuth, 1981. 350. o.

hányadot, valamint az általános iskolai oktatás egy főre jutó költséget. Ehhez képest a 3 éves szakmunkásképzést sikerrel elvégzők fejenkénti intellektuálistőke-értéke 700 ezer forint összegben jött ki: azért olyan kicsi a különbség, mert a fentebbi 560 ezer forint oroszlánrésze *nem* iskolai, hanem családi és szociális kiadás, pontosabban e kiadás fele. Aki eljutott az érettségiig (gimnázium, szakközépiskola, érettségivel járó szakmunkásképzés), az ismét csak nem sokkal nagyobb „vagyon-értéket" képvisel, mint a szakmunkás: mindössze 740 ezer forintot fejenként. Az egyetemet, illetve főiskolát is elvégzettek, vagyis a diplomások fejenkénti vagyon-értéke e becslés során 1 millió 100 ezer forintra „jött ki". Az aktív lakosság képzettségi szint szerinti megoszlásának lélek-adataival megszorozva ezek szerint az ország akkori intellektuális nemzeti vagyona 3600 milliárd forintot tett ki, amelynek 31%-a volt szakképzettség nélküli (becslésem szerint e tömeg több mint fele *valamilyen,* bizonyítvány nélküli betanításban részesült és mintegy negyede volt híján *mindenféle* munkára foghatóságnak) emberekben inkorporált vagyon, 44%-a szakmunkási szintű képzettséget hordozott, 7%-ának volt *legfeljebb* valamilyen középiskolai végzettsége és 18%-ának főiskolai vagy egyetemi diplomája. Hangsúlyozom, hogy a százalékok *nem* létszám-megoszlást mutatnak, hanem az intellektuális tőkébe befektetett nemzeti munka megoszlási arányát a különböző képzettségű népességcsoportok között, 16 és 60 év közötti korosztályokban. A 3600 milliárdnyi intellektuális tőke sajátos együttest alkotott az 1300 milliárd forintnyi természetitényező-értékkel („tőkésített kitermelési járadék"), valamint a 3200 milliárd forint értékben kimutatott „beruházott javak" értékösszeggel (amelynek 2/3-át tette ki a termelőapparátus és infrastruktúra értéke, 1/3-át pedig a lakó- és középületeké!). Ez azt jelenti, hogy egy forint intellektuálistőke-vagyonra 60 fillérnyi termelőeszközben inkorporálódó vagyon jutott. A magyar intellektuális vagyon többet ért, mint a munkaeszközeire, munkahelyeire fordított tőke: ez magyarázható a lakosság műveltségének relatív magasságával is meg az ország relatív tőkeszegénységével, vagyonhiányával is. Továbbá, szerepet játszhat e sajátos arányban az állóeszköz vagyon reális értékét mélyen alábecsülő akkori árrendszer is.

Sajnos az adatbázis nem adott lehetőséget arra, hogy a humántőkén belül elkülöníthessem egymástól (legalább *tendenciájában!*) az alkotási és a termelési képességet: az „agy" árát a „szorgalom" árától. Becslésem szerint (amit több évtizedes szakmai tapasztalatomból adódó „nagyságrendi érzékre" alapozok) a „szakmunkás" és az „érettségizett" kategória vagyonértékének mintegy 1/10-e, a „diplomás" kategória vagyonértékének pedig mintegy 1/3-a lehet „kreativitás-vagyon". Azaz a teljes intellektuális tőkének valamivel több, mint 1/10-e feküdt *kifejezetten* alkotóképességben, ami a *teljes* nemzeti vagyon mintegy 5%-a. Ennek valódi jelentősége akkor volna érzékelhető, ha rendelkezésünkre állnának más társadalmak összehasonlítható adatai: mondjuk Ausztriáé, az akkori Csehszlovákiáé, vagy Belgiumé, netán Svájcé, Svédországé. Ilyen persze nincs. Így meg kell elégednünk egy észrevétellel: az alkotókészségben fekvő nemzeti vagyon szemmel láthatóan „kilátszik a fűből", még az összes termelési tényező megoszlásában is: valószínűleg – a fentebbi kategóriákat használva – a „közepes látenciájú, félig fejlett" társadalom állapotát tükrözi. Persze, feltételezve, hogy a

mérésbe bekerült sokféle becslés nem rugaszkodik el túlságosan azoktól a reális viszonyoktól, amelyeket *érzékelünk,* noha *kvantifikálni* csak igen megbízhatatlanul tudunk, és azt sem mindig (*3.12. táblázat* a 193. oldalon).

Köteteket beszél a termelési tényezők, s ezen belül a humántőke ágazatok közötti eloszlása is. A ’80-as évek elején a bányászati ágazat termelési tényező értékének valamivel több, mint 3/4 részét a természetikincs-vagyon adta, s ez az ország természeti erőforrás értékének mintegy 1/3-a volt. A mezőgazdaság esetében az ágazat tényezővagyonának a felét tette ki a természet-tényező értéke, s ez a hazai természetikincsvagyon 2/3-ával volt egyenlő. A bányászat birtokolta a beruházott felszerelés-érték valamivel több, mint 5%-át, a mezőgazdaság pedig alig 1/5-ét. A humántőke értéke a bányászat összvagyonának alig 15%-át tette ki, a mezőgazdaságban pedig meghaladta a tényezőérték 1/3-át. A feldolgozóiparban a természeti tényezőérték nem volt megjeleníthető (noha az energia- és anyagfelhasználás kitermelésijáradék-tartalmában ott van!), így a tényezőszerkezet kéttagú. A beruházott vagyon és a humán tőke aránya a gépiparban és könnyűiparban 20–80, a vegyiparban 50–50, az élelmiszeriparban 30–70 és ez a helyzet a mezőgazdaságban is. A gépipar a közvetlen termelőszféra beruházott vagyonának 1/8-át ötvözte egy rendszerbe a humántőke csaknem egy negyedével: a vegyipar ugyanekkora állótőkével a humántőke nem egészen egyhuszadát kötötte le. A mezőgazdaság a beruházott vagyonnak nagyjából ugyanakkora hányadát kötötte le, mint a humán-vagyonnak.

3.15. TÁBLÁZAT. *A humántőke megoszlása ágazatonként és szakképzettségi kategóriánként*

	SZAKKÉPZETLEN	SZAKMUNKÁS	ÉRETTSÉGIZETT	DIPLOMÁS	ÖSSZESEN
Bányászat	25,2	47,6	6,8	20,4	100,0
Villamos energia	19,9	38,6	12,7	28,8	100,0
Kohászat	27,8	39,5	10,4	22,3	100,0
Gépipar	24,4	36,4	11,9	27,5	100,0
Építőanyagipar	40,8	30,1	9,7	19,4	100,0
Vegyipar	29,1	33,0	12,6	25,3	100,0
Könnyűipar	37,6	39,5	8,9	14,0	100,0
Élelmiszeripar	38,2	30,4	13,9	17,5	100,0
Mezőgazdaság	52,6	22,4	4,3	20,7	100,0
Ipar + mezőgazd. átl.	35,6	33,7	10,8	22,3	100,0

Az igencsak tőkeszegény magyar nemzetgazdaságnak tehát a ’80-as évek elején a gépipar fejlesztéséhez fűződött a legkirívóbb érdeke. Ezt követte a vegyipar (amelynek kevésbé beruházásigényes és magas intellektusú munkát alkalmazó ágai, mint a gyógyszer, növényvédőszer, reagensanyag, szérum-, kozmetika a gépiparral azonos humántőke-megoszlást és hatékonyságot mutattak!), valamint a természeti, beruházott és humán tényezőkkel meglepően gazdagon ellátott mezőgazdaság. Akkoriban mindhárom ágazat piaca is biztosítva volt. Együttesen a diplomás lakosság mintegy 7/10-ének megfelelő humán tőkét kötöttek le.

A fenti néhány kiemelés csak arra jó, hogy kedvet csináljon az adatokban való részletesebb búvárkodáshoz – egyben a magyar, ’80-as évek elejei humántőke ellátottsági és felhasználási helyzet leginkább pregnáns oldalaira mutat rá.

3.5.4. Intellektuális tőke és külgazdasági pozíció

Kétségtelen, hogy a ’80-as évek elején kapott, hozzávetőleges adatok egy olyan intellektuálistőke-szerkezetet mutatnak, amely a félperiferikus helyzet felszámolási folyamatában lévő nemzetgazdaságra jellemző. Az intellektuálistőke-ellátottság és az állótőke-ellátottság összehasonlító elemzése pedig egy relatív intellektus-bőségről árulkodik, amely a látens fejlettség valamilyen – azt hiszem, nem kiemelkedően kifejlett – állapotát jelzi. Más szóval: a munkaképes lakosság eloszlása különböző intellektus-igényes termelőtevékenységek között feltételezte is és elő is mozdította az ország aktív lakossága munkaerejének mind értékesebbé válását.

Ez a kétségkívül kedvező tendencia nehezen volna elválasztható a külgazdasági környezet két évtizedes hatásától: Magyarország akkoriban olyan nemzetközi munkamegosztási kör szerves része volt, amely *igényelte* és *meg is fizette* az országnak azt, hogy számára magas intellektuális szintet feltételező termelőtevékenységet folytat. Az ország az *„eszével”* fizetett a nyerstermékekért és a tőkeigényes féltermékekért, amelyeket partnereitől importált. – Ez a körülmény szerencsés nemzetközi hátteret biztosított egy kimondott-kimondatlan fejlesztési stratégia számára, amely ugyancsak az intellektuális teljesítmény fokozására építette a gazdasági fejlődés jövőjét (legalábbis részben: a koncepcióban az óriássorozat-gyártásnak is fontos szerepe volt, a hatalmas szovjet piac ellátási lehetőségeire alapozva. Ez utóbbi végül is délibábnak bizonyult: nem csak azért, mert a hektikusan váltakozó szovjet szállítási igények inkább az ipari szerkezet szétaprózódása irányában hatottak, hanem azért is, mert a skálahozadék kergetése a legtöbb esetben keresztezte a termelés „intelligencia-hányadosa” emelésének útját, vagyis a gazdaság *legmélyebb* érdekei ellen hatott!). Hozzáteszem, hogy a ’80-as évtizedfordulón mérhető kedvező intellektualitás-helyzet a valóságban már „maradvány” volt: a két olajárrobbanás nyomán kibontakozott új világgazdasági helyzet akkor már jócskán alámosta ezt az intellektuálistőke-színvonalat

és szerkezetet. Nem túlzás állítani, hogy az akkori mérés- és számítás sorozattal *az utolsó pillanatot* sikerült megragadni: egy „előrevetített képet" a magyar gazdaság felemelkedési pályájáról, amely akkor, a mérés pillanatában már megtört – csak éppen ezek az adatok még nem jelezték a törést.

Végül nem szabad elhallgatni, hogy a magyar gazdaság intellektuális fejlettségében volt egy – a statisztikai adatok segítségével nem érzékelhető – *virtuális* elem. Annak a tiszteletreméltó intellektuális tőkének a *teljesítménye* leginkább a keleti piac műszaki-minőségi követelményeivel volt kompatíbilis. Nem pontosan követhető, hogy a nyugati piacgazdaság mércéjének való következetes, általános, makacs meg nem felelés mennyiben volt köszönhető magának a szaktudásnak, termelési és üzleti kultúrának, amely akkoriban jellemző volt a magyar gazdaságra, mennyiben eredeztethető a műszaki felszereltség gyenge, elavult voltára, valamint hiányosságaira (infrastruktúra!), mennyiben okozta a világ nagy fejlődési centrumaitól és üzleti folyamataitól való elzártság (outsider-állapot) és végül mennyiben volt virtuális maga a lemaradottság is, mivel a fejlettséget elsősorban a nyugati piacokon való sikereken mértük, holott e piac felől végig érezhető volt egy *tudatos* leértékelési nyomás is a gazdaság felé. Valószínű, hogy

3.16. TÁBLÁZAT. *A fajlagos állótőke-igény és a humántőke szóródása ('80-as évek)*

	A HUMÁNTŐKE ÉS A BERUHÁZOTT TŐKE HÁNYADOSA	AZ EGYES KÉPZETTSÉGI KATEGÓRIÁK ARÁNYA AZ ÁGAZAT ÖSSZES HUMÁNTŐKÉJÉHEZ VISZONYÍTVA				
		SZAKKÉPZETLEN	SZAKMUNKÁS	ÉRETTSÉGIZETT	DIPLOMÁS	ÖSSZ.
Ipar + mezőgazdaság össz.	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	
Bányászat	1,21	0,71	1,41	0,63	0,91	
Villamosenergia-ipar	8,26	0,56	1,15	1,18	1,29	
Kohászat	2,11	0,78	1,18	0,96	1,00	
Gépipar	0,68	0,68	1,08	1,10	1,23	
Építőanyag-ipar	1,68	1,15	0,89	0,90	0,87	
Vegyipar	2,95	0,82	0,98	1,17	1,13	
Könnyűipar	0,84	1,06	1,17	0,82	0,63	
Élelmiszeripar	1,11	1,07	0,92	1,29	0,78	
Mező- és erdőgazdaság	0,68	1,48	0,66	0,40	0,93	

Saját számítás a 3.11. táblázat adataiból

3.17. TÁBLÁZAT. *A humántőke ágazatonkénti szerkezete ('80-as évek, %)*

	SZAKKÉP-ZETLEN	SZAK-MUNKÁS	ÉRETTSÉ-GIZETT	DIPLOMÁS	ÖSSZESEN
Ipar + mezőgazdaság össz.	35,6	33,7	10,8	22,3	100,0
Bányászat	25,2	47,6	6,8	20,4	100,0
Villamosenergia-ipar	19,9	38,6	12,7	28,8	100,0
Kohászat	27,8	39,5	10,4	22,3	100,0
Gépipar	24,2	36,4	11,9	27,5	100,0
Építőanyag-ipar	40,8	30,1	9,7	19,4	100,0
Vegyipar	29,1	33,0	12,6	25,3	100,0
Könnyűipar	37,6	39,5	8,9	14,0	100,0
Élelmiszeripar	38,2	30,4	13,9	17,5	100,0
Mező- és erdőgazdaság	52,6	22,4	4,3	20,7	100,0

Saját számítás a 3.11. táblázat adataiból

3.18. TÁBLÁZAT. *A humántőke-állomány megoszlása ágazatok között ('80-as évek, %)*

	SZAKKÉP-ZETLEN	SZAK-MUNKÁS	ÉRETTSÉ-GIZETT	DIPLOMÁS	ÖSSZESEN
Ipar + mezőgazdaság össz.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bányászat	3,0	7,1	4,2	4,6	4,7
Villamosenergia-ipar	0,8	2,0	2,4	2,1	1,6
Kohászat	3,0	4,8	4,8	4,2	4,0
Gépipar	14,6	26,3	32,0	30,0	23,2
Építőanyag-ipar	3,3	3,0	3,5	2,9	3,1
Vegyipar	3,6	4,9	6,9	5,6	4,7
Könnyűipar	16,2	20,0	16,6	10,6	16,3
Élelmiszeripar	7,7	7,4	12,5	6,3	7,7
Mező- és erdőgazdaság	47,8	24,5	17,1	33,7	34,7

mindegyik tényező hatott: ezért *a hazai intellektuális vagyont nem szabad akkora diszázsióval kezelni,* mint amekkorával a '70-es, '80-as évek nyugati világgazdaság azt kezelte, mint ahogyan nem is volt olyan magas szintű, mint ahogyan azt a KGST-piac (a mérés idején már mind kevésbé és mind kedvetlenebbül) értékelte.

3.5.5. Intellektuális tőke: prognózis

A XXI. század első évtizedei a magyar társadalom számára valószínűleg *évszázados kihatású* horderővel fognak bírni: ha nem sikerül – legalább valamelyest – elmozdulnia a magasan fejlett világ, a „Centrum" irányába, olyan helyzeti hátrányba kerül, hogy képtelen lesz megkapaszkodni a XIX–XX. sz. folyamán elnyert köztes – „félperiferikus" – pozícióban. A nemrég még „Harmadik Világnak" nevezett Perifériába való belesüllyedés előreláthatólag igen *gyors ütemben* fog végbemenni: a zuhanórepülés közben már késő lesz felébredni és valami kétségbeesett kapálódzásba fogni. És – nem győzöm ismételgetni – a történelmi horizonton a nyoma sem látszik valami fejlett, nagyméretű partnernek, amelynek elemi gazdasági *érdeke* is volna Magyarországot a Centrum küszöbén átsegíteni és erre szánható *anyagi ereje* is rendelkezésre állna. Ne áltassuk magunkat: az EU-ban sem tisztelhetünk ilyen mecénást.

Ezért olyan hallatlanul fontos, hogy leltárt csináljunk látens fejlettségi erényeink terén, gondoskodjunk ezek megőrzéséről – a degradáció megállításáról – és teljesebbé, valamint mélyebbé tételéről – vagyis egy olyan komplex gazdaság- és társadalompolitikáról, amelynek célkeresztjében *nem az efemer (látszat)-sikerek hajszolása áll, hanem egy valamikori kitörés nemzeti potenciáljának fokozatos, szisztematikus kiépítése.*

Két – lehetőleg túlzásoktól, erős kontúroktól mentes – jövőkép kirajzolása válik szükségessé. Az egyiket „kedvező variánsnak" fogom nevezni, noha negyedszázad alatt is csak szerény elmozdulást foglal magában a látens fejlettség magasabb szintje felé. A másikat „kedvezőtlen variánsnak" hívom, noha nem foglalok belé katasztrofikus elemeket – csak éppen az elmúlt két évtized tendenciáit viszem tovább, a XXI. század előre sejthető körülményei között.

Az előrebecslés tárgyául – igen nagy egyszerűsítéssel – a fentebbi két tényező, a lakosság gazdálkodásra való *szocializáltságának* és *szakképzettségének* alakulását választottam. Valójában még egy sor – a fejlettség szintjére és látens vagy explicit voltára utaló egyéb tényezőt is meg kell vizsgálni, pl. az életminőséget, a társadalom szerkezeteit és intézményeit, a lakosság kulturáltságát, toleranciáját, ízlését, higiéniai igényességét stb. Ezek nélkül nehezen lehet érzékelni azt, hogy *beszélhetünk-e egyáltalán valami kiugrási küszöb-értékhez való közeledésről, s ha igen, az mennyiben aktivizálhatja a kitörési erőket?* A *3.19. táblázat* amúgy is példaszerű számítása tehát csak logikai modell minőségben vehető komolyan.

Az első oszlop egy erősen kerekített, a valóságos helyzettől nem elrugaszkodó nagyságrendeket magában foglaló helyzetképet tartalmaz: az itt feltüntetett szerkezeti adatok megegyeznek a fentebb tárgyaltakkal. A két variáns „változási koefficiensei" az adott lakossági tulajdonságok terjedését (>1), illetve szűkülését (<1) jelzik. Ha tehát valamelyik csoport koefficiense 1,10, az azt jelenti, hogy az adott tulajdonságú csoport 10%-os teret fog nyerni 25 év alatt. Ha a koefficiens 0,9, akkor térveszteség várható, ugyancsak 10% körül. A 2025-ös megoszlási so-

3.19. TÁBLÁZAT. *A munkaképes lakosság minőségi jegyeinek alakulási variánsai a XXI. sz. első negyedében (ma érzékelhető tendenciák alapján becsülve)*

	A XX. SZ. UTOLSÓ ÉVEI*	KEDVEZŐ VARIÁNS		KEDVEZŐTLEN VARIÁNS	
		VÁLTOZÓ KOEFFICIENS	MEGOSZL. 2025	VÁLTOZÓ KOEFFICIENS	MEGOSZL. 2025
Kreatív	~ 5	1,30	5,97	1,10	5,43
Enyhén kreatív	~ 15	1,15	15,86	1,05	15,55
Gondolkodó	~ 20	1,20	22,07	0,65	12,84
Precíz	~ 20	1,05	21,15	1,00	19,75
Dolgos	~ 30	1,00	27,59	1,20	35,55
Használhatatlan	~ 15	0,80	7,36	1,10	10,876
Minőségi felsőkáder	~ 5	1,50	6,36	0,60	2,78
Egyszerű felsőkáder	~ 10	1,10	9,32	0,90	8,33
Középkáder	~ 20	1,40	23,73	1,30	24,07
Minőségi szakmunkás	~ 5	1,30	5,51	0,90	4,17
Egyszerű szakmunkás	~ 10	1,10	9,32	1,00	9,26
Minőségi betanított	~ 30	1,20	30,51	1,00	27,78
Igénytelen betanított	~ 10	1,00	8,47	1,50	13,89
Szakképzetlen	~ 10	0,80	6,78	1,05	9,72
Összesen, mindkét dimenzióban	100–100	1,00	100,00	1,00	100,00

MEGJEGYZÉS: * becsült adatok

rok a jelenlegi helyzethez képesti változásokat jelzik: a két tizedes pontosságot nem kell komolyan venni: azért tüntettem fel, hogy számszakilag is nyomon követhető legyen az előrebecslés logikája.

A táblázatot felesleges volna aprólékosan végigbogarászni. Hiszen csak *példáról* van szó – mint említettem. A „kedvező" variáns feltételezi, hogy az ország külgazdaságpolitikája sikereket ér el az *értékes emberi tényezőt követelő* üzleti tevékenységek hazai fejlesztésének nemzetközi elismertetése területén – avagy a nemzetközi konjunktúra lesz valamivel kedvezőbb a szakképzett és kreatív magyar munka termékeinek értékesítésére. Továbbá feltételezi, hogy a társadalom nagyjából túljut azon a *dekompozíciós folyamaton,* amelyben jelenleg leledzik Mindezek következtében a szocializáltsági szerkezetben csökken azok részaránya, akiktől a munkahelyen való megjelenésen és a munkaidő hasznos kitöltésén kívül nem nagyon remélhetünk bármit, és elég radikálisan csökken a gazdasági

szempontból értéktelen munkaerő aránya. A felfelé toluló embertömeg valamivel nehezebben mászik át a „használhatatlan" és a „dolgos" kategóriából a „precíz" és a „gondolkodó" szintre, mint az ezeken felüliekből a még magasabbakba – de a különbség nem különösebben szignifikáns. – A szakképzettségi szintek közötti lépcsőzetes felfelé mozgás nem általános: az „egyszerű felsőkáderek" (beosztotti feladatkörre alkalmas diplomások) egy része alkalmassá válik bonyolultabb munkakörök betöltésére is, helyüket középkáderek (középiskolai végzettségűek) foglalják el, akiknek létszáma szemmel láthatóan nem „alulról" bővül, hanem a munkába lépő nemzedékek soraiból. A jelenség – amennyiben a példának van valóságháttere – egyfelől a kisüzemi tevékenység elterjedését, másfelől a számítógépes munka és a szolgáltatások térhódítását példázhatja. – A fizikai munka világában a teljesen szakképzetlenek fogyása elsősorban az igénytelenebb betanított munkahelyek javára megy végbe, az ilyen munkára alkalmas népesség elsősorban felfelé áramlik (az ő helyüket töltik be a segédmunkási állapotból felfelé nyomulók!), viszont a minőségi betanítottak részaránya nemigen nő, mert a szakmunka-alkalmak nagy csáberőt jelentenek a felfelé törekvők számára. – Természetesen mindez csak akkor tud végbemenni, ha a munkahelyek szerkezete megfelelő jellegben alakul. Ellenkező esetben a „szakképzési keresleti piac Engel-görbéjében" csúnya torzulások mutatkoznak: az alsóbb kategóriákban az emigráció és a lumpenizálódás valamiféle együttes folyamata várható, a felsőbb kategóriákban a brain-drain és az alsóbb kategóriák felé irányuló pálya-elhagyások tömegessé válása (a kutatómérnök elmegy nyakkendővel ügynökölni, hogy megéljen, illetve *jól* megéljen – és három év múltán már elavul mérnöki tudása!). Bizonyos ráhagyásokkal a szocializációs megoszlás is igazodik a fent körvonalazott tendenciához. Az igényesebb szakma ellátásához magasabb szocializáltságú ember szükséges – és ennek az emberek *statisztikusan* igyekeznek is megfelelni: „összeszedik magukat" és fokozatosan igényesebbé válnak életkörnyezetükkel szemben is.

Persze, a példa kerüli a látványos „áttöréseket" – ezzel is tartani akarván az eszmefuttatást az ígért önmérséklet keretében: inkább szerényen prognosztizálni, mintsem keserűen csalódni. A „kedvező" variáns 2025-ös Magyarországa még mindig nem „látensen, de magasan fejlett" társadalom: csak egy *érezhető* hajszállal jut ehhez közelebb. Például, radikálisan mérséklődik a semmire se használható munkaerő aránya.

A „kedvezőtlen" variáns ugyanilyen enyhe változásokat épít be. Nem tükörképe az előzőnek. A magas szocializáltságú kategóriák részaránya végül is stagnál. A szakmunkás-szintűeknél van egy fájdalmas érvágás: erősen csökken a „gondolkodók" részaránya. Feltehetően a gazdasági szerkezet változik olyan módon, hogy a gépies munka iránt nő a kereslet: az igényesebb munkahelyeken a „precízek" élnek meg, a kevésbé igényeseken pedig elég, ha a tömeg „dolgos". Ugyanez a tendencia látszik a szakképzettségi szerkezetnél: radikálisan ritkulnak a koncepciózus felsőkáderek, valamint az igényesebb tudású szakmunkások és a

A

A látens fejletség magasabb foka ~2030	Kreatív	Enyhén kreatív	Gondolkodó	Preciz	Dolgos	Használhatatlan	Megoszlás szakképzettség szerint
Minőségi felsőkáder							6-7%
Egyszerű felsőkáder							9-10%
Középkáder							23-24%
Minőségi szakmunkás							5-6%
Egyszerű szakmunkás							10-11%
Igényes betanított							30-31%
Igénytelen betanított							8-9%
Teljesen szakképzetlen							6-7%
Megoszlás szocializáltság szerint	~6%	~16%	~22%	~21%	~28%	~7%	100 %

B

A látens fejletség magasabb foka ~2030	Kreatív	Enyhén kreatív	Gondolkodó	Preciz	Dolgos	Használhatatlan	Megoszlás szakképzettség szerint
Minőségi felsőkáder							2-3%
Egyszerű felsőkáder							8-9%
Középkáder							~25%
Minőségi szakmunkás							4-5%
Egyszerű szakmunkás							~9%
Igényes betanított							27-28%
Igénytelen betanított							13-14%
Teljesen szakképzetlen							9-10%
Megoszlás szocializáltság szerint	5-6%	15-16%	~13%	~20%	35-36%	10-11%	100 %

Jelek:

- Jellemző
- Igen gyakori
- Érzékelhető gyakoriságú
- Ritka, de még érzékelhető
- Ritka, alig érzékelhető
- Sporadikus előfordulás

3.4. ÁBRA. *A munkavégző lakosság megoszlási jövőképei Magyarországon, 2030 körül (becslés)*

minőségi betanítottak. Ezzel szemben szélesedik a lehetőség a közepes képzettségűek, valamint – főként – az egyszerűbb munkára betanítottak számára. Ez a degradáció negyedszázados folytatódását vagy legalábbis a degradáció roncsolódásainak szervessé válását jelzi – ha ti. megvalósul. A második fejlődési típus inkább *leépíti,* mintsem *megőrizné* azt a látens fejlettséget, amelyet a szocializáltsági és szakképzettségi becslések a mai Magyarországon még mutatnak.

Ismételten hangsúlyozom: a fentieket tessék *példázatnak* felfogni, akkor is, ha a kiinduló megoszlási sor összeállításánál igyekeztem nem elrugaszkodni a valós helyzettől, s ha a jövőre való kivetítéskor igyekeztem kerülni minden drámai momentumot. Pusztán azt kívántam illusztrálni vele, hogy *Magyarországon, ahol az emberi tényező a nemzeti vagyon meghatározó része, a lakosság kulturális és morális állapota a gazdaságpolitika sikerének – a távlati fejlődést elő- vagy hátramozdító voltának – első számú kulcskérdése.* Vagyis a *látens fejlettségé:* minden egyéb – növekedés, belső és külső egyensúly, üzemméreti és tulajdoni ügyek, megfelelés vagy meg nem felelés a chicagói Egyházatya dogmáinak stb. – csak ez után, és csak ennek függvényében bír jelentőséggel. Persze csak akkor, ha a gazdaságpolitika *tényleg* az ország fejlődésének és nemzetközi pozíciójának távlati javítását teszi figyelme és erőlködései középpontjába. Ezt viszont feltételeznem kell a probléma tárgyalásakor: mint ahogyan axiómaként kezelik a táplálkozási szakemberek azt, hogy a kérődző állatoknak több gyomruk van, a kutya- és macskafélék pedig húsevők. Egy pitbull étrendjének összeállításakor tehát nem lehet egy tejelő tehén gusztusából kiindulni – és fordítva sem.

Európa peremén vagyunk, noha földrajzilag csaknem a kontinens mértani középpontjában. *Igazándiból* nem vagyunk „fontosak" senkinek: sem geopolitikai helyzetünk folytán (megkockáztatom a sóhajt: „hál' istennek!"), sem természeti kincseink vagy felhalmozott technológiai vagyonunk miatt („sajnos!"). Az egyetlen ütőkártyává kezünkben *intellektuális értékeink* válhatnak. Ezek *tényleg* számottevőek: még most, a jelentős pusztulás után is. Ami a legtöbbet pusztult az elmúlt másfél-két évtizedben, az a lakosság életminősége, biztonságérzete, kötődése a társadalomhoz, erkölcsi színvonala. Igen számottevőek lehetnek a szaktudásban bekövetkezett eróziós veszteségek is. Ha *most,* a XXI. sz. hajnalán hirtelen kapóra jönne valami olyan tendencia, mint amilyeneket fentebb „történelmi mázlikként" aposztrofáltam, *pillanatnyi állapotunkban* valószínűleg képtelenek volnánk a megragadására. A sokat emlegetett látens fejlettségünk tehát hiányos is és nincs is jól karbantartott állapotban. Vélem, legalább egy évtizednyi igen célirányos, következetes politika szükségeltetik ahhoz, hogy reagálóképes állapotba kerüljön. Ezt markáns stratégiai alapelvként tudom értelmezni.*

---

* Hogy milyen stratégiát lehet erre a támaszkodó pontra felépíteni, azt megpróbáltam felvázolni egy tanulmány-párosban: az egyik címe: „A jövő bilincsei", a másiké: „Értékmentés a jövőnek (Egy külgazdasági stratégia vázlata) – in: Az ezredforduló utáni magyar gazdaság, szerk. Berend T. Iván, JPTE Egyetemi Kiadó, 1997, 1998, 282. és 391. o. I. kötet 3–25. o., II. kötet 71–140. o.

3.5.6. Aki elszegényedést vet – az alulfejlettséget arat

A problémakört igyekszem nem szokványosan felfogni, mert szeretném elkerülni a meddőnek bizonyult logikai láncokba való visszasodródást. Ezért néhány dolgot másképpen értek, mint ahogyan általában értik, és kénytelen vagyok néhány nem szokványos kategóriát is bevezetni. Mindez előzetes magyarázatot követel.

Sorra veszem.

a) Jövedelem: képződési mechanizmusok, visszahatások a gazdaságra

A jólét, mint termelőerő és a szegénység, mint negatív termelőerő szempontjából csak azzal a jövedelemmel lehet számolni, amit a gazdaságban mozgó ember ténylegesen kézhez kap, s aminek segítségével képzi a saját vásárlási képességét. Az átlagember gondolkodási és kalkulációs folyamataiból (márpedig ez az az elemi erő – „forgatónyomaték"! –, amelynek összegeződéséből végül is a humán-termelési tényező kikerekedik!) kihullik mindaz a hókuszpókusz, amellyel a közhatalom megkurtítja, megtoldja, aztán ebből megint megkurtítja pénzbeli vásárlóerejét, amely aztán megint hozzáfenődik a legkülönbözőbb módon manipulált és összevissza kavart árakhoz. A magyar társadalom egy tízmilliomod hányada nem ostoba fajankó: pontosan tudja, hogy tevékenységét a piac, illetve a piacmanipuláló erők eredője mire értékeli. Terveit, akaratát, mozgását ez a végső eredő, vagyis *a diszponíbilis pénzjövedelmének és szociális juttatásainak végső reálérték-tartalma* fogja meghatározni. Tegyük gondolkodásmódunkban ezt a kategóriát a tizenvalahányadik helyről az első sorba és nevezzük el „diszponíbilis reáljövedelemnek" (DRJ). Ez a jövedelem négyarcú kategória:

1. a munkavégzés célja és értelme a lakosság túlnyomó hányada esetében;
2. több költségnemben előbukkanó ráfordítás az üzleti szektor számára
3. az országos gazdasági folyamatok zavartalan végbemenetelének egyik legfontosabb feltétele (a belpiaci vásárlóerő mintegy 3/4-e!);
4. a nemzetgazdaság humántőkéje újratermelődésének ilyen vagy olyan alapja.

b) Jövedelmek és teljesítmények

A szakma felfogását általában jellemzi, hogy a teljesítményt jövedelem-indukált kategóriának tartja: „Kis pénz – kis foci, nagy pénz – nagy foci". Továbbá, a hatóerő irányát mindig az idővel ellentétesnek képzeli el: ha valaki egy munkáért sok vagy kevés pénzt kapott, akkor a következő feladat elvégzésének körülményeit ez a „jutalom" vagy „büntetés" szabja meg. pavlovi reflexek! Továbbá, a szakma – kimondva vagy kimondatlanul – kétlelkű: egyfelől a teljesítmény növeléséhez (legyen az munkavállalói vagy vállalkozói teljesítmény!) a progresszív jutalmazás elvét tartja a legcélravezetőbb módszernek ($dY:dt > 1$), a társadalmi

megtakarítás – vagyis a növekedés, fejlődés, külpiaci expanzió forrása – növelésének pedig a degresszív részesedés elvét (dY:$dt < 1$).

Az a piacimechanizmus-típus vagy gazdaságpolitikai modell mutat egyértelműen a szegénység bővített újratermelődése felé, amely a nemzeti megtakarítás növelését egy kisebbségi „A"-réteg teljesítményeinek progresszív, egy többségi „B"-rétegének degresszív „jutalmazásával" próbálja elérni:

$$\frac{A\dfrac{dY_A}{dt_A} > 1}{B\dfrac{dY_B}{dt_B} < 1} \rightarrow \frac{dY}{dt} < 1\,;\; B \gg A.$$

Mellékesen megjegyzem, hogy nem csak a progresszivitás/degresszivitás puszta ténye társadalmiarculat-formáló erő, hanem a mértéke is. Minél kisebb a két tendencia közötti elhajlás, annál nagyobb a remény arra, hogy nem lépnek fel a teratogén hatások. Vagyis a progresszivitási és degresszivitási tendenciák „nyílásszögének" bizonyos, *kritikus mértéke alatt* sikeres lehet egy politika, *felette* azonban sikertelen, rosszabb esetben tragikus. A lakossági többséget kitevő alacsony jövedelműeket (figyelmeztetek: DRJ-ről van szó!) néhány éves túlfeszített „nyílásszögű" jövedelempolitika olyan degradációs pályára taszíthatja (hajléktalanság, szakmák elvesztése, züllés, agyelszívás, következő generáció szakképzettségének és munka-szocializációjának romlása stb.!), amelyet az eredeti állapotra visszatornázni rendszerint nem elégséges egy másfél-két generáció élettartamát átfogó korrekciós politika (amely ráadásul rendszerint túlerőlteti a társadalmat s ezáltal más oldalról támadja meg a teljesítményszint növekedőképességét!).

Közismert, hogy minden jövedelmiszint-sávnak jellegzetes fogyasztási szerkezet felel meg: lényegében, dióhéjban ezt nevezzük Engel-összefüggésnek. Ha akár az ellátás, akár az árak, akár más, lényeges tényező jóvoltából a jövedelemtulajdonosok nem képesek pénzüket nagyjából olyan arányokban elkölteni, amilyen arányokat DRJ-szint kategóriájuk megkövetel, anomáliák keletkeznek a piacon.*

Ezek az anomáliák, ha bizonyos körön belül marad a hatásuk érzékelhető része, „kvázi-szegénységeket" és „kvázi-jólétet" eredményeznek, életminőségbeli „furcsaságokat", torzulásokat (mint amilyenek pl. felléptek a fenti megjegyzésben szereplő lakás-torzulás nyomán: albérletben lakó családok dalmáciai nyaralásai vagy autóvásárlásai stb.!). Ha azonban maga az egész bér–adó–ár–TB-rend-

* Ilyen anomáliának az elmúlt évtizedekben Magyarországon is tanúi lehettünk: a családi otthonhoz jutás pl. az Engel-összefüggés szerint a vásárlási preferenciarendszernek igen előkelő helyén foglal helyet: mivel kielégítése mind a „tanácsi", mind a „piaci" szektorban csaknem áthidalhatatlan nehézségeket okozott a jövedelemskála alsó és középső decilisei számára, értelmetlen, degresszív hatású „pótcselekvések" tömege jött létre.

szer, vagyis a DRJ-t meghatározó faktorok zöme, súlyosan megsérti az Engel-összefüggést, nehezen helyrehozható deformáló erők léphetnek fel.

Hogy ezt megérthessük, az Engel-összefüggést némileg más szemszögből kell szemügyre vennünk. A vásárlási preferencia sorrendeket nem úgy figyeljük meg, hogy mikor tetőzik a kenyér–parizer–villanyszámla „csomag", mikor lép be a kalács–sonka–divatos ruha–zöldövezet tényező és hogyan éri el maximumát, hogy aztán átadja helyének jelentős részét a Mercedes–partyk–bahamai nyaralás csomagnak (a „csomagok" itt szereplő összetételei persze némi malíciával összeállított „költői hasonlatok"!). Figyelmünk középpontjában a humán tőke újratermelési feltételeinek kielégíthetőségén keresztül változatlanul a „jólét termelőerő, szegénység negatív termelőerő" probléma áll. Ennek következtében a legalacsonyabb Engel-csomagnak *a munkaerő fizikai újratermelhetőségéhez* szükséges fogyasztási kosarat tettem meg. *Ha a DRJ ennél kisebb, az nyomor-szintet jelent.* Ez – huzamosabb időn keresztül óhatatlanul az ember tudati, szakmai, erkölcsi degradációjához vezet: ha az elsőnek érintett generációnál ez a lesüllyedés még nem teljes és végleges, a második generációnál már 25–50 év távlatában is nehezen visszafordítható torzulássá válhat.

A második fogyasztói kosár elégséges a munkaerő fizikai degradálódásának megakadályozásához, ám *nem lehet finanszírozni belőle azt a minőségi fejlődési ütemet, amelyet a gazdasági-piaci viszonyok az adott lakossági rétegtől megkövetelnének*. A család nem éhezik, van fedél a feje fölött, rendesen ruházkodik stb., ám a gyereket nem tudják angol nyelvre taníttatni, noha enélkül az ő választott szakmájában igen alárendelt munkakört tud csak majd betölteni: alárendeltebbet, mint szülei az *akkori* körülmények között. Ez olyan egyszerű újratermelésnek felel meg, amely azonban a munkaerőpiac követelményeivel nem tud lépést tartani, tehát de facto még ez is szűkíti az emberek mozgási lehetőségeit.

A harmadik fogyasztói kosár azokat a javakat-szolgáltatásokat is tartalmazza, amelyek birtoklása révén az adott területen, szakmában stb. jelentkező munkahelyi követelmények változásainak már a sarkában lehet maradni, ám az adott rétegből való, felfelé történő kitöréseket vagy nem, vagy csak a családok ön-kizsákmányolása révén engedi meg. A gyerekek angolul is pöntyögő szakmunkások lesznek, ám csaknem megvalósíthatatlan számukra, hogy önálló autójavító műhelyük legyen majdan, vagy kijárják a műegyetemet.

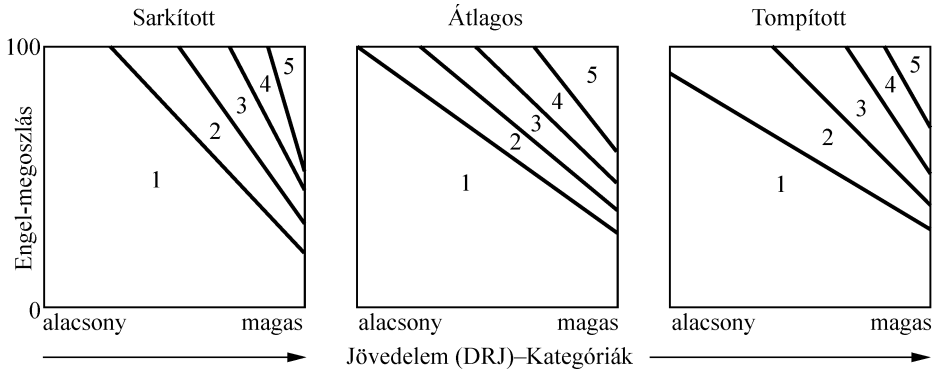
A negyedik fogyasztói kosár már tartalmazza a munkaerő minőségi bővülését is lehetővé tevő javakhoz való hozzájutás lehetőségét a DRJ-ből: persze ezen kitöréseknek oroszlánrésze nem lenne kapós a hollywoodi producerek karrierfilmjeihez, mint forgatókönyv, de mégis valamely, szerény előremozgás lehetőségeit nyitja meg a társadalmi-anyagi státusz szamárlétráján.

Végül, az ötödik kosár csak azon jövedelemtulajdonosok fogyasztási szerkezetében juthat rendszeres szerephez, akiknek az anyagi lehetőségei már a luxuskiadások „rendszerbe állítását" is realitássá teszik.

Az első kosár a nyomort termeli újra, a második az érezhető, nyomasztó, de már nem akut degradációs veszélyű szegénységet, a harmadik és negyedik szint a „szerény jólét” vagy „tisztes szegénység” jele. Az ötödik kosár-típus szerényebb változatai az elfogadható, felfelé húzó hatású jólétet takarják, a szerénytelenebb változatok már súrolják a társadalmi parazitizmus határát.

Mondanom sem kell, hogy az „ördög a részletekben van elrejtve”. Tegyük fel, hogy egy kormányzat a fenti ötös kategorizálást lelkesen helyezi stratégiájának vezérlő elvei közé, azzal a felkiáltással, hogy „számoljuk fel a nyomort, a szegénységet”, vagy „izmosítsuk meg a középosztályt”, vagy „polgárosodjunk” (a politika szlogen-találékonyságával a tudomány nem tud versenyre kelni, ezért abba is hagyom a találgatást!). Igen ám, de hol húzzuk meg a réteghatárokat? Milyen DRJ-szint, s ennek megfelelően milyen Engel-struktúra felel meg a „nyomor”, a „szegénység”, a „tisztes szegénység”, a „tolerálható gazdagság” és a „parazita dőzsölés” ismérveinek? Továbbá, ha már valamilyen konszenzusra jut a politika saját magával, ellenzékével, a tudománnyal, a lakossággal – nos, akkor hogyan komponálja meg az adekvát DRJ-t nominálbér, járulékok, adók szubvenciók, kamatlábak, TB, segélyek stb. elemekből? – Megannyi tévedési, félreszabályozási, mértéktévesztési – uram bocsá’: szemfényvesztési és csúsztatási – lehetőség. Bizonyos hányada csaknem kikerülhetetlenül. Minden félre-döntés következményei végigszáguldanak az egész rendszeren, s „ki tudja, hol állnak meg, hol, kiket találnak meg”!

Néhány alapvető fogódzkodó azért adódik. Csak egyet említek: azt, hogy az első decilisnek sem szabad a nyomorszintbe besüllyedtnek lennie (és, ami következik ebből: tőlük is meg kell követelni a fogyasztás-volumenüknek és szerkezetüknek megfelelő teljesítményt!), a legfelső decilisnek sem szabad olyan jövedelemmel (DRJ!) rendelkeznie, hogy saját magát a parazitizmus, az első deciliseket pedig a reménytelenség felé taszítsa. Megpróbálom ábrázolni:

3.9. ÁBRA. *A DRJ-skála és az Engel-megoszlás összefüggésének típusai*

Az ábrának abszcisszáján a DRJ-kategóriák szerepelnek, emelkedő módon, az ordinátáján pedig a DRJ-felhasználás szerkezete. Az 1-es mező a fizikai lét fenntartásának javaira költött összeg a DRJ %-ában, a 2-es a szerény újratermelésé, a 3-as a szerény mértékben való bővített újratermelésé, a 4-es a gondtalan bővített újratermelésé és az 5-ös a luxus- és presztízs-fogyasztásé.

Az első négyzet egy erősen sarkított, „periferikus jellegű" társadalom jövedelem- és fogyasztási viszonyait ábrázolja: a keresők több mint 1/4-e nyomorszinten él, a felső decilis a DRJ csaknem felét luxusra költi. A harmadik kocka egy igen mértékletesen felépített („skandináv") jóléti modellt példáz: a legalsó decilisek is hozzájutnak (rendszerint a társadalmi juttatásokon keresztül!) a „szerény újratermelés" feltételeihez, s a legmódosabbak sem költik DRJ-jük 1/4-énél többet a lakosság zöme számára hozzáférhetetlen javakra.

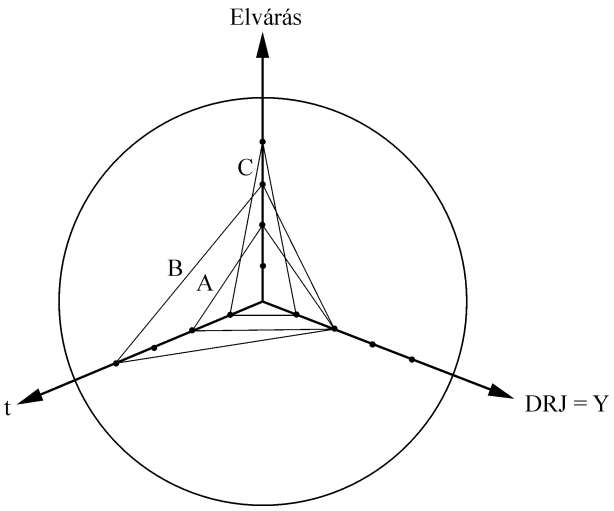
c) Szegénység és szegénység-érzet: a társadalmi szubjektív tényező

Nem kívánok kirándulni sem a szociológia, sem a pszichológia területére. A jóléttel és jólét-növekedéssel kapcsolatos, társadalmilag, vagy legalábbis fontos rétegek szintjén megjelenő normák, etalonok, elvárások, kielégületlenségi érzések – olyan nyilvánvaló történelmi termékek, hogy csaknem természettörvény-erővel jelentkeznek. A Szubjektív sajátos dialektikája, hogy a nagy számok törvényének közvetítésével Objektívvé változik át.

A korán, szerves módon és nagyobb traumák elszenvedése nélkül felfejlődött, élvonalba került társadalmak esetében a teljesítmény, a DRJ és a mindkettővel kapcsolatos társadalmi elvárások (munkaorientáció és reális életminőség-igény) egymással arányosak – legalábbis statisztikus tendenciaként. Ezek „harmonikus" vagy „kiegyensúlyozott" társadalmaknak tekinthetők. Különösen azok, amelyekben az életminőség magas volta *átláthatóan* nem csak következménye a teljesítmény magas voltának, hanem előfeltétele is (Skandinávia!). Az alábbi, *3.6. ábrán* ezt az egyensúlyi helyzetet az „A"-val jelölt háromszög illusztrálja.

A másik, objektivizálódott mi tudati állapot a – rendszerint és tömegében nem nyomorszintű – szegénység olyan tolerálása, amely nem akadályozza a teljesítményeknek az adott körülmények lehetőségeihez képesti maximális szinten tartását, továbbá az Engel-megoszlás olyan módosulását, amely preferálja a szerény, de kiegyensúlyozott, józan életvitelt, valamint a felnövekvő nemzedék „karrierfeltételeinek" javítását. (Ezt az állapotot nevezem „látens fejlettségnek"!) Az ábrán ezt a „B"-vel jelölt háromszög igyekszik illusztrálni. Mai prototípusai a távol-keleti társadalmak.

A harmadik tudatállapot azokra a társadalmakra jellemző, amelyek az időnkénti, rendszerint kudarccal végződő felzárkózási nekifutások és rendszerint mély, és hosszan tartó összeomlások között tántorogva tették meg eddigi történelmi útjukat – rendszerint csaknem kéznyújtásra a náluk sokkal harmonikusabban és magasabb szintre felkapaszkodott társadalmaktól. Itt az életminőséggel kap-

3.6. ÁBRA. *Összefüggés a teljesítmény, az életminőség és a társadalom tudati állapota között*

kapcsolatos, türelmetlen, sokszor agresszív elvárások nem állnak arányban sem a jelenkori munkateljesítményekkel, sem pedig az ezek növelésére szolgáló, rendszerint lassan termőre forduló, azaz türelmet és állhatatosságot követelő stratégiákra való hajlandósággal. Ha – a fenti, Puskás Öcsitől származó szólásmondást adaptáljuk, ez a társadalom a távol-keleti típusú „kis pénz – nagy foci" modellel szemben a „nagy pénz – kis foci" jegyeit látszik mutatni.

Feltűnőek ezek a jegyek az európai, latin-amerikai és közel-keleti „félperiferikus" övezetekben. Többek között a néhai KGST-régióban is, északról délre és nyugatról kelet felé haladva mind markánsabban.

Ez a „félperiferikus" állapot igen nehezen viseli el még a tisztes szegénységet is és villámgyorsan hajlamos a lumpenizálódásra a nyomor-szint valamennyire is tömeges megjelenésének hatására. Ugyanakkor, a sokszorosan és fájdalmas módon elhalasztott keresletek, életminőség-igények e társadalmakat „idegesekké" teszik: a teljesítmény növelését hajlamosak pótcselekvésekkel helyettesíteni, a hosszú távú előrelátást és cselekvést minduntalan elhomályosítja az „adj, Uram Isten, de azonnal"-szemlélet, a nemzeti vagy regionális stratégiákat a klán- vagy családi szintű túlélési és meggazdagodási stratégiák (legtöbbször csak *taktikák!*) helyettesítik. Mindez a szegénységet igen nehezen kezelhetővé teszi e félperiferikus társadalmakban, holott nincs más lehetőségük a stabilizálódásra és felemelkedésre, mint egy megalapozott, szerény életminőség széles körű kiépítése s az erre alapozott teljesítménynövelés. Magyarország e félperiferikus országcsoport részét képezi: nagyjából átlagos adottságokkal. A „látens fejlettség" mind több

elemének megőrzése, fejlesztése, komplettírozása a magyar gazdaság- és társadalomstratégia semmivel sem pótolható, elsőrendű feladata.

d) A nyomor és szegénység felszámolása: érdekek és közömbösség

Általában – társadalmi, de méginkább emberiség-méretekben – a szegénység sorvasztó hatású. Minél nagyobb a kifejezetten szegények és nyomorgók aránya a társadalom egészéhez képest – annál nagyobb ez a sorvasztási veszély. ez halmozottan jelentkezik akkor, ha az elszegényedő-elnyomorodó rétegeket sorsuknak e tragikus vonásán kívül még más is közös nevezőre hozza: kultúra, vallás, etnikum stb. Az is közelebb hozza a sorvasztó hatás kifejlődését, ha az elszegényedő és jómódú rétegek közötti diapazon meghaladja az adott konkrét körülmények megszabta tűréshatárt. Külön tragikuma ennek a helyzetnek az, hogy a szakadékot a tűréshatár alá szorítani csak a többségi elszegényedett réteg életkörülményeinek jelentős és gyors javításával lehetne, s ez több szempontból csaknem lehetetlen: a) az elitek semmi esetben sem mondanak le magas életminőségük egy, számukra már „húsbavágó" hányadáról; b) nem is nagyon volna értelme ezt követelni tőlük: az arányok a fényűző életet élők és az ilyen-olyan mérce szerint szegénynek minősülők között olyannyira végletes – minél periferikusabb jellegű az ország, annál inkább, de igaz ez globális méretekben is – hogy azzal a szegények helyzetét nem lehetne megfordítani, ha a gazdagok jövedelmének vagy akár nem termelő célú vagyonának arányos hányadát kiosztanánk közöttük; c) a társadalom termelőerői – globális mértékben szemlélve is – még nem alkalmasak arra, hogy a hatmilliárd földlakos számára a munkaerő mérsékelt ütemű bővített újratermeléséhez szükséges életminőséget biztosítsák; d) amennyiben mégis erőre kapna egy következetes „egalitarianizmus" (ami alatt nem feltétlenül kell bornírt egyenlősdit érteni, hanem főként olyan politikai irányzatot, amely a fogyasztási viszonyok polarizáltságának megszüntetését tekinti programja legfontosabb pontjának!), a jövedelemkiegyenlítődés valószínűleg igen rossz hatásfokú volna: a kedvezményezett rétegek hajlamosak volnának az antik proletariátus módján reagálni helyzetük javulására. A megoldás tehát minden, csak nem egyszerű: jövedelemelosztási oldalról legalábbis nem.

És az üzleti érdekek oldaláról? – Itt azonnal adódik két, elvileg világosan kirajzolódó érdek: egyfelől a piactágulásé, ami a nagy tömegek szegénységből való kikapaszkodásával automatikusan járna együtt, másfelől a humántőke újratermelési feltételeinek javulása, amely viszont versenyelőnyt jelenthet azok számára, akik okosan tudnak élni vele (mint pl. a XIX. sz. végén és a XX. sz.-ban a svédek!).

Sajnos, ez sem ilyen egyértelmű. A jelenlegi – tehát az automatizálás, mikroelektronika, informatika, biotechnológia birtokában lévő – világ globális munkaerő-szükséglete durván úgy néz ki, hogy a munkaképes népesség minimum 10%-át egyáltalán nem foglalkoztatják: vagy teljesen fölöslegesek, vagy tényezőtartalékot képeznek (ez az arány persze 5 és 30–40% között ingadozik a tér és idő

függvényében!); mintegy 10%-át igen magas szakképzettséget, nagy találékonyságot, kreativitást követelő munkakörökben foglalkoztatják, mintegy 2/10-ét a közepes szintű szakképzettséget, de precizitást és megbízhatóságot követelő munkakörök szívják fel, míg csaknem 2/3-ának a betanított és segédmunkási követelményeknek megfelelő munkahelyek jutnak. Az aktív népesség növekedésének függvényében az a tendencia, hogy a parlagon heverő, valamint az alacsony minőségi követelményű munkaerő súlya nő, a közepes szakképzettségűeké csökken, és ennél kisebb mértékben húzódik össze az a sáv, ahol a magas kvalitásúak számára kínálkoznak munkaalkalmak. Vagyis – a várakozásokkal ellentétben – az automatizálás és az informatika nem a magas életminőség-igényű munkaalkalmak felé tolja el a világméretű munkapiaci arányokat, hanem a „betanítottak" felé. Ez még a Centrumban is érezhető, noha átütő erejű tendenciává csak a félperiferikus és periferikus övezetekkel együtt szemlélve válik: és ez nem „megerőszakolása" a valóságnak: egyfelől a munkaerő mobilitása is jelentősen megnőtt, másfelől, ennél jóval viharosabb a tőke térbeli mobilitásának növekedése. A dél-ázsiai munkaerő-kínálat tehát éppen olyan realitás Észak-Amerika, Nyugat-Európa vagy Japán munkavállaló tömegeinek és kisegzisztenciáinak életminőség-lehetőségei szempontjából, mint a hazai automatizálás.

Ez azt jelenti, hogy a munkaerőpiacon leginkább arra az „árura" van szükség, amelynek a reprodukciós költségei nemigen haladják meg a fentebb „egyszerű újratermelésre" predesztinált szintet, s ezen az sem változtat lényegesen, hogy a nyomorszint, a szerény, korlátozott újratermelés szintje, a kor követelményeivel lépést tartó újratermelés szintje, valamint a lassú felemelkedés szintje között a vezető hatalmakban más arányok alakulnak ki, mint a dominált régiókban.

Végül is az üzleti szférának az az érdeke, hogy az emberi tényező olyan arányokban álljon a rendelkezésére, amilyen arányokat a technika és a piac megkövetel, s hogy egyik kategória se kerüljön neki többe (mikro- és makrogazdasági szinten egyaránt!), mint ami arányos a tőle megkövetelt teljesítménnyel. Az üzleti élet akarata és ösztönös mechanizmusai nem érző szívű képződmények, hanem hasonlóak a viktoriánus Anglia kormányához: nincsenek sem ellenségeik, sem barátaik, csak érdekeik.

e) Magyarország, jelenidő

Mint említettem, a kelet-közép-európai félperiferikus övezet része vagyunk. Látens fejlettségünk jóval kezdetlegesebb, mint Észak-Európáé vagy Kelet-Ázsiáé. Geopolitikai helyzetünk, valamint nemzetközi illeszkedési tradícióink gyenge volta csaknem kizárja azt, hogy a Centrum valamelyik szegmensének élénk érdekévé váljék az erőteljes és hathatós közreműködés valamiféle magyar felzárkózási folyamatban.

Mindez együttesen inkább lefelé húzza a magyar társadalmat, mintsem megkönnyítené a felemelkedést. Ezt a félperifériába-perifériába való besorolási erőt

növeli az a dogma vagy illúzió, miszerint a magyar gazdaságot – vele együtt a társadalom sorsát – rá kell bízni a piaci mechanizmusok irányító hatására. A nemzetközi piaci viszonyokat ugyanis nem a „pozitív diszkriminációra" rászorultak képére és hasonlatosságára találták ki. A nemzetközi piac játékszabályai egyértelműen a transznacionalizálódott termelés, a globalizálódó tőkeáramlás, valamint a regionalizálódó Centrum-országcsoport érdekeit, törekvéseit, imperatívuszait tükrözik. Annyi játékteret hagynak a kicsiknek, outsidereknek, fejletleneknek, hogy ha minden önerejüket összeszedve, a világpiaci erőket némileg a nemzeti fejlődés követelményeivel összeegyeztetve *bizonyítják* életrevalóságukat, akkor hajlandók befogadni őket a világelit klubjába (kezdetben portásnak vagy pincérnek, aztán fokozatosan elnyerhetik a klubtagságot is!). Minden azon múlik tehát, hogy a magyar fejlesztési- és külgazdasági stratégia milyen szerkezettel tudja az országot a világgazdasági hálózatba beilleszteni. E szerkezettől függ, hogy a magyar munkaerőpiac (mint a világ munkaerőpiacának eldugott, kis része) milyen arányban teszi lehetővé az aktív lakosság intellektuális értékeinek fennmaradását, továbbfejlődését és – természetesen, a nemzetközi kapcsolatokon keresztüli honorálását („DRJ"-ben!). Minél nagyobb a „nyomorra-szegénységre predesztináltak" aránya a lakosságon beül, minél több ember kénytelen degradálódni a szegénység – nyomor irányában, minél kevesebb társadalmi gond fordítódik az emberi tőke *minőségi* bővített újratermelési feltételeinek biztosítására – annál nagyobb az ország esélye arra, hogy a XXI. sz. világgazdaságában alacsonyabb pozícióval legyen kénytelen megelégedni, mint amilyent a XX. sz. második felében kivívott magának. *Nem látok más gazdaságstratégiai alternatívát Magyarország számára, mint egy élesen humántőke-értékmegőrzési (-mentési!) és fejlesztési prioritásokkal átitatottat.* – Ez időnként szembe fog kerülni hazai hatalmi és üzleti aspirációkkal. Nehezen lesz egyeztethető a hazai termelőkapacitás és piac oroszlánrészét már uraló TNC-törekvésekkel. Periodikusan ellent fog mondani az országra nehezedő nemzetközi pénzügyi nyomásnak. Meg fogja botránkoztatni a gazdasági monetarizmus megszállottjait. Viszonylag hosszú idő múlva fordul termőre, noha a rövid távon jelentkező bajok folytonos tűzoltómunka után fognak kiáltani. Ennek az emberszabású stratégiának nem szabad „tükörponty-reflexekkel" rendelkeznie: „pisztráng" legyen vagy „lazac", amely az erős ellenárban is tud sikerrel fölfelé haladni.

Különben egy évszázadra fogunk súlyos vereséget szenvedni.

f) Egy kiragadott példa az „ár ellen úszásra"

> A humántőke legbarbárabb pazarlása, roncsolása – a munkanélküliség, különösen a legképzetlenebb, legkevésbé szocializáltak és a magasabban képzettek körében. A munkanélküliség – szörnyű táptalaja a lakosság degradációjának. Nem csak azért, mert szegénységet, hosszabb idő után tényleges nyomort szül, hanem pszichés hatása miatt is. Ez közismert. Az már kevésbé tudatosított, hogy a nagy munkanélküli tömegek létfenntartása a dolgozó tömegek életminőségének romlása útján történik: azt az összeget, amely

mögött – kényszerűen – nincs semmiféle teljesítmény, azok adják össze, akik ilyen módon belekerülnek a „kis pénz – nagy foci" állapotába, holott itt, Kelet-Közép-Európában ez a modell általánosan züllesztő hatású. Vagyis a munkanélküliség nem csak a közvetlenül érintett réteg munkaerő újratermelési feltételeit rontja, hanem az egész lakosságáét is. Az pedig végképpen kívül esik a szakma tudati horizontján, hogy félmillió ember (hivatalosan 2000 első hónapjaiban csak négyszázezer körül – ám a statisztikai felfoghatóság és besorolhatóság korlátait figyelembe véve *minimum* félmillió fővel lehet számolni, azaz az aktív korú magyar népesség 1/10-évei!) kieső teljesítménye valahol hazai munkával nem fedezett hazai felhasználási szükségletként jelenik meg: ezt importtal kell kielégíteni, holott nincs mögötte export árualap. Ki lehetne számítani, az évente makacsul visszatérő, mintegy 2 milliárd dolláros kereskedelmimérleg-hiánynak hányad része az az import, ami a parlagon hevertetett hazai munkaerő *létre nem hozott* értékei nyomán keletkezett piaci vákuumot tölti be.

A problémát nem lehet megoldani segélyezéssel – legfeljebb átmeneti jelleggel, a munkakeresés időtartamára. Ha a munkaerőpiac súlyosan és tartósan túlnyomásos, a munkakeresés sikeresélyei minimálisak. Ekkor kezdődnek meg azok a degradációs folyamatok, amelyek az egyén számára tragikus kimenetelűek, a nemzetgazdaság számára pedig nehezen helyreállítható roncsolódásokkal járhatnak. Ezt a hagyományos értelemben vett „közmunkákkal" nem lehet áthidalni: e közmunkák társadalmi hasznossága csekély, pszichés hatása („pellengér-jelleg"!) kifejezetten rossz, vonzereje rendkívül csekély. Olyan társadalmi státuszt kínál a jelentkezők számára, amelyben *bennragadni* még a betanítottmunkás-szintű egyének sem akarnak.

Ezzel párhuzamosan országszerte ott tátonganak az ürességtől, rozsdásodnak a használatlanságtól és minden évben bujábban zöldellnek a gyomok előretörésétől azok a termelőkapacitások, amelyek alkalmasak ugyan emberi használatra alkalmas termékek előállítására, a hazai értékrendet elborító világpiaci versenyképesség feltételeinek azonban nem felelnek meg, a liberalista gazdasági elvek tiltják a szubvencionálásukat, maguk viszont képtelenek a nemzetközi piaci hatékonysági követelményeknek eleget tenni, tehát tönkremennek. Volt dolgozói létszámuk nagy része vagy munkanélküli segélyen él, vagy járdát söpörget a parkban, vagy egyik bukott vállalkozásától a másikig tántorogva él, vagy jól képzett szakmérnök létére cipőpertlit árul, vagy már Németországban kutat, mint „agyelszívott". – Azokat az árukat, amelyeket ezek a XXI. sz.-beli „Angkor Vat"-ok termeltek fénykorukban – most importálja az ország: a rájuk fordított kiadások lassítják az adósságteher felszámolását, vagy arra kényszerítik a kormányzatot, hogy újabb termelő- és szolgáltatókapacitásokat adjon el (sokszor vérlázítóan alacsony áron!) külföldi befektetőknek, hogy likvid devizához jusson. A külföldi befektetők még szűkebb munkaerő-igényű kapacitásokat hoznak létre: a munkanélküliség újratermelődik. Jobb esetben nem bővítetten.

Valószínűsíthető, hogy ez a piaci árral való úszás nem kényszeríti a nemzetgazdaságot a felzárkózásra, hanem *kivérezteti* azt. Némileg hasonlít a helyzet ahhoz, amikor az apa veréssel próbálja jobb tanulásra késztetni gyermekét, s egy atyai pofon helyett a lőccsel vágja fejbe.

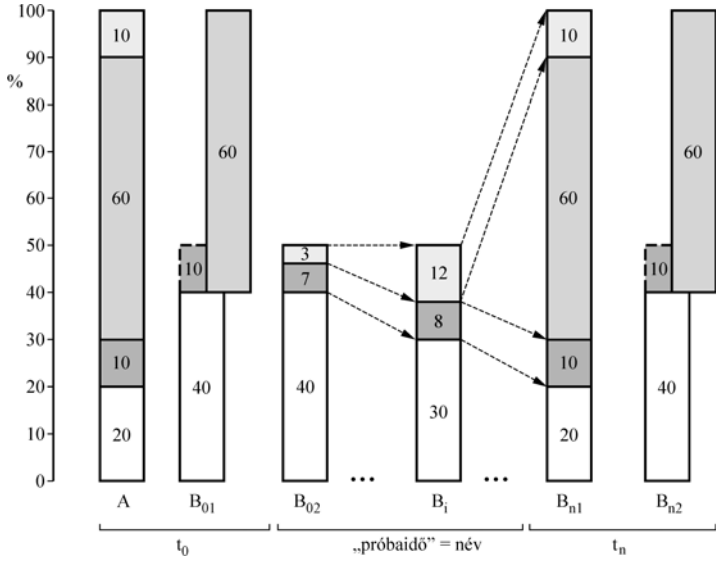
Meggondolandónak tartom a következőt: azoktól a (még meglévő vagy újraélesztett) termelőkapacitásoktól (vállalatok, szövetkezetek, közületi kézben vagy magánkézben!), amelyek jelentős, parlagon heverő munkaerőt tudnak felszívni és a magyar piacon eladható árukat tudnak termelni, egyelőre csak akkora pénzügyi eredményt kellene követelni, hogy termelésitényező-szolgáltatóik felé megőrizhessék likviditásukat. Magyarán: ki tudják fizetni az anyagot, energiát, szállítást és dolgozóik bérét, meg ennek járulékait. Arra kellene őket ösztönözni (kényszeríteni?), hogy szerényebb bért fizessenek, mint amennyit *egyébként* fizetnének, s az így megtakarított – ugyancsak szerény – nyereség-

ből próbálják konszolidálni magukat, valami fejlődést igyekezzenek felmutatni. Néhány év elteltével ezek nagy része tényleg mutatna fel fejlődést: a többletet meg kellene osztaniok a bér-javítás és a fejlesztési források között. Bizonyos javulási kritériumokhoz kötöttek itt már igen kedvezményes (netán teljesen kamatmentes!) hitelek felvételére is lehetőség nyílna, állami garanciával. Bizonyos idő elteltével az a „türelmi állapot" megszűnnék: a munkanélküli-felszívó és import-helyettesítő vállalkozás, ez a „közmunka-kiváltó" szektor vagy belesimul a piaci rentabilitási követelmények mércéibe, vagy felszámolódik. A türelmi állapot hosszát úgy volna célszerű kiszabni, hogy a piaci kritériumoknak megfelelni végül is képtelen „kvázi-vállalkozások" munkaerőtömegeit az életképesek fel tudják szívni.

A folyamatot a *3.7. ábra* segítségével igyekszem illusztrálni.

Az ábra a piaci rentabilitási követelményeknek (ordinátán %-osan ábrázolva) való megfelelés szempontjából illusztrál néhány esetet. Az „A"-jelű vállalat megfelel e követelményeknek: kibocsátott értékének 20%-a tárgyi jellegű, 10%-a személyi jellegű költség, az árbevétel 10%-a diszponíbilis nyereség, 60%-a elmegy mindenféle levonásokra (adó, vám, kamat, osztalék stb.). Vele tehát nincs baj.

Baj a „B"-jelűvel van, amely kibocsátási értékének 40%-át kifizeti mindenféle tárgyi jellegű költségekre, s ha tőle is bevasalják a 60%-nyi „közterhet", akkor vagy bért nem tud fizetni, vagy villanyszámlát – vagy adót. Azaz tönkremegy („B_{01}" eset!). Ha ellenben mindössze az a követelmény vele szemben, hogy fizesse ki a szállítóit és egy 30%-kal csökkentett bért (hogy valami kevés nyeresége is maradjon), akkor ez a vállalat nem megy tönkre: kenyeret ad egy sereg embernek, nem vonja el a többiektől a munkanélküli segély összegét, s ha – mondjuk – használható cipőket, fehérneműt, mezőgazdasági szerszámot gyárt, családi házakat épít, fóliasátras primőr zöldséget termel stb. (tehát nem Jumbo Jetre gondolok!), akkor mentesíti a gazdaságot egy adagnyi importkiadástól („B_{02}" eset!).

3.7. ÁBRA. *Humántőke-megóvás kettős követelményű vállalkozással*

Bizonyos idő múltán ez a „B”-vállalkozás leszorítja költségszintjét 30-ra: a követelmény vele szemben még nem változik. A 10 hatásfok-növekedésből +1 bért és +9 felhalmozási forrást képez. Javulnak tehát a túlélési esélyei („B_i”-eset!).

Ismét egy bizonyos idő elteltével megszűnik (t_n) a „próbaidő”: munkanélküliség-áthidaló vállalkozásunk vagy feltornázza magát az „A”-szintre („B_{n1}”) vagy képtelen erre („B_{n2}”), és akkor a piac megfojtja. Teheti, hiszen az életképes szektor erre az időpontra úgy felnő, hogy a „B” elbocsátott munkaerejének nem lesz nehéz munkát találnia.

Amire nagyon kell a gazdaságpolitikának vigyázni: a „türelmi időt” komolyan kell venni, a szabályozókat úgy kell beállítani, hogy ezen idő leteltével *tényleg* szűnjenek meg a preferenciák. Az érintett vállalkozások időközi javulását nem szabad „nyereségességnek” felfogni, s ezzel önáltatásba kergetni őket (nem a levegőbe beszélek, ilyen fals nézőpont magától értetődő volt: a ráfizetéses vállalatok az állami szubvenciót „árbevételként” könyvelték el, s ha valamit javítottak amúgy sikertelen gazdálkodásukon, már prémiumokat osztogattak!).

Szeretném, ha az Olvasó nem értené félre ezen fejezet mondanivalóját: a vázolt rendszert nem általános panacea-ként hozom fel, hanem *példaként.* Ha ilyen vagy más, sikeres konstrukciókkal feloldjuk a munkanélküliség gyötrelmeit, még nem adtunk halálos döfést a nyomornak, szegénységnek. Előbb-utóbb e „közmunka-pótló” munkahelyek helyébe piaci mércével mérve is hatékony munkahelyeket teremtettünk. Ezek hibátlan működtetéséhez a jelenleginél magasabb szintű – és nyilván a jelenlegi szakképzettségi szerkezettől eltérő összetételű – munkaerőt kell produkálnunk: ez részben általános és szakképzés kérdése, részben a konszolidált életkörülményeké és társadalmi stabilitásé, beleértve ebbe az egészségvédelemtől a lakáshelyzetig, a közbiztonságig, közmorálig igen sok tényezőt, többek között a lakosság „látens fejlettségi” tulajdonságai irányában való hatást, pl. a minden áron presztízs-fogyasztásra való tömeges „izgatás” leállítását és a mély társadalmi értékeknek a tudati ráhatásban való erősítését.

3.6. KIS- ÉS KÖZÉPVÁLLALKOZÁSOK

Néhány szó a „vállalkozás” és a „vállalat” fogalom pontos használatáról. Azt az üzleti tevékenységet, amely az általa diszponált termelési tényezők – vagyon – racionális használatára szorítkozik bevétel és haszon reményében – önmagában még nem nevezem vállalkozásnak, hanem „gazdálkodásnak”. Ez akkor megy át vállalkozásba, amikor a tőketulajdonosnak vagy menedzsmentnek valami *új akcióba* kell fognia s ezáltal *kockázatot* vállal. Ilyen értelemben a „vállalkozás” az üzleti tevékenység *egyik* oldala. Azt az *üzleti akciót,* amelynek sikeres véghezvitelében a kockázatvállalásnak nagyobb szerepe van, mint *pusztán* a racionális magatartásnak – ezt értem a vállalkozás fogalmán. Persze ezek a kockázatos akciók egymás mellett, egymással mindenféle összefüggésben, egymást követve stb. folynak, vagyis szövedéket alkotnak (ezt szívesen nevezem „vállalkozásrendszernek”!) és állandó *institucionális keretet* követelnek: ez már *vállalat* (cég, gazdálkodási egység, jogi személy stb.), amely persze nemcsak kockázatot vállal, hanem az általa uralt termelési tényező- és pénzvagyont racionálisan is igyekszik működtetni.

Ha tehát a kis- és középnagyságrendű üzleti szféra életfeltételeit vizsgálom, másképpen vetődik fel a kérdés, ha a „vállalkozásról" és másképpen, ha a „vállalatról" van szó. Persze a kettő nincs hermetikusan elválasztva egymástól. Ha feltételezzük, hogy a vállalatnak minden feltétele adott ahhoz, hogy a mindennapi gazdálkodását racionálisan lássa el, akkor létfeltételei attól függnek, milyen lehetőségei adódnak a kockázatviselésre és milyen kockázatokat kell elviselnie ahhoz, hogy a pozícióvesztésbe ne kerüljön. *A következőkben a vállalat „fogalomkörét" szeretném értelmezni.*

Ami a kvantifikálható ismérveket illeti: leggyakrabban a kevés munkahelyű gazdasági egységet nevezzük „kis vállalkozásnak", illetve a néhány tucat embernek kenyeret adó „közép vállalkozásnak". Ritkábban a tőkeerő, ennek abszolút és fajlagos nagysága, a kibocsátás értéke, diverzifikáltsága vagy a piaci rádiusz szélessége szolgál mérőeszközül. Valamilyen oldalról mindegyikük jellemzője lehet annak a képződménynek, amit „kis", illetve „középvállalkozásnak" szoktunk nevezni: de egyikük sem *elégséges* információ az adott vállalat megnyugtató megkülönböztetéséhez a többitől. Néhány, igen magas intellektusú munkát végző ember, szerény abszolút és fajlagos tőkefelszereltséggel igen jelentős tényezője lehet a gazdaságnak – afféle „Szilíciumvölgy"! –, és munkahelyek százait fenntartó, viszonylag nagy tőkeerőt képviselő cég lehet infinitezimális jelentőségű az ország gazdasági szerkezetében. Néhány ember munkáját összefogó egység állhat kapcsolatban a globális piaccal – például, ha kutat, fejleszt, kényes egyedi termékeket bocsát ki stb. – és ipari monstrum dolgozhat néhány ezer négyzetkilométernyi kiterjedésű piacra. Vagyis – minden mennyiségi megközelítés (nem beszélve, ha egy-egy mutatóra korlátozódó megközelítésről van szó) sántít. *Rendszerben* tekintve hasznos információt tartalmaz, de a jelenség *lényegére* csak az alig vagy egyáltalán nem kvantifikálható *minőségi* jegyekkel együtt, egészében szemlélve ad választ. Ha megpróbálom körülírni, milyen ismérv-köteg adhat választ arra, hogy valamit kis-, közép- vagy nagyvállalatnak tekintsünk-e, azt hiszem, a komplex szemlélet a *piaci pozíciót* szelektálja ki a különböző ismérvek különböző együttesei közül. Akinek *domináns* pozíciója vagy egy *szélesebb* (nemzeti, regionális, nemzetközi, világ-) *piaci szegmensben,* az nagyvállalatnak tekintendő. Aki *kedvező versenyhelyzetben* van akár egy *lokális* piacon, akár a *nagyvállalatok bolygórendszerében* (ami ugyancsak sajátos „lokális" piacnak tekinthető!) azt inkább középvállalatnak érezzük. A szélesebb piacokon csak egészen *sajátos profillal* életképes, illetve szűkebb, lokális piacokon megélni tudó képződmények a kisvállalatok.

Azt hiszem, ha nagyon pontosak akarunk lenni, a kisvállalatok tömegétől célszerű elkülöníteni a *törpevállalkozásokat,* amelyekre jellemző az igen gyenge piaci életképesség; a nagyvállalati kategóriában pedig az *óriásvállalatokét,* amelyek – akár monopol, akár oligopol helyzetben – vitathatatlan domináns tényezői a széles piaci szegmenseknek, s e pozíciójuk hosszú távon sincs veszélyeztetve.

Végezetül néhány szó a vállalat *életképességéről:* ha ugyanis feltételezzük, hogy a vállalkozóban vagy a menedzsmentben nemcsak a racionális gazdálkodás képessége van meg, hanem ért a józan kockázatvállaláshoz is – nos, akkor a *piaci* és *gazdaságpolitikai életfeltételek* döntik el azt, hogy végül is életképes lesz-e a vállalkozás vagy sem. Az életképességnek három „tartományát" célszerű egymástól elkülöníteni.

Az elsőt – legalsót – nevezem *„életbenmaradási képességnek",* ami azt jelenti, hogy az adott terület adott piaci és szabályozási körülményei között a vállalkozás biztosítja a költségek megtérülését, beleértve ebbe a tulajdonos megélhetéséhez szükséges összeg, valamint az üzleti tevékenység fenntartásához szükséges minimális tartalék képződését is. Ennyit – és semmi többet. Stagnáló vagy csigalassúsággal fejlődő piaci viszonyok esetén e helyzet egyszerű újratermelést tesz lehetővé. Dinamikus piaci helyzetben az „életképesség" ideiglenes: a csak életben maradni tudó üzlet fokozatosan elveszíti e minimális képességét is. Csak akkor van létjogosultsága, ha a vállalkozás *létfenntartó* jellegű, vagy egy válságba került vállalat *túlélési* stratégiájaként képzelhető el.

A második fokozatot *„lépéstartási képességnek"* lehet felfogni. Ez esetben a vállalkozás képes olyan haszonra szert tenni, amelynek birtokában nem fér kétség likviditásához és annyit képes felhalmozni, hogy eleged tud tenni az adott időszakban az adott szakmában (üzletágban) normálisnak, átlagosnak mondható expanziós követelményeknek. *Vagyis meg tudja tartani megszerzett piaci pozícióját.* Amíg a „gazdálkodás" aktivitási alsó küszöbe az „életbenmaradási képesség", a „létért-tartási készség" a vállalkozási aktivitás belépő határa. Azt a haszonszintet, amely ehhez a lépéstartáshoz éppen elegendő – *„elvárt haszonnak"* nevezem. A csak vegetálni tudó vállalat is belefoghat komolyabb vállalkozásba: ehhez azonban vagy félretett vagyonát kell kockáztatnia, vagy idegen tőkét kell igénybevennie. A „vastartalék" likvidizálása is és a marginális fedezettel való idegentőke-igénybevétel is kemény kockázatot rejt magában: igen nagy a valószínűsége annak, hogy ez a rizikó túlhaladja a „józan kockázatvállalás" mértékét. Az elvárt haszonszint rendszeres elérése egyfelől biztosítja a kitörések saját tőke szükségletét, másfelől „gyilkos" kockázat nélkül igénybevehetővé tesz idegen tőkeforrásokat is.

A harmadik fokozatot *„expanziós képességnek"* nevezem: feltétele, hogy a vállalkozás, vagy ezek sorozat, vagy maga a vállalat rendszeresen, hosszabb időn keresztül számíthasson az elvárt haszonszintet érezhetően meghaladó jövedelmezőségre, vagyis *„extrahaszonra".* A kis- és középvállalkozás (-vállalat) legalsóbb szintjei – a létfenntartó képződmények – akkor már sikeresnek mondhatók, ha hosszabb időre biztosítják életben maradásukat. A felsőbb szint az életben maradás és a lépéstartás közötti sávban mozog – tömegében: statisztikusan – bizonyos hányaduk eléri a lépéstartásnál valamivel kedvezőbb piaci pozíciót, és szerencsés körülmények esetén fokozatosan megindulhat a középvállalkozási szféra felé. A középvállalkozás megmaradásának alapfeltétele a lépéstartás. Ha

ennél sikeresebbnek bizonyul, először igyekszik stabilizálni piaci pozícióját, majd, ezt elvégezvén megindulhat a „nagyvállalkozási lét" felé.

A piaci viszonyok, valamint a gazdaságpolitikai szabályozás minőségétől függ, hogy milyen feltételek alakulnak ki e *felfelé való eszkalálás* számára – avagy tömegében csak a *vegetációra* lehet számítani, avagy kedvezőtlenek a feltételek a kis- és közepes vállalatok, illetve akciók számára, s ezért e szektor óhatatlanul *sorvadásba* megy át.

a) Lehetséges gazdasági és társadalmi szerepkör

Egy gazdasági szektor – ismétlem: tömeghatását tekintve, statisztikusan – lehet a nemzetgazdaságnak, illetve az adott társadalomnak *dinamizáló, stabilizáló,* avagy *leépítő, szétziláló* tényezője. A gazdaságon belüli súlya lehet *elhanyagolható, érzékelhető, fontos,* illetve *sorsdöntő.* Gazdasági szerepköre a társadalom minőségét különböző mértékben befolyásolhatja a jelentéktelentől a meghatározóig bezárólag A kis- és középvállalatokra jellemző, hogy *egyedileg* csak az ott dolgozók és családjuk számára bírnak létfontossággal: már a lokális piacok sem rendülnek meg egyikük-másikuk pusztulásával és nem is lendülnek fel egyikük-másikuk sikerei nyomán. Társadalmi-gazdasági hatásuk tehát csak tömeg-tendenciájuknak köszönhető.

Igen nehéz ezt az öt dimenziós látásmódot egy rendszerbe foglalni, mindenesetre megpróbálom (lásd *3.8. ábra*).

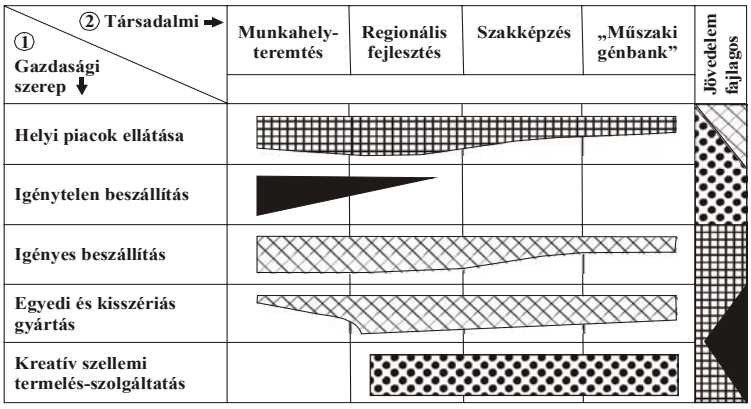
Az *első* dimenzió a vizsgált szektor – esetünkben a kis- és középvállalkozás-vállalat – gazdaságban betöltött funkciója, ami lehet a helyi piacok ellátása árukkal és szolgáltatásokkal, lehet egyszerű, mérsékelten szakképzett munkát követelő beszállítás a nagyiparnak, lehet igényes munkafolyamatok elvégzése ugyancsak a nagyipar számára, lehet olyan, magas intellektusú munkák elvégzése, mint pl. a különleges egyedi gyártmányok vagy a fejlesztések prototípusainak legyártása, és végül lehet különböző jellegű szellemi termelő vagy szolgáltató munka.

Mindez mátrix-kapcsolatban áll a szektor társadalmi funkciójával: ez a *második* dimenzió. A társadalmi szerep lehet pusztán megélhetési lehetőségek biztosítása, de a szektornak lehet fontos szerepe egyes városok, régiók fejlesztésében. Jelentős szerepet vállalhat a lakosság szakképesítésének növelésében. Végül – ez különösen a kisiparra vonatkozik – műszaki „génbankká" válhat, vagyis a kutató-fejlesztő folyamat egyik lehetséges „ötletforrásává" – aminek hasznosságát a fejlett országokban létesített „ipari skanzenek" működése tanúsítja.

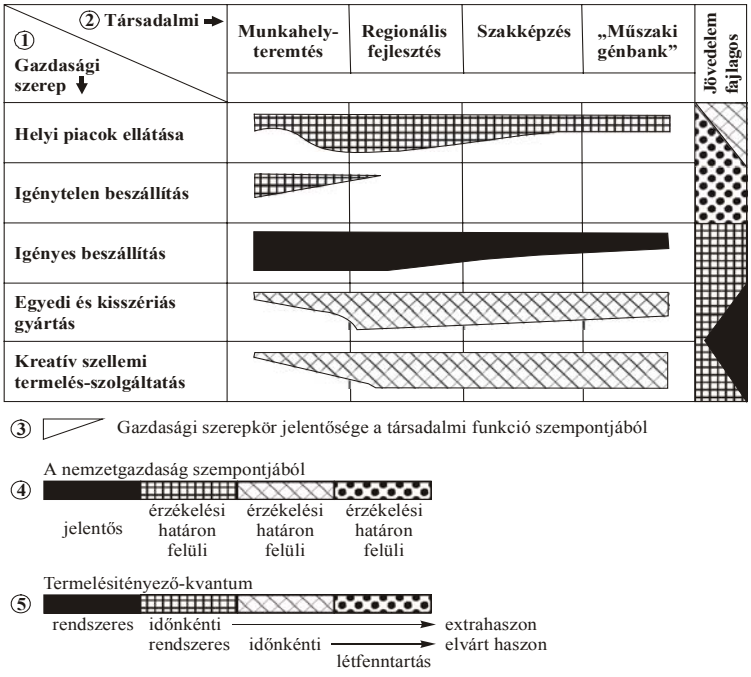
A *harmadik* dimenzió az adott szektor (vagy ennek ágazata) *gazdasági* szerepkörének *hatásintenzitása a társadalmi* hasznosságára (illetve károsságára!).

A *negyedik* dimenzió az adott szektor (ágazat) súlyát ábrázolja a nemzetgazdaság egészén belül: ezt lényegében az adott helyen lekötött nemzeti vagyon (termelésitényező-kvantum) relatív nagyságával jellemezhetjük.

a) Mai helyzet

b) Stratégiailag kívánatos helyzet

3.12. ÁBRA. *A kis- és középvállalkozások szerepének ötdimenziós értékelése*

És végül, az *ötödik* dimenzió a szektor felhalmozó- és eltartóképességének mértéke. Az ábrán a 3, 4, 5 dimenziókkal kapcsolatos mezőnagyságok a mai magyar kis- és középvállalati szektor helyzetét igyekeznek érzékeltetni.

Ilyen ábrát lehet készíteni országos méretekben a kis- és középvállalati szektor egészére, illetve ábrasorozatot lehet kialakítani a különböző kategóriák (törpe, kis, közép, nagy, óriás) mindegyikére. De lehet egy-egy körülhatárolt szakterület (pl. városi kis-szolgáltató ipar, élelmiszer-kereskedelem, mérnöki munkaközösségek stb.) vonatkozásában, akár országosan, akár egy-egy szűkebb régióra (Északkelet-Magyarország, budapesti agglomeráció stb.).

Végül, a vállalatok *menedzsment-jellegük* szempontjából is két alapcsoportra különíthetők el: az egyik fajtájuk a tulajdonos, vagy a foglalkoztatottak *szakmai képzettségéhez* tapad, abból indul ki, abban a sávban mozog – ez a szakmai tudás adja a vállalat erősségét és sérülékenységét (piacérzékenységét) is. A vállalkozások másik fajtája a tulajdonos vagy menedzsment *piaci mozgékonyságához* tapad: ez a pillanatok alatt likvidizálódó, a legkülönbözőbb szakmai területek között villámgyorsan mozgó vállalkozások világa. Erősen javítja az itt lekötött vagyon haszontermelésre való kihasználtságát, nem minden esetben használ a termékek és szolgáltatások minőségének, valamint a piac ellátási biztonságának, és veszélyesen nagy felületet nyújt a szürke és feketegazdaság számára (gyakorlatilag jelentős része össze is nőtt ezzel!).

Az első fajta vállalkozás hajlamos a lomhaságra: nem biztos, hogy a nemzetgazdaság piaci helyzete ezt a „nyugodt áramlatot" eltűri. A második típus hajlamos arra, hogy szétzilálja a gazdaság viszonyait, erősen érzékennyé tegye akár az adott szakterületet, akár az egész országot a konjunkturális hullámzásokra és a spekulációk hatására. Nyilván valami ésszerű – az adott piaci helyzetnek, szerkezetnek és időszaknak megfelelő – hibrid kialakítása volna a megoldás. Ez azonban olyan, mint a dolgok végoka: jó, ha keressük, noha sohasem fogjuk megtalálni.

b) Kis- és középvállalati tradíciók Magyarországon

A közhiedelemtől eltérően Magyarországon a kisvállalatnak nincsenek egyértelműen kedvező tradíciói. A városiasodás későn és gyengén indult meg (nagyrészt nyugat-európai telepesek ideköltöztetése révén), az ország többszöri elpusztulása ezt a folyamatot is félbeszakította. A mezőgazdaságban a jobbágyság a XIX. század közepéig fennállt, aztán az örökváltság akadályozta (többek között) a földhöz jutott parasztság polgárosodását, vagyis „kisvállalkozóvá" való válását. Ez a tendencia némileg különbözött az alföldi mezővárosokban, ahol árutermelő parasztság alakult ki viszonylag korán. A kisipari-kiskereskedői és árutermelő parasztgazdasági szerkezet megerősödési kísérletei a XIX. sz. második felére esnek, ekkor már a hazai és külföldi nagyiparral való versenyben, igen kedvezőtlen körülmények között. Ennek ellenére a XX. század első felére kialakult egy nem túl széles és egyáltalán nem tőkeerős falusi és városi kisárutermelői réteg, amelynek vállalkozásai alapvetően a szakmai tudás, mint rendező elv mentén szerveződtek meg. Voltaképpen ugyanez mondható el a közepes nagyságrendű vállalatokra is – megjegyezve, hogy e szektor alapvetően a hazai végfelhasználói piac szükségleteit volt hivatva kielégíteni – éles versenyben a hazai és külföldi nagyipari árukkal – és csaknem teljesen hiányzott profiljából a „bolygóipari" réteg. A hazai nagyipar ugyanis még kerek technológiai láncokban gondolkodott, a külföldi tőke pedig nem illesztette be magyar érdekeltségeit a maga technológiai rendszerébe: általában a nyugati piacokon már lefutott termékeket gyárttatták

magyarországi érdekeltségeikkel, kerek technológiai ciklusban, az olcsó, de szakképzett munkaerőre, mint kedvező költségelemre támaszkodva.

*

Végeredményben az ’50-es évek átgondolatlan, paranoid politikai félelmektől vezérelt gazdaságpolitikája olyan kis- és középvállalati szektort vert szét, amelynek jelentős része magasan szakképzett munkaerőt foglalt magában, de az a szakképzettség inkább a XIX. sz. közepe-vége körülményeivel volt adekvát, semmint azzal az ipari forradalommal, amelyet a nyugati világ a XX. sz. második felében átélt. Kár érte, de e szektor *mai* gazdasági-társadalmi problémái nem vezethetők vissza egyenesen az ’50-es évek értelmetlen és káros intézkedéseire.

A ’60-as, ’80-as években a kis- és középvállalati szektor többdimenziós, de következetlen fejlődése bontakozott ki. A *középvállalati* világban – ezen nem csak állami vállalatokat értek, hanem az ipari és mezői szövetkezetek zömét is – egyértelmű, részben természetes, szerves folyamat következményeként, részben adminisztratív úton véghezvitt nagyiparosodás ment végbe. Ez nem egy esetben „ál-nagyiparosodás” volt, mivel a technológiák is és a piaci viszonyok is maradtak középvállalati méretűek és jellegűek, csak éppen egy központi „vízfej” lett föléjük építve. Lassan és bizonytalanul megkezdődött a „bolygóipari” jellegű egységek létrejötte: ez a tendencia az állami középvállalati szektorban is megfigyelhető volt, de az ipari szövetkezeteknél is. A külföldi kooperációk és bérmunkák elterjedése előre lökte a hazai munkamegosztás ilyen irányú változásait is. Azt hiszem, a legjelentősebb „kis- és középvállalkozási” fejlődés a termelőszövetkezetek keretében ment végbe, jelentős részben összefonódva a szövetkezeti nagyvállalatokkal, azok védernyője alatt: itt nem csak a háztáji gazdaságokra gondolok, hanem a különböző ipari, szolgáltató és kereskedelmi melléküzemágakra is. Ezek egy része „megnyújtotta”, biztonságosabbá tette a TSZ-ek alapprofilját, más részük kiegyenlítette a mezőgazdaság lökésszerű munkaerő-szükségletét, illetve bevonta az árutermelésbe a falu jelentős számban meglévő, nagyüzemileg hasznosíthatatlan termelési tényezőket (paraszti porták épületei, idősek stb.). Végül vállalkozási profil-portfóliót biztosított a nagyvállalat számára, növelvén ezáltal likviditási biztonságát. Ezzel mind a háztáji, mind a melléküzemág intézménye országosan is jelentős tényezőjévé vált a nemzetgazdaság dinamizmusának is és egyensúlytartó képességének is, hozzájárult a regionális szakadékok enyhítéséhez.

Ami a városi (és részben falusi) *törpevállalkozásokat* illeti, nem volt ilyen kedvező a fejlődés. A kisipar, kiskereskedelem már említett, ’50-es évekbeni felszívása egy kvázi nagyvállalati szektorba ide sorolta a hajdan kisiparosként, kiskereskedőként kenyerét kereső népesség zömét: ezek az évtizedek során kiöregedtek anélkül, hogy szakmai és üzleti kultúrájukat átadhatták volna a következő nemzedéknek. Amikor tehát a kormányzat korrigálni akarta az ’50-es évek ésszе-

rűtlenségeit, már *nem ugyanazzal* a réteggel találkozott, mind amelyiket annak idején tönkretett: az időnkénti elhatározások, miszerint számos hasznos funkciója miatt a kisvállalkozás újjáélesztendő, rendszerint a fentebb „piaci mozgékonysághoz tapadó" vállalkozási típusok rosszabb válfajának nyitottak elsősorban utat. Ezek még meglévő hiánygazdasági résekben igyekeztek megülepedni és olyan rövid idő alatt, olyan mértékben meggazdagodni, ami nem volt összeegyeztethető az akkori gazdaság- és társadalomszervezési elvekkel. Ezek a nekifutások tehát igen gyorsan lefékeződtek. Csak a '80-as években tudott néhány kis- és középvállalkozási forma meggyökeresedni. Ezek közül kiemelkednek a gazdasági munkaközösségek, amelyek valami átmenetet képeztek a kisszövetkezetek és a betéti társaságok között. A közhiedelemmel ellentétben a vállalati kereteken *belül* létrejött gmk-k jelentős része semmi egyéb célt nem szolgált, mint az akkoriban igen keményen szankcionált bérgazdálkodási rendszer megkerülését.

*

A rendszerváltás tehát egy többszörösen nyomorék kis- és középvállalati szektort talált, de többszörösen nyomorék volt az a társadalmi gondolkodásmód, tudat, érdekrendszer, elvárás is, amely ehhez a szektorhoz tapadt. Mint említettem, a „szaktudás-orientált" vállalkozás társadalmi talaja lényegében elenyészett. Az előző évtizedekben a gazdasági szerkezet hézagaiban hirtelen meggazdagodást kereső szegmens hatalmasan kiterjedt és már kezdetben is igen erős szálakat fejlesztett ki a szürke- és fekete gazdasággal, de még a kibontakozó alvilággal is. Ehhez járult egyfelől egy hatalmas tömegű munkanélküli, akik „kényszer-törpevállalkozókká" váltak, szaktudásuk ugyan rendszerint volt, de nem kisvállalat-adekvát formában (a vállalkozóvá átvedlett mérnök pl. volt munkahelyén részfeladatokat oldott meg, nem volt üzleti, szervezési stb. ismerete, nem ismerte a vonatkozó pénzügyi és egyéb jogszabályokat stb.); másfelől a középvállalatok sorait növelték a volt állami nagyvállalatok és termelőszövetkezetek kényszerből önállósodott üzemegységei („repeszdarabok"). Ezek technológiai torzók voltak, önálló üzleti kapcsolatrendszerrel nem rendelkezte, piacaik nagyrészt odavesztek. Ennek az alapjában véve egészségtelen fejlődésnek távlati, hátrányos voltát leplezte az a „hozsannázás", amelyet a kvázi-tudomány és a sajtó a „the small is beautiful" jelszavával – meg kell mondani: igen nagy hangerővel és igen agresszíven – folytatott, s amely egybeesett a pillanatnyi politikai törekvésekkel is.

Amikor megindult Magyarország felé a külföldi – kiváltképp a transznacionális – tőke, igen gyorsan megszűnt a létalapja egyfelől a kielégítetlen lakossági igényekre tapadó, monopol-profitra törő kisvállalkozásoknak, de a tartósan is életképesnek ígérkező „szép-kicsi" szektornak is, pl. a kiskereskedelem vagy a szállodaipar területén. A munkanélküliség egy részét látenciába takaró kényszer-törpevállalkozások százezres tömegei hatalmas fluktuációnak vannak kitéve és

jó, ha a vegetálás színvonalán meg tudnak maradni. A középvállalatok egy része kénytelen volt átalakulni „bolygóiparrá" – ám felszereltségük, műszaki kultúrájuk milyensége, tőkehiányuk és üzleti kapcsolatrendszerük kiépítetlen volta arra predesztinálta őket, hogy igen alacsony technikai és szaktudásigényű bedolgozást vállaljanak – ha egyáltalán igényt tartottak rájuk. Viszonylag jobban jártak azok az értelmiségi kisvállalkozások, amelyek – főként külföldi megrendelésre – igényes szellemi szolgáltatásokra szakosodtak – igaz, szakmai sikereik első számú záloga hihetetlenül alacsony jövedelem-követelményük (belenyugvásuk?) volt.

Az elmúlt évtized kis- és középvállalati fejleményei nem bizonyultak „sikersztori"-nak. A „kicsik" egy része még csak szép sem volt: amelyik igen, az meg nem tudott jószerével megélni sem, nemhogy gyarapodni.

c) Elképzelhető nemzet- és külgazdasági szerep

Magyarország gazdasági fejlődéséhez, a nemzetközi gazdasághoz való *sikeres* alkalmazkodásához – több évtizedes távban nézve – mindenekelőtt *a magyar stratégiai érdekeket szolgáló nagyvállalatok* alaposan átgondolt, megtervezett hálózatára van szükség. A kis- és középvállalati szektor hasznosságának, sikerességének is ez a feltétele. Különösen vonatkozik ez a dinamikus termelőágazatokra, főként azokra, amelyek tekintetében nívós termelői-fejlesztői tradíciókkal rendelkezünk (és még nem sikerült ezeket semmivé tennünk!). A kis- és középvállalat e korszerű oligopol szektor által kialakított térszerkezetben tud csak sikeresen mozogni. Az 1. dimenzióban tehát mindenekelőtt az igényes beszállítók, valamint a magas szakmakultúrát követelő gyártás és szellemi munka súlyának növekedése volna kívánatos – mindenekelőtt a középvállalati nagyságrendet elérő, vagy legalábbis megközelítő szegmensekben. E szegmens tőkével, menedzsment- és marketingtudással, információval való ellátása elsőrendű nemzetgazdasági érdek. A törpevállalkozások életképességének növelése mindenekelőtt a helyi piacokon jelentkező áru- és szolgáltatásigények kielégítése területén válhat fontossá. Ugyanez vonatkozik azon, „középvállalatnak" minősíthető szektorra, amely a szocialista nagyipar (vagy kvázi nagyipar" ma még létező, vegetáló maradványa. Termelésének fenntartása, akár a velük szemben támasztott rentabilitási és köztehervíselési követelmények ideiglenes, erős csökkentése árán is, egyfelől importot takaríthat meg, másfelől munkahelyek tömegét volna képes biztosítani, fékezve ezzel rétegek és régiók leszakadását. – Ami stratégiai léptékben visszaszorítandó, az egyfelől a „gyarmati" típusú beszállítói tevékenység súlya, másfelől a fekete- és szürke gazdasággal testközeli szegmens, sokoldalú romboló hatása miatt. A 3, 4, 5 dimenziók ábrái tehát jelentősen módosulnának (lásd *3.8. ábra*).

Az a szektor, amelyik a helyi piacok ellátását tartja hivatásának, nemzetgazdasági jelentőségét tekintve zsugorodni fog – ez világtendencia, ami alól nem hiszem, hogy Magyarország kivétel tudna lenni. Valószínűleg nem is kívánatos,

hogy ellenáramban ússzék. Regionális fejlesztési szerepe elsősorban a mezőgazdasági területeken lehetséges: mutatis mutandis olyan értelemben, ahogyan a ’70-es, ’80-as években volt tapasztalható.

A „gyarmati” típusú bolygóipari tevékenységnek egy olyan Magyarországon, amely felfelé halad a felzárkózási pályán, feltétlenül igen radikálisan veszítenie kell a jelentőségéből. Ha konzerválódnék az utóbbi tíz év tendenciája, az igen gyászos hatással lenne a nemzetgazdaság egészére.

Minden bizonnyal az intellektuális szempontból igényes bolygóipari szerep vállalása az az optimum, amit az elkövetkező évtizedekben Magyarország – és ezen belül a középvállalati szektor – eltérhet: amennyiben sikerül elérni azt, hogy a középvállalati szektornak ez az üzleti tevékenység legyen a meghatározó jelensége – akkor ez a gazdasági szegmens fölfelé fogja hajtani a nemzetgazdaság egészét, miközben maga is megtalálja számítását.

A szorosabb értelemben vett „kisvállalat”, vagyis a nem kényszer törpevállalkozásként működő, haszonorientált, de kalandor hajlamok nélküli kisüzem egy része a lokális piacokon fog mozogni. Kívánatos volna azonban, hogy érezhetően növekedjék az a hányada, amely szélesebb piacra, igen magas szakmai felkészültséget igénylő termékeket és szolgáltatásokat bocsát ki („egyedi, kisszériás, szellemi szolgáltatás”), ezeknek megnőne a szerepük a munkahelyteremtésben, valamint a regionális fejlesztésben is.

*

Ismétlem: egy ilyen iránymódosulást felvevő kis- és középvállalati fejlődést nem tudok *önmagában* elképzelni: még akkor sem, ha a kormányzat minden rendelkezésére álló eszközével hónuk alá nyúl. Ez a nemzetgazdasági terület nem „Ding an sich”, hanem az alapstruktúra része. Ahogyan nem lehet elképzelni – mondjuk – egy, organikus közegéből kiszakított, vagy egy elhalt szervezetben lévő hasnyálmirigyet kiválóan funkcionálni – úgy a kis- és középvállalati szektor sem futhat be sikeres pályát egy olyan nemzetgazdaságban, amelynek alapvető, korszerű nagyvállalati szektora vagy nincs, vagy nem az adott nemzetgazdaság stratégiai érdekeinek megvalósulását szolgálja. Ennek következtében nem hiszek olyan „kis- és középvállalkozás-barát” gazdaságpolitikában, amely ezt a nemes feladatot mintegy „reszortnak” fogja fel és egy, az egész nemzetgazdaság szempontjából nem barátságos gazdaságpolitika keretében próbálja azt gyakorolni.

*

A külgazdasági lehetőségek tekintetében sem úszom meg a gondolatmenetet némi ünneprontás nélkül. Ugyanaz az „iskola", amely végletekig oligopolizálódó világunkban a „small is beautiful" dajkameséjével etette a közvéleményt, e szektor külgazdasági szerepét is idealizálta. Holott érdemleges exportlehetősége csak az ábrán igényes vagy igénytelen beszállítóként működő középvállalatoknak, valamint a magas intellektusú munkát végző (egyedi, szellemi stb.) kisvállalatoknak van. Az igénytelen beszállítói középvállalati szektor csak akkor lehet rentábilis – vállalati szinten –, ha igen olcsó termelési tényezőkkel dolgozik: ez a mi esetünkben csak a szakképzetlen vagy alig szakképzett munkaerő lehet, mivel az országnak olcsón hozzáférhető természeti kincsei nincsenek. Mivel a munkaerőérték nem bérben realizálódó része Magyarországon nagy (egészségügyi, oktatási költségek stb.), az olcsó munkaerő csak a külföldi felhasználónak olcsó, aki csak a bért fizeti meg: a nemzetgazdaság azonban ráfizet – pontosabban nemzeti ajándékot ad annak a külföldi felhasználónak, aki a hazai elevenmunkát, akár exportált áru, akár itthon működtetett tőke termelési költsége formájában megvásárolja. Ez a legmélyebb oka annak, hogy az igénytelen bolygóipari tevékenység a magyar gazdasági szerkezeti palettán a nem kívánatos színek közé tartozik: ez a tevékenység, akár belföldre, akár külföldre termel, még akkor sem tudja európai életkörülmények között eltartani az ott foglalkoztatottakat, ha a cserearányai nem nyomottak. Márpedig nyomottak: ez az a szektor ugyanis, amelynek a „harmadik világ" versenyfeltételeivel szembenézve kellene megállnia a helyét a nemzetközi versenyben.

Más szóval, ha a gazdaságpolitika a kisebb ellenállás vonalában haladva beletörődik abba, hogy a középüzemi szektor „gyarmati" jellegű beszállításra profilírozódjék, akkor abban a mértékben, ahogyan e tevékenység részt vesz a hazai jövedelem megtermelésében, eljegyzi magát a „harmadik világbeli" életviszonyokkal is.

A szűkebb értelemben vett kisvállalat, illetve törpevállalat-tömeg azon – túlnyomó – hányada, amely nem lesz képes az igen magas intellektusú munkára szakosodni – akkor válik hasznossá, ha a nagyipar által hagyott – egyébként igen fontos – piaci résekbe benyomulva jelentős részt vállal a belpiaci szükségletek kielégítésében: különös tekintettel a lokális piacokra. Ez viszont rugalmas üzletvitelű, mozgékony, de alapjában véve mégis szaktudásorientált vállalkozási jelleget követel.

Ami a nemzetgazdaság importra utaltságát illeti, a kis- és középvállalati szektor ugyancsak nem egyértelmű hatású. A lokális piacokra termelők, amennyiben beszállítói („input") kapcsolataik nem elsősorban a hazai iparhoz fűzik és az általuk hozzáadott érték is mérsékelt, *tömegükben* igen nagy importálókká válhatnak, anélkül, hogy ennek devizaszükségletét „kitermelnék". Ugyanez vonatkozik az „igénytelen bedolgozói" szerepkört vállalókra, valamint azokra a vállalatokra, amelyek kereskedelmi jellegűek (esetleg idegenforgalmiak!), s profil-

juk kifejezetten az import lebonyolítása, érdekeltségük elsősorban az import fokozásában van.

Vagyis Magyarországnak – amely folyamatos külkereskedelmi mérleghiánnyal küszködik – az az alapvető érdeke, hogy a kis- és középvállalati szektorának halmozott hazai anyagfelhasználása minél nagyobb legyen, pontosabban: minél inkább haladja meg a halmozott importanyag-felhasználását exportja. Mivel – mint a fentiekben igyekeztem rávilágítani – e szektornak csak igen kis hányada (az erősen intellektuálistőke-igényesek!) képes nagy értékű hazai hozzáadott értéket külföldön realizálni, az ország külgazdasági érdeke azt követeli, hogy a zöm hazai input-forrásokat használjon zömében.

Az ország *műszaki kultúrájának* növelésében a kis- és középvállalati szektornak igen fontos kiegészítő szerepe lehet persze csak akkor, ha szakmai tudásorientált válfaja terjed el, s ha segíteni lehet kínzó forráshiányán. A nemzetgazdasági abszolút méreteihez, valamint tőkeellátottságához mérten (ma még) jelentősen túlfejlett műszaki intellektuális kapacitás hazai és külföldi értékesülésének „katalizátorává" válhat. Itt elsősorban azokra a lehetőségekre gondolok, amelyeket a speciális szükségleteket kielégítő piaci résekbe való behatolás nyújt. Ilyenek az egyedi gépgyártás („gépépítés"), műszergyártás, kis volumenű vegyi reagens- és hatóanyag-termelés, találmányok, fejlesztések prototípusainak legyártása, ezek technologizálása, egyedi szellemi termékek létrehozása, beleértve ebbe a sajátos számítógépes programokat is meg a formatervezés és iparművészet termékeit is. Kis túlzással ezeket a szektorokat „mini-Szilícium-völgyeknek" lehet felfogni. A magyar iparnak ilyen hagyománya bőven van (ebben a tekintetben az akadémiai és ipari-mezőgazdasági kutatóintézeteket, valamint az egyetemi tanszékeket is „kis- és középvállalkozó helyeknek" lehet felfogni!). Nem szabad hagyni rövidtávú takarékossági – én inkább „kicsinyességinek" vagy „szűkkeblűségnek" nevezném! – szempontok miatt elherdálni ezt a jelentős nemzeti vagyont. Az ún. „minisztériumi" kutatóintézeti hálózatnak az elmúlt évtizedben való elsorvasztása pótolhatatlan hiányt okozott. Gondolkodni kellene az innét szétszóródott szellemi potenciál megmentését és újra-funkcionáltatását illetően.

3.7. A GAZDASÁG MŰKÖDŐKÉPESSÉGE

A nemzetgazdaság működőképességét három dimenzióban lehet felmérni:

– „időhorizont": azaz a mai működés, a taktika és a stratégia minősége;
– „térhorizont": vagyis a különböző vállalati nagyságrendek, középszintű koordinációs képződmények (bankok stb.) és a gazdaságpolitikai szint (műhelyek, szakosított döntési központok, államhatalom) tevékenységének minősége és a többiekkel való összhangja;
– „funkcionális horizont": ami a helyzetfelmérések és -megítélések minőségét, az előrejelzések megbízhatóságát, a döntések megalapozottságát, valamint a valóságba való átültetés következetességét és rugalmasságát (pontosabban mindezek fejlettségét, érettségét) jelenti.

A gazdaság működtetésének minőségét a három tényező együttesen határozza meg. Ez a hatás egyfelől nagymértékben függ a termelőerők állapotától, másfelől meghatározza azok működését (a fejlődési cél és a külső animáló, illetve korlátozó feltételek között). A nemzetgazdaságok „fiziológiai" jegyei éppúgy *kemény történelmi adottságok,* akárcsak a termelőerők.

a) Az időhorizont

Az időhorizont tekintetében Magyarország erőssége a – kelet-európai átlagnál nagyobb – *taktikai rugalmassága.* Ugyanakkor a napi gazdálkodást hagyományosan egyfajta „általános rendetlenség" jellemezte, amely részben fejlettségbeli okokra, részben a nem egyenszilárd nemzeti munkamegosztás következtében létrejövő folyamatos tűzoltómunka iránti igényre, részben a vállalati, mezo- és makroszintű irányításban tapasztalható érdekharcokra, szervezőképességbeli hiányokra vezethető vissza. A másik Achilles-sarok a *stratégiai tervezés iránti* (legenyhébb kifejezéssel élve) *viszolygás,* amelynek csak az egyik oka a korai szocializmus primitív tervezési gyakorlatából való kiábrándulás; a fontosabbik oka a belső politikai „kiszorítósdinak" és a külgazdasági erőknek való permanens kiszolgáltatottság tudata.

A vállalati, banki, gazdaságpolitikai szintek taktikai rugalmassága nemcsak „lelki adottságbeli" kérdés, hanem szerkezeti is. Ez egyfelől a termelőerők szerkezeti harmóniájával függ össze: minden égető aránytalanság csökkenteni a taktikai játékteret. Ugyanez mondható el a különféle tulajdonformák és eltérő méretű vállalatok egymás mellett élése, valamint a különböző döntési szintek összehangoltsága és kultúrája tekintetében. A működés-taktika-stratégia összhangjának hiánya valóban a gazdaság egyik fontos dimenzióját alkotja, segíteni rajta csak az egész gazdaságot átfogó rendszerszemlélettel lehet (és semmiképpen nem a közkedvelt ide-oda átszervezgetésekkel, de fejlődés-megálmodási „üresjáratokkal" sem!).

b) A térhorizont

A magyar gazdaság történelmileg kialakult tulajdon és üzemnagyság szerinti szerkezetét egyfelől a piac jellegzetességei, másfelől a tőkehiány határozta meg. Tulajdonképpen ezt a tradíciót vitte tovább (és vitte sok helyütt túlzásba) a XX. század második felének fejlesztési politikája. Az 1968-as reform a szükségtelen centralizáció mérséklésével, a közép- és kisüzemi szektor fejlesztésével (a mezőgazdasági termelőszövetkezetek háztáji gazdaságai, melléküzemágai, később a gazdasági munkaközösségek létrehozása-engedélyezése révén) elindult a túlzások felszámolása felé. Ami igen hasznos korrekciót jelentett volna a történelmileg kialakult szerkezethez képest (az ún. bolygóipar szektorának kiépítése), azt az 1968-as reform sem tudta megvalósítani (noha eredeti céljai között szerepelt ez is). Ennek oka valószínűleg az akkori nemzetközi munkamegosztási környezet erre való felkészületlensége lehetett.

Az 1990-es évtized a következő változásokat hozta a gazdaságnak a XX. század második felére kialakult „térszerkezetén":

- Csaknem teljesen leépült *a hagyományos nagyvállalati szektor* – függetlenül attól, hogy indokolt, életképes volt-e vagy sem – ami ebből maradt, az vagy vegetál, vagy egyenként gyenge életképességű darabjaira hullott, vagy éppen most alakul át a külföldi partnerek „bolygóiparává".
- Eredeti minőségében csaknem teljesen leépült *a nagyvállalatokkal szimbiózisban élő közép- és kisüzemi szektor,* maradványai részben egy tőke, szakértelem és piac nélküli kisvállalkozás-konglomerátum formájában vegetálnak.
- Lényegében leépült *az indikatív tervgazdálkodási rendszer gazdaságirányítási modellje,* helyét vagy a „vadkapitalizmus" kvázi-piaci mechanizmusai foglalták el, vagy a magyar gyakorlatban amúgy is túldimenzionált monetáris-fiskális irányítás; vagy pedig a makroszintű gazdasági döntéseket a TNC-k „mikroszintjén" hozzák meg – országunk határain kívül. A gazdasági folyamatok mezoszintű koordinálását elvégezni hivatott fejlesztési bankok rendszere nem épült ki, úgyszintén az értéktőzsde sem képes erre a feladatra. (Ez utóbbi csak a tőke ki- és beáramoltatás egyik központjának a szerepét tudja teljesíteni – vagyis a gazdaságot az ötletszerűség, nem pedig a céltudatos fejlesztés irányába befolyásolja.)
- Részben a hagyományos szerkezet romjain, részben „zöldmezős" beruházásként *erőteljesen fejlődött* a modern munkamegosztás egyik alappillére: *a „bolygóipar".* (Értelemszerűen ezen nemcsak ipari termelőüzemek értendők: lehetne a szektort a *dépendence* szóval is illetni.) Ez mindenekelőtt importált inputokkal, viszonylag szerény hazai hozzáadott értékkel – a hagyományos magyar termelőszektort kiszorítva – eredetileg a hazai piacra, de mindjobban exportra dolgozik, akár bérmunka jelleggel, akár a külföldi központú cégek hazai szerelő (végtermékgyártó) kapacitásainak való bedolgozóként.

– Részben a privatizáció, részben a hagyományos munkahelyek csökkenése, illetve átstrukturálódása következtében több százezres tömeggé nőtt *a kisvállalkozások* száma: zömük a szolgáltatóiparban és a kereskedelemben működik. E szektorban hatalmas fluktuáció tapasztalható, egyrészt a tönkremenések, újrakezdések miatt, másrészt a vállalkozások szakmai „gyökértelensége" folytán (konjunktúrahullámzások okozta interszektorális mozgások), harmadrészt a szektort átható szürke- és feketegazdaság miatt. Ez a konstrukció – abban a formában, ahogyan az elmúlt tíz évben kialakult – sem arra nem alkalmas, hogy egy „bolygóipar" részévé váljék, sem arra, hogy a minőségi, egyedi termelés otthona legyen, sem arra, hogy a lakosság jobb megélhetését biztosítsa. A mai formájában valószínűleg arra sem igazán képes, hogy enyhítse a foglalkoztatási gondokat.
– *A vállalatfejlesztési források decentralizálása* már a rendszerváltás előtt megkezdődött, a lineáris restrikció politikája azonban gyakorlatilag megfosztotta a vállalatokat perspektivikus döntéseiket megalapozó finanszírozási eszközeiktől. A – kezdetben egyedüli – banktól való egyoldalú függés fokozatosan csaknem általános eladósodáshoz vezetett a keleti piacok összeomlása (és a siettetett kivonulásunk) miatt. Magyarországon – ellentétben a XX. század elejei helyzettel – ma lényegében nincsenek projektfinanszírozásra specializálódott fejlesztési bankok, a kereskedelmi bankok hitelezési kondíciói diszpreferálják a forrásaik komolyabb fejlesztési célokra való igénybevételét. A TNC-k hazai érdekeltségeinek finanszírozását ez nem zavarja, a magyar tulajdonú vállalatok fejlesztési lehetőségeit viszont erősen korlátozza. Ugyancsak gyengíti annak lehetőségét, hogy a hazai gazdaságpolitika befolyásolni tudja a TNC-k magyarországi mozgásait.

c) A funkcionális horizont

Magyarországon megvan az ahhoz szükséges szellemi tőke és világméretű kitekintés, hogy reális helyzetfelmérést és valószerű prognózisokat produkáljunk; ezek elkészítésére mind a tudományos közösség, mind az államigazgatás alkalmas, a vállalati szféra viszont már kevésbé. Ez jelentősen mérsékli a reális helyzetértékelés és jövőképalkotás esélyét, de nem teszi lehetetlenné a stratégia megalkotását.

A gazdaságfejlesztést és a külgazdasági mozgást érintő alapvető kérdésekben az emberi számítások szerint helyes döntések meghozatalát tehát nem a helyzetfelmérés és a prognosztika korlátai akadályozzák, hanem hibás kiindulópontok, adottságok, *ex ante* döntések. Melyekre gondolunk?

– A mindenkori gazdasági „menedzsment" általában rövid távú (túlélési, hatalmi, választási) szempontok szerint kezeli a gazdasági fejlődés és a külgazdasági kapcsolatrendszer egészét, következésképpen inkább „idegesítik" a „pőre

igazságot" bemutató helyzetelemzések, a külgazdasági lehetőségnek a „földhözragadt valóság" talaján álló bemutatása, valamint a hosszan termőre forduló és magas intellektuális bázison, következetesen véghezviendő politikákra vonatkozó javaslatok.

– A különféle struktúrákba és érdekviszonyokba mélyen benyúló koncepciók és intézkedések, hosszú távú – reális – kockázatvállalások helyett a vezetés előnyben részesíti a látványos látszatmegoldásokat, valamint bizonyos gazdasági és szociális szegmensek jóindulatát megnyerni szándékozó lépéseket, majdnem tisztán látva ezek távlati mellékhatásait.
– Bizonyos fokig az utolsó évtizedben megtett gazdaságstratégiai horderejű lépések (belső eladósodás, gazdasági kulcspontok zömének külföldi kézre kerülése, a lakossági életminőség bázisainak megtámadása és sorvasztása, nem eléggé átgondolt importliberalizálás, a mezőgazdaság technikai és üzemi bázisának gyorsított ütemű szétverése stb.) a minimálisra szorították a gazdaságpolitika mozgásterét.

Az EU-ba való belépéskor külgazdasági politikánknak ezért olyan *fait accompli*k-kal kell szembenéznie, amelyek emberfeletti nehézségek elé állítják, ha célja a magyar gazdaság történelmi hullámvölgyből való kiszabadítása, a felzárkózási folyamat beindítása és az Európához való méltó illeszkedés – és nem valamiféle kelletlen európai beletörődésben fogant „hátsó udvari modell" kiszolgálása.

Összegezve, a magyar gazdaság működését meghatározó „fiziológiai" tényezők egy valóban sikeres (ír vagy finn jellegű) EU-csatlakozáshoz nem a legalkalmasabbak. Voluntarizmusnak nincs helye itt sem: sem megalapozatlan erőlködések, sem sikeréhes erőszakoskodások nem vezetnek eredményre. „Jó vitézi rezolúció" helyett átgondolt, pillanatnyi erőhatásoktól gondosan mentesített koncepció és a fokozatosságot a lehetőségek határán belül gyorsító menetrend szükséges. Mindkettő megvalósításakor nemcsak a hazai parciális érdekek kivédésére kell felkészülni, hanem a külgazdasági környezetére is: beleértve magát az EU-t, amelynek a velünk kapcsolatban eleddig kialakult együttműködési, csatlakozási elképzelései nem feltétlenül esnek egybe az ország stratégiai érdekeivel, s ezt pusztán tárgyalástechnikával teljesen reménytelen korrigálni.

d) Lakossági, vállalkozói és gazdaságpolitikai reflexek

Minden társadalom fejlődőképességét nagymértékben befolyásolják a gazdasági szereplők többségét vagy akár csak széles rétegeit jellemző adottságok, beállítottságok, értékrendek. Ezek jó része évszázados múltra tekinthet vissza, másik részük gyökerei csak a legutóbbi egy-két évtizedbe nyúlnak.

Lakossági reflexek

A gazdasági szereplők létszámában legnagyobb csoportja a fogyasztóké, illetve a dolgozóké. Ezért elsőként a legáltalánosabb, a lakosság többségét jellemző reflexekkel foglalkozunk.

– A magyar történelemben gyökerező, öröklött lakossági reflexek bizonyos *individualizmust* (helyenként egoizmust) mutatnak, ami részben a paraszti mentalitásból, részben a türelmetlen életminőség-elvárásokkal frontálisan ütköző, időnként vissza-visszatérő lét- és egzisztenciális bizonytalanságokból adódnak. Eltérően a fejlett piaci társadalmak individualizmusától, ez a fajta önzés kevésbé megtakarító, puritán, fegyelmezett, rend- és munkaszerető, noha a magyar viselkedési reflexekben ezek a „protestáns erkölcsiségre" utaló jelek is fellelhetők. Ugyanakkor feltűnő a felfokozott fogyasztási és presztízsösztön, valamint a biztonság preferálása a kockáztatással szemben.
– A fogyasztási elvárások tekintetében a lakossági „köztudat" elvárja ugyan a szociális, kulturális, egészségügyi stb. állami hálózatok kifogástalan működését, ám ha ez egyénre (családra) szabott jövedelmének, ill. fogyasztásának korlátozásával volna csak megvalósítható, *a rendelkezésére álló (elkölthető) jövedelemhez ragaszkodik erősebben* (miközben „lázad" a társadalmi juttatások megnyirbálása miatt).
– Mint a szegénység és szerény jólét határán élő s nagy életminőségi diapazonnal rendelkező társadalmak tagjai általában, úgy a magyar fogyasztó is hajlamos *a jövedelmének irracionális elköltésére:* igen jó alany a reklámok „agymosása" számára, vásárlási döntéseiben a presztízs sok esetben fontosabb szerepet játszik az Engel-görbe racionalitásánál.
– Mint termelő, szolgáltató lény, a lakosság *kreativitása előtte jár precizitásának,* s ez utóbbi fejlettebb, mint lelkiismeretessége, szorgalma, fegyelme. Ugyanakkor ez az „éleseszűség" nem tud alkotó módon kibontakozni a csökevényes felelősségtudat és lelkiismeretesség környezetében: az átlagember az egyéni stratégiájának szolgálatába állítja, s – individualizmusának megfelelően – nem hajlamos a kooperációra, valamint a kompromisszumos megoldásokra.

Mindebből jellegzetes „félperiferikus" lakossági reflexképlet bontakozik ki, a „látens fejlettség" felemás jeleivel: ez a lakossági reflex „európaibb" a kelet-európainál és balkáninál, de összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb kitörési, felzárkózási lehetőségeket takar, mint a távol-keleti és az észak-európai, de akár a szlovén vagy cseh helyezet, s nem sokkal jobb a lengyelnél. Nem adekvát politikai és gazdaságpolitikai kezelése illuzórikussá teheti az ország sikeres illeszkedését az EU gazdaságához és társadalmához is.

Vállalkozói reflexek

Magyarország mostoha történelme rányomta bélyegét a vállalkozói reflexekre is: a XIX. században felemás módon kibontakozott modernizáció éppúgy *nem volt jó talaj az európai vállalkozói stílus és lelkület meghonosodásához,* mint a két világháború közötti. Az államszocialista berendezkedés az első időszakban pedig, mondhatni gyökerestül akarta kiirtani a hagyományos vállalkozói mentalitást (amellett, hogy létalapjától fosztott meg csaknem minden vállalkozást). Az 1968-as reformot a vállalkozói szellem rehabilitációjaként értékelhetjük, aminek hatására a szövetkezeti szektorban különösen, de az állami nagyvállalatoknál is kezdett meghonosodni a stratégiai tervezésre, a taktikai manőverezésre és a rugalmas, ésszerű vállalati menedzsmentre való hajlandóság, illetve képesség. Ezt a fejlődési csírát derékba törte az eladósodás nyomán kibontakozó restriktív gazdaságpolitikai irányvonal.

A magyar vállalkozások a kiegyezés korától *mindvégig erősen kötődtek az állam gazdasági tevékenységéhez.* Ez a hatalomtól való függőség minden felzárkózási erőfeszítésekre kényszerített nemzetgazdaságban fennáll: a franciától a japánig (még az amerikainál is kimutatható bizonyos területeken, különösen a New Deal óta). A magyar azon szerencsétlen esetek közé tartozik, amelyeknek központilag vezérelt erőfeszítései folyamatosan kudarcba fulladnak. Ezért a magyar vállalkozó az államra nem mint pótlólagos lehetőséget nyújtó erőkomponensre, hanem mint „mentőövre" tekint. *Ezt az attitűdöt a nyugat-európai partnerek számukra idegen reflexként értékelik:* képtelenek ráhangolódni a magyar partnervállalkozás gondolatvilágára, és megérteni cselekvésük mozgatórugóit. Ez nem akadályozza meg őket abban, hogy a magyar vállalkozásoknál sokkal hatékonyabban és eredményesebben harcoljanak ki különféle állami kedvezményeket, esetenként támogatásokat, s ezzel elszívják az állam nyújtotta előnyöket a hazai vállalkozások elől.

Összességében a hazai üzleti szféra ösztönei csak nagy fenntartásokkal tekinthetők EU-kompatíbilisnek. Ugyanakkor a magyar gazdasági elit egy részében (a kiöregedés miatt egyre fogyó részében!) megvan az a stratégiaközpontú vállalkozási reflexrendszer, amely sok tekintetben meghaladja a nyugati partnerekét (a TNC-k kivételével).

A gazdaságpolitika reflexei

A gazdaságpolitikai magatartásra több erőhatás nyomja rá a bélyegét:

– a gazdaság kiszolgáltatott helyzetéből fakadó, folyamatos *tűzoltás* reflexszé vált gondolkodási és cselekvési sora;
– a folyamatos *pénzszűke* (költségvetési feszültség, belső és külső eladósodás, a drága és nem hatékony állam fenntartása stb.), amely a nemzeti jövedelem nagyfokú centralizálására csábít (fiskális szemlélet);

– a gazdaságpolitikai tevékenység vezérfonalát adó *divatos* („main-stream") *közgazdasági iskolák tanainak* kritikátlan és adaptálatlan beszivárgása a gazdaságpolitikai tudatba;
– *a pillanatnyi hatalmi érdekek* szolgálatában álló intézkedések akceptálási kötelezettségéből adódó, sokszor cinizmusig fajuló szakemberi kétlelkűség.

Valószínű, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben e nem hízelgő megállapítások bármely ország gazdaságpolitikájára illenek. Az adott helyen azonban számolni kell azzal, hogy e lelkület veszélyeit erősen súlyosbítja egyfelől a források rendkívül korlátozott volta, másfelől az a hallatlanul nagy nemzetközi nyomás, amely a gazdaság egészét, s ezen belül a gazdaságpolitikát éri, mind piaci, mind pénzügyi, mind befektetési oldalról.

Ez a gazdaságpolitika reflexrendszer önmagában valószínűleg nem fog akadályt képezni a csatlakozás előtt (ha kellően szervilisnek mutatkozik, még elő is segítheti valamennyire a partner affinitásának növekedését), viszont igen nagy veszélye az, hogy *kevéssé alkalmas az integráción belüli osztozkodási harcban való eredményes részvételre.* (Vagy nem is gondol a hazai gazdaság esélyeit javító lehetőségekre, vagy alárendeli őket hatalmi prioritásainak, vagy elvi meggyőződése, hogy az országot nem szabad „inkubátorba" helyezni.)

Végeredményben tehát nem az a veszélyes, hogy a magyar gazdaságban tradicionálisan fejlett az állam tervező, irányító és koordináló szerepe, hanem az, hogy rövidlátó, koncepcióalkotási készsége szerény, túlzott politikai alávetettségben kényszerül dolgozni (sőt esetenként kitapinthatóan komprádor is).

e) Hogyan bírja a magyar gazdaság a „rázást"?

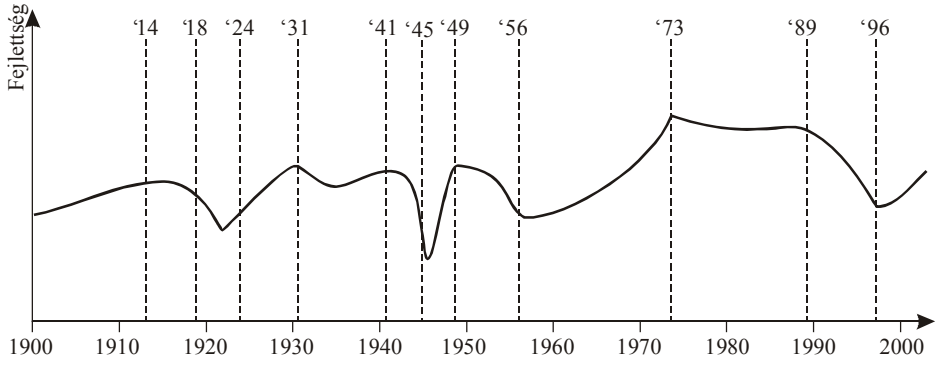
Minden ország testén ott éktelenkednek a múltban elviselt traumák többé-kevésbé gyógyult hegei. Amikor megpróbálok összegzést adni a magyar gazdaságot a XX. sz. folyamán ért traumákról, nem valamiféle „turáni átkot" emlegetek, hanem igyekszem adalékokat szolgáltatni a gazdaságstratégia formálásához.

A vizsgálódás segédeszközéül felrajzoltam egy sematikus „lázgörbét. Az „f" – azaz „fejlettség" – érték mögött ne keressük az egy főre jutó GDP-t, vagy más mutatószámot és az emelkedésektől, valamint zuhanásoktól sem a pontos, mért mértékeket. Egyfelől a „fejlettség" – sokkal bonyolultabb jelenség e GDP/fő-nél, másfelől a GDP/fő évszázados idősora a legkülönbözőbb okok miatt egy fabatkát sem ér – az összes statisztikusi metodikai ötletgazdagság ellenére* sem.

* Magam is végeztem ilyen munkálatokat és nagyjából ismerem statisztikus kollégáimnak erre irányuló tevékenységét. Az a benyomás alakult ki bennem, hogy ezek az igen átgondolt és szellemes összehasonlítási (idő-dimenzióban) munkálatok maximum 10–15 éves sorok esetében adnak értékelhető eredményt!

Az ábra ordinátának olvasata tehát nem több, mint „nagy”, „közepes” és „kisebb” trauma. Az abszcisszán a XX. sz. évtizedeit tüntettem fel.* Vegyük sorra: *(3.13. ábra)*

Az első trauma politikai természetű: az I. világháború, amely kivéreztette gazdaságilag is az országot. Újjáépítési periódus helyett egy másik trauma rakódott rá: az ország gazdaságát teljesen szétziláló békeszerződést követő állapot. A két, kumulált trauma jelentős lecsúszást jelentett a szekuláris trendhez képest. Sok belső és külső tényező következtében a ’20-as években nem tudott kibontakozni egy viharos újjáépítési folyamat, ezért a gazdaság ráállani látszott egy degradált trendre. A nagy világválság 1931-ben okozott újabb traumát, amiből egy nehéz és lassú kilábolás után – immár a fegyverkezés kétes értékű hatására – a gazdaság éppen visszasorolt volna a szekuláris trendre, amikor jött a II. Világháború gazdaság-torzító hatása, majd az ország csaknem-pusztulása. – Ezek után egy viharos – gazdasági „csoda”-számba menő újjáépítési periódus visszalendítette a magyar gazdaságot a szekuláris trend közelébe – ennek azonban az utolsó évei csalókák voltak: a hidegháború valóságos és eltúlzott hatásai az ’50-es évek első felében egy következő traumába csaptak át (’53–’56), amely beletorkollott az ’56-os traumába. Az ezt követő újjáépítés egy új, az előbbinél gyorsabb trend kibontakozását látszott előkészíteni. A század eleje óta először nyúlt meg a szekvenciaidő 10 évnél hosszabbra. Ezt a reményteljes trendet az olajárrobbanás nyomán kibontakozott világgazdasági átrendeződés borította ismét árokba. Az ezt követni hivatott újjáépítés még meg sem kezdődött, amikor egyfelől a második olajárrobbanás, másfelől a KGST haldoklásának megkezdődése újabb traumát okozott. Ennek vége egy degradált trend („vegetálás”) lett, amely a ’90-es évek elején egy, a XX. sz. folyamán tapasztalt legnagyobb méretű

3.13. ÁBRA. *A magyar gazdaságot ért traumák a XX. sz.-ban*

* Ezek az adatok viszont abszolút megbízhatóak!

traumába kergette a gazdaságot. Külgazdasági kapcsolatrendszere felborult, eladósodottsága életveszélyes mértékűvé hízott, kiépített iparának vagyonát az új külgazdasági környezet csaknem 0-ra devalváltan volt csak hajlandó átvenni, mezőgazdaságát az agrárpolitika egymást követő „hóhérmunkája" csaknem tönkretette, az emberi termelési tényező sorvadásnak indult (munkanélküliség, fogyasztáscsökkenések, egészségügyi és oktatási rendszer vészes leromlása – stb. stb., közben bekövetkezett a társadalmi tudat oly mértékű szétesése, amely csaknem lehetetlenné tette országos és távlati célok elfogadtatását az emberekkel. – Az újjáépítés tehát jóval rosszabb feltételek mellett kezdődött meg, mint – mondjuk – '45-ben vagy '57-ben. Az egymást követő kormányok politikája nem stratégiai célok mentén fogalmazódott meg, hanem a hatalmi túlélést szolgálta. – Mindennek következtében a fejlesztés közvetlen célja az olajválságok következtében felvett, erősen degradált trendre való visszakapaszkodás, ami 2002-re – a politika és a média eufórikus híradásai ellenére – még nem történt meg.

Mentőkötélként felsejlett az európai integrációs folyamatba való besorolás lehetősége. Ebben biztosan sok igazság van: már csak azért is, mert Európában az integrációs folyamatból kimaradni biztosan erőteljesebb degradálódással járna még annál is, ha az integrációból nem tudnánk jelentős hasznot húzni, netán a gazdaságot érő, erőteljes piaci nyomások szerkezeti deformálódással járnának. A gazdaságstratégiának éppen itt van (lesz) igen nagy szerepe: olyan állapotba hozni a nemzetgazdaságot (Γ'), hogy az uniós kapcsolatok veszteség-nyereség mérlege a nyereség javára billenhessen el (Π'). Vagyis a célravezető „EU-felkészülési politika" kevésbé jelenti az uniós pénzekre való utazást, mint a hazai gazdaság, mindenekelőtt az ipar, mezőgazdaság, egészség- és oktatásügy zuhanórepülésének megállítását, értékeink megóvását és az európai munkamegosztás szempontjából attraktívabbá tételét. Sajátos kölcsönhatás látszik kibontakozni:

$$\Pi' > 1 = f(\Gamma' > 1)$$

Az uniós csatlakozás – előre látható – traumáját csak ilyen módon lehet elkerülni, vagy legalábbis olyan mértékben csökkenteni, hogy az ne tegye illuzórikussá középtávon a XX. sz. végi, középhosszú (10–15 éves) távon a szekuláris, hosszabb távon pedig a XX. sz. második felében reményteljesnek induló meredekebb trendhez való igazodást.*

Végigtallózva a XX. sz. történéseit, azt hiszem tehát, hogy bizonyítottnak vehető az, hogy a magyar gazdaság bővelkedett a súlyos traumatikus helyzetekben, négy olyan időszakot tudunk összeszámolni, amikor a szekvencia gyakorlatilag = 0, vagyis a traumák egymásba torlódtak. Négy kivételesen mély – gazdasági és politikai indíttatású trauma érte: két világháború, egy világgazdasági korszakvál-

* Egyébként ez az iram az európai fejlettség elérésének elengedhetetlen feltétele is!

tás és egy gyökeres rendszerváltás. Nyugodt, traumamentes korszaka mindössze kettő: az I. világháborút megelőző és az olajárrobbanást megelőző évtized. Ilyen szempontból a magyar gazdaság fejlődési feltételeit joggal nevezhetnénk akár „halmozottan hátrányosnak" is.

Most, a XXI. sz. első éveiben három értékes, noha veszélyeztetett és részben roncsolt olyan tényezővel rendelkezik, amely lehetőséget nyújthat egy ellenállóképes, a traumák irreverzíbilis károsodásaival szemben többé-kevésbé immunis gazdaság kiépítésére: 1. humántőke-kincse, amely különösen magas kvalitásokat mutat két, az emberiség fejlődésének legdinamikusabb területén, a matematikában és a biológiában; 2. a XX. sz. utolsó harmadában megteremtett, sajátos élelmiszer-termelési rendszere, amelyet ugyan a '90-es évek felelőtlen agrárpolitikája igen súlyosan károsított, ám „software"-ként még kb. egy évtizedig él, létezik és az emberiség rendelkezésére bocsátható, illetve itthon is újjáteremthető; 3. megbolygatott és megcsonkított, de még újraéleszthető, kiváló renoméja a kelet-európai és kelet-ázsiai piacokon, ami tömeges, gazdaságos exportot jelenthet, részben finanszírozandó az európai integrációba való, az ország lehetőségeinek és érdekeinek megfelelő beépülés költségeit. – A felsorolás nem teljes: inkább csak „mustra" célját szolgálja. Mindenesetre a legnagyobb horderejűeket tartalmazza.

A gazdaság trauma-elviselési képességeit nehezítő tényezők, sajnos számosabbak. Itt is csak a legfontosabbak említésére szorítkozom: 1. A rendszerváltás viharaiban összekuszálódott ipari struktúra: a százötven év alatt kiépített technológiai és szakértelmi szerkezet csaknem anullálódása, a helyébe tóduló új struktúra gyenge hazai kapcsolódási hálózata, fejlődési és piaci kapcsolatrendszereinek függetlensége az ország stratégiai kívánalmaitól, a hazai rendelkezésű kis- és középipar szegénysége és alacsony versenyképességi szintje; mindez a hazai ipari struktúrában létrehozni látszik egy olyan jelleget, amely általában a Harmadik Világra jellemző; 2. mint említettem, a joggal világszintűnek tartott magyar mezőgazdasági-élelemtermelési építmény súlyos degradációt szenvedett el. Ez veszélybe hozta első számú nemzetgazdasági feladatának teljesítését, ti. azt, hogy magas színvonalú és olcsó élelemellátást biztosítson a hazai lakosság számára, lehetővé téve ezzel azt, hogy a hazai munkaerő a nemzetközi piacon olcsó faktorként jelenhessen meg anélkül, hogy a lakosság nyomorognék s így veszélybe kerüljön az értékes magyar humántőke újratermelése; 3. az öröklött, és a rendszerváltás után felerősödött hazai fejlesztésiforrás-hiányt – a külföldi források igénybevétele mellett – a feszített hazai felhalmozásból kellene biztosítani, ami azt követelné meg, hogy a lakosság magas termelékenységi teljesítményt adjon le viszonylag szerény jóléti viszonyok között. Ám a hazai társadalmi tudat nincs beállva a fogyasztás-halasztásra. Mindezek miatt a tőkeszegénységet szinte egyedül csak a tőkeimporttal lehet enyhíteni, ami viszont szűkíti a gazdaságstratégia cselekvési mozgásterét és bizonytalanná teszi a belföldi felhalmozási folyamatot; 4. a kedvezőtlen változások károsodásokat okoztak a humántőkében is:

félmilliós munkanélküliség, szakmák és munkahelyek megszűnése, a kreativitás kibontakoztatási lehetőségeinek szűkülése egyaránt hatott oda, hogy egyfelől értékvesztés menjen végbe még az egyszerű munka-szocializáció területén is, de tömeges a dekvalifikálódás, valamint a kreatív rétegek külföldi munkavállalása is. 5. A gazdaság – a magántulajdon restaurálásával egyidejűleg, nem várt módon – túlcentralizálódott: az ipari termelés és a nemzetgazdasági export-import abszolút többségét néhány tucat, Magyarországra betelepedett TNC bonyolítja le, a külgazdasági kapcsolatrendszer mintegy 5-6 tizede 2-3 országgal bonyolódik le: ez hallatlan mértékű egyoldalú függést eredményez, növeli a makro- és mikroszféra trauma-érzékenységét és szűkíti a gazdaságpolitikai központ tevékenységi játékterét; 6. a gazdaság minden tekintetben igen erősen importérzékennyé vált (korábban is egyik legnagyobb gyengesége volt ez!), anélkül, hogy nemzetközi versenyképessége és piaci részesedése arányos volna ezzel. A fejlődés olyan mértékben függ a nemzetközi piac konjunkturális és stratégiai értékítéletétől, hogy azok változásaival egy, a mainál sokkal jobban forrás-ellátott gazdaság sem tudná felvenni a versenyt.

Kérem, ne tegyék egyszerűen egymás mellé a két lajstromot: a végső mérleg nem egyszerűen három előny, kontra hat hátrány kérdése. A humántőke megőrzése és fejlesztése önmagában akkora ütőerőt képvisel, amely mind a hat gyenge ponton jelentős enyhülést tud – már 5-10 év távlatában – véghezvinni. Az agrárium felélesztése minden területen növeli a gazdaság attraktivitását, a munkaerő-költségszinttől kezdve a kreativitásig bezáróan. A keleti kapcsolatrendszer fejlesztése komoly mértékben növelheti a nemzetgazdaság mozgásterét, akár egy uniós csatlakozás esetén is.

Az adottságok pozitív szaldójának ($\Gamma' \cdot \Pi' > 1$) kiformálásához intenzív, széles „honismeretre” alapozódó és minden ideológiai előítélettől mentes gazdaságpolitikára van szükség – mindenekelőtt fejlesztési és külgazdasági stratégiára. „Ez a mi munkánk, és nem is kevés.”

4. RÉSZ
A KÜLSŐ KÖRNYEZET HATÁSA A HAZAI STRATÉGIÁRA

4.1. ELSŐ MEGKÖZELÍTÉS, A MÚLT TENDENCIÁINAK ALAPJÁN

A XXI. sz. első két évtizedének lehetséges fejlődési forgatókönyvei – ha a realitás talapján akarunk maradni – nem tűnnek ki sokaságukkal.

Mindenekelőtt: úgyszólván semmi remény arra, hogy a fejlődés irányzata *visszakanyarodjék* arra a pályára, amelyről a két olajválság nyomán kibontakozott világgazdasági szakaszváltozás taszította le. – Még az sem valószínű, hogy a fejlődés, irreverzíbilis csonkulásként feldolgozván azokat a veszteségeket és elmaradt hasznokat, amelyeket a ’70-es és ’80-as évek (az akkor még szerkezetileg intakt!) magyar gazdaságban okoztak, egy, a ’70-es évek elejéig jellemző pályával párhuzamosabb – „permanens időkéséses” – pályára álljon rá.

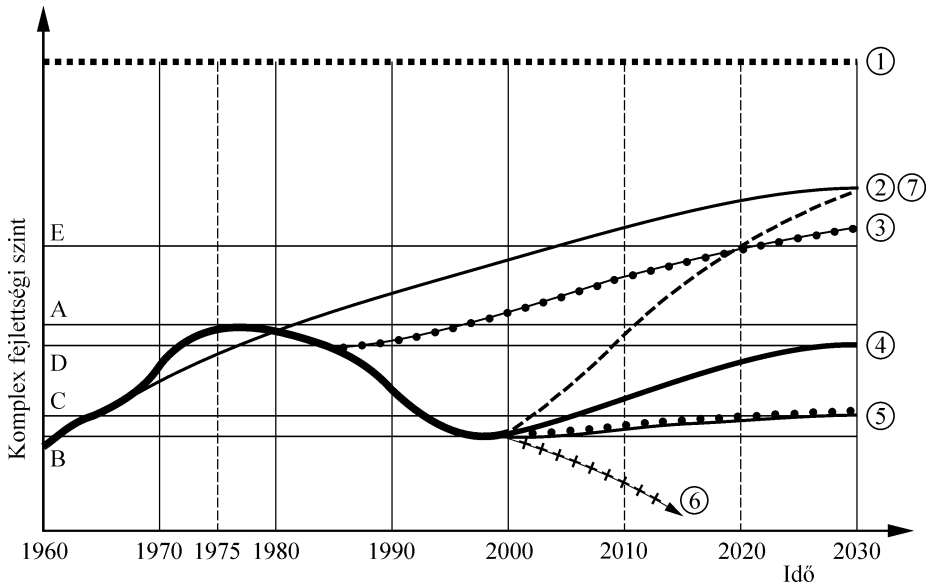
A *4.1. ábra* 2. és 3. trendjét („kék madár” és „eltékozolt örökség”) gyakorlatilag ki kell hagynunk a prognózisból.

Remélem, nem bizonyulok túlzottan optimistának akkor, ha ugyancsak számításon kívül javasolom hagyni az ábrán 6-tal jelzett „katasztrófa-variánst”. Nem azért, mintha nem volna meg a reális lehetősége a bekövetkeztének: akkor is megkezdődhet a viharos szétesés, ha a körülöttünk fortyogó balkáni és kelet-európai helyzet drámai fordulatot vesz (háború, tömeges emigráció, valamelyik jelentősebb állam agresszívvá válása akár a térség országai iránt, akár európai viszonylatban stb.); de akkor is, ha a hazai politikai porondon állandósul valami, a társadalmi feszültségeket erősen kiélező fordulat, avagy a társadalom lassú erodálása eléri a minőségi változás mértékét: a bénulás következik be, minden termelési, pénzügyi és – főleg – morális következményével. A „6-os” forgatókönyvet tehát nem azért javasolom kizárni a vizsgálatból, mert nincs realitása (sajnos van!) – hanem „babonából”: szeretném hinni, hogy egy *ekkora* tragédia megelőzésére a magyar társadalomnak *még van ereje.*

Marad tehát az ábrán 4-gyel és 5-tel jelzett forgatókönyv. A 4-es („veszett fejsze nyele”) megvalósulásba lendülése feltételezi azt, hogy a nemzetközi *politikai* feltételek nem válnak *kifejezetten kedvezőtlenekké,* a nemzetközi *áru-* és *pénzpiaci* feltételek nem válnak *a mainál kedvezőtlenebbekké* az ország *valós* érdekei szempontjából, a *hazai gazdaságpolitika* pedig *feladata magaslatára* emelkedik abból a meglehetősen mély állapotból, amelybe mintegy 20 éve – e kritérium szempontjából – leledzik. Ne vegye az Olvasó cinizmusnak azt a keserű megállapítást, miszerint a három, említett kritérium közül az utolsó bekövetkeztének kis esélye van.

Mindenesetre, bármelyik (politikai, piaci és hazai gazdaságpolitikai) kritérium *nem teljesülése* esetén (persze *jelentős elmaradásról és hosszabb távúról* beszélek!) a „4-es” tendencia bekövetkezte a magyar fejlődés *legjobb* esélye: súlyosabb esetben a tényleges fejlődés több-kevesebb következetességgel elhajolhat a katasztrófa-variáns felé.

Visszatérek az ábrához.

4.1. ÁBRA. *A magyar fejlődés múltbeli (1960–2000) és elképzelhető jövőbeni (2000–2030) trendjei*

Az ordinátán a *társadalom komplex fejlettségét* tüntetem fel tehát egy olyan paramétert, amelyet meg sem kísérlek kvantifikálni. (Egy előző fejezetben vázoltam, mit értek ezalatt!) A diagram tetején – pontsorral – az *etalont* tüntettem fel: ez a tőlünk nyugatra fekvő Európa komplex fejlettségi szintje, a *mindenkori állapot,* ha statisztikailag akarom kifejezni, a „100”, amelyhez a magyar társadalom folyamatosan méri magát. A magyar fejlődés tehát – ha akarja, ha nem – *ehhez az etalonhoz viszonyítva* bizonyul előre- vagy hátramozgásnak. (Ami egyben azt is jelenti, hogy a fejlettség viszonyítási alapja *nem* a hazai XVIII. sz.-beli állapotok és nem is a Szahel-övezet. Ideiglenesen beléphetnek olyan mércék is, mint a ’80-as évek elején, amikor a szomszédos „keleti” országok *nálunk gyengébb* helyzete láttán némi megnyugvás költözött a köztudatba, s ugyancsak ideiglenes hatásúnak bizonyult az is, amikor – az ’50-es évek legelején – a lakosság megelégedéssel nyugtázta a munkanélküliség felszívódását és a szociális háló kiterjesztését: mindezt azonban a túlfeszített növekedéssel együttjáró életszínvonal-romlás és a politikai helyzet rohamos romlása *hónapokon belül* felemésztette. A magyar társadalom számára azonban – ez *évszázados* tapasztalat – az egyetlen, stabil viszonyítási alap Nyugat-Európa, s annak is a hozzánk közel eső része, tehát mindenekelőtt Ausztria, Bajorország, Észak-Olaszország.)

A vastag vonallal jelölt „függvény” – az 1960 óta máig befutott utat jelzi. Elsőnek ezt teszem górcső alá. A 2000 utánra felrajzolható tendenciák realitása csak a gazdaság múltbeli viselkedése alapján ítélhető meg. A tisztánlátás kedvéért az 1960–2030 bekövetkezett (talán bekövetkező) fejlődést ugyanazon a diagramon helyeztem el, ám a jövőre vonatkozó előrejelzéseket később (a 3.4. fejezetben) tárgyalom. Az 1960–2000 közötti négy évtized fejlődési iránya messze nem egységes. – Az 1956-os trauma után megnyugodva és feléledve – *az évtized közepéig* meredeken ívelt fölfelé: a növekedés meghaladta az 5%-ot, a fogyasztás növekedési üteme nem esett az évi 2% alá, a közállapotok rendeződtek, a létbiztonság magas volt, az áruellátás kezdte elveszíteni nyilvánvaló hiánygazdasági jellegét. Az ország nagyobb megrázkódtatások nélkül képes volt átvészelni a kollektivizálás traumáját (amihez a kollektivizálás átgondoltsága és a sikeres agrárfejlesztési politika nagymértékben járult hozzá!), s lassan felmorzsolta az ’56 után keletkező nemzetközi bojkottot is. Jelentős szerepe lehetett a magyar „golden sixties” első kétharmadának sikereiben annak is, hogy az iparfejlesztési koncepció jelentősen közeledett a hazai adottságok által meghatározott optimumhoz (magas unit value-tartalmú, szakértelem- és K+F-igényes gép- és vegyipar!) –, s hogy mindehhez a *KGST régióval való együttműködés biztosította az ellátási, piaci hátteret, valamint az igen kedvező cserearányokat is.* Az „etalon” színvonalához való közeledés megindult és a lakosság mindennapos tapasztalatai szintjén is érzékelhetővé vált.

Az *évtized második felében* tapasztalható (annak idején a mindennapos tapasztalat által is érzékelhető) lassú kifáradás a kelet-európai régió egészére jellemző volt. A Szovjetunió ezekben az években kezdte forszírozni a beruházási hiteleket; az NDK-ban az „Ulbricht-féle hét szűk esztendő” köszöntött be, Csehszlovákiában lassan értek a „Prágai Tavasz” feltételei (Novotný korszak!), Románia felerősítette „enfant terrible” szerepét a keleti közösségben, így remélve nyugati szponzorálást nagyravágyó iparfejlesztési álmaihoz. Mindebből Magyarországon csak annyi érződött, hogy permanensen veszélyben volt a kormányzat által nagyon komolyan vett permanens életszínvonal-emelés – egyidejűleg a folyamatos szerkezetfejlesztéssel. – A *„golden sixties”* második félidejét az első fél évtized fejlődési iramát megőrizve csak a mechanizmus-reformmal lehetett biztosítani. Ez azonban *nem önmagában bizonyult csodaszernek,* hanem csak néhány más, szerencsés lépéssel együtt. Az egyik az ekkor magasba ívelő *agrárfejlesztési* politika, amely kirajzolta egyfelől a következő évtized agrártechnikai szintjét, másfelől azt a komplex agrárszerkezetet, amely a szektor magas hatékonyságát végül is biztosította; a másik a kormányzat sikeres akciója az ún. *rubel–dollár konverzióra* épülő, kétoldalú nemzetközi illeszkedést illetően, amelylyel *a)* sikerült a Szovjetunió hiteligényének nagy részét kikerülni; *b)* az ország valamicske modern technikához és jelentős mértékű nyugati anyaghoz, alkatrészhez jutott belső felhasználásra is; s ezekkel együtt *c)* szerepe volt a tervutasításos modell eltörlésének, amely felszínre hozta a vállalati szférában a *vállalkozási*

szemléletet (igaz, ezt a párhuzamosan kiépülő fiskális „kalodarendszer" jelentősen fékezte, még a '68–78-as évtizedben (a lineáris restrikció előtti években) is.

A jövőre nézve is fontos tanulság tehát az, hogy a '60-as évek második felében három tényezőnek kellett egybehangzóan kedvezőnek lennie ahhoz, hogy a magyar gazdaság és társadalom fejlődésének „lekonyulni" készülő trendje ismét felvegye az előző, kedvező korszak iramát: *a nyugati konjunktúrának, a keleti szféra ellátó- és felvevő funkciójának, mégpedig kedvező cserarányok mellett* (különben a $–Rbl konverzió ráfizetéses lett volna, mint ahogyan '74 után azzá is vált!), *és végül a hazai gazdaságpolitikának helyesen* (vagy legalábbis *nem helytelenül!*) *kellett reagálnia a belső és külső feltételmódosulásokra egyaránt.* – Igen fontos kiegészítő megjegyzés: ennek a pályamódosításnak a magyar gazdaság *lendületes fejlődés* állapotában, a magyar társadalom pedig egyensúly és optimizmus állapotában ment neki – sem az újratermelésben, sem a gazdaságpolitikai menedzsmentben, sem a vállalatok „lelkiállapotában", sem pedig a lakosságban nem voltak neuraszténiára, vagy pláne letargiára utaló jelek. Így aztán a magyar gazdaság fejlődési trendje helyreállt, még mielőtt a kezdődő hanyatlás a társadalomban felszínre hozhatta volna az „évezredes turáni átok" hangulatát.

A *reform és az első olajválság közötti* időszak az előző korszakot folytatta, *a)* helyreállítva a fejlődési lendületet; *b)* meglovagolva a túlfűtött nyugati konjunktúrát (gazdasági oldalról) és az enyhülési folyamatot (politikai oldalról); *c)* jelentős életszínvonalbeli „prémiumot" osztva ki a lakosságnak a belpolitikai viszonyok stabilitásának erősítése érdekében (Prága és Gdańsk példáján okulva!). A magyar gazdaság anatómiai és fiziológiai jegyei ezzel gyorsított ütemben idomultak a KGST-háttér segítségével a nyugati szuper-konjunktúrát kiaknázó szerephez. Helyzetünk megítélését és a jövőre vonatkozó fejlődési prognózisokat egyértelműen az *eufória* jellemezte: ez részben a tapasztalható tendenciákból spontánul is adódott, részben *kincstárilag kötelezővé* is vált, mint a reformpolitika legitimizálója.

A fejlődési csúcspont (inkább: *tetőzési időszak!*) nagyjából egybeesik az első és második olajválság közötti évekkel. Az első olajválság nyomán kibontakozó ár-átrendeződés egyelőre a forgalom felénél okozott mintegy 20%-os cserearányveszteséget, ami érzékeny seb, de nem ítéltetett halálosnak: egyrészt nagy volt a bizalom abban, hogy a felfordulás megáll a KGST-kapunál (nincs három éve, hogy a KGST „piacosítási" kísérlete teljes kudarcot vallott – most legalább van valami haszon belőle!), továbbá az volt a meggyőződés, hogy az OPEC „lázadása" a fejlett Centrum érdekeit sérti, tehát egy-két éven belül „leveretik". A gazdaságpolitika a cserearányromlás-probléma megoldását az „előre menekülésben" látta: a növekedést nem fogta le, a gyökeres modernizáció és szerkezet-átcsoportosítás nem indult meg, a fogyasztás emelkedésének lendületét nem temperálták. – Aztán, az 1975-ös KGST-árbázis módosulást követően *a gazdaságpolitikában józanodás ment végbe:* kidolgozást nyert egy igen megalapozott, átgondolt szer-

kezetfejlesztési, modernizálási és külgazdasági pályamódosítási stratégia. Ennek a hazai gazdaságirányításra és -szabályozásra vonatkozó fejezete nem készülhetett el – javarészt a ’68-as reform konkrét szabályozási rendszerének „szent tehénként” való kezelése miatt. Mivel az eladósodás közben előrehaladt, s a gazdaságpolitika a mértékét már veszélyesnek találta, az említett stratégiát „a saját köldökzsinórjával megfojtották”, és helyette a restrikciós politikát hirdették meg, szupererős fiskális kontroll mellett.

A restrikciós politika korszakát – amely egyben a második olajárrobbanás kora is – *a magyar társadalom hanyatló korszaka „előestéjének”* is lehet nevezni. Ez az időszak a következő alap-karakterisztikákkal jellemezhető:

– a második olajárrobbanás a nyugati kereskedelmet ismételt cserearány-veszteséggel sújtotta;
– a csúszóár-elv kiteljesedett: a szovjet energiaszállítások ugyan lassabban drágultak, mint a nyugati alternatíva, de érzékeny veszteséget okoztak: a KGST-cserearány mintegy 30%-kal romlott;
– a KGST mindinkább képtelen volt a megelőző korszak kedvező együttműködési feltételeit biztosítani: lassú *haldoklásba* kezdett;
– a leglátványosabb dekadenciába a szovjet gazdaság ment át (nem kis részben a fegyverkezési túlerőltetettség miatt, de összetorlódottan bosszulta meg magát ezekben az években a szovjet fejlesztés 2/3 évszázadának összes diszproporcionalitása is!). Az erősen kötődő magyar gazdaságot *húzta magával*: érdekes módon veszélyesebben, mint pl. a magyarnál hozzá erősebben kötődő csehszlovákot. Ez a túlfejlesztett $–Rbl konverzió miatt volt így;
– a fiskális restrikció – lehet mondani – a lehető legrosszabb megoldás volt a kínálkozók közül: ui.
  • az adósságállományt lényegében nem sikerült mérsékelni (a növekedés megállítása is csak az import – egyébként káros hatású – mérséklődése és egy szerencsésen elsült magyar–szovjet dollárbarter ideiglenes hatása következtében volt lehetséges;
  • a szükséges modernizálások és szerkezetmódosítások elmaradtak;
  • az import visszaszorítása anyag- és alkatrésztartalékaik felélésére kényszerítették a vállalatokat, ami előrevetette az árnyékát egy újabb eladósodási hullámnak;
  • a lakossági fogyasztás megfogása és az anyag- és energiapazarlás visszaszorítása nem sikerült: ez végeredményben értelmetlenné tette az egész restrikciós programot;
  • az ’50-es évek óta először ingott meg a lakosság optimizmusa, valamint a vállalati menedzsment biztonsága; de a gazdaságpolitikai műhelyekben is eluralkodott a cinizmus. *A társadalom kezdte elveszíteni stabilitását.*
  • az időszakasz vége felé a költségvetés megkezdte az agrárium kivéreztetését – éppen egy olyan pillanatban, amikor *a)* tömegesen amortizálódtak a

modern technikában fekvő beruházásai; *b)* megérett az idő az újbóli technológiai nemzedékváltásra (a MTA már dolgozott ennek alapelvein! Ezekben az években látott napvilágot gyors egymásutánban pl. az agro-ökológiai potenciál-program, valamint a biomassza komplex hasznosítás-program!); *c)* a magyar gazdaság egészének kitörésére már csak egy „világraszóló" terület maradt: a biotechnológiai vonal, amelyet az agrárium nélkül nem lehetett fejlődésbe lendíteni.

– a gazdaságpolitika – téves helyzetmegítélések következtében, valamint a napi nehézségek nyomása alatt – 1975-ben új expanziós programot hirdetett meg: ez semmi területen nem volt előkészítve, így befulladt – az eladósodás folyamatát azonban új lendületbe hozta.

Ehhez hozzá kell tenni, hogy a '80-as évek a fejlett nyugati Centrumok végső, „kommunizmus elleni" attakjának időszaka is. Nem deklarált hidegháború bontakozott ki, amely az évtized végén térdre kényszerítette a Szovjetuniót. Ez – függetlenül az egyes országokban alkalmazott szocializmus- és gazdaságfejlesztési modellek *egyéni* életképességétől – meghúzta a halálharangot a kis közép- és kelet-európai gazdasági-társadalmi struktúrák feje fölött. – A *sebtében, koncepció és átgondolt óvatosság nélkül „összecsapott" rendszerváltások* meggyorsították a kelet-európai országok gazdasági kivérzését és társadalmi talajvesztését.

4.2. KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉSEK

A) Az elmúlt néhány évtized magyar gazdaságfejlődésének vázlatos áttekintéséből levonható, tengernyi tanulságból csak néhányat emelek ki:

– az *ultra-érzékenység,* ami a külső környezet kedvezőtlen fordulatait illeti, párosulva a *renyhe reakcióval,* ami a kedvező környezeti hatások meglovagolását illeti. Ezek közös, *végső* oka az, hogy a gazdaság nem képezi integráns részét a világgazdaságnak *(„outsider"),* s emellett *forrás-szegény,* azaz szűkölködik *természeti* javakban, információban *(kapcsolatokban!)* s – ami a legfájóbb – *likvid tőkében;*

– ez ahhoz vezet, hogy a magyar gazdaság akkor képes „kifutni a formáját" – vagyis felszínre hozni és gyümölcsöztetni *kétségtelenül meglévő előnyös tulajdonságait,* adottságait,[*] ha *a)* a külső környezete *nyugodt* és egyben *dinamikus,* ezen felül *toleráns* a magyar gazdaság „zsenge" teljesítményeivel szemben; *b)* ha a magyar társadalom *„jó passzban"* találtatik – az anyagi jólét

[*] Ezekről részletesen a „Mire képes a magyar népgazdaság?" és a „Nyitott szerkezetű gazdaság" c. könyveimet: Kossuth, 1978, ill. 1980; 369, ill. 345 pp.

gyarapodása és a társadalom „lelkiállapota” tekintetében egyaránt. Amint vagy az egyik, vagy a másik hiányzik, azonnal előjönnek a magyar gazdaság és társadalom *kétségkívül meglévő gyengeségei,* s a politika által mozgósítható tartalékenergiák rendszerint elégtelenek arra, hogy a kedvezőtlen fordulat megakadályoztassék;

– talán ezzel függ össze az is, hogy a magyar gazdaság nem hajlamos ellenállni annak a minden kisgazdaságot fenyegető veszélynek, hogy ti. besodródik *egyetlen* domináns nagygazdaság mágneses terébe, egyoldalú függésbe kerül tőle, irreverzíbilis vagy legalábbis nemzedéki léptékben eltüntethetetlen *szerkezeti* és *reflexbeli* idomulásra kényszerül ehhez a dominanciához, ami pillanatnyilag hasznos számára, azonban a másik domináns erő vonzáskörébe való átkerülés esetén hatványozottan kidomborítja *szervi gyengeségeit.*

B) Tipikus *félperiferikus* jelenség: annyi endogén energiája – kedvező feltételek esetén – összegyűjthető, hogy az elég legyen egy (akár *heroikusnak* is mondható!) kitörési kísérletre, ám ha ezek a kedvező feltételek csak elégtelen mértékűek, vagy elégtelen ideig állnak fenn, a kitörés félbemarad, az elért *anyagi* jellegű eredmények „befejezetlen beruházásként” kezdenek el enyészni, a társadalom eufóriája vagy *látszólagos* józan, tettre kész egyensúlya másodpercek alatt erodálódik. Megkezdődik a *„zuhanórepülés”* a valódi periferikus állapot, teljesítmény, gondolkodásmód – és: nemzetközi megítélés – felé. Ilyen esetekben meghatározó szerephez jut a politika (esetleg: az ideológiával karöltve!). Ha ti. a politika feladata magaslatán áll, képes megállítani (persze, időben kezdve!) a morális bomlást. Továbbá: okos, körültekintő lépésekkel távol tudja tartani az országtól a külső környezet „dögkeselyűit”: *vagyis oda képes hatni, hogy a válság a lehető legkisebb áldozattal legyen átvészelhető, s a társadalom értékeiben a legkisebb rombolás menjen végbe.* Ezt *értékőrző és -mentő politikának* nevezem. (A magyar történelemben sajnos kevés példát találunk rá. A legnagyobb és legsikeresebb a Báthory- és Bethlen-féle erdélyi politika volt a XVI–XVII. sz.-ban. Korunkban ilyennek tekinthető az 1957-es konszolidáció, amely rövidesen át is ment fellendülésbe, noha a feltételei nem voltak kivételesen kedvezőek. De pl. a Trianont követő korszak politikája nem találta meg ezt a jelleget – eleve *rossz helyen kereste* –, és a ’70-es évek csapásai nyomán kialakult helyzetben is olyan politikai folyamatok indultak meg, amelyek a magyar gazdaság és társadalom értékeinek nem a megőrzéséhez, hanem *elherdálásához* vezettek. A rendszerváltást követő időszakban ez a herdálás – mondhatjuk – *rendszerbe állt:* egybeestek ugyanis e tekintetben a politikai gyűlölködések keltette érdekek, a felépített rendszer szétszedésére kész „kárpótlási” és harácsolási érdekek a hazai folyamatokra meghatározó erővel ható külföldi politikai és üzleti érdekekkel – s mindehhez minden irányzat megtalálta a maga végrehajtó, transzmissziós *komprádor-erőit.* – Hozzá kell tenni, hogy az önmagában is hatalmas értékpusztulással járó

rendszerváltás időben egybeesett a gazdaság gyökeres átorientálódásával „kelet”-ről „nyugat”-ra, ami valószínűleg legalább megduplázta ezt az értékpusztulást. S végül, a rendszerváltás egy másfél évtizede tartó kivéreztetési folyamat közben jött el: ez nem csak a folyó jövedelmeket nyirbálta meg (becslések szerint 1974–89 között a magyar gazdaság *„flow”*-jövedelemvesztesége már jelentősen meghaladta a II. világháborús veszteségek mértékét!), hanem a nemzeti vagyonban is jelentős károkat okozott: egyfelől a meglévő berendezések felújításának és modernizálásának elmaradása, másfelől a *meg nem történt* szerkezetváltozások vagyoni kárai folytán. A lakosság – saját bőrén érezvén a hanyatlás jeleit, *„félperiféria-módra”* reagált, vagyis azonnal, abszolút mértékben előtérbe tolta a „magán-túlélési, ill. ön-kivonási stratégiákat”, áthúzva ezzel minden, kétségbeesett politikai próbálkozást egy „kollektív előre-menekülés” érdekében. Vagyis – még jóval a rendszerváltás előtt – *mély társadalmi bomlás* vette kezdetét, amelyre a rendszerváltást szorgalmazó politikai erők (bel- és külföldiek egyaránt!) tudatosan rá is játszottak. Ez a lelkiismeretlen játék abban bosszulta meg magát, hogy a hatalmat átvett politikai erők képtelenek voltak megfékezni ezt a társadalmi *dekompozíciós folyamatot* – éppúgy foglyaivá váltak, mint a „leváltott” politika: *a társadalmi-gazdasági értékek elherdálódását a „hullaméreg” is fokozza.*

C) A külső feltételrendszer is sokszorosan kedvezőtlenebb annál, mint ami a *rendszerváltás maradandó elnyomorodás nélküli átvészeléséhez* minimálisan szükséges lett volna. Vegyük sorra a legfontosabb tényezőket:

C.1. *Adósság.* – Az az önmagában még nem feltétlenül tragikus méretű adósság, ami a magyar gazdaság mai, bruttó adósságállományát jelenleg kiteszi (a ’90-es évek közepén ez 30 Mrd fölüli összeggel tetőzött). A hivatalos információ a nettó összeget hangsúlyozza: ez közgazdaságilag indokolhatatlan, nem több, mint politikai „kozmetikai” művelet. A magyar gazdaságra nehezedő teher *de facto* a bruttó összeg! Az adósság csak azért *nehezen tolerálható,* mert a gazdaságnak kicsi a világpiacon *gyilkos diszázsió nélkül* realizálható teljesítménye. Egyébként nem nagy összeg: az USA mintegy 4-6 év alatt ennyit költött kb. arra a *vissza nem térítendő* fegyversegélyre, amit Izrael kapott azért, hogy folyamatosan „idegesítse” az arab világot. Megjegyzem: a magyar gazdaságpolitika a harminc milliárd dollárt meghaladó adósságállomány 1/3-ától úgy szabadult meg, hogy áruba bocsátotta külföldi befektetők számára a nemzeti vagyon kulcspontjaként számontartott üzemi kapacitások jelentős hányadát – mégpedig igencsak „akciós” áron! A Nyugat ezt az összeget egyébként nem is „áldozatnak” fogja fel, számol azzal, hogy „akkor látja viszont, amikor a háta közepét”: ez *póráz,* amelynél fogva az adott ország – esetünkben a Miénk – döntéseit meghatározóan befolyásolni lehet. Az naiv tévhitnek bizonyult, miszerint a Nyugat azonnal „lenullázza” ezt a számára jelentéktelen

összeget, mihelyst „fehér” rendszerekkel áll szemben. (Egyedül Lengyelország ért el nem különösebben jelentős hiteltörlést: kivételesen fontos geopolitikai helyzetének köszönhetően.) – Ez arra mutat, hogy a Nyugat *a XX. sz. végi közép- és kelet-európai győzelmét nem olyan gálánsan kívánja realizálni, mint ahogyan a XX. sz. közepi győzelmét a németekkel, osztrákokkal és japánokkal szemben realizálta.*

C.2. *Tőkeáramlás.* – A rendszerváltás egyik nagy reménysége az volt, hogy a fejlett centrumok felesleges tőkéinek akkora hányada fog ideáramlani, amekkora elegendő lesz egyfelől a *szerkezeti lyukak* betömésére (infrastruktúra, korszerű közép- és kisüzemek, nyugati értelemben vett húzóágak stb.), másfelől *modernizálja* a gazdaság egészét, s végül deviza-formában az állam kezébe kerülvén hozzájárulhat az *eladósodás* mértékének jelentős visszaszorításához. Az eddigi, évtizedes – tehát már *értékelhető!* – gyakorlat ezeket a várakozásokat igen kis mértékben igazolták vissza. A kezdeti években az országot kifejezetten a „kalandor-tőke” lepte el, amely spekulációs céllal néhányszor megforgatta a behozott összeget, jelentős pénzt húzott ki a hazai gazdaságból, aztán továbbállt. Ekkor kezdődött meg a hazai nagy *kiskereskedelmi hálózatok* elfoglalása is, egyfelől az árrés zsebretétele, másfelől a hazai piacról a hazai áruk kiszorítása céljából. Ez alól *részben* az élelmiszeráruk jelentenek kivételt: az *élelmiszeripar* ui. igen gyorsan átment a külföldi érdekeltségek kezébe. A profittranszfer e területen tehát egy fázissal előbb kezdődött meg.

A XIX. század harmadik harmada óta – s a XX. sz. második felében fokozott ütemben – kiépült *szofisztikált* feldolgozóipari ágazatokra a külföldi tőke nem nagyon „harapott”: privatizációjuk elhúzódott, piacuk ott veszett jószerével a KGST romjai alatt, felszerelésük elavult, szervezetileg elkezdtek életképtelen kis egységekre felaprózódni. Amennyiben külföldi beruházó hajlandó volt ebből vásárolni, azt hihetetlenül olcsón tette, s a kezébe került kapacitást az anyavállalat „hátsóudvari műhelyeként” üzemeltette tovább, igen lecsökkent létszámmal. A K+F-kapacitás a leépítés első lépcsőjébe tartozott.

Ezzel szemben „kapósnak” bizonyultak a nagy infrastrukturális *ellátó hálózatok,* vagyis a víz-, gáz-, elektromosáram-szolgáltató egységek, távközlés stb. üzemek. Ezek ui. stratégiai fontosságú pontok az ország kormányzása szempontjából, és csaknem rizikó nélkül, magas haszonnal működtethetők.

Végül jelentős *zöldmezős telepítések* is végbementek: ezek az olcsó és szakképzett magyar munkaerőt célozták meg, javarészt olyan munkaműveletek (szerelés) elvégzésére, amelyekre az anyavállalat telephelyén már a vendégmunkás munkaerő is drága volna. Ebbe a kategóriába sorolhatók a környezetet nem kímélő technológiák áttelepítése is.

Végeredményben a működő tőke becsalogatása egyelőre sem mennyiségi, sem az ország teljesítőképességének növelése szempontjából nem váltotta be a hozzá fűzött, igen vérmes reményeket: ez akkor is igaz, ha a „kincstári optimiz-

mus" restelli bevallani – inkább „csúsztat". A gazdaságpolitika (és a sleppjében ideologizált szakirodalom) rossz lelkiismerete ott érhető tetten, hogy nem tapasztalható a külföldi működőtőke hazai áldásos hatásáról való hozsannázás – márpedig a hálás témákra éhes apologetika minden apróságra mohón veti rá magát. *Azzal kell számolni, hogy az országba beáramló működő tőke oroszlánrésze „gyarmati" jellegű tevékenységet folytat, vagyis a belpiacot happolja le, a magyar vásárlóerő monopoljellegű lekötésére utazik, valamint (jobbik esetben!) a munkaerő olcsó mivoltát veszi célba.*[*] A működőtőke transzfer kevés jelét mutatja annak, hogy a fejlett centrumok országai Magyarországra, mint eljövendő, fejlett kooperációs partnerre tekintenének. Azok a tendenciák, amelyek az időszak elején kibontakoztak, inkább arra utalnak, mintha a nemzetközi munkamegosztásban (akár a döntési központok által, akár a piaci mechanizmusok által) „kijelölt" helyünk vagy az *elfelejtés* lenne, mint Etiópiáé, vagy Bhutáné, vagy pedig a *hátsó udvar*-pozíció, amely beláthatatlan mélységben találtatik ahhoz a szerepkörhöz képest, amelyet pl. Thaiföldnek oszttatott ki. Az utolsó néhány évben lassan, félénken jelentkezik egy ezzel ellentétes tendencia is: szakképzett munkát kívánó profilok, valamint K+F-kapacitások telepítése. Ez remélhetően izmosodni fog, hiszen egybeesik a tőkeexportőrök jól felfogott stratégiai érdekeivel is.

C.3. *Keleti kapcsolatok.* – Az 1990–94 között tevékenykedő kormányzat egyik nagy helyzetfelmérési baklövése a volt KGST-kapcsolatrendszer politikailag *hangos* és *látványos* felrúgása volt. Külön tanulmányt igényelne e lépés természetrajzának kibogozása – egyszer majd valakinek el kell végeznie. Azonban az is az illúziók világába tartozik, miszerint, ha az akkori kormányzat nem követi el ezt a baklövést – akkor a magyar exportpozíciók intakt módon megőrizhetők lettek volna. – A reális képhez hozzátartozik, hogy a volt NDK-ból az oda benyomuló *(recesszióval küszködő!)* nyugatnémet ipar mindenképpen „kiebrudalta volna" a magyar termékeket (a még működőképes, hatalmas Ikarus-állomány egészét *segélyképpen* odaajándékozták Ukrajnának!). Csehország teljes mellszélességgel Nyugatnak fordult, a lengyelek – okosan – a belpiacuk ellátásának fokozására tértek rá (a munkahelyek megőrzése végett), ezen túl ők is Nyugat felé fordultak (ez eddig összesen a néhai magyar exportszerkezet nem egészen 20%-a!) – a Balkánnal azelőtt is marginálisak voltak a kapcsolataink, úgyszintén Romániával. Az *igazán jelentős tétel tehát a szovjet utódállamok:* ezek pedig az anarchia olyan mély fokára süllyedtek, hogy exportteljesítő-képességük vagy pláne – dollár-vásárlóerejük össze sem hasonlítható azzal a vásárlási kapacitással, amely a KGST-időszak virágzási idejében tapasztalható volt. Kész csoda, hogy az alapvető energiahordozókat meg lehet tőlük vásárolni. – A kapcsolatrendszer zenitjén a KGST-export *közvetlen* munkaerő-lekötésigénye mintegy 700

[*] L. bővebben: „Külgazdasági stratégia" 1.13/b fejezet.

ezer fő volt: a nemzetgazdasági halmozott munkaerő-szükséglet ennek kb. az 1,8-szorosa, azaz 1,2–1,3 millió fő. *Nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy a kapcsolati volumen harmadánál több megőrizhető lett volna* – de ez is több, mint a duplája annak, ami *valahogy megmaradt.* Durva becslés szerint tehát mintegy 150–200 ezer ember munkahelye lehetett volna megmenthető, ha az említett baklövést egy józan gazdaságpolitikai számvetés megakadályozza. – Mindez azonban ma már csak utólagos latolgatás: a magyar szállítások elmaradása okozta vákuumba más országok árui ékelődtek be. Az elvesztett piac javarészt visszahódíthatatlan.

Az a nagyobbik veszteség, hogy a „Kelet-pótló" piacok elhelyezési kondíciói lényegesen kedvezőtlenebbek, mint az elvesztett KGST-térségiek. Hasonlattal élve: oda orvostechnikát exportáltunk, emide pedig csavaralátéteket. Oda nívós konfekcióterméket (az ottani piac csúcstermék-választékát), emide gyarmati szintű bérmunkát. Oda palackozott fajborként adtuk el a termést, emide *ugyanazt* hordós keverékanyagként. Oda kiszerelt gyógyszereket, emide egynegyedére leértékelt hatóanyagokat. Ez *csaknem évszázados degradációt jelent a magyar gazdaságnak,* akkor is, ha az annak idején KGST-be szállított termékválaszték minőségi, műszaki paraméterei nem ütötték meg a kényesebb nyugati vásárló igényét. Az oda irányuló export árai a nemzetközi piaci árak alapján alakultak ki, az abban foglalt hasznot az ország tette zsebre. Az *emide* szállított termékeknek az a hányada (becslések szerint a mai exportnak több, mint a fele!), amelyek a transznacionális cégek érdekeltségeinek egymás közötti szállításait képezi, *vállalati belső elszámolási árakon* kerül exportra, ez hatalmas *értékkivonással* jár abban az esetben, ha az ország normálisan adóztatja a külföldi tulajdonú vállalatot. Ha az ország „adóparadicsom" – nos, akkor az érték *„nemzeti ajándékként"* hagyja el az országot.

Vagyis a piaci átorientálódás sem az a „ló", amelyet az anyjának panaszkodó fiú magának elképzelt. Valószínűsíthető, hogy *a külkereskedelem indukálta szerkezeti változások tényleges komparatív veszteséget eredményeznek a magyar nemzetgazdaságnak,* vagyis a nemzeti termelés hatékonysága *romlik* azáltal, hogy az adott szerkezetben exportra termelünk, nem pedig belpiacra. (Ez persze átlagosan igaz: nyilván maradt egy sor komparatívelőny-hordozó, amelynek kivitele javítja a hazai szerkezet hatékonyságát!)

C.4. *Integráció.* – Amint már említettem, a magyar gazdaság „karós növény" – csak *valamihez támasztva* képes növekedni és termést hozni. Ez természetes: az ország méretei is követelik, termelésitényező-garnitúrájának hiányos szerkezete és nem egyenszilárdságú fejlettsége is elkerülhetetlenné teszi, félperiferiális jellege pedig *életfontosságúvá* teszi számára a külgazdasági kapcsolatok révén nyerhető *fejlődési többletforrás-lehetőségek* kihasználását a kitörés feltételeinek megteremtéséhez. – Ugyanakkor azt is említettem, hogy a magyar gazdaság erősen sebezhető: a mai *történelmi* fejlettségi állapotában kifejezetten igényli egyfe-

lől a *biztonságos,* másfelől pedig az őt *pozitív értelemben diszkrimináló* nemzetközi környezetet. Ha tehát megállapítható a magyar gazdaság „integráció-éhsége", úgy hozzá kell tenni, hogy ennek az integrációnak erősen *„diétásnak"* kell lenni ahhoz, hogy ne feküdje meg a gyomrát. – És emellett az is igaz, hogy amennyiben a magyar gazdaság ilyen „diétás" integrációs környezetbe kerül, erősen hajlamos elkényelmesedni („holland kórba" esni, azaz elsodortatni magát a kisebb ellenállás irányába!). Megint csak azt kell mondani, hogy a természetes *félperifériás hajlamokat* egy igen céltudatos, hosszú távon előretekintő gazdaságpolitika tudná csak korrigálni.

Amennyiben nincs ilyen biztonságot szavatoló és toleráns közeg a láthatáron (a KGST ilyen volt, de egyben „csábított" is az eltunyulásra!), *szigorúan elvileg* elképzelhető egy, a kereskedelem minőségi követelményei tekintetében *engesztelhetetlen,* viszont a fejlődés feltételei megteremtése területén *felfelé húzó* környezet – pl. olyan, mint ami Japán és a holdudvarában fejlődő „kis tigrisek" között létesült. Egy ilyen közegben a magyar gazdaság legszimpatikusabb adottságai jöhetnének felszínre, s nem volna lehetetlen *nagyjából egy emberöltő alatt* visszaállni a '70-es évek közepén megtört fejlődési pályára – természetesen itt is feltételezve egy igen alaposan átgondolt és szerencsésen kimódolt, persze az új helyzetből kiinduló hazai *fejlesztési-külgazdasági stratégia* létét. *(Arra még egy ilyen kivételesen kedvező környezeti szituációban sem lehet számítani, hogy valaki „két szép szemünk kedvéért" felfejleszt bennünket!)*

A „láthatáron" azonban nincs olyan gazdasági hatalom vagy hatalmi csoportosulás, amelynek *a)* felismert, tudatosított érdeke volna Magyarországgal olyan, integrációs jellegű kapcsolatba lépni, amelynek célfüggvényében kifejezetten Magyarország gazdasági felzárkóztatása foglalhatna helyet; *b)* rendelkeznék az ehhez szükséges, transzferálható tőkefelesleggel és nem volna gyümölcsözőbb befektetési lehetősége annál, hogy ezt Magyarországon hasznosítsa. (Ebből a szempontból sajnálatos körülmény az, hogy Szent István nem a Santung-félszigeten alapított államot!)

Ezzel szemben a *szomszédságban* létezik egy olyan integrációs tömörülés, amely

– a XX. sz. folyamán végzetesen lehagyta Kelet- és Kelet-Közép-Európát. A két régió között nehezen áthidalható fejlődési diapazon jött létre, egy „kistigris-felfejlesztő" szerep vállalása az európai Centrum részéről erősen idő- és tőkeáldozat-igényes;
– a XX. sz. második felében olyan világgazdasági kihívást volt kénytelen „venni", amelyre való sikeres reagálás még a XXI. sz. elején is minden felhajtható energiatartalékát igénybe veszi, s sikere még így is erősen kétséges: ez a kihívás 1. az USA megjelenése a világpiacon, mint expanzív, erősen integrált és igen erősen tőkeerős *exportáló;* 2. az új, agresszíven terjeszkedő export-gazdaságú és igen dinamikus, emellett nagyon olcsó távol-ke-

leti Centrum megjelenése. Ilyen körülmények között Nyugat-Európának *nehezen jut ereje* a kelet-közép-európai félperiféria kitörésének még részbeni megfinanszírozására sem.

Hozzáteszem: a kelet-közép-európai gazdaságok, közöttük Magyarország is, legutolsó, 40 évig tartó, erőteljes kitörési kísérlete egyben egy, a nyugatitól erősen eltérő társadalmi modell megvalósításának kísérletével kapcsolódott össze. Ennek az volt a következménye, hogy a gazdasági szerkezet, intézményrendszer, reflexek stb. kiépülése a nyugati modelltől gyökeresen eltérő paradigma alapján ment végbe. A két régió egymás számára *inkompatíbilissá* vált: az átmenet a kapitalista piacgazdaságba az anyagi és szellemi vagyon óriási hányadának nullára való leírását, a tudat és a reflexek gyökeres átépítését követeli meg (azt, hogy ennek nem voltak a tudatában, a német újraegyesítés folyamán horribilis többletkiadásokkal kellett megfizetni, s ezek nagy része soha nem is fog megtérülni!). A kelet-közép-európai térség integrációja a nyugattal nem csak *alulfejlettséget* vinne be az integrációba – mint pl. Görögország vagy Portugália esetében –, hanem ezt a *„sejtidegen"* anyagot is.

D) Ez a „létező integrációs környezet" tehát nem „hónunk alá nyúló" képződmény. A közgazdasági szakma egy része erre azzal érvel, hogy „nem is baj, így az ország be van eleve biztosítva a „holland kór" ellen, illetve olyan emberfeletti erőfeszítésekre van kényszerítve, amelyek biztosítékot szolgáltatnak arra, hogy elérje a felzárkózást". Ami *elvileg* igaz is – egy igen fontos megszorítással. Azzal ti., hogy a gyengébb, fejletlenebb fél felé irányuló (tolerancia nélküli!) piaci nyomás csak akkor gyakorol *húzó-* és nem *szétdúló* erőt a gyengébb félre, ha annak ereje nem haladja meg egy bizonyos, kritikus mértékkel a gyengébb félnek az adott szituációban kifejthető feltörekvési energiáját. Ha a gyengébb fél *erejét vesztett* állapotban van, az erősebb fél (hangsúlyozom: tolerancia nélkül kifejtett) gazdasági ereje *sokszorosa* a gyengébb fél ellenálló-képességének; netán az erősebb félnek valamilyen *érdeke is fűződik a gyengébb kivéreztetésére („préda-állatnak" tekinti reménybeli integrációs partnerét),* akkor a „kistigris" hatás helyett a *neokolonialista* hatás fog érvényesülni, vagy pedig a gazdagabb-erősebb partner *érzéketlen* marad a támaszt kereső gyengébb fél felzárkózási igényeivel szemben. Ezekben az esetekben vagy az következik be, hogy a felzárkózást áhító fél *képtelen belekapaszkodni* a „húzó" erőbe, vagy pedig az, hogy ez az erő nem húzni fogja őt, hanem *a víz alá nyomja,* azaz torzítja, akadályozza a fejlődését, egyoldalú, kedvezőtlen függési viszonyba kényszeríti, kiszívja jövedelmét, rákényszeríti saját távlati érdekeivel ellentétes szerkezeti módosulásokra stb. stb.

E) Az ún. „kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok" idején (XX. sz. '60-as–'80-as évtizedei) kifejlődött kereskedelmi, pénzügyi hálózat, a velünk szembeni gazdaság- és üzletpolitikai viselkedés teljesen egyértelműen arra utalt, hogy a nyugat-

európai Centrum kizárólag alternatív *piacként* tekinti ezt a régiót, a mélyebb összefonódást vele tiltják az *immunreakciói.* Akkor az volt az általános meggyőződés Magyarországon (másutt is!), hogy ez az említett eltérő társadalmi-politikai paradigma miatt van így. Vagyis a kelet-közép-európai régió „visszaigazodása" a kapitalista piacgazdaságba feloldaná ezt az „iszonyatot", s így megszűnnék az akadálya annak, hogy pl. Magyarország visszailleszkedjék az európai gazdaságba – immár annak a hatalmas ipari és kulturális-tudományos plusznak is a figyelembevételével, amelyet a szocialista évtizedek alatt vérrel-verítékkel megszerzett.

A rendszerváltás óta eltelt idő bizonyítja, hogy a Nyugat alaptendenciájában *nem következett be változás,* hacsak nem számítjuk azt, hogy – kinyittatván gazdaságunkat előttük az adósságteher nyomása alatt – piacszerzési szempontból „ránk szálltak". Ebben a tekintetben ugyanis a részükről nem keletkezik semmiféle kiszolgáltatottság. *Eladni* – bárkinek lehet: az a hölgy, akitől egy csokor ibolyát veszek, nem tart attól, hogy AIDS-szel fogom őt megfertőzni. Ami a mélyebb kapcsolatokat illeti – az immunreakciók egyelőre javarészt megmaradtak, s ha elenyészni látszanak is, az alaposabb vizsgálat azt támasztja alá, hogy ez *felületi* jelenség. (Kevés komoly cég telepít Magyarországra K+F-bázist.) *Alig fér hozzá kétség, hogy a nyugat-európai Centrumnak (gyakorlatilag az EU-nak!) kevéssé látható az érdeke ahhoz, hogy Magyarországot beintegrálja a fejlett „mag"-ba.* A görög–spanyol–portugál analógia sem élő eset: az ő felvételükkor is politikai rizikót kívántak eliminálni: azt, hogy ezen országokban következetes baloldali erők nyomuljanak a felszámolt, fasisztoid diktatúrák helyébe.

*

A világgazdasági feltételrendszer változásával és a rendszerváltással együtt járó, elképzelhetetlenül nagy vérveszteségek miatt *legyöngült* magyar társadalom és gazdaság tehát számára *kedvezőtlen* nemzetközi gazdasági közegben kénytelen *túlélni vérveszteségeit.* Ezeket nem tanácsos bagatellizálni – mondjuk azzal, hogy a szovjet utódállamokban még nagyobb a gazdasági ellehetetlenülés és a morális bomlás, a Balkánon háborús tűzfészkek alakultak ki, a csehek pedig állítólag kozmetikázzák eredményeiket: nem is olyan szépek azok – meg különben is: „több is veszett Mohácsnál". (Ez utóbbi ugyanis egyáltalán nem biztos!) – A nemzetközi *politikai* feltételrendszer – amennyiben ezt valami módon egyáltalán el lehet különíteni a gazdaságiaktól – talán valamivel kedvezőbb: de csak hajszállal. A rendszerváltás *azt* a könnyebbséget kétségkívül meghozta, hogy a Nyugat *kevésbé* tekint bennünket „Fekete Péternek", mint „vörös" korunkban – noha akkor a „feketepéterek" kategóriájában megkülönböztetett tiszteletben részesültünk – főleg gazdasági sikereink miatt. Ezt a megkülönböztetett helyzetet a rendszerváltó kormányok megpróbálták „átmenteni" a szocialista kí-

sérlet ön-felszámolásában kifejtett aktív szerep, s az ebben közrejátszó nyugati politikának tett „apró szívességek" révén. Később világossá vált, hogy a Nyugat – mihelyst „birtokon belül" került, az ilyen érdemeket csak protokolláris szinten jutalmazza. Valójában két tényezőt „jegyez": a fajlagos gazdasági teljesítményt és a geopolitikai helyzetet. Ezért aztán az egész 40 év folyamán „kemény balos" csehek, meg a gazdasági sikerekben igazán nem bővelkedő lengyelek és románok valóságos „kezelési értéke" meghaladni látszik a mienkét: az előbbiek ui. nagyobb és kevésbé szétvert gazdasági potenciállal rendelkeznek, mint Magyarország, az utóbbiak pedig geopolitikai kulcshelyzetben vannak az Európa két részét elválasztó „tamponövezetben", szemben Magyarországgal, amelynek geopolitikai helyzete erősen másodlagos jelentőségű. Az értékelési differencia nem lényeges: sem a csehek, sem a lengyelek, vagy románok nem kerülnek belátható időn belül olyan helyzetbe, hogy megszerezhetnék a félperifériából való „szökési sebességet", de az érezhető, hogy a lengyeleket pl. a NATO-csatlakozás területén *tényezőnek* tekintik, míg bennünket – eltekintve a „Taszár-jelenségtől" – inkább „cugehőr"-nek, a csehek adhéziója az európai integrációhoz *otthonosabban* kezelődött, míg a miénk esetében érezhető volt a viszolygás, a románok integrációs törekvéseit pedig jóval *„előkelőbb" bánásmóddal* kezelik, semmint azt gazdasági vagy politikai teljesítményeik alapján „megérdemelnék".

4.3. ELŐREJELZÉSEK A VÁLLALATI SZFÉRÁRA

A magyar vállalatok számára az elkövetkező évtizedekben az integrálódó Európa jelenti majd a fő működési közeget. Ez akkor is igaz lett volna, ha az ország nem nyer teljes jogú tagként való felvételt az integrációs szervezetbe. Nem tévedünk tehát, ha a magyar vállalati világ stratégiai mozgásterét az EU-adta lehetőségekből vezetjük le.

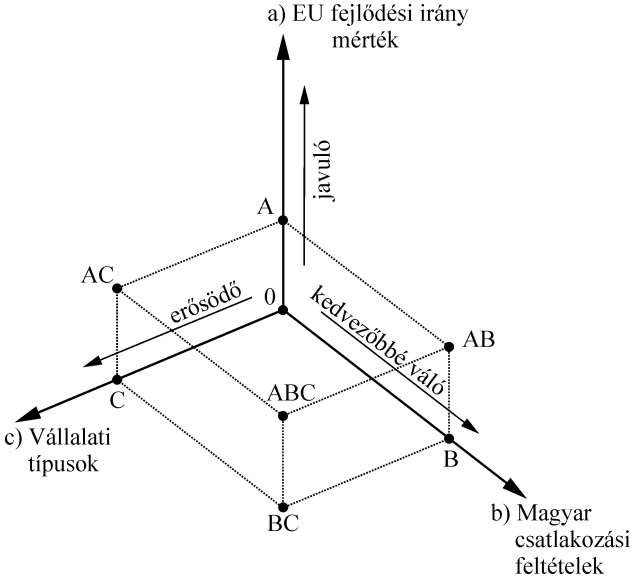
Azt hiszem, meddő spekuláció volna azt latolgatni, milyen hatással lehet az EU–integrációba való besorolódás a magyarországi vállalati szférára. Kétségkívül szem előtt kell majd tartania egy sor olyan játékszabály-módosulást – részben közvetlenül, részben a reá ható szabályozókon keresztül –, amelyek módosítani fogják mozgási pályáját, beleértve ebbe a haszonszerzési lehetőségeket is. Ezek előrelátása nem követel alapkutatási szintű elemzőmunkát: át kell gondolni, mennyiben különböznek az integrációs közösség játékszabályai a hazaiaktól, mennyi idő áll majd rendelkezésre a teljes hasonuláshoz – s ebből kikövetkeztethető az adaptálódás energiaigénye és a rendelkezésre álló idő hossza.

Akár vállalat-, akár nemzetgazdaság-stratégiai szempontból nézve ennél sokkal bonyolultabb ügy, hogy a hazai vállalatok – értve ezalatt elsősorban a transznacionális tőkétől független szektort – a csatlakozást követően *a maitól je-*

lentősen eltérő gazdasági és piaci erőtérbe fognak kerülni. Megváltozik körülöttük a „gravitáció": olyan hatásokat lesznek kénytelenek közvetlenül, állami transzformációs közbelépésektől megfosztva elviselni, amelyek egészen más megvilágításba fogják helyezni cost-benefit viszonyaik minden porcikáját, ennek következtében versenyképességüket és életben maradási esélyeiket is.

Mindennek következtében annyiféle integrációs hatással számolhatunk, ahányféle vállalat bekerül ebbe az erőtérbe. *Általában* latolgatni az EU-csatlakozás hatását a *hazai* vállalatokra – éppolyan reménytelen, mint arra választ keresni, hogyan hat az *„időjárás"* a *„növényekre":* mert, ugye, az egyik fajta időjárás az egyik fajta növényre másképpen hat, mint a másik fajta időjárás a másik fajta növényre. – A kérdést ésszerűbbnek találom olyasformán feltenni, hogy milyen működési és fejlődési lehetőségek becsülhetők előre a különböző jellegű, magyarországi vállalkozások számára a magyar gazdaság különböző jellegű csatlakozási forgatókönyvei megvalósulása esetén – az EU-régió előrelátható fejlődési körülményeinek különböző alakulása esetén.

A problémakör feldolgozásakor tehát nem ússzuk meg *háromdimenziós,* függvényszerű analízis nélkül:

4.2. ÁBRA. *Az integráció hatása a vállalatra: háromdimenziós látásmód*

Az ábra persze nem valamiféle pozíció mennyiségi meghatározásának eszköze, hanem csak *illusztráció.* Az adott vállalat integrációs helyzete annál jobb,

minél messzebb esik az „ABC” pont az origótól és minél meredekebb az origót az „ABC-ponttal” összekötő képzeletbeli egyenes emelkedési szöge.

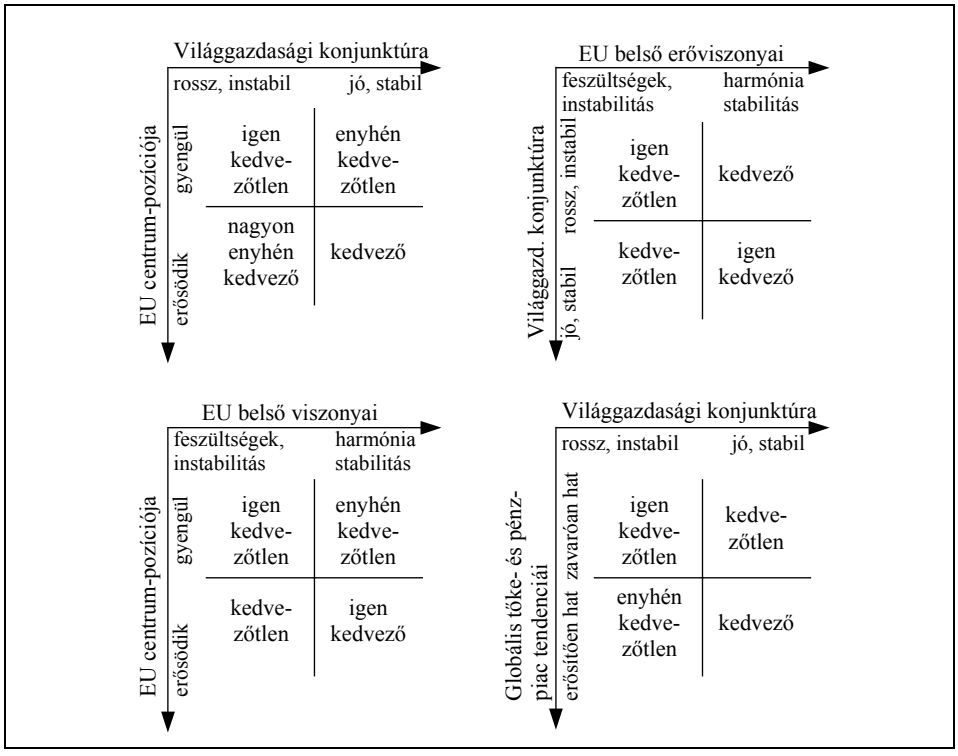
A következőkben megkísérlem vázolni mindhárom dimenzió néhány, reális tartalommal bíró jellemvonását.

a) Az EU mint vállalat-mûködési közeg: alternatívák a XXI. sz. első évtizedeire

A világgazdaság nyugat-európai centrumának fejlődési esélyeit négy tényező fogja meghatározni: 1. a világgazdaság egészének konjunktúrája; 2. a három világközpont egymáshoz képesti erőviszonyainak alakulása; 3. a globalizálódott tőke- és pénzpiac mozgásának, tendenciáinak jellege és erőssége, és végül 4. magán az európai régión belüli erőviszonyok, valamint érdekfeszültségek alakulása. A négy tényező egymástól sem független – rendkívül bonyolult oda-visszacsatolási jelenségeknek leszünk tanúi és az eredő hatást további, a felsoroltakon kívüli gazdasági és politikai tényezők is képesek lesznek ideig-óráig érezhetően befolyásolni. Ez a szituáció teljesen alkalmatlan a „jóslásra” – vagyis *események* előrelátására. Még tendenciák *biztos* előrebecslését sem lehet tiszta lelkiismerettel megkockáztatni.

Amennyiben pl. a globalizálódott pénz- és tőkepiacon kialakult áramlási irányok és -erősségek leértékelik az európai centrum érdekeltségeit, menekülésre késztetik az EU-régió tőkéit a világ bármely, a régió számára fontos pontjáról, netán magán a centrumon belül is „turbulenciákat”, bizonytalanságot, ideges tőkemozgásokat okoznak – ez csaknem reménytelenné teszi a csatlakozott félperiferikus övezetek felzárkózási törekvéseit előmozdító addicionális (működő- és banki) tőkék zavartalan átáramlását, de zavarni fogja ezen integrációs „novíciusok” vállalatainak bebetonozódását is az őket befogadó mag munkamegosztásába és felvevőpiacának hálózatába is. A befogadó integrációs közösség belső feszültségeinek növekedése, a szükséges fejlesztési intézkedések zátonyra futása az érdekegység hiánya miatt, a közösség pillér-országainak „kifelé tekintgetése” az integrációból – mind olyan tényezők, amelyek nehezítik az újonnan jött, gyenge gazdaságok vállalatainak versenyképes helytállását – még akkor is, ha a belső rivalizálás hevében mintegy „udvarolni” is kezdenek nekik, a saját „szekértáboraikat” erősítendő. Ezek ugyanis *taktikai* momentumok: az egymásnak veselkedő középhatalmak *érdemi* energiáikat ilyenkor saját erősödésük érdekében koncentrálják.

Ha mind a négy tényező egy s azon irányban mozdul el, nem nehéz a tendenciát megbecsülni. Akkor válik ambivalenssé a helyzet, ha a különböző tényezők ellentétes irányban mozdulnak el. A *4.3. ábrán*, illusztrációképpen bemutatok néhány lehetséges forgatókönyvet. A mátrix (koordináta-rendszer) belsejében a

4.3. ÁBRA. *Az EU világgazdasági pozíciójának hatása a csatlakozó félperiferikus gazdaság vállalatainak piaci pozícióira*

csatlakozott félperiferikus gazdaság piaci reményeit próbálom jellemezni: persze még nem számolva sem a csatlakozás feltételeivel, sem azzal, hogy különböző erőnlétű és jellegű vállalatok piaci mozgási feltételeire ezek a világ- és regionális gazdasági feltételek nem egy irányban – és nem is egyenlő mértékben – hatnak. Az ábra tehát „parciál": egy *adott* feltételrendszerben csatlakozott nemzetgazdaság egy *karakter nélküli* vállalatának piaci kilátásait ecseteli: az „időjárást" tekinti változónak, s nincs tekintettel a „növényekre".

ad 1. Ami az elkövetkező évtizedekben várható tényleges tendenciát illeti, erősen valószínűsíthető, hogy a világgazdasági konjunktúra, ha nem is lesz folytonosan nyomott, depresszióra hajló, de folyamatosan *fékezett, elbizonytalanított* lesz. A fizetőképes kereslet viharos növekedését mindig valami ellensúlyozza, az arra érett nemzetgazdaságok vagy régiók kitörési lendületét mindig valami megtöri. Vagyis arra lehet számítani, hogy többkevesebb következetességgel az a világgazdasági fejlődési irányzat folytatódik, amely a két olajárrobbanás „felszívódását" követően, a '80-as évek

közepén kibontakozott. Ez nem kifejezetten *rossz* kereskedelmi és befektetési közeg, de *sohasem lehet számítani arra,* hogy nem borul-e fel máról holnapra: *lohasztja* a működő tőkék lelkesedését a hosszú lejáratú lekötésekkel szemben, csökkenti kockázatvállalási hajlandóságukat, „a járt utat a járatlanért el ne hagyd" filozófiáját emeli oltárra a menedzsmentek fejében.

ad 2. A három világközpont egymáshoz viszonyított erőviszonyainak *drámai* suvadásaira ugyancsak nem lehet számítani (semmiféle olyan értékelhető jel még nem mutatkozik, amely erősen esélyessé tenné egy ilyen, drámai erőeltolódás bekövetkeztét), de az erősen valószínűsíthető, hogy a birkózás közöttük keményedni fog: az észak-amerikai érdekközpont szemmel láthatóan erősödik és szemmel láthatóan ki is akarja használni ezt az erősödést. Ugyanakkor a távol-keleti centrum viharos előretörése elakadt: nem valószínű, hogy a korábbi japán dinamizmus visszaállna, de az sem, hogy a gyorsan fejlődő kínai gazdaság hasonló centrum-funkciókat tudna kiépíteni, mint amilyen Japáné – legalábbis a 2020–2030-as évekig még nem. A globális verseny „fő frontja" tehát az amerikai–európai küzdelem lesz, amelyben Európának akkor is nehéz lesz helytállna, ha összes felhajtható energiaforrásait erre a célra képes összpontosítani. Világpozíciójának végzetes megrendülésére nem lehet „mérget venni", de egy ilyen irányban való elmozdulás nem is teljességgel elképzelhetetlen. Vagyis Európa centrum-pozíciójáról legalább annyit, nagy bekövetkezési eséllyel lehet állítani, hogy *labilisabb lesz, mint manapság.*

ad 3. Ami a globalizálódott tőkepiaci és pénzpiaci mozgásokat illeti, a világnak szemmel láthatóan meg kell tudnia tanulnia együtt élni vele: ti. a befektetett tőkének volumenét sokszorosan túlhaladó, hatalmas spekulációs pénzügyi ütőerők kiszámíthatatlan mozgásával. Ha ez a gigantikus gazdasági energiakvantum *tényleg* önmozgású, akkor nincs egyéb szerepe, mint a világgazdaság egészének bizonytalanságát lényegében a káosz szintjére emelni. Ez esetben Európa világpozíciója ugyan bizonytalanabbá válik, mint annak előtte volt – de *mindenki* így lesz vele. Hogy végül is milyen hatással lesz Európa sorsára ez a globális „tőke-kóboráram" – azt az fogja eldönteni, hogy egy generált kitörési alkalom készen találja-e az EU-t, hogy „torkon tagadja" vagy sem, illetve hogy egy „áramütés" csak akkora lesz-e, amit el tud hárítani, vagy maradandó károsodás nélkül el tud viselni. (Az orosz tőzsdekrach és a brazil válság még ilyeneknek voltak ítélhetőek, noha tetemes energiákat sütöttek ki.) Egyáltalán nem lehet kizárni, hogy e „kóboráram" csapásai az idő függvényében erősödni fognak. Ez különösen akkor veszélyes, ha kiderül, hogy a globális tőke-kóboráram *nem önmozgású, hanem irányított:* valamilyen világgazdasági nagyságrendű erő befolyásolhatja és meg is teszi: ennek következtében nem *istencsapása, hanem fegyver* – olyan kezekben, amelyeknek esetleg érdekükben

áll az európai centrum fejlődési lendületének megtörése. – Végeredményben a globalizálódott tőkeáramlás csak akkor nem volna veszélyes az EU-csoport fejlődésére és világgazdasági pozíciójára nézve, ha történetesen éppen ő volna az a színfalak mögötti hatalmas erő, amely képes befolyásolni az ütések irányát és erősségét. Alapos okunk van feltételezni, hogy *nem* ez a helyzet.

ad 4. Végül az integráción belüli harmónia és feszültségek kérdése: nem elhanyagolható jelek mutatnak arra hogy az EU, kifelé csaknem monolitikus tömbjén több kisebb-nagyobb hajszálrepedés van. A francia–német összefogás nem biztos, hogy teljes épségben túléli azt a pillanatot, amikor a hajdani NDK felzárkóztatásába fektetett márka-ezermilliárdok termőre fordulnak. Az egyesülő Európa lemaradása az észak-amerikai versenytárssal szemben eltávolíthatja a brit középhatalmat az integrációtól. Európa globális szorongattatása arra kényszerítheti a legfejlettebb „kemény mag" erőit, hogy az EU történelme során a kerítésen belülre sodródott félperiferikus régióktól, ha nem is explicite, ám „de facto" megszabaduljanak: ez az elképzelés már egyszer fel is vetődött, mint „kétlépcsős" integráció-eszme: megvalósításra ugyan nem került, de a felszín alatt ott érlelődik, s ha az általa keltett politikai vihar kevesebbet tud ártani az európai centrumnak, mint amennyit nyer a ballaszt-teher csökkentése révén – minden bizonnyal meg is valósítják.

Nagyon aláhúzom: *nem jósolok.* A jelenkor összefüggéseiben és folyamataiban többé-kevésbé fedetten meglévő *csírákat* igyekszem *nem bagatellizálni.* Megfelelő körülmények esetén ezek az alig észrevehető csírácskák viharos növekedésbe lendülhetnek és néhány év leforgása alatt *determináns erővé* válhatnak. Azt, hogy e tendenciák milyen mértékű kibontakozása szükséges ahhoz, hogy a kelet-közép-európai gazdaságok csatlakozását érdemben befolyásolja, s hogy ez a befolyás milyen mértékben fogja meghatározni az integrált piacra lépő magyar vállalatok helyzetét – mint tőkebevonókét, kooperátorokét, eladókét stb. stb. – *ma* még korai lenne találgatni. Egyet azonban világosan kell látni: a nyugat-európai integrációt *nem szabad konstansként* számításba venni: a magyar gazdaság idomulási időszakában – de lehet, még a mai időpillanat és a belépés közötti időben is – olyan *érdemi* módosulások állhatnak be állagában, amelyek jelentősen módosíthatják a kormányzat elképzeléseit is a csatlakozás fontos részleteit illetően, valamint az integráció hatásának kitett vállalatok stratégiáját is.

b) A magyar csatlakozás néhány középtávú alternatívája

Sietek leszögezni, hogy nem a jogrendszer harmonizációjára, a befizetési és szubvenciós kvóták kialkudására próbálok rávilágítani: ezek, minden, kétségtelen jelentőségük mellett másodrendűek olyan kérdésekkel szembesítve, mint pl. az, hogy *milyen érdekek* diktálják a csatlakozási menet ütemét, az integráció által elfogadhatónak ítélt magyar (cseh, lengyel stb.) illeszkedési modellt, milyen tényleges költségeket és elmaradt hasznot hajlandó Európa ránk szánni, ad-e türelmi időt a feltétel, kivételezés és pardon nélküli beilleszkedéshez, milyen szerepet szán nekünk a Közösség munkamegosztási, jövedelem-újraelosztási, döntéshozatali stb. stb. hálózatában. Pestiesen kifejezve: „mit eszik rajtunk?"

Nem kell, azt hiszem, bőven ecsetelnem, hogy e Magyarországnak szánt szerep, hely minden belföldi vagy külföldi üzleti tevékenységre predesztinált hazai vállalat működési feltételeit elég erősen befolyásolja. Az sem szorul különösebb magyarázatra, hogy – objektív adottságainkon túl – azt a képet, amely Magyarországról az európai integráció szemlencséjében kialakul, termelőerőink, kultúránk, közállapotaink, geopolitikai helyzetünk adott állapota, valamint mindezek alakulásának hosszú távú, a mai mozgásokból kiolvasható tendenciái határozzák meg. Vagyis, az EU fejlődési modelljének függvényében *a csatlakozási feltételeket alapvetően a magyar politikai stratégia milyensége befolyásolja.* „Politikai stratégia" fogalom alatt a társadalompolitika, külpolitika, fejlesztési és jóléti politika, külgazdaságpolitika hosszú távú vonatkozásai egyaránt értendők – *azt, hogy az EU milyen platformon áll szóba Magyarországgal* ez a *stratégiai* „image" fogja meghatározni: nem pedig a KRESZ-táblák egységesítésének ütemtervében mutatkozó buzgólkodásunk.

– A legrosszabb eset az lett volna, ha végül is úgy döntenek, hogy kielégítenek bennünket üres ígéretekkel egy jövőbeni adhéziót illetően: ez azt jelenti, hogy Európának elég az, amit a rendszerváltás eufóriájában magunktól, ellenérték nélkül átengedtünk nekik: belső piacainkra való akadálytalan bejutás, rendkívül kedvező (állami ajándékokkal tűzdelt és minőségi feltételekkel nem nehezített) tőketranszfer-lehetőség – és így tovább. Ugyanakkor nem vállalják sem azokat a rizikókat, amelyeket a szabad magyar termelésitényező-mozgás az ő munkaerőpiacukon jelentene, sem azokat az esetleges eladási nehézségeket, amelyeket a hazai (mármint európai-belföldi), dinamizmusukat vesztett ágazatoknak okoznának a keleti termékek piacra jutásának függvényében – hogy csak kettőt említsek a csatlakozásunk keltette nyugat-európai kényelmetlenségekből – és nem kell megnyitniuk pénztárcájukat a rossz hatásfokkal hasznosuló fejlesztési finanszírozások számára (ezekkel kapcsolatban elég ijesztő tapasztalatuk van a „kerítésen belüli" félperiféria forráselnyelése révén!). Ez akkor következett volna be, ha Kelet-Közép-Európa, illetve ezen belül Magyarország úgyszólván csak *konjunkturális puffer* minőségben szerepel ér-

dekrendszerükben: csúcs esetén beengedik az áruinkat, használják kooperációs kapacitásainkat, vendégmunkásainkat és itthon kihasználatlan tehetségeinket, elhelyezik rövid-középtávon felszabaduló (hatékonyabb célok gyűlőfélben lévő!) tőkéiket – hogy aztán a konjunktúra megroppanása esetén „homokzsákként" kihajítsák ezeket az „EU-léghajóból" a hazai piac, kapacitások stb. tehermentesítésére. Kis rosszmájúsággal úgy is mondhatnám, hogy *stabilizálódott* volna az a felfogás, ahogyan ma Nyugat a „transition economy"-nak becézett, fennmaradásáért élethalálharcot vívó országcsoporttal számol. Ez a szerep egyértelműen kedvezőtlen minden olyan honi vállalkozás számára, amely igényes termékeket igényes technológiával kíván előállítani – akárcsak belpiacra is. Viszont konjunktúrát jelenthet mindenkinek, aki vállalja a *komprádor* szerepét, akár olyan szolgáltatások telepítője vagy üzemeltetőjeként, amelyek kényelmessé és gazdaságossá teszik e „puffer-szerep" realizálását, akár vállalja a piac megszállásának közvetítői szerepét.

– Ennél valamivel kedvezőbb az, ha Magyarországra mintegy *olcsó munkaerőforrásra* tekintenek: importra rendezkednek be olyan szegmensekben, ahol a hazai (nyugati) termelés az ottani elevenmunka-költségszint mellett már közel-keleti vendégmunkás-munkaerővel sem volna kifizetődő, igényes technológiák legkevésbé igényes munkamozzanatait velünk végeztetik el, bérmunkáztatnak – és így tovább. E szerepvállalásba belefér esetleges természeti erőforrásaink olcsó kiaknázása is – élelem, bauxit, szénhidrogén – a gyakorlatban erre nemigen lehet számítani, mivel az élelemtermelés Nyugat-Európában erősen politika-telített kérdéssé vált az elmúlt évtizedek alatt, vagyis némi költségmegtakarítás reményében az EU nem vállalja az agrárvilág haragját; ásványi kincseink pedig nem attraktívak. Marad tehát a bérmunka, az igénytelenebb alkatrészgyártás és a betanított munkát igénylő szerelési tevékenység, meg persze még sok minden más, amit ehelyütt nem érkezem felsorolni. A tevékenységi kör jellemzője, hogy eleve alacsony munkaerő-intelligenciafokot tételez fel (nem kreatív, hanem gépiesen szorgalmas munkaerőt igényel!), ennek eleve alacsony életminőséget biztosít a kifizetett szerény bérek és az erősen redukált szociális-kulturális költségek révén, tehát *újratermeli önmagát:* stabilizálja az „egyszerű-bedolgozói" állapotot. – Ennek a szerepvállalásnak nincs jellegzetes vállalkozási típusa: a TNC-k is telepíthetnek ilyen jellegű, első látásra ultramodernnek látszó termelőegységeket és megvalósítható manufaktúra-fejlettségű kis- és középüzemekkel való szerződéses rendszeren keresztül is, a kapcsolat szervezését végezheti közvetlenül a kooperáltató vagy a kereskedelmi hálózat, de juttathat jelentős szerepet a „komprádoroknak" is.
– Az integráció mozgatója lehet persze egy olyan belátás is, hogy Kelet-Közép-Európa bekapcsolása az egységesülő Európába, mint világgazdasági centrumba távlatilag jelentős nyereség – az itt felhalmozott intellektuális értékek európai viszonylatban is számottevőek – amit egy hosszabb ideig működésben

tartott (és finanszírozott) „keszon-kamrával" kell kifejleszteni. Ez a munkamegosztás területén *igényes, K+F és szakértelemgazdag* területeken való *bedolgozói* kapcsolatokban nyilvánulna meg, ami egyfelől gyorsíthatná a termelőerők modernizálódását, másfelől kiépítené a *szerves, fejlődés-indukáló kapcsolódást* a nyugat-európai központ műszaki és üzleti hálózatához; a gazdasági kapcsolatok területén pedig a *pozitív diszkrimináció* eszköztárának gazdag alkalmazását. Mintegy másfél-két évtizeden belül erről a fázisról fokozatosan át lehetne térni arra a kapcsolatrendszerre, amelyet már nem az alávetettség, hanem a „ko-dominancia" jellemez: tehát valami olyan kapcsolatra, mint amilyen az EU vezető középhatalmai és fejlett kis partnereik között kialakult.

A jelenleg belátható körülmények – noha a csatlakozási folyamaton lényegében már túljutottunk – a harmadikként említett „adaptációs modellnek" csak elvétve mutatják példáját, akár a már kialakult kapcsolatokat, akár a kereskedelem, kooperációs tevékenység vagy a működőtőke-transzfer területeit vizsgáljuk. Ennek valószínűleg a termelőerőkben bekövetkezett jelentős roncsolódás az egyik oka. A másik a szocialista iparfejlesztésnek a nyugati piacgazdaság reflexeivel való inkompatíbilis volta, a harmadik a gazdaságpolitikák koncepciótlansága (mindkét „parton"!) és a kelleténél rövidebb horizontú látószöge. Szerepet játszhat egy tragikus „feed back"-hatás is: Kelet-Közép-Európa mindig kívülálló, érdektelen terület volt Nyugat-Európa számára, ami *ismerethiányt* és *bizalmatlanságot* szült. Ez akadályozza az értékek feltárulását: ami mélyíti az ismerethiányt és a bizalmatlanságot. És végül szerepet játszhat a régió politikai-geopolitikai képlékenysége, instabilitása, a térség nemzetgazdaságai közötti kereskedelmi vákuum (ami érthetetlen és gyanút keltő a Nyugat üzleti világa számára!). Azt hiszem, a sort lehetne még folytatni.

Az a valószínű, hogy legalábbis középtávon – tehát mintegy 2010-ig – az EU érdekei inkább a második „modell" jellemvonásait fogják mutatni, a harmadik – legigényesebb – „modell" csak nyomokban, alárendelt mértékben lesz jelen. *Az viszont csaknem egészen a gazdaságpolitika és az üzleti világ saját maga iránti igényességén és az EU-partnerrel szembeni gerincességén múlik, hogy milyen „mix" alakul ki az EU-világ fejében a velünk kiépítendő kapcsolatrendszer érdemi, a reálszférában megvalósítandó stratégiai vonatkozásait illetően.* – Gyenge, koncepciótlan, leplezetlenül komprádor magatartás esetén az EU üzleti és gazdaságpolitikai tudatában el leszünk könyvelve, mint „konjunkturális puffer", elfoglalandó piac, veszélyeshulladék-lerakóhely, bérmunkavégző-kapacitás – némi rosszmájúsággal összefogóan kifejezve: *„neo-gyarmat"*. Nem azért, mert az EU-ban „átkozott imperialisták" ülnek, hanem azért, mert mi *ilyen képességeket mutatunk feléjük.* Minthogy az integráció nem Üdvhadsereg, hanem *érdekszövetség,* nem is várhatjuk, hogy a hozzánk való viszonyukat valami gazdasági érdeken túli motívum határozza meg. Hivatása magaslatán álló és józanul patrióta gazdaságpolitika, illetve magyar üzleti világ viszont ki tudja formálni azt az optimális arányt –

a három „modell” elemeiből –, amely egyfelől jövendő integrációs partnereink számításainak is megfelel, másfelől kedvező alapot teremt a fentebb harmadiknak említett együttműködési modell túlsúlyának megteremtéséhez.

c) Az egyes vállalati típusok lehetséges szerepe az integráció körülményei között

Még mindig a „parciálás” korlátai között gondolkodunk: eltekintünk attól, hogy milyen sors elé néz az EU, feltételezzük, hogy a Politika elviselhető feltételekkel csatlakozott az integrációhoz: most a magyar vállalati szférát boncoljuk. Az egyszerűség kedvéért az iparra és agráriumra korlátozom a vizsgálatot.

A vállalatokból olyan csoportokat képezek, amelyek a magyar vállalati világot a nemzetközi piac dinamizmusa szempontjából osztályozzák. *Aztán* egy más dimenzióban, a *mozgékonyság, tőkeerő, ütőképesség* a csoportosítás ismérve: a vállalatok „integrációképességének” jellegét, mértékét a két tényező együttes vizsgálata tudja csak érzékelhetővé tenni.

Az ábra hét kategóriával dolgozik a piaci dinamizmus dimenziójában és öt ütőképességi kategóriát különböztet meg egymástól. Ezek találkozási pontjain a jelek hatféle jövőképet különítenek el: ezek közül négy (++, +, 0, –, ––) fokozati különbséget jellemez, kettő pedig egyéb megfontolásból különít el vállalat/ágazatcsoportot.

A táblázat nem mérésen, nem is megkérdezéseken alapul – noha egy szélesebb körű felmérés esetén a *múltra* vonatkozó adatokat akár mérések segítségével is meg lehet közelíteni, a *jövőre* vonatkozó előrebecsléseket pedig konjunktúrakutatók és gyakorló üzletemberek kikérdezésére alapozhatjuk. Ilyenképpen a *4.4. ábra* inkább illusztráció, semmint prognózis, noha a jelek berajzolásakor a magyar gazdaság „természetrajzával” kapcsolatos ismereteimre, tapasztalataimra támaszkodtam.

Azt hiszem, nem kell nagy jóstehetség annak előrebecsléséhez, hogy *a magyar termelőszférának a TNC-k uralta része és ennek bedolgozói holdudvara* képes a leginkább pozitív fejlődési reakciókkal válaszolni az EU-csatlakozás kihívásaira. Erősen bizonytalan, hogy e kategórián belül kiépül-e az a szektor, amely az igényes termékeket nagy vertikumban állítja elő, s javarészt maga is fejleszti termékeit. Ez azt jelentené, hogy a TNC-k hosszú távon gazdaságosnak tartják tevékenységük *lényegének* vagy legalábbis egy-egy szűkebb alap-profil szeletnek a központját Magyarországra telepíteni. A legigényesebb tevékenység, amelyet a TNC-k az integrált piacra alapozva Magyarországon meghonosítanak – a valamelyes fejlesztést is magában foglaló részmunka – igényesebb intermedier termelés, meg az anyavállalat K+F-jére alapozódó, de szakértelem-igényes bedolgozás. Ezekben lehetséges valamilyen fejlődés az EU-csatlakozást követően:

Piaci dinamizmus ↓ / Ütőképesség →		TNC-érdekeltség	Bedolgozói holdudvar	„KGST-maradvány”	Outsider
Agrárium				*	—
Kitermelő, alap-feldolgozó		+		●	
Feldolgozó	K+F igényes,dinamikus végtermelő	?		?	—
	K+F igényes,dinamikus féltermék-termelő	+	?	*	●
	Másoló,dinamikus szakértelem-igényes	+	?	+	—
	Másoló,dinamikus betanítottmunka-igényes	+ +	+ +	+	+
	Dinamizmusukat vesztett ágazatok		+	—	—

nem jellemző
● stagnálási esély
+ + nagy esély a fejlődésre
* jelentős állami rásegítéssel fejleszthető
+ némi esély a fejlődésre
— sorvadni fog
? bizonytalan

4.4. ÁBRA. *Vállalattípusok: két dimenziós látásmód*

mégis, a jelek inkább arra mutatnak, hogy a fegyelmezett mechanikus munkát igénylő (fentebb félperiferikus helyzet konzerválóként jellemzett) termelési fázisok révén igyekeznek a magyar ipart betagolni a nyugat-európai munkamegosztásba. Nagyjából ez a helyzet a nekik bedolgozó – nagyobb hányadban már magyar tulajdonú – vállalatcsoport integrációs lehetőségeit illetően is – érthetően, hiszen ez a „holdudvar” valójában a TNC-szektor függeléke.

A fentinél nagyságrendekkel nehezebb helyzetbe jut (ma is abban van!) az az ipari szegmens, amely *a magyar hagyományos ipari kultúra gerincét* alkotja, s amely a XX. sz. második felében, megsokszorozva és kiterjesztve termelőerőit alapvetően a keleti piac irányában tevékenykedett. Az ábrán ez „KGST-maradvány” névvel van jelölve. Tulajdonképpen ami ma még megvan belőle, főként *a benne foglalt intellektuális tőke nagysága és minősége* szempontjából jelent nemzeti értéket. Értelemszerűen ide sorol az agráriumnak az a hányada, amely nem morzsálódott szét kistermelők között, hanem ma is kollektív nagygazdaságokként vegetál. Kérem az Olvasót, a szorosabban vett termelőbázison kívül számítsa e szektorhoz azt a javarészt ugyancsak tönkrement kutató, kísérleti, fejlesztő és tervezőkapacitást, amely e szektornak hajdan a szerves ré-

szét képezte. Jelentős állami vagy legalábbis az állam által jóindulattal övezett banki rásegítés árán e szegmensnek mintegy harmada-fele még újjáéleszthető volna: részben a nyugati munkamegosztási hálózatba is beilleszthetően, részben a fejlődő világ bizonyos, számunkra elérhető hányadának piacán való előretörés érdekében. Ez is valamiféle EU-illeszkedést jelentene, hiszen sem műszaki erőnléte, sem finanszírozási képessége nem engedné meg – még egy revitalizáció után sem – azt, hogy önálló erőként lépjen föl távoli, tengerentúli piacokon.

A termelőszférának az a hányada, amely részben a hajdani *állami és szövetkezeti szektor szétdarabolódásának* eredményeképpen jött létre, részben *új alapítású* – általában nincs szerves kapcsolatban sem a TNC-uralta üzleti világgal. Zömmel technológiai torzó, kialakulásában, szerkezetében alig lelni szerves elemet, tőkehiányos, sok esetben szakértelemhiányos, nincsenek szerves üzleti hálózati kapcsolatai – vagyis *outsider,* a szó minden lehető értelmében, a magyar termelőszférának legsebezhetőbb része. Az EU-csatlakozás nem az integrált piacon való versenyképesség oldaláról fog neki fejfájást okozni, hanem a belpiaci viszonyok megkeményedésének súlya alatt fog nyögni. Minden valószínűség szerint ez lesz az a társadalmi forrás, amely a csatlakozás utáni évek munkanélküliségtöbbletének oroszlánrészét fogja szolgáltatni: átlényegülése bolygó-ipari szektorrá sem tőkebefektetési, sem szakértelmi oldalról nem lesz alátámasztva. Ne felejtsük el: az agráriumnak az a hányada, amely mélyen szub-európai szinten fogott neki a „farmerkodásnak", ugyancsak e réteghez tartozik, akárcsak az a több százezernyi kisvállalkozó, aki a munkanélküliséget cserélte föl a kétes értékű „vállalkozói" titulusra. A magyar gazdasági szuverenitást megnyirbáló alkalmazkodás ezt a szektort a *belpiaci versenyképtelenség* oldaláról fogja elsősorban érinteni.

d) Mozgástér

Bármelyik környezeti faktor elmozdulása – akár az EU világgazdasági pozíciójának változása □irányban, akár a magyar csatlakozás kivételesen sikeres kialkudott feltételrendszere, vagy kivételesen szervilis „lefekvés" a partner követelményei előtt – jelentősen módosíthatja a vállalati szféra játékterét. A TNC-érdekeltség eltolódhat a felzárkóztatás-előmozdító irányba csakúgy, mint a neo-gyarmatosítás felé. A hagyományos magyar ipar maradványainak új életre való masszírozása reménytelenné válhat, vagy viszonylag könnyen finanszírozhatóvá. Az outsider-szektor pusztulása meggyorsulhat és drámaivá válhat, de még az is előfordulhat, hogy egy részük tisztességesen meg tud élni, egy kisebbik részük pedig avanzsálhat a „holdudvarba". – A magyar üzleti szektornak tehát nem csak az az érdeke, hogy reménykedve várja a nemzetközi gazdasági környezet viszonyainak számunkra kedvező irányba való fordulását, hanem az is, hogy *hasson a gazdaságpolitikai döntési központokra* egyfelől egy megalapozott, távlati illesz-

kedési politika, valamint a gazdaság stratégiai érdekei irányába ható hazai fejlesztési politika kidolgozása és intézkedésekben való operacionalizálása érdekében; másfelől *érje el* a csatlakozási tárgyalásokon, majd később, az integrációs egyeztetési munkálatokban a magyar nemzeti és üzleti érdekek következetes képviseletét.

Nem szabad illúziókat táplálnunk: a magyar nemzetgazdaság csaknem összes kulcspontja vagy a *TNC-szektor* kezében van, vagy annak erős befolyása alatt áll: annak köszönheti kenyerét, attól várja fennmaradását. Ez vonatkozik az energiaellátásra, az ipar műszaki fejlesztési központjaira, a tömegtermelő nagyvállalati szektorra egyaránt. De az agráriumra is, amelyet egyfelől az eszközellátáson, másfelől a feldolgozóiparon és a nagy élelmiszer-forgalmazási hálózatokon keresztül olyannyira blokkoltak, hogy emellett illuzórikusnak tűnik a hazai földtulajdonhoz való ragaszkodás. Hasonló a helyzet a hazai munkaerő újratermelési feltételeinek kulcspontjaival: ez egyfelől a közműveket jelenti, másfelől az áruterítés és kiskereskedelem hálózatainak zömét: azt, hogy mennyibe kerüljön a munkaerő újratermelése ma Magyarországon – néhány tucat TNC-érdekeltség könnyebben tudja determinálni, mint a kormányzat. Ugyanezen hálózatokon keresztül erősen befolyásolhatók a magyar tulajdonú vállalkozások költségszintjei. Felhalmozási képességüket és prioritásaikat pedig a csaknem teljesen külföldi tőke- és menedzsment-befolyás alá csúszott magyar bank- és biztosítási hálózat tudja befolyásolni. Az EU-hoz való csatlakozás ugyan, formálisan a gazdaságpolitikai döntési potenciál „kollektivizálását" jelenti, vagy, ahogyan meg szokták fogalmazni: „a gazdasági szuverenitás egy részéről való lemondást" – nos, Magyarország esetében ez a lemondás már kész ténynek vehető – az EU-tagságtól eltekintve is. Kérdés, hogy a brüsszeli gazdaságpolitikai koordináció *egyirányúsítja-e* ezt a szuverenitás-korlátozást? Vagyis növeli-e annak az esélyét, hogy a magyar gazdaság működési és fejlődési feltételei feletti döntéseket *egy, koncentrált erővel kell lesz egyeztetni, kialkudni,* szemben a mai helyzettel, amikor a magyar gazdaság sorsát néhány tucatnyi TNC egymással is koordinálatlan, egymásnak sokszor „betartó" stratégiája, mintegy *eredő-hatásként* determinálja? Ha igen, akkor a csatlakozás bizonyos védelmet fog nyújtani a magyar vállalati szektornak – különösképpen a még magyar tulajdonban lévő, fejlődési energiákkal rendelkező szektornak a sorvasztó erőhatások ellen. Ha a csatlakozás mögötti *nyugat-európai hátsó szándék* nem több, mint a termelési tényezők és a piac uralmát megszerzett európai érdekeltségek zavartalan tevékenységének biztosítása – akkor a magyar gazdaságpolitika vajmi keveset fog tudni tenni annak érdekében, hogy az üzleti szféra tevékenysége a *magyar nemzetgazdaság* érdekeinek, a magyar gazdaságpolitika pedig a *hazai vállalkozások* érdekeinek szolgálatában álljon. – Mindenesetre az világos, hogy a hazai gazdaságpolitika – a legjobb esetben sem lehet több, mint valami „koprodukció" – a magyar állam és a kulcspontokat kezükben tartó külföldi vállalatok és nemzetközi szervezetek közös „filmje" – ahol igen dicséretes teljesítmény lesz az, ha érdemibb szere-

peket harcolunk ki magunknak az epizodistáénál, a sminkmesterénél és a kellékesénél.

A fent vázolt helyzet – a hazai tevékenységek *nemzetközi erőviszonykereteit* határolják körül: ezek elég keményen determináltak. Nem hagynak jóval nagyobb mozgásteret, mint a XX. sz. második felének (KGST) viszonyai – azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy Magyarország a néhai KGST-nek a legfejlettebb csoportjához tartozott és geopolitikai helyzeténél fogva is, olykor kemény tárgyalási pozícióban volt. Ez a mostani integrálódási kilátásokra a legcsekélyebb mértékben sem mondható el. Ennek ellenére nem lehet azt mondani, hogy a magyar gazdaság játéktere egyenlő volna a zéróval.

Mozgásterünket *kizárólag* az növelheti, ha a magyar gazdasági teljesítmény attraktivitását lehetőségeink maximumán tudjuk tartani és lassú, kemény fejlesztő munkával fokozatosan növelni tudjuk e teljesítmény *minőségi* színvonalát. Ennek módozatait ehelyütt nem tudom részletezni. Komplex fejlesztési, társadalmi és külgazdasági stratégiáról van szó, amelynek mintegy tíz-tizenöt év igen következetes munkája eredményezheti csak a termőre fordulást. Tulajdonképpen még az is felvetődhetne, hogy szerencsésebb lett volna a csatlakozással várni legalább addig, míg gazdaságpolitikai látótávolságba kerül ez a termőre fordulás – de ez tényleg csak elméleti felvetés, hiszen a csatlakozás megtörtént, mégpedig nem a tizenöt év múlva várható nemzeti teljesítmény, mint „hozomány" bázisára építve, hanem a mai, degradált színvonaléra.

Ennek ellenére nagy szolgálatot tenne az ország jövőjének egy olyan gazdaságpolitika, amely stratégiai középpontjába a következő elveket állítaná: *a)* a magyar lakosságban meglévő *intellektuális értékek* – egyetlen, perspektívában is „európai értékű", jelentős volumenű termelőerőnk – *megőrzése* és fokozatos *gyarapítása*; *b)* a gazdaságban, az utóbbi tizenöt-tizenhét évben végbement kétségtelen roncsolódások ellenére is, még mindig fellelhető értékes termelésitényező-komplexumok (vállalatok, alágazatok, többféle tevékenységet bizonyos rendezési elv alapján összefogó „clusterek" – ezeket én *„műszaki-gazdasági kultúráknak"* szoktam írásaimban nevezni – fejlett körzetek stb.) megmentése, újraélesztése és fokozatos fejlődésbe lendítése; *c)* a ma még alaktalan – és tömegében instabil, alacsony nívójú – *kis- és középvállalati* tömeg terelése egyfelől a nívós bedolgozói („bolygóipari") lét felé, másfelől pedig a nagy értékű egyedi gyártás („exkluzív termelés" és „prototípus-termelés") felé; *d)* az *agráriumban* a XX. sz. harmadik harmadában kifejlődött, világviszonylatban is korszerű és példamutató modell maradványainak megmentése, (mutatis mutandis) újjáélesztése és újraelterjesztése a mezőgazdasági termőterületnek legalább a felén-kétharmadán, egyfelől az ország bőséges és olcsó élelmiszer-ellátása kedvéért (ami a lakossági tömegek elnyomorítását *kikerülve* járulhatna hozzá az eleven munka költségeinek mérsékelt szinten tartásához!), másfelől a hallatlanul értékes know-how életben tartása és az üzemi referenciabázis fenntartása kedvéért – nagy az esélye annak ugyanis, ahogy a XXI. sz.-ban az élelmiszer-gazdasági know-

how rendkívül értékes, és igen jó pénzért értékesíthető üzleti kinccsé fog válni. A felsorolást még lehetne folytatni: mindössze azt kívánom illusztrálni, hogy az integráció „magasnyomása" alá kerülés – ehhez egyébként nem kell formálisan is csatlakozni az EU-hoz: eddig is e nyomás alatt tevékenykedtünk! – *hallatlanul célirányos, távlatokba tekintő és összehangolt agymunkát és intézkedés-rendszert – vagyis stratégiai tervezést követel meg mind a gazdaságpolitikától, mind a vállalatoktól.* – Minél szűkebb ugyanis az általunk alig befolyásolható körülmények megszabta mozgástér, annál nagyobb sikereséllyel lehet azt kihasználni, majd fokozatosan tágítani az előrelátó és összehangolt tevékenység eszközével.

4.4. AZ ELŐREJELZÉSEK KÖRNYEZETFÜGGŐ VOLTA (VISSZAPILLANTÁS A 4.1. ÁBRÁRA)

A prognosztika sokban hasonlítható az ünnepi ebéd megfőzéséhez, ahol is a vendégsereg negyedóra alatt megeszi azt a sok tál ételt, amit a ház asszonya napokig készítgetett verejtékes munkával: maga a tulajdonképpeni prognózis messze nem olyan terjedelmes, mint annak kifejtése, hogy *milyen alapon* merészelt a szakember így és így, s nem úgy és úgy előrelátni. Ráadásul – itt már nem érvényes az „ünnepi ebéd"-metafora – a prognózis rendszerint csalódást kelt: a felhasználó a nagy, körülményes felvezetés után jó, kiadós jövőbelátást remél – s a végén meg kell elégednie néhány bizonytalan tendenciavázlattal. Ahelyett, hogy „ez meg ez fog történni", a prognoszta olyasmiket motyog, miszerint „ha a feltételek így, meg így alakulnak, akkor egy ilyen és ilyen tendencia kibontakozása valamivel valószínűbb, mint egy olyané és olyané, mert annak az esélye akkor nő meg, ha a feltételek alakulása arra meg arra kanyarodik". A Stratéga – akinek *döntenie kell valamilyen tendenciának megfelelő akciósorozat ügyében* – ilyenkor a szívszélhűdéssel küszködik és legszívesebben megfojtaná a Prognosztát.[*] Pedig *ez* a bizonytalanság nem a prognoszta lelkén szárad – ezt a *dolgok logikája* hozza magával. A prognózis – különösen a *hosszú távú* – tiszta lelkiismerettel nem vállalkozhat másra, csak a *reális eséllyel bíró tendenciák kiszelektálására,* valamint arra, hogy kísérletet tegyen a kiszelektált forgatókönyvek *megvalósulási esélyei sorrendiségének, esetleg nagyságrendi különbségének* megállapítására. Általánosítva: a prognózis az elméletileg lehetséges A $\rightarrow$ N forgatókönyvek közül reálisnak ítéli, mondjuk a B-t, a D-t és az Í-t, a D-nek 40%, az Í-nek 35%, azaz a B-nek 20% esélyt ad a megvalósulásra, s 5% esélyt a szelekciós rostán kiesetteknek, vagy azok közül egynek-kettőnek. *Komplex* társadalmi jelenségek és folyamatok *több évre szóló* előrebecslésénél ennél nagyobb határozottsággal nem tanácsos prognosztizálni. *Minél bonyolultabb az előrebecsülendő jelenség vagy folyamat, továbbá, minél hosszabb az időtáv, annál ajánlatosabb a szerénység.*

[*] Lyndon Johnsonról kering az az anekdota, miszerint egyszer kifakadt, hogy legszívesebben lecsapatná minden közgazdász tanácsadója fél karját, mivel azok, ha ő felvet nekik bármily problémát, mindig úgy válaszolnak, hogy „one hand…", illetve „other hand…", neki pedig az kellene, hogy mondják meg, hogyan döntsön.

A nemzetgazdaság külső gazdasági-politikai környezetének egy emberöltő távlatában való előrejelzése az egyik legkomplexebb feladat, amit a szakember a vállára vehet: a táv *rettentő hosszú,* a *legfontosabb vektorok száma* is meghaladja a több százat, az *elképzelhető, fontos visszacsatolások* igen számosak, igen sokirányúak és egyenként is elég nehezen követhetők logikailag, s végül a *„primus motor"* sem érhető igazán tetten: még a leghatalmasabb hatóerők is csak egy nehezen bebecsülhető irányú és erősségű eredőben *feloldódó* tényezőkként vehetők számításba. Mindez abba az irányba sodorja a szakembert, hogy a végkövetkeztetése ne nagyon menjen túl a „sohasem volt úgy, hogy valahogy ne lett volna" bölcsesség konkrétságán. – Ha a *szükség* mégis ennél határozottabb állásfoglalásra készteti, úgy *vállalnia kell a totális tévedés kockázatát is.* – Lehet, hogy ezért van az, hogy ilyen előrejelzésekre idősebb korúak vállalkoznak: mire kiderülne tévedésük, már „házon kívül" tartózkodnak…

Lapozzunk vissza a *4.1. ábrá*hoz. Itt négy forgatókönyv „végkimenetelét" sűrítettem egy-egy görbébe. Amint a szövegben jeleztem, a legkedvezőbb (7) tendencia – vagyis a '60-as évek iramának restaurálása, valamint a (3) '80-as évek elejei állapotból való, fokozatos újra-dinamizálódás – természetesen a megfelelő szerkezeti változásokat is beleértve – ma már nem reális. Ez egyben azt is jelenti, hogy a következő emberöltő alatti magyar fejlődés maximális követelménye önmagával szemben a nyugat-európai színvonalhoz képesti lemaradási folyamat *minimalizálása* lehet csak. Ennek a követelménynek felel meg nagyjából a (4) diagram, amely 2030-ig nagyjából a mai, „mélyrepülési" (relatív!) szint megőrzését teszi csak lehetővé, az 1980-as évek végének színvonalát pedig a következő 20 év folyamán tartja elérhetőnek (hangsúlyozom: a 60 év alatt szükségessé váló szerkezeti átépüléseket is figyelembe véve!). *Ez az „optimista" forgatókönyv.* A „pesszimista" forgatókönyv (5) lényegében azt szögezi le, hogy az országnak *„le kell nyelnie a degradáció békáját",* vagyis szekulárisan be kell rendezkednie a félperiferikus övezet alsóbb régióiban való létre (vegetálásra?). Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az ábrán ott „suhogtatja hollószárnyát" egy (6). forgatókönyv is: ennek lényege az, hogy az ország nem tud kilépni a mostani degradációs folyamatból: *lesüllyed a mindenkori Harmadik Világ – feltehetően a középtől magasabb – régiójába* (valahová oda, ahol ma – a Centrumhoz mérten, relatíve – mondjuk Algéria vagy Albánia, Ecuador, Peru stb.) elhelyezkedik.

A prognózis meglehetősen *kegyetlen.* Akkor is, ha nem *jóslatként* értelmezendő, hanem *erőhatásként:* vagyis nem azt állítja, hogy ezek közül az események közül valamelyik be fog következni, hanem mindössze azt, hogy *a nemzetközi környezet Magyarországra gyakorolt hatásai közül, a ma számbavehető tendenciák szerint nincs olyan, amely közvetlenül vagy közvetve közreműködni volna érdekelve abban, hogy az ország behozzon az európai Centrummal szemben tapasztalható lemaradottságából.* Hasonlattal élve: ha egy törött lábú ember sorsát prognosztizálom, aki az erdő közepén fekszik, nem azt tudom megmondani, mi

lesz vele, hanem csak arra tudom felhívni a figyelmét, hogy *a)* ez egy igen elhagyatott hely: nem nagyon számíthat arra, hogy jön egy szekér, amely fölveszi; *b)* amennyiben mégis igen, a környék lakói igencsak maguknak való emberek, szokásuk a bajba jutottak mellett segítségnyújtás nélkül elmenni; *c)* ha itt marad, számolnia kell azzal, hogy megfagy, vagy a vadállatok széttépik. Egyik megállapításom sem „nézőpont" kérdése: a vidék lakatlansága is *tény,* a lakosság szívtelensége is *tapasztalaton* nyugszik, s az sem a prognoszta optimizmusától vagy pesszimizmusától függ, hogy tél van-e, s hogy a medvék és farkasok hússal élnek-e, vagy szamárkórót rágicsálnak Ennek ellenére a prognózis nem az illető, szerencsétlenül járt ember *halálát* jósolja meg: semmit sem *jósol.* Lehet, hogy megmenekül: mégis arra téved egy szekér, olyan ember ül benne, aki nem e tájról való, vagy odavalósi, de tulajdonságai elütnek a statisztikai átlagtól, vagy az illető szerencséjére nem járnak *éppen arra* dúvadak, vagy – ez a legszerencsésebb eset – *az illető annyira össze tudja szedni maradék energiáit, hogy elvonszolja magát egy olyan helyre, ahol meleget, ételt és orvosi segítséget kap.* Mindezek a konkrét végkimenetelek a prognózison kívül esnek.

A 4.1. fejezetben közölt *ábrán jelölt – „optimista" – (4.) forgatókönyvet* a következők látszanak alátámasztani:

a) Amennyiben a „szovjet tetem" tovább-romlása megáll, Oroszország valamelyest magához tér és nem sodródik be egy „transz-arktikus" (kvázi-félgyarmati) konstrukcióba, valamelyes érdeke marad az együttműködés „takarékláng"-szinten való fenntartása volt KGST-partnereivel: ez számunkra (immár nem szuper-olcsón eladó!) piacot jelenthet: támaszt – igaz, nem „bástyafalat", legfeljebb „léckerítést". Arra mindenesetre talán elégséges lesz, hogy exportunkból a magas K+F- és szakértelemigényű termékek ne legyenek *nyom nélkül* kiirtva. A magyar áruk világpiaci versenyképességét azonban az input olcsósága nem fogja növelni.

b) Amennyiben a Balkánon elcsitulnak a szélsőséges politikai bizonytalanságok, ennek következtében a volt jugoszláv térség megszűnik kvázi-frontország lenni (vigyázat! nem *pillanatnyilag,* hanem hosszú távon is!), Bulgáriában és Romániában stabilizálódik egy „europid" politikai-társadalmi rendszer, Magyarország is kikerül abból a zsákutcából, amelybe a balkáni felfordulások geopolitikailag – szükségszerűen – sodorják. Valamelyes piaci lehetőség is születik így, de nem ez az alapvető: a „kvázi-karanténből" való kilábalás az az eredmény, amely az ország szempontjából igazán fontos lehet.

c) Az európai integráció *valamilyen oknál fogva* mégis arra az álláspontra jutott, hogy a „visegrádi" típusú nemzetgazdaságokat *„el tudja viselni"* az EU kerítésén belül, mégpedig egy változatlanul „egyemeletes" konstrukcióban. Ez *bizonyos* előnyöket rejt magában Magyarország számára is. De ezeket *még senki nem állította „cost-benefit" szemlélettel szembe* azokkal a veszélyekkel,

amelyek a magyar iparra és mezőgazdaságra várnak egy EU-jellegű versenyhelyzetbe való behelyezkedés mellett (azaz lemondva a nemzetgazdasági védekezés lehetőségéről!). Ha egy ilyen számbavétel pozitív végeredménnyel zárulna, vagy: ha a magyar gazdaságnak sikerült volna olyan *mértékű* és *időtartamú* átmeneti kivételes helyzetet, elbánásmódot kiharcolnia, amely alapot ad egy sikeres felzárkózási stratégia véghezvitelére, *az integráció nagy előrevivő erővé válhatna.* – Vagyis az EU-hoz való csatlakozás éppúgy lehet a (4)-forgatókönyv külső környezetének komponense, mint az ennél kedvezőtlenebbeké.

d) A három világközpont birkózási folyamatában a magyar fejlődés számára viszonylag azok a fejlemények kedvezőbbek, amelyek nem nyomorítják meg Európát, de nem is szédítik el vérmes reményekkel: ennek a követelménynek leginkább a 3-mal jelölt forgatókönyv felel meg: vagyis az, amikor *az amerikai góc mérsékelt térvesztésének vákuumait elsősorban a távol-keleti centrum aratja le, de Európa is „részt kap a zsákmányból".* A 2. forgatókönyvhöz hasonló eseteket már kipróbáltunk: ezek nem tudtak Európában élénk érdekeket felkelteni térségünkkel szemben (függetlenül e térség politikai-társadalmi jellegétől!); a 4. pedig ott támadná meg az európai gazdaságot, ahol a legnagyobb anyagi áldozatokat követelne a védekezés: ezért kénytelen lenne „elfelejteni" keleti végeit.

e) Mindenképpen kedvező körülmény a *szomszédos országok normális gazdasági fejlődési pályára való visszatérése:* ez éppúgy vonatkozik Szlovákiára, Csehországra és Romániára, mint Horvátországra, Szlovéniára és a maradék-Jugoszláviára. Igaz, ez esetben Magyarországnak szembe kell néznie a volt KGST-régió gazdaságainak *versenyével* – részben a nyugati (és orosz–ukrán–kazah) piacokért, részben a nyugati működőtőkékért, részben az integráció során kialkudható feltételekért. Ez különösen Lengyelország vonatkozásában igaz – olyannyira, hogy meg lehet kockáztatni: a (4). magyar jövőkép szempontjából a „sikeres" lengyel fejlődés inkább akadályozó, mintsem támogató feltétel. Csehországgal nem egészen ez a helyzet: bizonyos pontokon *eleve* nehezebb súlycsoportban van, mint mi, bizonyos pontokon neki is érdeke a velünk való együttműködés, bizonyos pontokon pedig a két gazdaság *kiegészítő* jellegű egymáshoz képest.

f) Ami a távolabbi jövőben kibontakozó szuper-regionális mozgásokat illeti, *egyikük sem kínál lehetőséget Magyarország számára a „főutcához" való közelebb kerülésre.* Ilyen értelemben hatásuk közömbös. A fejlett európai maghoz való közelebb kerülés szempontjából az EU „hosszanti" repedése, legnyugatibb szárnyának „atlantizálódása" formális logika szerint kedvező számunkra. Valójában ez Magyarország II. világháború előtti geopolitikai és világgazdasági helyzetének restaurálódását hozná magával, azaz a „Grossraum"-ba való integrálódását, ami akkor sem kedvező, ha tudjuk, hogy e „Grossraum" centruma nem náci hatalom. Az amerikai befolyás kiterjedése a

„szovjet tetem" fontosabb részeire csak akkor volna – talán, egyáltalán nem biztosan – némileg kedvező Magyarországra nézve, ha az érintett utódállamoknak maradna annyi játékterük, hogy az egyértelmű amerikai hegemóniával szemben külső támaszkodási pontokat keressenek. Nos, ilyen esetben Magyarország is számba jöhetne – ő sem „bástya"-minőségben, legfeljebb „napraforgókóró-kerítésként" (kleine Fische – gute Fische!). Mindenesetre, *más jellegű fejleményekhez viszonyítva* e két fordulat relatíve a legkedvezőbbnek látszik: *valami* kiaknázható lehet belőlük.

A felsoroltak közül a *d)*-nek és az *e)*-nek van jelentős bekövetkezési esélye: az utóbbinak a *b)* függvényében – amely némileg redukálja a valószínűségét.

Az (5)-tel jelölt – „pesszimista" – forgatókönyv megvalósulása mellett a következő tényezők látszanak voksolni:

A magyar gazdaság és társadalom fokozatos magához térését és újra-felemelkedésének megkezdését a *politikai* helyzet változásai akkor *nem segítik elő, illetve ellentmondásosan hatnak rá* – noha *nem kifejezetten gátolják*

– ha a világversenyben *Európa* kifejezetten *teret veszít,* akár Amerikával, akár a Távol-Kelettel szemben;
– az integráció a mai elképzelések szerint mélyíthető, illetve Európa rákényszerül arra, hogy a maastrichtihez hasonló irányban mélyítse az integrációt, legalábbis a „kemény magét" – s ennek következtében kétemeletessé szervezi át az EU-t: *vagyis Magyarország számára lényegében egyformán kilátástalan az, ha Európa kiteszi a táblát: „belépés csak vagyonosoknak", vagy ha nyit az Európa-házban egy „viceházmesteri" lakást számunkra.*
– a volt KGST-régió mindkét – vagy *bármelyik* – körzete a gazdasági fejlődésben folytatja a mélyrepülést, politikai tekintetben pedig a labilitás, a „puskaporos hordó" állapotában reked meg. Sajnos, Oroszország esetében ez a politikai labilitás a mi számunkra nem csak Európa területén jelent komoly fékező erőt, de még Szibériában is. Nem elsősorban arról van ui. szó, hogy valamely fegyveres konfliktus átterjed a horvát-Baranyából a magyar Baranyába (ez már a következő, a katasztrófa-forgatókönyv része!), hanem arról, hogy bárhol fegyveres konfliktusa támad (polgárháborús, etnikai, vallási vagy nemzetközi – teljesen mindegy!), az adott térség egésze bizonytalanná válik, *karanténba tétetik,* s a hozzá közel fekvők *nem hídként, hanem tamponként* fognak számításba jönni: *ami egy piac- és tőkehiányban szenvedő, kiszolgáltatott ország számára alig kisebb csapás, mintha belekeverednék a konfliktusba.* Ne legyenek tehát illúzióink: egy csecsen vagy karabahi típusú konfliktus csaknem lehetetlenné teheti számunkra a (4)-es modellhez szükséges környezeti „hozzáállás" elérését.
– ugyancsak leszállítja reményeinket a vegetálás színvonalára az, ha a közvetlen környezet gazdasági-politikai vergődése nem enyhül. *Magyarország ui. önmagában nem fejlesztési célpont,* még azok számára sem, akik netán re-

ményteljesnek ítélnék tőkéik *intelligens módon* való befektetésére. Mind iparfejlesztés, mind piacképzés, mind infrastrukturális rendszerek kiépítése szempontjából a *Kárpát-medence* az a minimál-modul, amelyben bárki bármelyik Centrumban hajlandó kalkulálni – de méginkább *az a terület, amelyet a fentebbiekben „visegrádinak" jelöltem:* lehet, hogy a Baltikum nélkül, de mindenképpen Romániával együtt.

Piacra jutási és forráskiegészítési szempontból a (4)-től az (5)-ös forgatókönyv felé szorítja vissza lehetőségeinket – amint említettem – az európai integrációnak a *mai nyomvonalon való továbbhaladása,* csakúgy, mint *az EU kétemeletessé rétegződése.* Ez utóbbi annyival rosszabb, hogy erősen szűkíti a magyar politika mozgásterét a kisegítő és ellensúlyozó megoldások keresésében (az ti. a célja!). Ugyancsak kedvezőtlen számunkra egy „hosszanti irányban" való repedés *az EU*-n: ez ui. előtérbe fogja hozni egy közép-európai német befolyási övezet (a fentiekben, rosszmájúan „Grossraum"-nak csúfoltam!) kialakulását, amely piacot fog ugyan biztosítani a magyar termékeknek (még az ipari bedolgozás területén is!), de a vegetáláshoz szükségesnél több addicionális tőke- és know-how-forrást nem tud ideáramoltatni. – Az előzőekben mondottakból következik az is, hogy ha közép- és kelet-európai közvetlen környezetünk gazdasági-politikai labilitása nem enyhül, az a mi lehetőségeinket is degradálja. Lehet, hogy Bulgária gazdasági gyengélkedése nem támaszt érezhető akadályt külső feltételeink elé, de egy rothadó Szerbiával vagy Horvátországgal a „hasunk alatt", egy folyamatos recesszióval küszködő Csehország vagy Lengyelország társaságában egy olyan Szlovákiával és/vagy Romániával a szomszédságban, amelyekkel súlyosan elrontottuk politikai-gazdasági kapcsolatunkat, senki nem fogja Magyarországot a gazdasági-társadalmi fellendülés Paradicsomává tenni. A „szovjet tetem" sorsának életveszélyes voltáról másutt említést tettem: elég, ha e helyzet fennmarad, a Magyarország fejlődésifeltétel-modell *nem tud az (5)-tel jelzett fölé kúszni.* Közvetlen hatása miatt sem, az európai Centrum érdekeiben és törekvéseiben keletkező fejlemények miatt pedig végképpen nem.

A távolabbi jövőt illetően a világfejlődés „főutcájának" áthelyeződése, akár a szűkebb értelemben vett Atlantikumra, akár a pacifikus megoldás bármelyik esetére – Magyarországot egyértelműen a periféria felé sodorná: *az ebbe való zuhanást talán ki lehetne védeni egy szorosabb „Grossraum"-integrációval,* amelynek persze vállalni kellene minden negatív következményét is.

Annak, hogy Európa „bajba kerül", vagyis lemarad a másik két centrummal folytatott versenyben, netán belső feszültségei megrepesztik (akár „hosszában", akár „körkörösen"!) – nem lehet lebecsülni a megvalósulási esélyét. Ahhoz, hogy az oxigén után kapálódzó, fulladozó közép- és kelet-európai „szegényház" ne kapja meg sem a *piacra jutásához szükséges* „pozitív diszkrimináció minimumát", sem a *modernizációjához és piackonform szerkezeteihez szük-*

séges tőke-injekciót – nem szükséges e baljós tendenciasorozatnak a teljes, explicit kibontakozása: elég, ha a nyugat-európai gazdasági-politikai elit *megorrontja* a lehetőségét. Az ilyen jelenségek pszichológiája nagyon hasonlít a rémhírek nyomán felbukkanó vásárlási lázéhoz. Mivel Európát igazában nem köti életfontosságú érdek sem közép- és kelet-európai „hátsó udvarának" sorsához, sem ezen belül a „visegrádiakéhoz", vagy egészen konkrétan: Magyarországéhoz – pillanatok alatt képes e térség *„halálos ítéletével"* egyértelmű döntést hozni vagy tendenciát kifejleszteni, ha érdekei felhalmozható forrásainak tartalékolását vagy másirányú befektetését látszanak diktálni. Láncreakció indulhat meg: Európa ellenérdekeltsége – akárcsak közönye is – konzerválhatja a gazdasági nyomorúságot a térség országaiban, ami növeli a politikai ingatagságot – ez tovább taszítja az európai Magot régiónktól, miközben *objektíve* gyöngíti pozícióját az ilyen „üszkös" Hinterlanddal nem rendelkező másik két centrummal szemben.

Az elébb körvonalazott láncreakció végbemehet lassan, kúszva, erős ellentendenciáktól fékezve, időnként ellensúlyozva: ez az az eset, amikor a külső feltételek nem teszik ugyan kedvezővé a magyar gazdaságpolitika dolgát a (4)-es modell kifejlesztésére, de legalább a továbbsüllyedést sem erőltetik ki. Ha azonban valami – világgazdasági vagy -politikai tényező – felgyorsul, olyan kifejezetten kedvezőtlen, netán tragikus nemzetközi folyamatok indulnak be, amelyek erősen akadályozni fogják a magyar politikát a folyamatban lévő gazdasági-társadalmi *degradációnak* nem hogy visszájára fordításában, de még a *fékezésében* is. Milyenekre lehet gondolni?

A) Az európai Centrum akut veszélyhelyzetbe kerülése, amit *piaci* oldalról előidézhet Távol-Kelet is, *technikai-versenyképességi,* valamint *politikai-katonai* oldalról viszont csak az észak-amerikai góc hozhat létre. Egy ilyen éles nemzetközi fordulat (amelynek kibontakozása persze igénybe vehet akár egy évtizedet is!) Európát nem csak arra készteti, hogy ne „táplálja" keleti peremvidékeit, de arra is, hogy *parazitaként telepedjék rá:* vagyis kiszívja erőforrásait anélkül, hogy megújítaná azokat (a modernizációt már nem is említve!). Ez a veszély akkor is fennáll, ha az EU egészben marad, csak éppen kétemeletessé változik: a „Grossraum"-változat pedig kifejezetten veszélyes ebből a szempontból: a német keleti törekvések mindig a beruházás-takarékos és árakon keresztül kiszipolyozó függési viszonyok kiépítési vonala mentén haladtak. Távolabbi jövőben erre mutat a Pacifikum térnyerése az Atlantikummal szemben, de részben még az a fejlemény is, miszerint az USA a maga bűvkörébe sodorja Oroszországot.

B) Magyarországot körülvevő régiók valamelyikében (ne adj' isten: mindegyikében!) *akut politikai robbanássorozat* kezdődik: akár polgárháborús alapon, akár etnikai vagy vallási ürüggyel, akár államok közötti konfliktusok által. A legveszélyesebb a *Balkán,* de nem lebecsülendő *Ukrajna* sem (gondoljunk

a gazdasági lehetetlenülés nyomán fellépő újra-csatlakozási és kettészakadási lehetőségekre!) – és itt jön be, sajnos, a képbe az *iszlám* is, mint nemzetközi bizonytalansági tényező: akár „saját kezdeményezéséből" bátorodik fel – pl. Európát zsarolandó –, akár valakiknek eszközeként, például Európát vagy Oroszországot irritálandó. Oroszország távolabbi körzeteiben kirobbanó konfliktusok zavaróak, de nem degradáló erejűek a magyar fejlődési feltételek szempontjából – hacsak nem veszélyeztetik energiaellátásunkat. Sajnos a felénk vezető olajvezetékek olyan vidékeken mennek keresztül, amelyek esetében nehéz volna biztosra venni a politikai nyugalmat (Szibéria, Tatarsztán, Baskirisztán – s még Ukrajna is!).

C) A „visegrádi" országok gazdasági próbálkozásainak csődje: *erős degradációs jelek fellépése Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban* – hogy csak a legfontosabbakat említsem (Horvátország, Szlovénia, Románia gazdasági csődjei nem csak maguktól következhetnek be: nagy szerepet kaphatnak a balkáni viszonyok összezavarodásai is!). – Ez – akarva, nem akarva magával rántaná Magyarországot is: mint említettem, nem a piaci összefonódás nagy mértéke miatt, hanem azért, mert Európa a térséget *végül is* egységként ítéli meg. Ez természetes: elvégre azért sem lehet neheztelni, ha valaki egy elcsótányosodott bérházban nem vesz lakást, noha az eladó bizonyítja, hogy nála egyetlen szem bogár sincs.

D) Katasztrofális hatású a magyar fejlődés nemzetközi feltételeire egyfelől az EU integráció igen erős, a bomlás veszélyeit is magában foglaló meggyengülése, egy nyílt „Antant-Központi Hatalmak" jellegű szembenállás újraéledése, illetve egy, a Kárpát-medencében kiéleződő politikai „jégkorszak", s végül egy, Oroszország és/vagy Ukrajna területét elborító polgárháború volna. De magával sodorná a magyar gazdaságot a szomszédos és csaknem-szomszédos államok többségének *hosszan tartó* gazdasági mélyrepülése is. Nem állítható, hogy ezen körülmények megvalósulási esélye nagy volna – de nem is jelentéktelen. Pontosabban fogalmazva: ha a boszniai és koszovói háborúk nagy nehezen befejeztével a Balkánon a megnyugvás és stabilizálódás aprócska jelei kezdenének kibontakozni; továbbá, ha Kelet-Közép- és Kelet-Európa-szerte nem kezdene kibontakozni egy szervezett, kemény politikai kampány a középbal-irányzatok *bármi áron való* lehetetlenítésére, továbbá, ha a Kárpát-medencében nem volnának olyan virulensek a nemzetiségi tűzfészkek, továbbá, ha a szovjet utódállamok nem sodródnának a teljes gazdasági káosz felé, s végül, ha nem kellene számolni a kérdéses régió számos pontján a mind merészebbé váló iszlám irritációval – nos, akkor a katasztrófa-variáns esélyét csaknem a nullával tenném egyenlővé – így azonban *nem tehetem*. Valamelyes valószínűséggel a prognosztikai képben benn kell tartanom a katasztrófa bekövetkeztének lehetőségét is: *mondjuk, 10% erejéig*.

A „pesszimista” variáns – vagyis a degradáció eredményével való, emberöltőnyi megalkuvás – a legvalószínűbb jövőkép: megvalósulási esélye, *mondjuk 60%.* Az „optimistára” tehát *marad 30%.*

Ez a legdurvább kép. Valamelyest finomíthatjuk, ha a három jövőképet nem cérnaszálként, hanem meglehetősen széles sávokként fogjuk fel, amelyek egymással szomszéd tartományai mintegy fedik egymást. Nem túlzás, ha a tartományok 1/4-ét ilyen egymásba átható övezetekként fogjuk fel. Vagyis a katasztrófa-variáns 10%-ból a felső, 7,5–10% közötti sáv mintegy összemosódik a pesszimista variáns alsó, 15%-nyi sávjával, felső 15%-nyi sávja pedig az optimista variáns alsó, 7,5%-nyi sávjával.

Az egyes valószínűségi sávok *középvonalára* ezek az egymásbamosódások eltérítőleg hatnak. A katasztrófa-variáns *tényleges* középvonala nem az 5%-nál van, hanem *feljebb:* a katasztrófa *reális* méretei jóval enyhébbek, mint az elméletileg elképzelhetőké – azért, mert számos tényező a tényleges eseményeket az ennél kedvezőbb lehetőségek felé befolyásolja. Ugyanakkor az „optimista” forgatókönyv történéseinek reálisan várható színvonala sem olyan magas, mint ahogyan az elméletileg adódna: egy sor erő a „pesszimista”, illetve a „katasztrófa”-helyzet felé vonja. Az ábrán – amely persze számos sematikus elemet tartalmaz, vagyis illusztrációnak alkalmasabb, mint prognózisnak – a „katasztrófa”- és a „pesszimista” variánsok összemosódó felületeiből összeáll egy „legvalószínűbb alsó tartomány”, amelynek kiterjedése 17,5%: ennyi az esély arra, hogy a fejlődés külső körülményei *mostohák* lesznek. Ugyanígy – vagyis a „pesszimista” és az „optimista” variánsok összemosódó felületein kialakul egy „legvalószínűbb felső tartomány”, amelynek kiterjedése 22,5%, *vagyis annak az esélye, hogy a magyar gazdaság és társadalom fejlődésének nemzetközi feltételei az „abszolút” semlegesnél kedvezőbbek lesznek, 1/4-nél valamivel nagyobbak, mint annak, hogy az átlagosnál kedvezőtlenebbek lesznek (1:1,286), de a kedvező környezeti sáv közelebb áll az „abszolút” semlegeshez, mint a kedvezőtlen, vagyis a „kedvező” – alatt enyhén kedvezőt kell érteni, a „kedvezőtlen” – alatt pedig erősen kedvezőtlent.* Hangsúlyozom: a *17. ábra* összes adatában sémaszerű – általam kreált – elemek vannak. Vagyis a fenti megállapítást nem szabad „kiszámított” előrebecslésnek venni. Ezt nem győzöm aláhúzni: tudom ugyanis, hogy a kvantifikált megállapítások *fétis-erővel* hajlamosak az olvasójukra hatni.

4.5. EURÓPA HELYE A MAGYAR KÜLGAZDASÁGI STRATÉGIÁBAN – MAGYARORSZÁG HELYE AZ EU ÉRDEKRENDSZERÉBEN

Fejlesztési szelektivitásról beszélni a rendszerváltás óta nem ildomos dolog: a hallgatónak/olvasónak a direkt tervutasításos rendszer juthat az eszébe. Márpedig ez a kapcsolás

a legjobb esetben szakmai hozzá nem értést tükröz; valószínűbb azonban az elvakultságon alapuló politikai csúsztatás. A tervutasításos fejlesztés születése pillanatában is ideiglenes („hadigazdasági") megoldás volt, a hadiállapotok túlélése pregnánsan kidomborította a lényegéből fakadó hibáit. Magyarországon immár három évtizede nincs gyakorlatban, még az 1960-as években kialakult, toleránsabb formájában sem. Különben is a fejlesztési stratégia (a szerkezet és a műszaki szint alakítására vonatkozó politika) messze nem a tervutasításos rendszerek sajátja. Valamilyen piackonform változatát még a legnagyobb és legerősebb (a világpiacon domináns) hatalmaknál is megtalálhatjuk. Sőt a XIX. és a XX. század gazdaságtörténelme világosan bizonyítja, hogy *semmiféle felzárkózási, kitörési, térnyerési folyamat nem nélkülözheti a termelőerők fejlesztésével kapcsolatos határozott stratégiát.*

Magyarország a tágabb és a szűkebb világgazdasági környezetében egyaránt félig fejlettnek és közepesen szűk belső piaccal rendelkezőnek számít, ráadásul sohasem volt szervesen bekapcsolva a világgazdasági hálózatba, és küszködik a fentebb „rendszer-inkompatibilitásnak" nevezett hátránnyal is. Határozott (persze: „két lábbal a földön járó") szerkezetfejlesztési és műszaki fejlesztési stratégia nélkül semmiféle kormányzat nem képes úrrá lenni a *belső* rövid távú és parciális érdekek, valamint a (kegyetlen!) *nemzetközi* piaci ráhatások *sodró hatásán.*

Egy fontos szemléleti megjegyzést kell tenni, mielőtt a lényegre térnénk: a fejlesztési stratégia nem kötődik az *ágazati* szemlélethez. A közhasználatú „ágazati" fogalom olyan kritériumok alapján csoportosítja az üzleti tevékenységeket, amelyek jószerével irrelevánsak a külgazdasági stratégia szempontjából: milyen alapanyagot használnak, kik a végfelhasználók stb. A piac – csaknem – globálissá tágulásával ezek az ismérvek másodrendűekké váltak, különösen olyan nemzetgazdaságok esetében, amelyeknek – méret- és forrásokoktól következően – viszonylag kicsi a radikális szerkezetváltoztatási lehetőségük, viszont a termeléshez szükséges anyagokat a piacon korlátlanul beszerezhetik, ha van elég – hatékonyan kitermelt – valutájuk. Magyarország alapvető termelőereje a szakképzett, nem elhanyagolható hányadban kreatív ember: a szelektivitás e tényező köré építendő. Ezért a következőkben nem iparágakban, hanem *a potenciális szellemi teljesítmény különböző szintjeiben* gondolkodunk. Továbbá, a magyar gazdaság meglehetősen nagy szerkezeti nyitottsága miatt (a nemzeti teljesítmény 6/10-e exportpiacokra megy, az ország importfüggősége gyakorlatilag száz százalék, a felhalmozás mintegy ötöde-negyede külföldi eredetű!) a szelektivitásnak igen fontos szempontja egyfelől az exportra szakosodás *dinamizmusának* előrejelzése, másfelől az elérhető technológiai és vállalati *méretek gazdaságossága* (skálahozadék), végül a fejlesztett üzleti tevékenységek *finanszírozhatósága* és a finanszírozási mód gazdaságossága (mármint nemzeti, makroökonómiai szempontból!).

Mindez oda vezet, hogy nem klasszikus ágazatokban, hanem termelésitényező-körökben gondolkodunk, s ezeket az *emberi tényező teljesítőképességére mint alapfeltételre „építjük fel", vagyis arra, hogy milyen mértékben és minőségben áll rendelkezésre (most és a jövőben!) a munkára szocializált, fegyelmezetten*

dolgozó szakképzett és kreatív aktív lakosság, milyen műszaki-gazdasági kultúrákban, *milyen sűrűsödésük érzékelhető, netán mérhető.*

4.5.1. A potenciálszintek („P")

A *potenciálszinteket* a világpiaci körülményeket meghatározó, domináns centrumok viszonyaihoz hasonlítjuk: mivel a magyar gazdasági teljesítményértékelését a centrum fajlagos teljesítményei szabják meg, ez az „etalon", nem pedig valami elvont „kereslet-kínálati egyensúly".

Ilyen értelemben a következő fokozatokat vázolhatjuk fel.

P1: *„Világszínvonal".* Ez azt jelenti, hogy a hazai termelőerők rendszeresen és érzékelhetően előbbre viszik valamennyire a technikai-gazdasági világ élvonalát. Ha pl. a magyar gyógyszeripar évi 3-4 lényegi újdonságot magában foglaló készítménnyel jelenik meg, vagy ha nem repül fel űrhajó magyar műszerek nélkül, akkor az adott kultúra ebbe a kategóriába sorolódik be – persze feltételezve, hogy ez a magas nívó magából a műszaki-gazdasági kultúrából nő ki, nem elszigetelt jelenség: ez utóbbi esetben „kultúratöredéknek" lehet nevezni.

A kategórián belül érdemes megkülönböztetni a következő *alcsoportokat:*

- *jelentős K+F-bázis,* az újdonságokat fogadó csúcsipari háttér nélkül: ez „kultúratöredék", amely a nemzetközi piacon szellemitermék-exportőrként hasznosulhat;
- *teljes K+F+T+É vertikum,* vagy végfelhasználási célú exportkibocsátással, vagy olyan közbeeső termékkel, amelynek széles az alkalmazási köre, önálló ismeretanyagot követel a technikája, nagy a fajlagos (súlyegységre jutó) devizahozama és a fajlagos (termelő emberre jutó) hozzáadottérték-hozama;
- *csonka vertikum:* legtöbbször F+T+É, ahol a „K" fázis tekintetében a gazdaság már kénytelen alkalmazkodni a partnerek tudományos és üzleti kooperációs hajlandóságához, valamint árviszonyaihoz;
- *K+F nélküli kultúratöredék* (T+É), ahol a világszintet egy – lényegi hazai hozzájárulással megvalósított – korszerű technológia biztosítja: a kibocsátott termék nemzetközi értékesíthetőségének természetesen nem szabad csorbának lennie;
- *elsőrangú kooperáció más országokban működő partnerekkel,* vagyis világszintű, de hazai kreativitást kevéssé hordozó „bolygóipari" tevékenység széles, nagy műszaki kultúrát követelő hazai (másodlagos) bolygóipari háttérrel. Ez tehát „T", rendszerint igényes alkatrész- vagy részegységgyártás, ahol azonban az értékesítés már a külföldi partner hatásköre.

P2: *„Másodszint”,* azaz az „első szintű” hazai vagy külföldi partner eredményeinek (termékeinek, technológiájának) kifogástalan átvétele, némi adaptálása, mégpedig az átvett termék, technológia életgörbéjének felfelé ívelő szakaszán, vagyis elég szorosan követve az innovatív-kreatív „clusterek” tevékenységét.

Ennek alcsoportjai:

– *műszakilag igényes,* noha nem kreatív *bedolgozás* (bolygóipari szerepvállalás) fejlesztéssel, érdemi részegység- vagy alkatrésztermeléssel, netán szereléssel;
– minden kreativitást nélkülöző, de *szakmunkaigényes termelés,* akár bedolgozásról, akár teljes (végtermék-kibocsátó) vertikumról van szó;
– ugyanez *alvállalkozói vagy telephelyi szinten,* vagyis értékesítési szabadságtól részben vagy egészben megfosztva;
– *az életgörbe zenitjén enyhén túljutott termékek* (függetlenül attól, hogy végtermékek-e vagy intermedierek) jó minőségben való, gazdaságos termelése, de önálló piaci fellépéssel.

P3: *„Harmadszint”,* azaz a két megelőző szint által már levetett termékek és technológiák használata, általában olcsó munkaerőre (netán igen előnyös természeti erőforrásra) támaszkodva, így hazai és „maradék” külföldi piacok ellátása. Ez a kapacitás szokott a P2-vel jelzett szint számára konjunkturális csúcskapacitásként is szolgálni (ha hazai kézben van: csak a konjunktúra csúcspontján képes eladni, ha külföldi kézben van, csak olyan szükséglet kielégítésére használják, amelynek jelentkezési ideje rövid és ritka, s ezért nem érdemes hazai kapacitásokat fenntartani érettük).

Ez a csoport *három alkategóriából* tevődik össze:

– *maradék piacra orientált* végtermékre vagy intermedierekre szakosodottak;
– *hazai piacra termelő,* elsősorban a munkahelyeiért fenntartott „clusterek”;
– a fentiek hazai (teljesen exportképtelen) *bolygóipara,* valamint a nemzetgazdasági szerkezet pórusainak hézagaiban vegetáló szektor.

Minden nemzetgazdaság – a legfejlettebbek is – e három szint valamilyen együttese: hogy világgazdasági pozíciója milyen lehet, azt a három szint összetétele határozza meg. A világgazdasági hálózatból többé-kevésbé kiszorult (bojkottált, elfeledett) nemzetgazdaságokban van *egy negyedik szektor is, a teljesen életképteleneké.* A kelet-közép-európai gazdaságok sajátossága, hogy *de facto* olyan tevékenységek is ide sorolódnak, amelyek egyébként bármelyik szektor részesei lehetnének. Ennek alapvető oka az évszázados kívülállás és mesterséges elzártság, valamint a „rendszer-inkompatibilitás”. Működő, intenzív nemzetközi kapcsolatrendszerben ezek a tevékenységek rövid úton halálra vannak ítélve (a belpiacon sem bírják a versenyt), és az általuk foglalkoztatott termelési té-

nyezők átcsoportosulnak legalább a harmadik szektorba. Kelet-Közép-Európában ez a negyedik cluster olyan jelentős súlyú, hogy hirtelen kikapcsolódása a struktúrából katasztrófába kergeti a gazdaság egészét (lásd a volt NDK-t!).

Magyarország esetében is hatalmas problémákat okozott a túlságosan gyors leépítés: foglalkoztatási gondokat, importtöbbletet megfelelő exportbevételi forrás nélkül stb.

P4: Az *„életképtelen szint"* praktikus szempontból külön kezelendő alkategóriái:
- a tevékenységcsoport *értékes emberi tényezőket képes foglalkoztatni,* termékei szofisztikáltak, importvonzata alacsony, belpiaci kereslete – kellő piacvédelem esetén – fenntartható;
- az előbbivel azonos paraméterek, csak éppen *az importvonzat nagy;*
- a termelés alacsony értékű humántőkével fenntartható, mintegy „közhasznú munkaként", *a belpiacon a termékek még eladhatók,* importvonzatuk alacsony;
- az előbbivel azonos paramétere, *nagy importvonzattal.*

Azt, hogy melyek a hazai gazdaság szektorai, és ezek milyen szinten leledzenek, nagy volumenű, részletes – és mindenféle rövid távú és parciális érdektől maximálisan független – felmérésnek kell felszínre hoznia. Ilyen felmérést Magyarországon egyszer készítettek (1975 és 1977 között). E munka legfontosabb megállapításai valószínűleg ma is helytállók, mivel kritériumai húsz év alatt is keveset változtak, ráadásul a rendszerváltozástól is függetlenek. Ugyanakkor a nemzetgazdaság időközben átélt viharai és válságai nem elhanyagolható *roncsolódásokat* is okozhattak a teljesítményfeltételekben, valamint létrejöhettek – különböző szintű – új kultúrák is. Magyarán: *az 1975–1977 folyamán elvégzett „térképezési munkálatokat" minél hamarabb meg kellene ismételni* – enélkül megalapozott nemzetközi gazdasági illeszkedési stratégia nem alakítható ki.

4.5.2. A fejlődőképesség szerinti csoportosítás („D")

A reálszféra megítélésének második dimenziója az egyes tevékenységi komplexumok *dinamizmusának* vizsgálata. Ez egyben a hazai kultúra *versenypozíciójának* mérése is: egy adott üzleti szegmens lehet a világban általában dinamikus, ha a hazai vállalkozások már lekésték a piacra lépés határidejét, Magyarország számára az adott terület nem hordoz dinamikus fejlődési lehetőséget. (Gondoljunk az 1970-es évek félresikerült mikroelektronikai elemgyártási programjára!) A skála tehát, amelyet felállítunk, azt mutatja, hogy *a magyar nemzetgazdaság számára hordoz-e* az adott terület dinamikus *növekedési lehetőségeket.* Maga a skála banális:

D1: a nemzetgazdasági átlagot magasan meghaladó lehetséges dinamizmus;
D2: érzékelhetően átlag feletti dinamizmust rejtő területek;
D3: a dinamikus növekedés szempontjából indifferens zóna;

D4: a nemzetgazdaság átlagos lehetőségeit némileg fékező terület;
D5: a gazdaság lendületét erősen fékező szerkezeti szegmens.

Ha Magyarország nemzetközi gazdasági pozíciója „centrális" lenne, vagyis részese volna az európai domináns fejlődési gócnak, az a szempont, miszerint egy szektor a világban általában így-úgy dinamikus, valamint az a szempont, hogy Magyarország versenypozíciója (az oligopol piacon!) erős-e vagy gyenge, s adott fejlesztés árán erőssé tehető, avagy sem – két külön szempontként jelentkeznék a kultúrák megítélésekor. Félperiferikus pozícióból azonban csak azt érdemes vizsgálat tárgyává tenni, hogy *jut-e hely nekünk a piacon:* azon a piacon, amelynek erőviszonyaiba és mozgásaiba a magyar gazdaságnak nincs érdemi beleszólása. Eddigi stratégiai tapasztalatunk azt mutatja, hogy – a termelőerők igen kedvező hazai adottságai mellett – az újonnan feltűnő, nagy dinamizmust ígérő területeken, máshol folyó K+F+T+É-folyamatokba bekapcsolódva jelentős dinamizmusnövelési lehetőségek adódhatnak. Ha annak idején a fentebb említett mikroelektronikai próbálkozás helyett a nemzet erőit a biotechnológiai fejlesztésekre koncentráljuk, ennek lendülete a magyar gazdaság jelentős hányadát magával ragadhatta volna!

4.5.3. A finanszírozási lehetőségek („F")

A harmadik dimenzió a reálszféra szegmenseinek megítélésében a *finanszírozhatóság* mértéke és módozatai. Kicsi és relatíve szegény (tőkehiánnyal küszködő), valamint a nemzeti vagyonának világpiaci leértékelődésétől sújtott nemzetgazdaságokban ez a megítélési dimenzió alapjában véve szigorú *korlátozó tényezőnek* tekinthető. Mivel a nemzeti megtakarítás igen nagy hányadát az emberi termelőerő bővített újratermelésének finanszírozása foglalja el (ellenkező esetben semmi értelme stratégiáról álmodozni: *nem lesz mivel* megvalósítani!), a kedvező szektorok technikai-jövedelemtermelési minőségének biztosítására, valamint szerkezeti súlyuk növelésére a nemzetnek igen korlátozott mennyiségű forrása marad. Ez akkor is igaz volt, amikor a felhalmozási forrásokkal lényegében a gazdaságpolitikai központ rendelkezett, és igaz ma is, amikor ezek a magántulajdonosokhoz vannak – erősen szétszórtan – rendelve. Az optimumhoz való szerkezeti-fejlettségi közelítés ezért nehezen képzelhető el az országba bevonandó források nélkül. Ezek beállhatnak valamilyen módon a hazai nemzeti célok megvalósításának szolgálatába, és/vagy jelentős jövedelmeket realizálnak és költenek el Magyarországon – ebben az esetben kondíciókat *tűrhetőnek* nevezhetjük. Amennyiben a nemzetgazdaság érdekeinek figyelembevétele nélkül (azzal össze nem egyeztethetően) törekszenek a letelepedésre, avagy minden felhalmozható jövedelmet (a személyi jövedelmek és a vállalati adó kivételével) kivonnak az országból, a kondíciókat *kedvezőtlennek* nevezzük: az ilyen beáramló források a nemzeti stratégia ellen hatnak. Végül vannak olyan szerkezeti szegmensek, ame-

lyek létesítése akár az ország méretéből, akár a termelési tényezők színvonalából következően nem képzelhető el, nem finanszírozható (mondjuk egy Boeing-Jumbo gyár Magyarországon!).

Az előbbi szempontokból összeállítható a finanszírozási lehetőségek skálája: az alap mindig egy olyan (technológiai, üzemi, vállalati) egység, amelyik rendeltetésszerű működtetése esetén legalább minimális skálahozadékot tud produkálni.

F1: Hazai forrásokból finanszírozható, vagyis az adott vállalat vagy vállalatcsoport a saját megtakarításaiból, valamint a tőkepiacon összegyűjthető *hazai forrásokból meg tudja valósítani a gazdaságos méretű gyártást.*

F2: Hazai forrásokból finanszírozható tevékenységcsoport, ám a nemzetközi piacon való sikeres szerepléshez *külföldi, addicionális forrást is be kell vonni:* ennek mértéke azonban semmiképpen sem akkora, hogy a nemzetközi szereplés ügyei feletti rendelkezés kiköltözzék a finanszírozó külföldi erőközpontokba: a szektor tehát „magyarközpontú" marad, fejlődése nem keresztezi a stratégiát.

F3: Az adott kultúra versenyképes tömege nem finanszírozható főként hazai forrásokból: *az itt lekötendő vagyon zöme külföldi,* a hazai erő az addicionális. Erre a szektorra a hazai gazdaságpolitika csak akkor számíthat mint nemzetgazdasági stratégiai erőre, ha *magát a stratégiát* hozzáalakítja a tevékenységi csoport mozgásai felett rendelkező külföldi döntési központok elképzeléseihez, akár a hazai fejlődési érdekek (lehetőleg minimális) sérelme árán is.

F4: Az adott kultúra fejlesztésére – netán fenntartására – *semmiféle reális hazai lehetőség nincs;* ha ez mégis részét képezi a hazai szerkezetnek, az kizárólag a külföldi forrásoknak köszönhető. Ez a szektor, stratégiai mozgását tekintve, *idegen test* a hazai szerkezetben, ugyanakkor a hazai bolygóipari, devizabehozatali, netán foglalkoztatási és költségvetési szerepénél fogva erős befolyásoló tényezővé is válhat.

F5: A fentebb említett finanszírozási lehetőségekből teljesen kieső szegmensek – akkor is, ha a P (potenciál) elbírálási szempontok önmagukban nem tennék kedvezőtlenné!

Mind a három (P, D, F) szelektivitási dimenzió megítélése esetében külön vizsgálandó, mennyiben van szerepe a kedvező/kedvezőtlen pozíció kialakításában a termelési tényezők mennyiségi és minőségi rendelkezésre állásának, és mennyiben a világpiaci árrendszer felül- és alulértékelő hatásának (az árollónak). Ha a kiemelkedően jó helyzet alapvetően egy középtávra már prognosztizálhatatlan értékű kedvező cserearány-mutatónak köszönhető, az illető terület stratégiai pozícióját különös óvatossággal kell kezelni. Ellenkező esetben (ha ti. az adott terület kedvezőtlen megítélési pozícióját egy súlyos, de bizonytalan jövőjű árolló

okozza) az előnytelen *terms of trade* önmagában még nem ok arra, hogy a kultúrát ne kezeljük a stratégiai kulcsterületének.

4.6. INTEGRÁCIÓ *VERSUS* SOK LÁBON ÁLLÁS: VISZONYLATI STRATÉGIA („K")

Az előzőekben vázolt PDF-szelekció megbízható támpontot ad arra vonatkozóan, hogyan célszerű a nemzetgazdaságot fejleszteni ahhoz, hogy az szerencsésen illeszkedhessék be a nemzetközi munkamegosztásba. Vagyis *önmagában* nézve nem kifejezetten „*kül*gazdasági stratégia", hanem „gazdaságstratégia" a szó komplex értelmében: igaz, egy nagyjából 60%-ig nyitott országban a jövedelemtermelő képesség növelése és a kedvező jövedelemtermelő képességű (versenyképes és komparatív előnyöket kihasználó) szegmensek szerkezeti kiemelése mindenfajta stratégia alapkövetelménye: vagyis minden gazdaságstratégia egyben külgazdasági illeszkedési program is, és fordítva: nem lehet épkézláb külgazdasági stratégiát elképzelni fejlesztési szelekció nélkül: kicsi, gyenge és mindenféle egyéb bajokkal küszködő országokban még kevésbé.

A partnerválasztás hosszú távú szempontjai mintegy derivátumai a fejlesztési szelekciónak. *Ahhoz a partnerhez kell közelednünk, amely vásárlója a PDF szempontjából kedvező termékeinknek és szolgáltatásainknak és/vagy részt vállal forrásaival azon szelekciós fejlesztési munkában, amelynek alapelve ez a PDF-megítélés.* Ellenkező esetben (tehát akkor, ha a partner termelőerőinek szempontjából kedvezőtlen, dinamizmusunkat fékező és nehezen vagy kedvezőtlen kondíciókkal finanszírozható exportot követel tőlünk), ha egy mód van rá, akkor távolodnunk kell tőle, ha valami ok miatt nincs mód a távolodásra, akkor „mentesítő" piacok és kapcsolatok után kell néznünk.

Magyarország gyengén kapcsolódik be a nemzetközi gazdasági hálózatba. A hajdani KGST-munkamegosztás összeomlott, csak a romjai vannak meg, és az is bizonytalan, hogy meddig és milyen minőségben tarthatók fenn. Az európai centrumtól eléggé egyoldalúan függünk; az Európán kívüli centrumokkal sporadikus a kapcsolatunk: még a mi számunkra sem igazán jelentékenyek ezek a szálak, az ő szempontjukból pedig infinitezimális a szerepük; a közvetlen (kelet-közép-európai és balkáni) környezettel ugyancsak jelentéktelenek az összenövéseink – ha egyáltalán lehet ilyenről beszélni. A szélesebb értelemben vett periféria egészében kiesik külgazdasági hatókörünkből, kivéve néhány országot, amelyek viszont meglehetősen bizonytalan partnerek, és piacaikon kemény versenyben vagyunk a centrummal (a volt gyarmattartók összes előnyeivel kell kicsinységünkben és tőkeszegénységünkben megbirkóznunk!). Ma Magyarország *érdemi* kapcsolatai (azok a viszonyok, amelyektől *mi* erősen függünk, s amelyek esetében a *velünk* folytatott kereskedelem, tőkeforgalom, kooperáció stb. nem nagy-

mértékű ugyan, de azért érzékelhető nagyság) a következő országokra, illetve régiókra korlátozódnak:

1. az európai centrum (ezen belül az EU), zömmel Németország, Ausztria és Olaszország.
2. a szovjet utódállamok közül Oroszország, Ukrajna és Kazahsztán;
3. igen korlátozott mértékben a szomszédos államok (Szlovákia, Románia, Horvátország, Jugoszlávia, Szlovénia, valamint a nem szomszéd, de nagyon fontos Csehország és Lengyelország); bár ezek együtt nem megvetendő potenciálú partnerséget alkotnak, ma egyenként majdnem mikroszkopikus a jelentőségük;
4. a harmadik világ országai közül viszonylag élénk és rendszeres kapcsolat alakult ki a mediterrán térség és a Közel-Kelet némelyik országával, sok tényezőtől függő hullámzásokkal (Egyiptom, Irak, Szíria, Líbia, Algéria, Irán stb.), valamint – néhány évig, de nem nyom nélkül – Nigériával.

A Távol-Kelet fejlettebb országai főként *eladók* Magyarországon, Kína és Vietnam (1200 milliós, gyorsan fejlődő régió!) valami okból a hazai üzletemberek által elhanyagolt terület. Latin-Amerika úgyszintén feltáratlan számunkra. Valószínűleg nagyobb lehetőségeink vannak Észak-Amerikában is annál, mint amit kihasználunk.

Magyarország piaci hálózatát a következőképpen lehet felvázolni:

K1: vagyis alapvető fontosságú kapcsolati elem az EU, ezen belül főként Németország, Ausztria, Olaszország és kisebb mértékben Hollandia; az orientáció elsősorban észak felé bővíthető, azaz Svédország, Finnország, Dánia, valamint a jelenleg még EU-n kívüli Norvégia irányában is.

K2–K5: biztonsági piacok, részben a nyomasztó Európa-centrikusság ellensúlyozására, részben azért, hogy az itt kiépített szálak vonzóbbá tegyék Magyarországot az EU számára is. Ezek közül az *első* (de nem a legdinamikusabb és legbiztosabb) a volt Szovjetunió európai (orosz, ukrán, belorusz, moldovai és balti) utódállamai, valamint Kazahsztán. (Meggondolandó, hogy stratégiai szempontból Nyugat-Szibériát ne kezeljük-e külön területként.) A *második* (kevésbé kimerített, de igen dinamikus és Magyarország számára „nyitott") csoport a Távol-Kelet kontinentális országai, mindenekelőtt Kína és Vietnam. A *harmadik* – teljesen „szűz" – terület Latin-Amerika néhány dinamikus fejlődésbe lendült országa (Brazília, Argentína, Chile, Venezuela, Mexikó), amelyek elég bizonytalanok ugyan, de hosszú távon nyer az, aki itt pozíciókat szerez. Végül a *negyedik* terület a két másik centrum: Észak-Amerika (USA, Kanada) és Japán, Korea, valamint Tajvan.

K6: A *belpiac* elsősorban mint gazdaságbiztonsági elem, másodsorban mint az exporttevékenység alapja, harmadsorban mint az import jótékony hatásának

felszívója és végül, mint bizonyos fokú (a jelenleginél jóval intenzívebb!) védelem tárgya.

Igen változatos és becslésszerűen a piaci hálózat napjainkban a következő képet mutatja (a GDP %-ában):

4.1. TÁBLÁZAT

	A PDF SZELEKCIÓ SZEMPONTJÁBÓL				
	IGEN JÓ	JÓ	KÖZEPES	ELŐNYTELEN	ÖSSZESEN
	TEVÉKENYSÉGEK A GDP %-ÁBAN				
EU	1	4	20	10	35
USA, Japán	0	1	1	1	3
Oroszország stb.	1	2	2	2	7
Kelet-Közép-Európa	1	0	1	2	4
Ázsia	0	0	0	0	0
Összes export	3	7	25	15	50
Belpiac	3	7	25	15	50
Összesen	6	14	50	30	100

MEGJEGYZÉS: A táblázat modellszerűen egyszerűsített és kerekített: a PDF kritériumok a P kritériumoknak a másik kettővel korrigált formái: az „igen jó" a világszintet közelítő szegmenst jelenti, a „jó" a másodszintet, a „közepes" a harmadszintet, az „előnytelen" pedig a távlatban életképtelen szegmenst. Az 50%-os exportnyitottság felfelé van kerekítve (valójában 45 és 48% között ingadozik!). A séma feltételezi, hogy a nemzeti teljesítmények minden kategóriája fele-fele arányban termelődik a kül- és a belpiac számára.

Végül is a modell egy jellegzetes félperiferikus gazdaság „mozaikképét" vetíti elénk: a termelés fele a világ „tegnapelőtti" színvonalát tükrözi, harmada még azt sem, ötöde felel meg valamilyen szinten a világpiac igényeinek. Ezeket a szegmenseket azonban a világpiac nem nagyon veszi igénybe, mivel a piac telítődött, és kényesebb termékek tekintetében egy félperiferikus gazdaságnak nincs meg az értékesítéshez szükséges goodwill-je. Az alapvető piaca számára ez a gazdaság vagy másodrendű bedolgozó (a GDP 20%-a erejéig!), vagy a piac legalsóbb szegmensében jelentkező maradék kereslet kielégítő (a GDP 10%-a erejéig). Az orientáció meglehetősen egyoldalú: a GDP 35%-a a nála fejlettebb és a szolgáltatásait nem sokra értékelő főpiacon talál gazdára.

Hogy ezen a helyzeten milyen irányú és mértékű változás érhető el hosszú (15–20 éves) távon, az a következő fontosabb tényezők együttes hatásától függ:

– a világgazdasági konjunktúra és erőviszonyok alakulása;

– ezen belül az európai integráció világgazdasági pozíciójának alakulása;
– az európai integráción belüli erőviszonyok eltolódásai, beleértve a rejtett feszültségek kiéleződési lehetőségeit is;
– az európai politikai helyzet alakulása, különös tekintettel a balkánra és a volt szovjet térségre;
– a fejlettebb kelet-közép-európai gazdaságok teljesítményei a miénkéhez képest, azaz a szűkebb térségen belüli gazdasági erőviszonyok alakulása;
– a Kárpát-medence politikai-társadalmi feszültségeinek fejlődési iránya;
– a lehetséges „biztonsági piacokon" elfoglalt hazai pozíciók alakulása;

és – természetesen – a hazai gazdaság fejlődése, ami részben az üzleti szektor kultúrájától és vállalkozási zsenijétől függ, részben a magyar piac nagy részét uraló TNC-k magyarországi politikájától, részben pedig a mindenkori magyar kormány gazdaságpolitikájától.

Ez banalitásként hangzik: ám ha jobban belegondolunk, valóságos alternatívákat takar. Mivel a magyar gazdaság nemzetközi pozíciója alapvetően a nyugat-európai környezet helyzetétől és a velünk fenntartott kapcsolatokban való érdekeltségétől függ, ezt tanácsos a legjobban elemzés alá venni.

Minthogy a vizsgálódás elsődleges, minden egyéb szempontot megelőző célja a hazai *reálszféra* integrációs esélyeinek és feladatainak a feltárása, nem élünk azzal a feltételezéssel, hogy 200X-ben teljes jogú tagjai leszünk-e az integrációs szervezetnek, vagy sem. *A reálszféra számára a csatlakozás mindössze azzal a következménnyel jár, hogy a gazdaságpolitika kiadja a kezéből a protekcionizmus fegyvereit, ezáltal az európai centrum által kibocsátott piaci és gazdaságpolitikai impulzusok csendesítő hatás nélkül érik el a vállalati szférát* („ózonlyukba kerülnek"!). Ezt az erős sugárzást csak némileg tudja ellensúlyozni az a támogatás, amelyet az ország (a kormány és az önkormányzati rendszer) egy ideig kapni fog. Rendeltetésszerű felhasználása meggyorsíthatja az asszimilációs folyamatot, de nem pótolja a hazai – igen tetemes – áldozatvállalást. Ez utóbbi vagy a vállalati szektorra terhelődik (akkor lassítja az átrendeződést rövid és középtávon); vagy a lakosságra (akkor pedig hosszú távon aláássa a magasabb rendű bekapcsolódás humántőke-feltételeinek kiérlelődését). Ha viszont a kormányzat e – nem csekély, de mégis csak kiegészítő nagyságrendű – összeget saját, nyomasztó rövid távú problémáinak megoldására költi (vagyis „könnyen jött pénzként" kezeli), akkor stratégiai horizontú kárt okoz a gazdaságnak: *nem* járul hozzá a PDF-feltételek javulásához.

Vagyis a gazdaságpolitika az integrációs szervezetbe való belépés esetén sem kerül *minőségileg* más helyzetbe, mint amiben az integráció „előszobájában" van: a gazdaság teljes mértékben függ a nyugat-európai centrumtól, kereskedelme csaknem teljesen nyitott a centrum felé, tőkeinjekciókat főleg innen várhat. *Ilyen értelemben* valóban megkönnyebbülésként jöhet szóba a csatlakozás, amitől a kormányzat évente a magyar GDP 4%-ának megfelelő támogatást remél. Ha

teljesen biztos az, hogy ennek hatékony felhasználása ellensúlyozza azt az „öngúzsbakötést", amivel a belépés a magyar gazdaságpolitika számára együtt jár, akkor érthető a sietség a teljes jogú tagságot illetően. Ha a még meglévő, de már igencsak erőtlen protekcionizmus lebontása olyan sorvasztó hatású lesz a magyar piacra, hogy azt sem a belső erőforrások maximális mozgósítása, sem a „tűrhető" feltételekkel hazánkba áramló külföldi forrás, sem az EU-támogatás nem tudja kompenzálni, akkor nem érthető a belépés erőltetése: a szigorúan vett *gazdasági* szempontból legalábbis nem.

A kérdés helyes felvetése tehát úgy szól, hogy *milyen érdekeltsége van az európai integrációnak Magyarországgal kapcsolatban.* És ha ez nem összeegyeztethető az ország PDF-érdekeivel, akkor mi a teendő: egyelőre *nem erőltetni* a de facto integrálódást, és *erősíteni az ország reálszféráját* (elsősorban a magasabb értékű PDF-szektorokat!), vagy *megragadni az alkalmat* a teljes jogú tagság birtokában, de *biztonsági piacokkal* erősíteni meg az ország világpiaci pozícióit? A „norvég" vagy a „brit" utat kövessük-e?

Az európai integráció számára *természeti erőforrásaink* alig bírnak értékkel. *Beruházott vagyonunk* a piacgazdaság mértékével mérve nemcsak elavult és elhasználódott, de torz is. *Humántőkénkben* kétségtelen értékek rejlenek: a gazdaságban használható értelmiség (műszakiak, agrárszakemberek, közgazdák stb.) nagyszámú és jól képzett; nívós kutató-fejlesztő kapacitások menthetők még meg (szervezetileg ezek nagy része az elmúlt tíz év alatt szétzúzódott!); van egy jelentékeny nagyságú, jól képzett technikusi és szakmunkásállományunk, a betanított munkások képesek a fegyelmezett és (némileg kevésbé a) precíz munkára. Mindez „európai jellegűvé" teszi a magyar aktív lakosság képét – ami nem minden kelet-európai országról mondható el! Amennyiben az EU stratégiájában fontos szerepet játszik az értékes munkaerő állományának növelése és magas szinten való hasznosítása, úgy Magyarország nem marad ki látómezejéből. Igaz, ilyen kapacitás rendelkezésére áll, javarészt kihasználatlanul, a volt NDK területén, s e téren Magyarországnak Kelet-Közép-Európában sincs monopolhelyzete: a csehek és a szlovének a humántőke tekintetében némileg értékesebb forrást jelentenek nálunk, a lengyelek és a szlovákok (talán a horvátok is) pedig többé-kevésbé ugyanazt a szintet tudják produkálni. Ezért olyan fontos a gazdaság reálszférájának szelektív fejlesztése: ha el tudjuk érni azt, hogy az EU számára egy nem túl széles, de jól és jó helyekre koncentrált „P1" és „P2" szegmens tevékenységét tudjuk felajánlani, valamint a maradék nemzetgazdaság zömét a „P3"-as szinten tudjuk bekapcsolni a közösségi folyamatokba, akkor a XXI. század első felében nagyjából a mai ír vagy észak-spanyol szinten tudunk beilleszkedni az integrációba, amelyből igen kemény és következetes stratégiával feljebb lehet jutni az osztrák típusú (főként a „P2" szegmenssel operáló) kapcsolódás felé. Ha a maximum, amire használhatók leszünk Európa számára, az a „P3" szint nem dinamikus területeken – ami nagyjából megfelel a mai görög vagy Mezzogiorno-állapotnak –, az nem lesz vonzó

az EU számára. A támogatásként ránk fordított tőke lényegében nem térül meg számukra, növeljük az integráción belüli, potenciális feszültségek lehetőségét, s így gyengítjük az európai centrum esélyeit a világgazdasági pozíciókért folytatott versenyben.

Más vonzerő nem képzelhető el. *Piacunkra* való behatolásukra nem az integrációhoz való csatlakozásunk fog lehetőséget adni: a rendszerváltás első hevületében olyan mértékben megnyitottuk előttük a piacainkat, hogy ez mint szempont szóba sem jöhet az országunknak az integrációhoz való erősebb szervezeti csatolásában. Különben is: a magyar piac leginkább csak a kelet-közép-európai tömb piacának részeként bír jelentőséggel Európa számára. *Geopolitikai* helyzetünk nem különös. A balkáni és kelet-európai rothadási folyamatok ellen a fejlett Európának inkább egy *cordon sanitaire* létrehozása lenne az érdeke. Azon a naivitáson pedig legkésőbb már a csatlakozási tárgyalásokon túl kellett tenni magunkat, miszerint a múltbeli *„lovagias tetteinkért"* Európa „háláját" várhatjuk; ez romantikus regények fordulata.

Kapcsolódásunk végül is a kezdeti évtizedben *„P3" jellegű lesz,* vagyis főleg nem különösebben igényes végtermékeket és intermediereket fognak tőlünk vásárolni (akár kereskedelmen, akár kooperációs vagy működőtőke-kapcsolatokon keresztül), s fő vonzerőnk nem is annyira humántőkénk értéke, hanem annak *olcsósága* lesz. Jobb esetben ez az olcsóság relatív lesz, vagyis a *mai* életminőségünkhöz képest valamivel jobbat eredményezhet (legalábbis a közös folyamatokba bevont szerkezeti elemek számára), rosszabb esetben az integrációs mechanizmusok megmerevítik a mai életviszonyokat, megnövekedett gazdasági teljesítmény mellett. Ez abban az esetben várható, ha a kapcsolódás a „P3"-as szint alsó harmadában fog végbemenni, vagyis a „mix"-ben alig lesz „P2"-es elem, viszont a „P4"-es, „halálra ítélt" szegmensek utolsó maradék piacainak ellátása hárul a magyar gazdaságra. E kapcsolódási variáns még azt is feltételezi, hogy a magyar gazdaság szerkezeti nyitottsága megnő, és kapcsolataink még egyértelműbben koncentrálódnak Európára: csak éppen a kapcsolatrendszer *jellege* vesz fel „újgyarmati" elemeket:

4.2. TÁBLÁZAT

	A PDF SZELEKCIÓ SZEMPONTJÁBÓL				
	IGEN JÓ	JÓ	KÖZEPES	ELŐNYTELEN	ÖSSZESEN
	TEVÉKENYSÉGEK A GDP %-ÁBAN				
EU	0	2	30	18	50
USA, Japán	0	1	2	1	4
Oroszország stb.	0	0	1	6	7
Kelet-Közép-Európa	0	0	1	2	3

Ázsia	0	0	0	1	1
Összes export	0	3	34	28	65
Belpiac	2	13	8	12	35
Összesen	2	16	42	40	100

A modell egy süllyedő, félperiferikus gazdaság képét példázza, amely kedvezőtlen, egyoldalú függésbe került egy fejlett régióval szemben. Exportlehetőségei elsorvadván, a hazai piacra termelő, a GDP mintegy 15%-át kitevő „európai nívóhoz" közel álló két szektora is sorvadásra van ítélve: a következő évtized modelljében a két („P1" és „P2") oszlopban már csupa nullával lehet számolni.

Ennél valószínűleg jobb megoldás lenne egy ideiglenes visszahúzódás, amely a következő 10–15 évben tartani tudja azokat az arányokat, amelyeket az első táblázatban vázoltunk, esetleg az első oszlopban, az EU viszonylatában szereplő 1%-nyi „P1" szintű teljesítmény átirányulásával, vagy a volt KGST-régióban. Ez értelemszerűen az EU részarányát egy százalékponttal csökkentené (34-re), Ázsiáét vagy a KGST-utódállamok valamelyik viszonylati tömbjéét pedig emelné.

Az európai centrummal való kapcsolat lazítása csak módjával történhet: semmi remény ugyanis arra, hogy a kieső kapcsolatot más viszonylatban pótolhatjuk. Vagyis a határozott *zárás* felé akkor sem szabad haladnunk, ha az integrációval való kapcsolataink nem hozzák meg azt az eredményt, amit várunk tőlük (lásd *4.3. táblázat*).

Ez a modell csak annyiban különbözik a fentitől, hogy a gyengébb világpiaci kapcsolódás (és ezen belül a lazább EU-kötődés) egy hajszállal több „P1" és „P2" szintet ment meg – legalábbis ideiglenesen –, feltehetően a nagyobb protekcionizmusnak köszönhetően, a „harmadszint" rovására.

Mi az a földrajzi kapcsolódási modell, amelyet a magyar gazdaság mai és várható állapotának megfelelően a XXI. század második évtizedének közepére-végére optimálisnak lehetne tekinteni?

4.3. TÁBLÁZAT

	A PDF SZELEKCIÓ SZEMPONTJÁBÓL				
	IGEN JÓ	JÓ	KÖZEPES	ELŐNYTELEN	ÖSSZESEN
	TEVÉKENYSÉGEK A GDP %-ÁBAN				
EU	1	9	10	8	28
USA, Japán	0	1	1	0	2
Oroszország stb.	0	1	1	1	3
Kelet-Közép-Európa	0	0		0	1

Ázsia	0	0	1	1	2
Összes export	1	1	14	10	36
Belpiac	2	7	25	30	64
Összesen	3	18	39	40	100

a) Mindenekelőtt a nemzetgazdaságnak el kellene jutnia oda, hogy nyilvánvalóan *gazdaságtalan, stratégiailag káros* szektorokból származó *exportja zsugorodjék össze:* itt részben a mezőgazdasági tömegtermékek alacsony áron való eladására, valamint a primitív gépipari és könnyűipari bérmunkára gondolunk, de nem lehetetlen, hogy ebben a csoportba tartozik az elsődlegesen feldolgozott alapanyagok egy része is (timföld, acéláruk, olefin-kémiai termékek stb.), ahol a gazdaságtalanság (komparatív veszteség) alapeleme a hazai és importált energia drága volta. Minthogy az ilyen drága és visszahúzó feltételek mellett kitermelt deviza kiesését nem tudjuk hatékonyabb területekről származó exporttal ellensúlyozni, meg kell barátkoznunk a gondolattal, hogy a gazdaság szerkezeti nyitottsági foka néhány százalékponttal csökken. Ez nem tragédia: ami kiesik, az úgyis csökkentette a gazdaság jövedelmét!

b) Fel kell készülni arra, hogy a kapcsolatrendszer mai, *erősen túlzott német–osztrák-centrikusságát kénytelenek leszünk oldani.* Ez annak ellenére is gazdaságpolitikai főcél, hogy közben az EU kapui megnyíltak az ország előtt. Az EU-n belül preferálnunk célszerű azokkal a kisebb, magasan fejlett országokkal való kapcsolat intenzitásának fokozását, amelyek maguk is egy XIX. század végi, XX. század eleji vagy közepi *take off* utóéletét élik, sem gazdaságpolitikájuknak, sem üzleti életüknek nincs „gyarmattartói" reflexe (nem törekednek eleve és megingathatatlanul egyoldalú előnyökre egy kisebb és gyengébb partnerrel szemben), viszont érdekük szellemi és intelligens munkakapacitások bevonása. Ha ez utóbbiakkal „repülnek kötelékben", az javítja pozícióikat a velük integrálódó középhatalmak nyomasztó fölényével szemben. Európában láthatóan ilyen reménybeli partnerek lehetnek *a svédek, a finnek, a dánok* és – EU-státusuktól függetlenül – *a norvégok.* A közeli – még nem csatlakozott – országok közül *Szlovénia* látszik alkalmasnak erre a szerepre, de csak akkor, ha időközben nem zuhan a német–osztrák érdekeltségi kör mágneses mezejébe. Ekkor ugyanis nagyjából ugyanolyan szerepre lesz kárhoztatva, mint amilyen miránk vár – talán valamivel enyhébb kiadásban! Hasonló a helyzet *a csehekkel* is. Szlovákia és Románia e körbe való bekapcsolása egyelőre még várat magára, noha kívánatos lenne. Ezzel a körrel nem reménytelen „P1" és „P2" típusú kapcsolatrendszer kiépítése sem, noha természetszerűen ennek volumene nem túl nagy: némileg növeli a gazdaság játékterét, de balgaság volna azt gon-

dolni, hogy „kiváltja" a D–A–I kapcsolatok „P3"-as vagy „P4"-es elemeit, és azt sem szabad hinni, hogy ez az országcsoport akkora kiegészítő tőkeforrást tud Magyarországon befektetni, amely megoldja égető forráshiányunkat.

c) A diverzifikálás másik fő iránya *Kelet-Európa* lehet: itt nem egyszerűen a KGST összeomlásából kimentett kapcsolati romok konzerválásáról van szó. Ma *lényegében* az orosz energiaimportra van ráfűzve egész kelet-európai kapcsolatrendszerünk: az a biztos alap, amelyre exportot lehet építeni. Minden egyéb tekintetben a szovjet utódállamok fizetőképessége csaknem a nullával egyenlő. Ha ez tartósan így marad, akkor tudomásul kell vennünk, hogy a kapcsolatok volumenét az energiaszállítások devizaösszege határolja be: ez esetben az export „P" tényezőjét kell növelnünk, vagyis kivitelünk olyan összetételére kell törekednünk, amelynek termelési háttere nem igényel az átlagosnál több importot, ugyanakkor előreviszi a hazai termelőerők fejlődését. Jelentős szerepet kaphatnak egy ilyen szerkezetváltozásban a szellemi termékek, valamint a szovjet időkben elhanyagolt beruházási területek (könnyű- és élelmiszeripar, gépipari kis- és középüzemek, háztáji gazdaságok, szolgáltató szektor stb.) felszereléseinek szállítása. A politikai stabilizálódás kibontakozásának első, félreérthetetlen jeleire a magyar üzleti életnek „ugrania" kell ebbe az irányba, a kormányzatnak pedig igen hatékony rásegítéssel kell támogatnia, részben vezérelnie ezt a fejlődési irányzatot.

d) *A Balkán* valószínűleg csak elvileg jöhet számba mentesítő piacként és együttműködési lehetőségként: ezekkel a gazdaságokkal ugyanis „táplálékkonkurensek" vagyunk. Potenciáljuk kisebb-nagyobb mértékben a miénkéhez hasonlít, ha ők is számba veszik a PDF szelekciós lehetőségeiket, a miénkéhez hasonló mozaik bontakozik ki. Persze az erők összefogásával, valamiféle laza integrációval az egész volt „kis KGST-térség" növelhetné esélyét arra, hogy megmeneküljön az EU-hoz való „újgyarmati" ízű kapcsolódástól: ezt azonban részben az általános tőkeínség, részben a rövid távú devizaszerzési érdekek, részben a térségben hagyományos meglévő politikai feszültségek csokra minden bizonnyal megakadályozza. Nem valószínű (különösen az utolsónak említett tényező miatt), hogy Magyarország eljátszhatja egy ilyen szubregionális összefogás élesztőjének a szerepét – még akkor sem, ha nyilvánvaló a törekvés „hátsó gondolatok nélkülisége", továbbá nyilvánvaló az is, hogy az összefogás hatalmasan növelné a térség pozícióvédési, majd később felzárkózási esélyeit. Erre a centrum szerepre *Lengyelország* sem alkalmas: geopolitikai távolsága mind a Kárpát-medencétől, mind a Balkántól túl nagy ahhoz, hogy szervezőerővé válhasson. Sőt lehetséges, hogy – nagysága, lélekszáma, gazdasági potenciálja alapján – politikai vezető köreiben még az a téveszme is kialakul, hogy Kelet-Közép-Európa *nélkül* hamarabb találja meg számításait. Némileg hasonló *a csehek helyzete* is: ők több esélyt látnak az eu-

rópai centrum alsó harmadába való felkapaszkodásra, ha erre valamiféle „ballaszt" nélkül tesznek kísérletet, mint ha egy szubregionális együttműködés keretében törekednének erre. (Végül is Szlovákiát ők taszították el maguktól, noha a társállamiság egész fennállása folyamán a szlovákok zsarolták őket a szakítással!) *A Balkán* a belátható jövőben sajnos nem fog stabilizálódni: egyfelől olyan mély ellentétek szabdalják szét, hogy nehezen volna elfogadható egy „történelmi kibékülés" gondolata. (Különösen akkor, ha hatalmas politikai erők folyamatosan táplálják oxigénnel ezeket a zsarátnokokat, minden valószínűség szerint Európa és Oroszország erőinek és figyelmének folyamatos lekötése céljából!) Másfelől ott még kevésbé találunk olyan kristályosodási pontot, amely körül a térség stabilizálódhatna. Magyarország szempontjából ez kettős hátrány: egyfelől könnyen „gyepűvé" válhatunk (éles konfliktus esetén felvonulási tereppé lehetünk – mint megannyiszor történelmünk folyamán!), ami degradálja az ország jelentőségét a lehetséges partnerek számára; másfelől a Balkán természetes piacunk, technikánk potenciális felvevőhelye, vagyis *kicsiben* ugyanazt a „mentesítő" szerepet játszhatná, mint amit – nagyobb méretekben – a valamikori szovjet térségre lehetne bízni. Sajnos mindkettő tele van bizonytalanságokkal és veszélyekkel: ennek ellenére a *stratégiában* nem szabad figyelmen kívül hagyni egyiküket sem.

e) Az Európával konkurens két centrum, *Észak-Amerika és Kelet-Ázsia* Magyarország másodrendű piacává sem fog válni a XXI. század első felében: ahhoz túlságosan kicsik és minden szempontból érdektelenek vagyunk számukra.[*] Ez nem azt jelenti, hogy nem kell törekednünk a kapcsolatrendszer intenzitásának növelésére, akár a NAFTA országaival, akár a japán befolyási övezettel – hanem mindössze azt, hogy ez a két régió EU-függőségünkkel szemben nem jelent *alternatívát,* sem a kereskedelmi forgalom, sem a tőke és a technika megszerzésének területén. Ha azt elérjük, hogy bizonyos, kritikus esetekben „menekülési tereppé" válhatnak számunkra a tőkeimport „tűrhetetlen" feltételei vagy a „P3" jellegű külkereskedelmi nyomás elől, már akkor igen hasznos partnereknek tekinthetjük őket. Minden bizonnyal nagy, kihasználatlan lehetőségek rejlenek a térség „kisebb" országaiban, vagyis Kanadában, Ausztráliában, Dél-Afrikában, Koreában, Szingapúrban, Malajziában: ezek összessége sem jelenthet azonban többet a GDP egy-két százalékát kitevő kapcsolati volumennél.

f) Az a nehezen megfogható konglomerátum, amelyet „harmadik világnak" szoktak nevezni, *egészében* nem nyújt stratégiai perspektívát Magyarország számára. Piacai javarészt elfoglaltak (jó részük nem is fizetőképes); egy forrásszegény ország számára túl nagy a politikai rizikó, igen nagy a kap-

[*] A közhiedelemmel ellentétben Japán számára is! Talán tíz évvel ezelőtt lehetett volna valamiféle kisebb áttörést végrehajtani ezen a téren: akkor a magyar gazdaságpolitika ezt elmulasztotta: ma már késő!

csolatok fenntartásának tőkeigénye. Persze az ő külgazdasági orientációjuk is eléggé determinált: vagy a volt gyarmattartó, vagy általában az EU áll az érdeklődésük középpontjában (Lomé!). Valamelyes forrása lehet fejlődésünknek ez a zóna, de kapcsolatépítési lehetőségeinket nagyon szelektíven kell kezelni.

g) Az egyetlen olyan terület, amely csaknem alapviszonylattá fejleszthető, az a *Kína–Vietnam* együttes. Mindkettő gyorsan fejlődik: nagy a technikai felszívó kapacitása, és fizetőképes is. Mindkettőnél igen értékes *goodwill*-lel rendelkezünk. Mindkettő gazdaságstratégiájának alapvető részét képezi az, hogy ne kerüljenek egyoldalú függőségbe egyik világgazdasági, domináns góctól sem. E tekintetben tehát találkoznak érdekeink, egymás számára jelentős játéktér-szélesítő faktorrá válhatunk. Mindkét ország most számolja fel a hagyományos agrártársadalmat, a miáltalunk felajánlható technika szintje, jellege éppen ehhez nyújthat értékes eszközöket: elég nívós ahhoz, hogy meggyorsítsa az ipari lakosság kialakulását, de elég középszintű is ahhoz, hogy kezelése, működtetése ne haladja meg az ottani emberi tényező alkalmazkodóképességét. Célszerű volna egy átfogó programot kidolgozni ezen piacokon való meggyökerezésünk megtervezésére és végrehajtására, beleértve ebbe az állami rásegítés eszközrendszerét is.

h) Végül *Latin-Amerikában* sem egészen elképzelhetetlen hasonló partnerek találása, mindenekelőtt a relatíve fejlett régiókban (Mercosur).
Mindezen kapcsolati átrendezések célja *partnert biztosítani egy számunkra kedvezőbb hazai szerkezet* kiépítéséhez. E kedvező változás kritériuma a PDF átrendeződése (lásd *4.4. táblázat*).

Látható, hogy a fenti *„eltérő optimum”*-modell óvatosan bánik a „P1–P2” típusú tevékenységi körök térhódítási lehetőségeivel: *alig mozdul el az elsőként közölt modellhez képest.* Vagyis a vitathatatlan centrumállapot felé való közeledés a XXI. század első negyedében nem prognosztizálható, még ideális gazdaságpolitika és környezet esetén sem. Ami kifejezett növekedés az alapmodellhez

4.4. TÁBLÁZAT

	A PDF SZELEKCIÓ SZEMPONTJÁBÓL				
	IGEN JÓ	JÓ	KÖZEPES	ELŐNYTELEN	ÖSSZESEN
	TEVÉKENYSÉGEK A GDP %-ÁBAN				
EU	1	8	13	1	23
USA, Japán	0	1	2	0	3
Oroszország stb.	1	2	4	2	9
Kelet-Közép-Európa	1	1	1	2	5

Ázsia	1	1	1	2	5
Összes export	4	13	21	7	45
Belpiac	4	7	29	15	55
Összesen	8	20	50	22	100

képest, az a „P2” és a „P3” típusú tevékenységek térhódítása, alapjában véve a halódásra ítélt („P4”) clusterekkel szemben. Ezt a változást részben az alternatív piacok élénkülése biztosítja, miközben az EU-tól való függőség jelentősen csökken – mindenekelőtt a „P4” jellegű tevékenységek kapcsolatokból való kihullásának köszönhetően. Ez dominálja a szerkezeti nyitottság némi mérséklődését is.

5. RÉSZ
A REÁL-STRATÉGIA ALAPSZEMLÉLETE

5.1. STRATÉGIAI TERVEZÉS

A XX. sz. végének emberiségét több hatalmas infrastrukturális és munkamegosztási hálózat fűzi egységes rendszerré. A teljesség igénye nélkül, példaként említem csak az ipari specializáció és kooperáció nemzeti, regionális és világrendszerét, amely a *kereskedelem* idegszálain keresztül ér el mindenkit a sokmilliárdos népességen belül; a *transznacionális vállalatbirodalmakat,* amelyek uralják az ugyancsak világhálózatként működő *cserearányrendszer* mintegy felét, s rajta keresztül a *gazdasági értékrend* csaknem egészét; de világhálózat a *tőkék mozgását, allokációját* vezérlő nemzetközi hitel- és tőkepiaci rendszer is, valamint az üzleti, politikai és egyéb *információkat szétsugárzó* kommunikációs rendszer is. Hatalmas társadalmi-gazdasági szegmenseket fognak össze az *energetikai, szállítási,* valamint *közmű-hálózatok.* Végül megemlítem, hogy az emberi *környezetre* való (jótékony és kártékony) hatások is hatalmas hálózatokként működnek. Képletesen szólva: egész életünk néhány dróton és csövön lóg. Kiszolgáltatottabbak vagyunk, mint a crő-magnoni ember az időjárásnak meg a vadak vonulásának. Ha a Nílus, Eufrátesz, Indus és Jangce völgyeinek öntöző társadalmai – okosan – rájöttek arra, hogy magas fokú tudatosság, tervezés és egymáshoz való sokoldalú alkalmazkodás nélkül az emberi nem a szauruszok sorsára jut – a XXI. századba lépő embernek sem lenne szabad náluk ostobábbnak, elvakultabbnak, elbizakodottabbnak lennie.

Az is közismert, hogy az emberi társadalom nem homogén: léteznek *nagyok* és *kicsik, magasan fejlettek* és *történelmi hátránnyal küszködők.* A világgazdaság alapjában véve háromféle képződmények rendszere: a *domináns,* a *dominált* nemzetgazdaságoké, illetve régióké és a *„kívülrekedteké”.* A domináns gazdaságok – amelyeknek egy része a magasan fejlett nagygazdaságok csoportja, más részük pedig a valamely világgazdasági központ integráns részeként funkcionáló, ugyancsak magasan fejlett közepes- és kisgazdaságoké (a „ko-dominánsoké”!) – megengedhetik maguknak, hogy üzleti szférájuk mozgását csak „nagy vonalakban” befolyásolják, jószerével közvetett, „lágy”, szigorúan normatív eszközrendszer alkalmazásával, főként a „túlhűlt” gazdaság felfűtésére, a „túlfűtött” gazdaság lehűtésére és a külgazdasági pozíciószerzések kockázatának csökkentésére. Ez is jóval aktívabb szerep, mint a híres-hírhedt „éjjeliőr-államé”, de kétségtelenül magában foglalja azt a magabiztos tudatot, miszerint a hazai és nemzetközi piacon nem fújhat olyan szél, amely az adott nemzetgazdaság vagy régió üzleti szférájának *érdemében* árthatna. A domináns gazdaság ezért távol tartja magát a tudatos és gyorsított szelektivitástól, valamint a piaci impulzusok *teratogén* hatásaival szembeni, *rendszerbe állított* gazdaságvédelemtől. Érdekes módon hasonló magatartást tapasztalhatunk a *legelesettebb* nemzetgazdaságok esetében: valószínűleg azért, mert itt a gazdaság társadalmi szinten összpontosítható energiája is kevésnek bizonyul ahhoz, hogy valami fordulatot lehessen kicsikarni a fejlődésben, az intellektuális tőketartalékok sem elegendők egy érdemi koncepció kiforrásához – a legkisebb rossznak az tűnik, ha az ország rábízza magát valamelyik domináns gazdaságra, hátha annak *érdekei* éppen egybeesnek az ő holtpontról való kimozdításával. Az eredmény persze rendszerint a kolonializmus valamelyik, a kornak megfelelő válfajának kialakulása lesz.

Van olyan nem domináns, a centrumhoz nem tartozó nemzetgazdaság, esetleg régió, amely kénytelen konstatálni, hogy a hazai és nemzetközi piacon fújó szelek üzleti szférájának is és makrogazdasági fejlődési feltételeinek is *ártanak,* vagy legalábbis *nagy a valószínűsége annak, hogy ártani fognak,* ugyanakkor belső energiatartaléka, valamint intellektuális potenciálja – legalább minimális mértékben – elegendő ahhoz, hogy kidolgozzon s végrehajtson egy hosszú távú programot

a) a rendelkezésre álló erőforrások emelt hatásfokú hasznosítására, ezzel *fejlődése* meggyorsítására,
b) a gazdaságára nehezedő világgazdasági *torzító erők* kivédésére vagy legalábbis mérséklésére,
c) végeredményben a hátrány fokozatos felszívódásával járó fejlődési pálya végiggyaloglására – vagyis a *felzárkózásra.*

A felzárkózás – fel-felmerülő rosszallások ellenére – nem nacionalizmus, nem ambiciózus kormányok sikermutatója, hanem a történelmi hátránnyal induló embercsoportok *kétségbeesett, makacs küzdelme a perifériális lét ellen,* valamint a *domináns gazdaságoknak való kiszolgáltatottság ellen.* Mivel erőik igencsak korlátosak, fejlődési adottságaik igencsak egyenetlenek, üzleti szférájuk érdekei igencsak divergensek – magától értetődő, hogy erőfeszítéseik sikere érdekében igyekeznek *szelektív és intenzíven koncentrált, koordinált* magatartást kialakítani.

> Nem tudom elkerülni egy – napjainkban csaknem illetlenséggé vált – kifejezés használatát: a XX–XXI. század termelőerői általában is, a gazdaságok nagy részének dominált vagy kirekesztett mivolta pedig különösen a gazdaság hosszú távú, kulcsfontosságú folyamatainak *tervezését* (ez az az obszcén kifejezés) követelik meg.
>
> Történelmi *vakvágánynak* bizonyult az a kísérlet, miszerint a tervgazdálkodást merev sémán kiépített „minisztériumi" tulajdonra és statikus mérlegrendszerre épített utasításokra alapozták. Nyilvánvaló, hogy a piac *önszabályozó* és *struktúraépítő,* valamint *„jutalmazó-büntető"* – funkciói nem nélkülözhetők. Rövid- (és részben közép-) távon a gazdasági mozgások *determináló tényezője* mindenképpen a piac: nem áll ennél jobb a rendelkezésünkre. Stratégiai méretekben sem nélkülözhető a piac – ám itt a társadalmi akarat *közvetítő közegének* szerepe jut rá: az ő nyelvére vannak kódolva a programok és az ő jelzőrendszere közvetíti a vezérlő központokba a folyamatok kontrollját. Vagyis a tervgazdálkodás és a piacgazdaság *nem protagonistái* egymásnak, hanem *feltételezik egymást.* Ez a nagy hálózati rendszerek által átfont, centrumokra és perifériákra szabdalt modern világ egyiket sem nélkülözheti: messze előretekintő, társadalmi szintű tudatosság nélkül *összegabalyodik,* diszfunkcionálissá válik, a fürge piaci impulzusok nélkül pedig *lemerevedik* a gazdaság, s ezáltal válik diszfunkcionálissá. Az a divatáramlat, miszerint a „tervgazdálkodás" kifejezést jobb társaságokban kiejteni sem illik – minden valószínűség szerint éppoly diszfunkcionális maga is, mint a viktoriánus szalonok álszent prüdériája.

Az alábbiakban nagy ecsetvonásokkal felvázolom, milyennek képzelem azt a tervgazdálkodást, amelyet a XXI. század termelőerői, valamint a Magyarországhoz hasonló, nemzetközi gazdasági hátránnyal küszködő országok szükségletei követelnek. Ez a tervezés nem foglal magában operatív elemeket: szigorúan *stratégiai* jellegű. Továbbá nem tartalmaz mérlegekbe ágyazott számszerű előirányzatokat: megelégszik tendenciák, nagyságrendi *határok és sávok* felvázolásával. Továbbá nem tartalmaz „parancsokat", önmegvalósítását részben a gazdaságpolitika és az üzleti szféra érdekegységére, *konszenzusára,* részben piaci típusú *szabályozására,* illetve állami szintű *rásegítő akciókra* építi. Ugyanakkor jóval több – „erősebb", „potensebb" – egy egyszerű jövőképnél vagy kormányzati kívánságlistánál („háziáldás"!). Vagyis az adott kormányzat a stratégiai programot *komolyan veszi,* és *oda is hat,* hogy megvalósuljon. Mindezt azért hangsúlyozom, hogy eloszlassam az olvasóban a gyanút, miszerint a „szovjet típusú" tervezést szándékozom halottaiból feltámasztani. Azt már nem állítom, hogy elképzelésem *merőben* idegen volna a tervezésnek attól a válfajától, amely a '68-as reform után Magyarországon kialakult, ám ezzel sem *egynemű:* egyfelől azért, mert a gazdaság szerkezete, bel- és külpiaci helyzete azóta tökéletesen átalakult – egy „68-as" karakterű tervgazdálkodás a mai Magyarországon mozgásképtelen volna. Másfelől a '68-as rendszer maga is *kísérlet* volt, mondhatnánk prototípus, ha nem nyomorodik meg és válik elavulttá a '73-ban kezdődött világ-tornádó hatásai alatt, kiforrott formájában minden bizonnyal másképp néz ki, mint abban az embrionális formában, amelyben '68 és '75 között korai sikereit aratta. Talán a legközelebbi rokonság a vázolandó rendszer és a sikeres felzárkózást produkáló európai kis országok, valamint távol-keleti gazdaságok között fedezhető fel. Azonban ez a rokonság is *oldalági.* Nem *kiindulok* az ő gyakorlatukból, hanem *észreveszem,* hogy számos tekintetben hasonló eredményre jutottam, mint annak idején ők.

a) Fázisok*

A stratégiai tervezés a következő fázisokon keresztül jut el a megvalósítható program megszületéséig: egy igen lelkiismeretes – fekete és rózsaszín szemüvegen látástól egyaránt szigorúan mentesített – *helyzetelemzést* ugyanilyen józansági követelményekkel elvégzett *előrebecslés* követ és e két munkálat eredményeinek többszörös iterációs összevetése alapján egy sorozat *forgatókönyv* bontakozik ki. Ezek részben egymástól független, egymás számára csaknem átjárhatatlan *alternatív stratégiák* (rendszerint nem is ugyanazon műhely termékei), részint egy alapstratégia egymástól sok lényegi vonásban különböző, de mégis egy tőről

* A témakör részletes kifejtését a „Külgazdasági Stratégia" c. könyvben végeztem el. Itt csak olyan összefoglalást kockáztatok meg, amely a jelen gondolatmenet megértéséhez szükséges legfontosabb tételeket tartalmazza.

fakadó, azaz (némi áldozat árán) átjárható *változatai. Nem* győzöm hangsúlyozni, hogy egyikük sem „pont-vonal"-szerű képlet: meglehetősen laza sávokról van szó: a sávhatárok az előrelátott idő függvényében tágulnak. Az így kitáruló koncepcióválasztékot a sikeresélyek, a forrásszükséglet, társadalompolitikai, külpolitikai korlátok és imperatívuszok stb. figyelembevételével *prioritási sorrendbe* rendezik: kialakulnak a tartalékfolyosók, amelyek a *választott, megvalósítandó stratégiai variáns* mintegy „vészkijárataiként" szolgálnak, akár a prognózisok be nem válása, akár kaotikus helyzet létrejötte esetén. Ha ez megvan, lehet *döntést* hozni, azon a szinten, ahová az adott társadalom játékszabályai e döntés jogát telepítették. A stratégiai tervezés „végjátéka" a kezdet feladatainak *operacionalizálása,* vagyis a szabályozó- és rásegítő rendszerek kiformálására az első részidőre, valamint a folyamatok *kontrollját* és *korrekcióját* biztosító rendszerek kialakítása.

b) Helyzetelemzés

A stratégia realitását mindenekelőtt a helyzetelemzés realitása biztosítja. A fentebb említett „fekete és rózsaszín szemüveg nélküliség" a realitásnak csak egyik – noha elengedhetetlen – biztosítéka. A másik – a vizsgálódás célratörő mivolta, fegyelme. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a vizsgálatot a gazdaság hosszú távú fejlődését meghatározó, a folyamatok mélységbeli okaira választ adó problémák megértésénél kell kezdeni, mindenekelőtt a teljesítménypotenciál felmérésénél: a *termelési tényező állomány minőségénél.* Ez látszólag értelmetlen, „piszmogós" munka: idegesítő, hogy a természeti tényezők nemzetközi értékelését, az ország technológiai állapotát, a szellemi műhelyek teljesítőképességét, az aktív lakosság képzettségének korszerűségét, munkára való szocializáltságuk állapotát bogozgassuk, miközben szorít az adósságszolgálat, az EU-belépéssel kapcsolatos mindenféle teendő, a privatizáció stb. Mégsem tanácsolom, hogy hagyjuk magunkat eltéríteni. A gazdaság *anatómiai és fiziológiai* térképének ismerete nélkül csaknem lehetetlen helyes stratégiai döntésekre jutni. Azzal se ámítsuk magunkat, hogy felesleges a reálszféra teljesítőképességének felmérése, hiszen „úgyis ismerjük" – ez ugyanis nem igaz.

Magyarországon ilyen részletes potenciál-feltérképezés 1975–77 között volt utoljára, azóta a termelési tényezők szerkezete, minősége, állapota legalább kétharmad részben kicserélődött, vagy legalábbis minőségi változáson ment át. Ahhoz, hogy a gazdaság fejlődési potenciáljának nagyságáról és milyenségéről valamelyest is reális *összképünk* legyen, tudnunk kell, milyen állapotban vannak a természeti kincsek, a technológiák, a szellemi műhelyek, a munkaerő-állomány, az infrastruktúra, a lakosság: mekkora az elmúlt másfél évtized okozta pusztulás, roncsolódás, mi maradt épen, mi maradt néhány év alatt újjászervezhető állapotban, mi mennyit veszített teljesítőképességéből, az elvesztett termelőerők helyett keletkezettek mennyiben kompenzálják a veszteségeket, mennyiben nyitnak új utakat a fejlődés előtt, vagy pedig mennyiben sodorják a nemzetgazdaságot valami zsákutca felé.

Persze itt is a *nagyvonalúság* a siker alapfeltétele. Ha elkezdjük végig „szőrözni" az összes földparcellát, homokbányát, marógépet, fejlesztési részleget, segédmunkást és osztályvezetőt, tehervagont, telefonfülkét és Vöröskereszt-jelentést – végünk van. Ki kell tudnunk választani azt a néhány tucatnyi *kulcspontot,* amelyek alapos és célratörő megismerése alapján *képet alkothatunk* a termelőerők állapotáról – a nemzetgazdaság *erőnléte-*

ről. A stratégia-alkotó műhelynek *sasszeműnek* kell lennie: köztudott ugyanis, hogy a sas a magasból nem mindent lát egyforma élességgel, szeme automatikusan „mélységélességet" állít a prédára. Hogy a lapuló nyúl körül milyen szép ibolyák nyílnak, azt a sas nem látja: *nem az a dolga,* hogy gyönyörködjék. Attól is óvakodni tanácsos, hogy görcsösen ragaszkodjunk a *„mutatóhoz",* vagyis minden számunkra jelentőséggel bíró jelenséget számszerű egzaktsággal igyekezzünk dokumentálni, s ha az nem megy, akkor szállítsuk le igényeinket a „mutatók" által „mutatott" jelenségekre. Igaz, ez kényelmes módszer és alkalmas a felelősség-áthárításra abban az esetben, ha utólag igazolódik a helyzetmegítélés tévedése („nem lehetett előre látni, statisztikailag megfoghatatlan volt"). A stratégia általános jellegzetessége, hogy nagyon bizonytalanul tud kvantifikált információkra támaszkodni, ezen mondanivalója hosszú távú megítélések szempontjából a leggyakrabban esetlegesnek tűnik. Viszont pótolhatatlan értékűek lehetnek olyan megfontolások, amelyek *közvetlenül* a minőségi összefüggéseket célozzák meg, s forrásuk a *tapasztalt, bölcs szakember éleslátása, következtetése.* A stratégiai információ alapanyag-szükségletét biztosabban lehet összeszedni kiváló szakmai együttesek körében rendezett együtt-gondolkodások, semmint adathalmazok gyötrése útján. Ami persze nem zárja ki a számszerű adatok felhasználását, az okos számítási módszerek, modellek stb. használatát, mindössze a *fetisizmustól* kívánom óvni az olvasót, valamint megerősíteni abbéli meggyőződésében, hogy a stratégiai munkálatok legmegbízhatóbb műszere – a kiválóan képzett emberi agy. Saját tapasztalatom az, hogy a legtöbb ítéletalkotáshoz tökéletesen elég az, ha a befogott jelenséget öt „skatulya" alapján helyezzük be az információs rendszerbe: „nagyon pozitív" (nagy, erős, hasznos, jó stb.); „pozitív", „semleges" (átlagos, jellegtelen stb.); „enyhén negatív" (kicsi, gyenge, káros, rossz stb.); „nagyon negatív". Azonban amikor végigelemeztem a szükséges kritériumokat és valamennyit „leosztályoztam" – nem átlagolok. Az átlag ugyanis óhatatlanul a „közepes" felé sodródik. Inkább „bolyokba" rendezem az ismérveket és *tendenciákat keresek:* melyik az a kritériumcsoport, ahol a feltételek inkább a „nagyobb jó" felé tendálnak, és mi áll ellenkező véglethez közelebb. Mindez azt jelenti, hogy a helyzetmegítéléskor nem a „belég", a dokumentálhatóság a legfontosabb, hanem a *dolgok mély-lényegének meglátása.* E rendező és klasszifikáló elv inkább *mankó az intuíció hóna alatt,* semmint mindentudó csodaszer. Kimondtam a varázsszót: *intuíció.* Kérem, aki ennek híjával van (lehet egyébként igen okos ember!), ne foglalkozzék stratégiai műhelymunkával: saját magának kudarcélményeket fog szerezni, a nemzetgazdaságnak pedig kárt fog okozni.

A helyzetelemzésnek mindenképpen ki kell terjednie a következő területekre (nem győzöm hangsúlyozni, kizárólag az adott nemzetgazdaságnak az adott korszakban jelentkező *kulcspontjaira,* s azoknak is kizárólag a *minőségi* jellemvonásaira korlátozódnia) a *termelési tényező-állomány állapotára,* ami a minőséget, a szerkezetet, a tényező-garnitúrák teljesítmény-egyenszilárdságát egyaránt jelenti: *a fejlődés forrásigényére,* szembeállítva a gazdaság *jövedelemtermelő képességével,* továbbá a gazdaság *külgazdasági kapcsolatrendszerének* analízisére, benne a szerkezeti, hatékonysági tényezőkkel, a kapcsolatok földrajzi („viszonylati") vonatkozásaival, és kiterjesztve az áru-, a termelési tényező-, tőke- és jövedelemforgalomra egyaránt. A reálszféra analízisét egy alapos felméréssel tanácsos összefoglalni: a tényleges teljesítmény létrejöttében közrejátszó okok, tényezők szerepéről. Persze csak nagyságrendileg tanácsos érzékelnünk, mekkora az elért teljesítményben a szerepe az egyes termelési tényezőknek (a természet

„csinálja-e a jövedelmet", mint mondjuk Kuvaitban, vagy főként az intellektuális tőke és a technológia szerencsés ötvözete, mint mondjuk Svédországban, avagy a szakképzetlen tevékenységet folytató, olcsó munkaerő, mint Pakisztánban?); mekkora a szerepe a teljesítmények fenntartásában és növelésében a technológia korszerűségének, a nemzeti újító- és feltaláló tevékenység „sűrűségének" és színvonalának, a munkaerő és általában a lakosság szakmai és általános kultúrájának. Tanácsos ezt az analízist a gazdaság kulcsponti területein külön-külön is elvégezni és a kulcságazatok cégeit is biztatni hasonló elemzések készítésére.

Ugyancsak ajánlatos a helyzetfelmérő elemzést kiterjeszteni a gazdaság *viselkedési hajlamaira,* ami alatt a bel- és külföldi viszonyok változásaira való reakciók jellege, iránya, hevessége, a meglódulások és megtorpanások időigénye stb. értendő, de ide sorol az üzleti szféra menedzsment-stílusa, üzleti etikája, valamint a lakosság reagálása az őt közvetlenül érintő rövid- és hosszú távon ható ráhatásokra. A „lelkiismeret-vizsgálatot" célszerű kiterjeszteni a gazdaságpolitika tradícióira, beidegződéseire, megszokott prioritásaira is.

Megteheti persze a kormányzat, hogy mindezeket az idő- és munkaráfordításigényes műveleteket egy vállrándítással kihagyja, vagy valami összecsapott, formális összegzéssel helyettesíti: erre még nyomós oka is lehet, például az időhiány, az események nyomása. Ez esetben talán lehet készíteni egy gyors intézkedési, konjunktúra-meglovaglási, válságkezelési programot – de ezt *ne hívjuk stratégiai programnak,* mert csak önmagunkat csapjuk be vele.

c) Előrejelzések

Ha a helyzetelemzés valósághű, helyes kiindulópontot kapunk az *előrejelzések* számára. Azt kell ugyanis előrejeleznünk, hogy mindaz, ami a gazdaság helyzetének alakulását a *máig* tartó időszakban meghatározta, hogyan fog rá hatni a stratégiai terv lefutásának időtartama alatt. Az előrejelzés tehát nem *jóslás:* nem az a feladatunk, hogy megmondjuk, tíz-húsz év múlva *mi lesz,* hanem az, hogy körvonalazzuk, ha a körülmények így és így, vagy úgy és úgy alakulnak, továbbá mi az ilyen és ilyen impulzusokra így, vagy úgy reagálunk, akkor mi lesz az egyik, másik, harmadik stb. forgatókönyv végigjátszódásának eredménye.

Mivel az előrelátás tisztasága a befogott idő négyzetével csökken, a stratégiai előrejelzések méginkább csak a fentebb „tanítónéni-módszerrel" jellemzett módon közelíthetők meg. Aki kiszámítja azt, hogy hány dollár lesz az egy lakosra jutó GDP, vagy milyen versenyképes lesz a magyar gyógyszerexport a svájcihoz viszonyítva 15 év múlva – az nagyon naiv, vagy nagyon felelőtlen.

Annak a fejlődésnek, amely a befogott stratégiai időszak alatt végbe fog majd menni, három alapvető változója van: a gazdasági erőforrások működése és gyarapodása, más szóval a *belgazdasági* tényező; továbbá a nemzetközi piaci viszo-

nyoknak az adott gazdaság illeszkedése szempontjából való kedvezőbbé vagy kedvezőtlenebbé válása, vagyis a *külgazdasági* tényező; s végül a hazai üzleti és politikai szféra válaszainak minősége e kihívásokra, vagyis a *gazdaságpolitikai* tényező. A két elsőt egyaránt *független változókként* lehet kezelni, megjegyezve azt, hogy *kicsi és gyenge* nemzetgazdaság esetében igazából csak a nemzetközi környezet tekinthető független változónak. A harmadikat – legalábbis az egyik megközelítésben – *függő változónak* fogjuk fel, ha ti. úgy közelítünk a stratégiához, mint az adottságokhoz való *aktív alkalmazkodás* programjához. Van persze egy másik megközelítési lehetőség is: ez esetben a gazdaságpolitika pályája determinált, a kormányzat nem tud vagy nem akar másképpen tevékenykedni, hatni, csak egy bizonyos, meghatározott módon: ez esetben *független változóként vagyunk kénytelenek felfogni. Mivel a külgazdasági környezet alakulását nem tudjuk mozgatni, a függő változó* ez esetben a belső fejlődés lesz. Tanácsos a prognózis-sorozatot e két aspektusból kiindulva, duplán elkészíteni.

Az egyik előrejelzésünk tehát abból indul ki, hogy a hazai gazdaságnak, összes adottságai racionális felhasználása árán, kialakítható egy *„természetes fejlődési pályája"* – a gazdaságpolitika erre épít, ezen nem kíván radikális változtatásokat eszközölni, energiáit és tehetségét a külgazdasági alkalmak kihasználására összpontosítja. Ennek érdekében persze sugároznia kell mindenféle követelményeket a hazai üzleti szféra felé (amely amúgy is „testközelben" van a nemzetközi piaccal, tehát magától is fog ennek impulzusaira reagálni!), de az alapmagatartás az *alkalmazkodás minimalizálása.* Ez a magatartás kerülhet előtérbe a gyakorlatban például akkor, ha a nemzetközi feltételek változásaihoz való alkalmazkodás a gazdaság erejét messze meghaladó beruházásokat követelne, vagy a gazdaság adottságaival ellentétes fejlődési folyamatokat indítana be. Ilyen esetekben a kormányzat a nemzetközi hatásnak ellenálló stratégiát is sugallhat, vagy azért, hogy kivárja a helyzet kedvezőbbre fordulását, vagy azért, hogy elnyújtsa, elviselhetővé tegye az alkalmazkodási folyamatot. A gyakorlatban ez a gazdaságpolitikai magatartás igencsak veszélyes, alig van esélye annak, hogy sikeressé váljék, mint *prognosztikai forgatókönyv,* viszont nagyon hasznos lehet, egyfelől kiexponálja a nemzetközi piaci hatással való konfrontáció lehetséges veszélyeit, másfelől felcsillantja egy, a maradék mozgásteret kihasználó politikai irányzat lehetséges előnyeit egy, a világpiac felől érkező hatásoknak *szolgai módon* behódoló politikával szemben.

A másik előrejelzés kiindulópontja az, hogy a nemzetgazdaság mozgását meghatározó, független változó a *nemzetközi piachoz való alkalmazkodás* követelménye, a hazai gazdaság feltételrendszeréből eredő adottságok csak *korlátozó tényezők* az alkalmazkodási folyamatban. A gazdaságpolitika pedig nem más, mint ezen alkalmazkodás kiváltó „ingere", azaz a nemzetközi feltételrendszerrel szemben a függő, a hazai változásokkal szemben pedig a független változó szerepét játssza. A gazdaságpolitika transzmissziós szerepét itt sem kell abszolutizálni

– ez esetben a forgatókönyv is elveszíti karikatúra-jellegét. Nyilván az alkalmazkodási folyamat levezérlése közben az épeszű gazdaságpolitika kihasznál minden lehetőséget, amely a meglévő szerkezetből adódik, ha konstatálja, hogy a gazdaság szerkezete túlzottan eltér a piaci környezet követelményeitől, nem azzal kezdi stratégiáját, hogy a föld színével teszi egyenlővé az egész ipart és mezőgazdaságot, hogy aztán a külpiac erői a rommezőn valami új, piackonform struktúrát hozzanak létre. Ennek ellenére a viselkedési modell önmagában eléggé sarkított: a gyakorlatban leginkább a komprádor-elit általvezérelt harmadikvilág-beli országok magatartására jellemző. Mint *prognosztikai forgatókönyv* viszont megint csak hasznos: ellenpólusa az előző, „krakélerkedő" magatartásnak.

A prognosztika másik dimenziója az *„optimista–pesszimista"* változatok ellentétpárja. Sajnos a közhasználatú elnevezés félrevezető. A szakmai közvélemény az „optimista" változatokat hajlamos mániákus agybetegségen szenvedők művének tekinteni, a „pesszimistákat" pedig depresszió-sújtottakénak. Valójában nem a készítők lelkiállapotáról van szó, hanem arról, hogy tanácsos a folyamatok, összefüggések alakulási forgatókönyveit elkészíteni arra az esetre is, ha az adott nemzetgazdaság számára kedvező körülmények torlódnak össze, meg arra is, amikor „minden ellenünk dolgozik": valószínű, hogy a valós folyamatok a két véglet által behatárolt sávon belül fognak végbemenni.

Végül is két dimenziós prognosztikai mátrixot kapunk:

	BELSŐ	KÜLSŐ	GAZDASÁGPOLITIKAI
	ADOTTSÁGOKRA ORIENTÁLT VÁLTOZAT		
„optimista" változat	P_1	P_2	P_3
„pesszimista" változat	P_4	P_5	P_6

A prognózisokat először nagy vonalakban kell végigjátszani, ekkor kiderül, melyikük bizonyul „non sens"-nek, hány bizonyul közülük a többihez képest „alternatív stratégiát" követelőnek, hány enged meg kölcsönös átjárhatóságot egymás között (vagyis egy adott stratégiának több variánsával lehet megközelíteni a prognózis által vázolt feltételrendszer követelményeinek kielégítést!). Szerencsés az az időszak a gazdaság számára, ha a belső fejlődési energiák felszabadítása nem ütközik áthághatatlan nemzetközi akadályokba, vagyis ha a fenti ábrán 1-gyel, 2-vel, 3-mal, illetve 4-gyel, 5-tel, 6-tal jelzett prognózisok olyan közel állnak egymáshoz, hogy ugyanazon stratégia különböző variánsainak tekinthetők, s a folyamat levezérelhető a gazdaságpolitika addig beidegződött rendszereivel.

d) Jövőkép

Tulajdonképpen a helyzetelemzés és az előrejelzés együttesen már magától adja a stratégia vázlatát: *a jelenben gyökerező jövő képét* – persze nem jóslat és nem „pont-vonal"-képletű kivetítés formájában, hanem némileg elmosódott kontúrokkal, s egy elég széles sávon belül számos választási lehetőséggel. Az elandalító biztonságra vágyó, a munkálatoktól egzakt dokumentálható intézkedéssorozatot remélő olvasó ne nyugodjék meg: az, ami a rendelkezésre áll, még nem a *megoldás,* amit már elég adatokkal és/vagy tendenciákkal kitölteni, s máris kész a stratégia. Az agyat-lelkiismeretet gyötrő, keserves szellemi munka java csak most kezdődik.

A kézben lévő helyzetprognózis „nyalábra" ugyanis fel kell építeni a *kívánatos és lehetséges* fejlődési tendenciák forgatókönyveit: ismét csak abban a szerkezetben, amelyben az önvizsgálat és az előrejelzés történt. A kiindulópont tehát a *termelőerők állapota* a stratégiai időszak vége felé, ebből eredően a *külgazdasági kapcsolatrendszer* térképének kontúrjai, beleértve azt is, hogy ezek a kapcsolatok mennyi jövedelmet szívnak be az országba és mennyi belső jövedelemképződést tesznek pótlólagosan lehetővé („indukálnak"). A forgatókönyveknek természetesen hozzávetőleges becsléseket kell tartalmazniuk a termelőerők jövőbeni fejlettségi állapotát megalapozó fejlesztési folyamat *forrásigényét* illetően: számításba véve a hazai forrásokat csakúgy, mint a nemzetközi hitel- és tőkepiacon igénybe vehető kiegészítő tőkéket. Ezen a ponton már adódik a gazdaság jövőbeni, *remélt, megcélzott jövedelemtermelő képessége.* Többé-kevésbé az is kirajzolódik a stratégia-alkotás ezen szakaszában, melyek azok a célok, amelyek a gazdaság erőtartalékai, valamint a bevont erőforrások együttes hatása nyomán *úgyszólván természetes úton* megvalósulnak és melyek azok, amelyeknek világra segítése gazdaságpolitikai szinten történő *„egyedi bábáskodást"* feltételez, különben írott malaszt marad. Vagyis kiemelkednek a potenciális *egyedi programok és projektek.* Egyelőre tömegesen, nem számolva azzal, hogy melyikük a gazdaságosabb és mennyit bír el a gazdaság egésze. A közöttük végrehajtandó szelekció még nincs napirenden. Végül megjelennek a különböző alternatívák és variánsok *végeffektusai:* vagyis a lakossági jólétre, valamint az ország nemzetközi gazdasági (netán politikai) pozíciójára gyakorolt hatások. Persze – refrénszerűen hangsúlyozom – nem forint-fillér pontossággal: nagyjából a „tanító néni" dimenziókban. Ez a fázis a stratégiai munka legérdekesebb része: csak az aknamélyítő bányászok munkájának ahhoz a pillanatához lehet hasonlítani, amikor elérik a telért. A ténylegesen megközelített stratégiai koncepciók (ebben a fázisban még inkább „koncepcionális vázlatok"!) egyenként is és egymás mellé téve is ebben a munkafázisban vetítik ki a legplasztikusabban azt, hogy *célszerű, következetes gazdaságpolitikával a befogott időszak alatt mi hozható ki a nemzetgazdaságból.* – Mindezt ajánlatos megvizsgálni a gazdaság *reakciórendszerének* a reáliák változásának fényében való előrevetítésével: a

stratégiai időszak végére így és így megizmosodott (magához tért, kevéssé leromlott stb.) gazdaság egyensúlyvesztési, vagy kihívásokra való reagálási képessége mennyiben fog eltérni a maitól, hajlamos lesz-e az eladósodásra, a műszaki újdonságok viharos ütemű átvételére, nő-e vagy lefaragódik a megtakarítási hajlam – és így tovább. Ezek lehetnek a stratégák „titkos vágyai" – ám az alkotás ezen szakaszában inkább előrebecslés jellegűek: ha úgy tetszik, felfoghatjuk egy közbevetett, második prognosztikai sorozatnak is. Kibontásukat éppoly száraz „sine ira et studio"-lelkülettel kell elvégezni, mint a termőföld termelékenységének becslését, vagy azt, hogy az ország tradicionális exportszerkezetének és importjának cserearányai milyen tendencia szerint fognak, várhatóan alakulni. Ha pl. a nemzetgazdasági teljesítményeffektus előrejelzése makacsul azt mutatja, hogy az ország képtelen lesz a lakosság zömének emberi életfeltételeket és nívós oktatást biztosítani – akkor önbecsapás volna a kreativitás ugrásszerű növekedésére számítani, s ezt végigvezetni akár a termelési szerkezetre vonatkozó követelményrendszeren, akár a külgazdasági kapcsolatrendszer hozamán.

Minden, a figyelem látómezejében bennmaradt forgatókönyvre érdemes felépíteni egy ilyen – vázlatos, de többé-kevésbé konzisztens – stratégia „embriót".

e) Szintézis

Ezeket az „embriókat" aztán egymás mellé kell helyezni és sorrendezni őket.

Az első, egyben legfontosabb sorrendezési ismérv a költséghozam elv: egységnyi „áldozattal" mekkora eredmény elnyerésére van reális lehetőség, vagy egységnyi, remélt eredmény a különböző változatokban mekkora ráfordításokat feltételez. Mondanom sem kell, hogy mind az „áldozatok", mind a remélt hozamok a vállalandó kockázat mértékével korrigált értékek, valamint a starthelyzet időpontjára vannak diszkontálva. Nem mindegy ugyanis, hogy egy nagy, remélt nyereség jövőre, vagy tizenhárom év múlva üt-e be, hogy a be nem következés valószínűsége 5% vagy 75%, s hogy a kudarc esetén 1 millió forint vész-e el vagy 100 milliárd. – A költséghozam-elemzés felettébb kijózanító folyamat: többek között arra is ösztönöz, hogy a stratégiai forgatókönyveket újra meg újra még egyszer végigjátsszuk, kontrollálva az iterációs visszanyúlások helyességét, az ok-okozati kapcsolatok feltételezésének realitását. Továbbá ez a fázis valószínűleg ritkítani fogja a választékot: amit az első fordulóban még reális variánsnak hittünk, nem egyszer itt bebizonyosodik, hogy utópia – netán „agyrém". Amit két, egymásnak alig köszönő alternatívának hittünk, ha irreális elemeitől megtisztítjuk – közelálló változatokká szelídülhetnek, netán kiderül, hogy mindkettőjüknél szerencsésebb – a kettőjük valamilyen hibrid változata.

Amikor ezen a fázison is túlestünk, akkor kezdhetünk neki a rostán fennmaradt forgatókönyvek *másodszori átgondolásának,* valamint a *vázlatos célrendszer de-*

sifrírozásának, vagyis a gazdaságpolitikai *magatartásformák* kibontásának. Az a fentebb vázolt intelem, miszerint a stratégia se nem „Goszplán"-típusú mérlegrendszer, sem pedig „háziáldás" – ebben a munkafázisban fogadandó meg a legőszintébben. Ugyancsak ebben a fázisban dolgozandók ki az esetleges átkapcsolások a tartalék variánsokra, beleértve az átkapcsolás költségeinek, az időveszteségnek a mértékét, valamint az átkapcsolás hatását a stratégia végeffektusára.

Az ilyen módon kimunkált anyagok már nem vázlatok, hanem stratégiai tervváriánsok, tartalmukon túl *helyértékük* is van. A műhely értékítélete szerint „megvalósítandó", „első tartalék" és „vésztartalék" variánsokra oszlanak meg. Mindegyikükhöz tartozik egy gazdaságpolitikai „stílus"-csomag. Mindegyikük feltételez – explicite vagy implicite – egy gazdaságpolitikai, illetve politikai krédót, alapállást, prioritási rendszert. Az adott kormányzat végül is mindezek figyelembevételével köt ki valamelyik variáns mellett.

f) Megvalósíthatóság

Utolsó kérdés – ez már túlmutat a „Külgazdasági stratégiában" kifejtett gondolatrendszer rekapitulálásán –: mekkora az esélye annak, hogy Magyarország áttérhet egy ilyen stratégiai tervezésre alapuló gazdaságpolitikára? – Nem puszta logikai játék-e egy ilyen elképzelés bedobása a szakmai közvéleménybe?

A szükséglet, hogy úgy mondjam, „ordít". Az olajválságokat követő világpiaci viharok által alaposan megtépázott s a rendszerváltás éveiben a politika prédájául odadobott magyar nemzetgazdaság – amely amúgy is egy más nemzetközi környezetben való helytállásra volt kiépítve, mint amilyenbe egyik pillanatról a másikra belezuhant – az utóbbi, valamivel több mint két évtized (!) alatt szörnyű roncsolódásokat szenvedett el. A '90-es évtizedben az is kiderült, hogy az új nemzetközi környezet nem hajlamos iránta a „pozitív diszkrimináció" kegyelmét gyakorolni: ellenkezőleg, olyan kemény piaci feltételek mellett hajlandó csak érintkezni a magyar gazdasággal, amely – különösen ilyen leromlott állapotában – nem a felemelkedését indukálja, hanem a további degradáció ígéretét hordozza magában. Csatlakozásunk az európai integrációhoz bizonyos kedvezményeket magában foglal, de egyben megfoszt a hátrányos piaci hatások elleni védekezés lehetőségétől, miközben nem nyújt biztosítékot arra, hogy enyhít tőke- és technikahiányukon, s az ide plántálódó többletforrásokat a magyar távlati érdekeknek megfelelően használja fel. A ma már kész tényként felfogható jelenség, miszerint gazdaságunk kulcspontjainak zöme külföldi érdekeltségek tulajdonában vagy legalábbis erős hatásuk alatt van. A gazdaságpolitika cselekvési szabadságfokát pedig, ezeken felül erősen korlátozzák a nemzetközi szerződésekben, valamint az eladósodás által teremtett kötelezettségek. Ezek kérdésessé teszik, hogy *megvannak-e az alapfeltételei egy magyar érdekeket tükröző straté-*

gia megvalósításának. – Erősen kétlem, hogy a válasz egyértelmű igenlő lehetne. Akkor viszont a stratégia „szlalomozni" kénytelen a felmért, kiszámított, kitapintott *elméleti* magyar érdekek és a gazdaság kulcspozícióit így-úgy birtokoló, így-úgy determináló külföldi érdekek között. Semmi alapunk azt hinni, hogy a kettő széles sávban fedi egymást. A kompromisszumok mindenképpen fájdalmas hatásfokveszteséget hoznak magukkal. Annyit kell leadnunk jól felfogott nemzeti érdekeinkből, hogy a terv *még* ne érintse érzékelhetően se a befektetők, se a hitelezők, se az integrációs partnerek érdekeit. Ezek *rövid- és középtávú* érdekek, rentabilitási százalékokban, törlesztési biztonságban stb. konkretizálhatók, és – *olyan erők vannak mögöttük, amelyeknek mi ki vagyunk szolgáltatva.* A távlati országos érdekek ezekhez képest vajmi kis ütőerővel rendelkező kártyáknak számítanak. Vagyis egyáltalán nem biztos, hogy a velük való alkufolyamatban eljuthatunk addig a metszéspontig, amikor *már* nekünk is van esélyünk a stratégia megvalósítására. Ez az egyik tényező, amely nem táplálja az optimizmusomat.

A másik egy mondattal körülírható: az országban tényked politikai erők – néhány, a távlati gazdasági fejlődés szempontjából inkább bizonytalansági tényezőként számbaveendő teendő kivételével – úgyszólván semmiben nem értenek egyet. Nincs közös nevezőjük. A parlamenti ciklus pedig mindössze négyéves: ennyi idő alatt jószerével ki sem lehet gyúrni egy megállapodott, izmos stratégiai koncepciót. Vagy ha igen: nem lehet parlamenti konszenzust szerezni számára. Vagy ha mégis: ez kényszeredett lesz, s a végrehajtás nem mehet el a ciklus folyamán addig, hogy a fejlődési irány visszafordíthatatlanná váljon, a következő „váltó" kabinet ne szabadulhasson a továbbfolytatástól. Ez sem hizlalja derűlátásomat.

Akkor mire ez az egész?

Arra való, hogy – egy kidolgozott, alaposan átgondolt stratégiai terv képében *iránytűt* birtokoljunk: a mindenkori politika is és a közvélemény is. Lehet, hogy nem tudunk ellenállni a külföldi akarat nyomásának; lehet, hogy nem tudunk megszabadulni a kormányzatok rövid távú szemléletének átkától – de legalább tudjuk, hogy milyen irányban, milyen mértékben térítettek el bennünket, ezek a körülmények a kívánatos-lehetséges fejlődéstől. Ez megkönnyítheti a visszakanyarodást a kívánatos irányba. Még az is lehet, hogy egy ilyen megalapozott, nagy társadalmi tekintélyű elv puszta jelenléte hat a korlátozó erőkre: megnyújtja az érdek-érzékelését a külföldi hatóerőknek is és a hazai kormányzatoknak is. Ha csak ennyi hatása volna, akkor is érdemes volna a nemzeti energia egy részét kidolgozására fordítani.

5.2. FELZÁRKÓZÁSI ESÉLYEK

A folyamatok látó szemmel való végigkísérése – mint a gondolatmenet folytán már felmerült – nem igazolja azt, hogy a fejlődés lényege kimerülne a növekedésben. Azt sem, hogy akár a fejlődés, akár a növekedés két *determináns* tényezője az anyagi források mennyisége, valamint a realizálási piac kiterjedése volna. – A fejlődés komplex jelenség, amelynek gyújtópontjában nem az anyagi javak sokasodása áll, hanem az emberi életminőség, vagyis a lakosság egészségi, higiéniai állapota, valamint műveltsége – általában is és szakmai vonatkozásban is). Az anyagi javak szaporodása e kettős cél szolgálatában áll – és *kizárólag* ezt szolgálja. Amennyiben a növekedés öncélú vagy az életminőséget bármily módon fenyegető, hátráltató eredményű – nem fejlődésről, hanem *degradációról* kellene beszélnünk, bármilyen magas százalékokat mutassanak is az egy főre jutó GDP adatai. – Ami pedig a fejlődés-gerjesztő tényezőket illeti, a tőkeforrásokat és a piaci eladási lehetőségeket *messze megelőző* jelentősége van a lakosság munkára való szocializáltságának, valamint a kreativitásnak. A történelem számos példát szolgáltatott arra, hogy fürödhet egy ország a GDP-ben – akkor sem lendül stabil, hosszú távon is biztosított fejlődésbe, mivel nincs meg e fejlődés *humán* megalapozottsága. Fordított példák is akadnak, szép számmal: ha a társadalom *anyagi javait tekintve* szegény, ám a lakosság intellektuális szintje magasan van – az első, adandó szerencsés helyzetet képesek megragadni, okosan kihasználni és ily módon meggazdagodni anyagi értelemben is. Fentebb e jelenséget „látens fejlettségnek" kereszteltem el. A nemzetközi környezet vagy arra alkalmas, hogy a társadalom *endogén* energiáit felszínre hozza, vagy pedig arra, hogy elfojtsa ezeket. Ilyen értelemben van gyorsító/fékező hatása a tőketranszfernek, tudás-transzfernek, valamint a piacbiztosításnak is, ám mindez nem helyettesíti a társadalom *belső* értékeit.

Az alábbi gondolatmenet során ugyan fajlagos GDP-vel, felhalmozással és fogyasztással illusztrálom a fejlődést: kérem azonban az Olvasót, hogy ezeket a mutatókat szélesen értelmezze: a GDP-t a komplex értelemben felfogott fejlődés „reprezentánsaként", a felhalmozást a társadalom továbbépítése érdekében kifejtett „áldozatként", a fogyasztást pedig az egészség-kultúra körben megvalósuló életminőség anyagi fedezeteként. A társadalmi kreativitást reprezentáló, egyszerűsített mutatóként használni fogom a *„műszaki fejlődési hatást",* ami alatt azt értem, hogy *adott növekedési (!) követelmény* (mondhatnám: piackorlát) *mellett szükségessé váló felhalmozási költség* (levonás a GDP-ből) *hányad része takarítható meg azáltal, hogy a gazdaság által kibocsátott árutömegnek – használatiérték-függvényben – nő az árszínvonala, vagy csökken az előállítási költsége.*[*]

5.2.1. Néhány szó a „felzárkózásról"

A fejlettségiszint-közelítés csak azokban az esetekben érdemes a mélyebb elemzésre, ha a két vagy több gazdaság között akkora a teljesítménykülönbség, hogy az alacsonyabb szintű gazdaságban *minőségileg* kedvezőtlenebb fejlődési feltételeket teremt, mint a „riválisban", ugyanakkor a kevésbé fejlett gazdaságban még található annyi belső fejlődési energia, hogy egy ilyen közeledési folyamat egy nemzedék életén belül beindulhasson és észrevehető közeledést produkálhasson.

[*] Ha x% növekedéshez 0 műszakifejlődés-ütem mellett pl. 20% felhalmozás szükséges, az adott műszaki fejlődési ütem mellett azonban 10% elegendő, akkor a műszaki hatás 0,5.

Magyarország és Nyugat-Európa esetében ez reálisan feltételezhető – Myanmar és Svédország között nem. A myanmari gazdaságpolitika tehát jobban teszi, ha endogén fejlődési lehetőségeit latolgatja, valamint okosan mozgósítja azokat, és nem méricskéli szüntelen azt, hogy közeledett-e Svédországhoz vagy sem. Praktikusan tehát a felzárkózás gyakorlati gazdaságstratégiává mindenekelőtt a *félperiféria* nemzetgazdaságaiban válhat, illetve a „centrum"-kategória alacsonyabb régióban elhelyezkedő gazdaságokban.* Az a sáv, amelyben gyakorlati értelmét látom a felzárkózási stratégiának, az (1:2); (1:4) diapazon. Az ennél kisebb differenciák esetében akkor kell csak felfigyelni, ha a (mondjuk 1:1,3) differencia erőteljesen és makacsul tágul. Az ennél nagyobb differenciák esetén a gazdaságstratégiai feladatok olyannyira különböznek, hogy nincs értelme a fejlődés gyorsítására fókuszált gazdaságpolitikát „felzárkózási" jelzővel illetni: önbecsapáshoz vezethet.

Azt, hogy a kevésbé fejlett gazdaság képes-e közeledni a fejlettebbhez, a már említett fejlettségi diapazonon túl a következők befolyásolják:

1. a felhalmozási erőfeszítések nagysága (felhalmozási ráta, f/GDP);
2. a fentebb említett „műszaki fejlődési hatás";
3. a működő munkahelyek száma (ténylegesen dolgozó lakosság);
4. a lakosság munkára való szocializáltsága és műveltsége;
5. a lakosság szakképzettsége.

Ezek eleddig *endogén* tényezők, amelyekhez hozzájárul három *exogén* tényező is:

6. a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jövedelem (ki- és be-) áramoltatási hatása;
7. a nemzetközi gazdaságba való beilleszkedés *hazai* hatékonyság befolyásoló hatása („jövedelem-indukció");
8. kaotikus gazdasági, természeti és politikai tényezők.

A továbbiakban ezeket a tényezőket a jelölésükkel (1–8) fogom feltüntetni. A 3. és a 8. taglalásától eltekintek, azaz feltételezem, hogy a munkaképes lakosságnak ugyanakkora hányada tud dolgozni az egyikben, mint a másikban, valamint azt, hogy kaotikus jelenség nem következik be.

Ami az exogén tényezőket illeti, *elvben* megkülönböztetendő két válfaja: az egyik az a hatás, amely az adott gazdaságot az összehasonlítás tárgyát képező gazdaság oldaláról éri, s ezáltal befolyásolja a felzárkózás feltételeit; a másik pedig az a hatás, amely e (fókuszpontba állított) hatásrendszeren *kívülről* éri az

* Persze alacsonyabb szinteken is lehet „etalonokat" alkotni, ezek gazdaságpolitikai szerepe azonban eltérő a félperiféria étól: az említett Myanmar figyelemmel kísérheti, mondjuk, Thaiföld fejlődését és összevetheti a magáéval – nem számolhat azonban azzal, hogy az „etalon"-gazdaság és az őközötte létesülő kapcsolat jelentős hatással lehet az ő fejlődési feltételeire.

adott gazdaságot és befolyásolja annak felzárkózási lehetőségeit ahhoz, amelyikhez méri saját fejlettségét.*

A nyolc tényező igen erős kölcsönhatásokban áll egymással. Ezek egy része egyértelmű (a lakosság műveltségi és képzettségi szintje pl. pozitívan hat a műszaki fejlődés ütemére; a nemzetközi tőke- és jövedelembeáramlás pozitívan hat a felhalmozási képességre, a felhalmozási ráta növelése szűkíti a lakosság életminőség fejlesztését stb.); más részük pedig többértelmű (más irányban hat rövid, mint hosszú távon, az egyik tényezőre pozitív, a másikra negatív hatása lehetséges). Azt, hogy a felzárkózni kívánó gazdaság valóban közeledni tud-e a például választott fejlettségéhez, a nyolc tényező együttes, visszacsatolásokkal terhes hatása fogja meghatározni.

A tényezők bizonyos mértékig *ki is válthatják* egymást. A lakosság intellektuális szintje bizonyos mértékig és ideig részben helyettesítheti a felhalmozási erőfeszítéseket, a nemzetközi cserében való árnyereségek vagy a masszív tőkebeáramlás bizonyos mértékben és ideig helyettesítheti a hazai emberi és anyagi források mozgósítását – és így tovább. Ezek a kiváltási lehetőségek azonban mennyiségileg is és időben is korlátozottak: a legsúlyosabb gazdaságstratégiai tévutak éppen abból szoktak keletkezni, hogy a kormányzatok túlságos mértékben és ideig alapoznak ezekre a helyettesítési lehetőségekre. A hibásan arányított belső fejlődési folyamat degradációhoz, netán összeomláshoz vezethet és egyben minőségileg változtathatja a környezeti hatások milyenségét is.

5.2.2. „Egymás melletti" fejlődés

A felzárkózási folyamat általában úgy megy végbe, hogy a fejlettebb és kevésbé fejlett gazdaság lazább-szorosabb kapcsolatban áll egymással. A logikus kifejthetőség érdekében a gondolatmenet első fázisában ettől az egymásra hatástól eltekintek. A két gazdaság ebben a némileg absztrahált helyzetben úgy halad előre, mint két, külön-külön pályán úszó versenyző: azt, hogy melyikük ér hamarabb célba, egyedül endogén tényezőik milyensége szabja meg. Az absztrakciót persze a következő fejezetben fel fogom oldani.

Az alap-összefüggések kibontásához egy igen egyszerű modellt hívok segítségül.

Tételezzük fel, hogy a felzárkózásra egy „B"-vel jelölt félperiferikus nemzetgazdaság szánta el magát, amelynek a fejlettségi szintje – mint említettem, ezen igen komplex jelenséget itt a fajlagos (egy lakosra jutó) GDP-vel reprezentálom – mintegy 1/4-e annak az „A"-val jelölt nemzetgazdaságnak, amelynek fejlettségi szintjét például vette a maga számára: ha a B = 250 egység, az A = 1000.

* Az egyikre példa az EU hatása Magyarország fejlődési feltételeire, a másikra pedig, mondjuk, Oroszországgal fennálló kapcsolataink hatása az EU-hoz viszonyított felzárkózás feltételeire.

Második feltétel: a félperiferikus B a GDP-jének kétszer akkora százalékát szánja felhalmozásra – vagyis vonja el a fogyasztástól –, mint az A. Amennyiben az A felhalmozása a mindenkori GDP 10%-a, azaz 100 egység, a B 20%-ot, azaz 50 egységet halmoz fel. Felhalmozásának volumene így „csak" fele az A-énak – ami szép teljesítmény a fejlettségi szint egészének 1:4 arányához képest. Igaz, a megemelt felhalmozás miatt a fajlagos fogyasztás (tartsuk emlékezetben: a „fogyasztás" itt az egész lakossági életminőséget reprezentálja!) a B-ben alig haladja meg az A 1/5-ét, vagyis elmaradása itt a legfájdalmasabb.

Harmadik alapfeltétel: amennyiben a műszaki fejlődés által lehetővé tett felhalmozás-megtakarítás mindkettejüknél 0% – úgy a B évi átlagos 3%-os növekedési rátát ér el, szemben az A 2%-ával. Ez azt jelenti, hogy a B-nek egy százaléknyi GDP/fő növekedés 6,7%-nyi felhalmozásba „kerül". Ha gyorsítani akarja az ütemet – kétségtelenül hamarabb ér célhoz, de ehhez szerény GDP-jéből arányosan nagyobb részt kell megvonnia a lakossági életminőség forrásától.

Mindezek következtében 30 év múlva az A fajlagos GDP-je 1000-ről 1811-re, fajlagos felhalmozása 181-re, az egy fő által elfogyasztható GDP pedig 1630 egységre nő. A másfélszer gyorsabb ütemben fejlődő B 30 év múlva 607 egységet regisztrál fajlagos GDP-ként, 121,4-et felhalmozásként és 485,6-ot fogyasztásként. Az összehasonlított összteljesítménye 25%-ról 33,5%-ra, a felhalmozása 50%-ról 67%-ra, a fogyasztása pedig 22,2%-ról 30%-ra nőtt. Vagyis a szintközeledés mérhető – igaz, ez igen lassú, noha az „erőltetett ütem" egy emberöltőn keresztül tart. A kétségbeesett B előtt világossá válik, hogy a másfélszeres (3%-os) növekedési ütem elégtelen. Gyorsítani kell: igen ám, de az ő körülményei között minden egy százalék növekedés 6,7%-os felhalmozás/GDP-be kerül. Vagyis a felzárkózásnak a ma élő nemzedék horizontján belül hozása további *mai* fogyasztás-megszorítással, pontosabban, fékezéssel jár. Zongorázzuk végig, mekkorával?

5.1. TÁBLÁZAT. *A felzárkózás gyorsításának „ára"*

NÖVEKEDÉSI ÜTEM	FELHALMOZÁS A GDP%-BAN	GDP	FELHALMOZÁS	FOGYASZTÁS	30 ÉV MÚLVA
B	3	20,0	607	121,4	485,6
	4	26,7	811	210,9	600,1
	5	33,5	1081	362,1	718,9
	6	40,2	1436	577,3	858,7
	7	46,9	1903	892,5	1010,5
A	2	10,0	1811	181,0	1630,0

E modell(ecske) persze csak puszta, mechanikus matematika. Arról azonban tanúskodik, hogy a B 30 év leforgása alatt csak akkor hozhatná be hátrányát az A-val szemben, ha *növekedési ütemét több mint háromszorosára* növelné az utóbbival szemben, a nemzeti összteljesítményből *felhalmozási célokra csaknem ötször annyit fogna vissza,* s a felzárkózás ilyen körülmények között is csak úgy történhetnék meg, hogy a B-ország *lakosainak fogyasztási szintje 30 év alatt érné csak be az A-ország lakosságának 30 év előtti színvonalát.* Igen szerencsés belső és nemzetközi körülmények között (konfliktusmentes légkörben és a fogyasztás visszatartásra behangolt („kelet-ázsiai") lakosság mellett *elméletileg* elképzelhető egy ilyen gazdaságstratégia sikere – gyakorlatilag azonban ez a modell – non sens. Hogy mekkora az a küszöb, ahol a lakosság hajlandó a saját fogyasztási üteménél magasabb teljesítményt leadni és mekkora (GDP növekmény) : (fogyasztás növekmény) < 1) érhető el, az térben és időben igen eltérő: a gazdaságpolitika „hatodik érzékével" tudja csak kitapintani. Egy biztos: Európában nagyobb a lakossági „türelmetlenség", mint pl. Kelet-Ázsiában; a fogyasztói társadalom közvetlen szomszédjában lévő társadalmakban nagyobb, mint a viszonylag elzárt vagy távoli társadalmakban; a demonstrációs propaganda által csaknem fél évszázadon keresztül erősen befolyásolt Kelet-Európában nagyobb, mint azokban az országokban, amelyek történelmi adottságnak fogják fel az alacsonyabb termelékenységgel járó alacsonyabb fogyasztási szint tényét.

Vagyis a gazdaságstratégia nem tűzhet ki magasabb növekedési rátát, mint amilyen a gazdasági/társadalmi egyensúly felborulásának veszélyét még nem eredményező felhalmozás/fogyasztás arányból adódik. Kis, kelet-európai félperiferikus országok esetében a XX. sz.-i történelmi tapasztalat arra mutat, hogy az endogén forrásokra alapozó, legjobb esetben semleges nemzetközi közegben fejlődő nemzetgazdaságok a fejlett Nyugat növekedési rátáját hosszabb távon maximálisan másfélszeresen képesek meghaladni, azt is csak tökéletesen „traumamentes" közegben (amire a XX. sz.-ban nem volt példa!). Ha ez igaz, a kelet-európai régió gazdaságai egy emberöltő alatt csak mintegy 10 százalékpontnyi hátrányt tudnak ledolgozni az életminőségbeni elmaradásukból. Teljesen érthető, hogy ilyen körülmények között a többlet-erőfeszítésekre épülő gazdaságstratégiák előbb-utóbb kifulladnak, társadalmi zavarok állnak be – az eredmény *jobb esetben* a felhalmozási ráta radikális csökkenése lesz, rosszabbik esetben pedig a nemzeti vagyon egy részének a lakosság (vagy annak a húsos fazékhoz közelebb ülő hányada) által való *felélése.* Valószínű, hogy a kelet-európai felzárkózási kísérletek félbeszakadásaiban, kudarcaiban ennek a momentumnak fontosabb szerepe lehet, mint a gyakran bekövetkező társadalmi-politikai katasztrófáknak (amelyek utáni újjáépítések a mi vidékünkön meglepően rövid idő alatt, meglepően szép eredményeket szoktak felmutatni!).

A „szegény" ország legfontosabb problémája tehát az, hogyan tudja mérsékelni a GDP-ből elkülönített, a lakossági életminőség fejlődését fékező össze-

get: minél nagyobb a lakossági „türelmetlenség” ugyanis, annál jobban veszélyezteti a munkaerő alacsonyabb kultúrszintje és érdektelensége az erőltetett felhalmozás által létrehozott termelőkapacitások működtetését. Az életminőségnek a megköveteltnél alacsonyabban tartása az anyagi tőke működésének alacsony, és csökkenő hozadékában bosszulja meg magát: „Róka fogta csuka, csuka fogta róka”.

Itt érkezik el a gondolatmenet a *technikai haladás felhalmozásiáldozat-kiváltó képességéhez.* Ha ugyanis a B-ország termék- és technológiafejlesztése, amely – tegyük fel – a kezdőponton a felhalmozás 15%-át képes kiváltani, a felhalmozás előrehaladtával, 4%-os ütem esetében 20%-ra, 5%-osnál 25%-ra, 6%-osnál 30%-ra és 7%-os növekedésnél 35%-ra emelkedik, akkor a B-gazdaság felhalmozási szükséglete a GDP%-ában nem az *5.1. táblázat* második oszlopában jellemzett módon alakul, hanem a következőképpen:

5.2. TÁBLÁZAT. *Növekvő műszaki fejlődési megtakarítás hatása a felhalmozási-fogyasztási viszonyokra*

	NÖVEKEDÉSI ÜTEM	MŰSZ. FEJL. FELHALMOZÁS KIVÁLTÁSA (%)	TÉNYLEGES FELHALMOZÁSI ÁLDOZAT	FOGYASZTÁS
B	3	15	516	577
	4	20	649	762
	5	25	811	989
	6	30	1005	1289
	7	35	1237	1677
A	2	30	127	1684

Az „A” a versenyfutás kezdőpontjában már 1000 egység/fő GDP-vel rendelkezik, a műszaki fejlesztés feltételei tehát nagyjából ugyanakkorák, mint a „B”-nek 30 év múlva, amennyiben évi 6%-os növekedést produkál. Ha az évi 2%-os növekedés mellett tudja ezt a helyettesítési nívót tartani, évi fajlagos fogyasztása 1684-re tud – igen alacsony felhalmozási ráta mellett – nőni. Ezt a B akkor tudja csak utolérni, ha évi átlagos 7%-os növekedési ütemet tart, még olyan körülmények között is, amikor a műszaki fejlődés a felhalmozás 35%-át képes kiváltani. Persze ebben a számításban is van „svindli”: az, hogy a B növekedésiütem-felgyorsítása azonnal magasabb technológiai szintet és termék-korszerűséget jelent. Egyáltalán nem biztos, s ha igen, akkor is csak a 30 év alatt fokozatosan kibontakozóan. Vagyis valójában a B, még ha egy emberöltő alatt 30–35%-ra feltornázza is a felhalmozás-kiváltását műszaki fejlődéssel, akkor sem valószínű, hogy a fajlagos fogyasztás területén behozza az A mögötti hátrányát. Mindenesetre *mérsékelni* tudja a szakadék mélységét. Feltéve, ha alacsony fejlett-

ségi szintje és szerény volumenű (emlékezzünk: a 30 év kezdetén csak 50 egységnyi!) felhalmozását olyan zseniális műszaki újdonságokban testesíti is meg, amelyek egyenletes és gyors műszaki fejlődéshez vezetnek, s ezáltal növekvő mértékben mentesítik a GDP-t a források nem-életminőségi célokra való elköltésétől.

A valóságban persze nincsenek „vegytiszta" megoldások. A politikát a minden oldalról kényszerítő feszültségek kompromisszumokra ösztönzik. A műszaki fejlődés által megvalósítható felhalmozás-kiváltást rendszerint megosztják a felhalmozás növelése és a fogyasztásnövelés finanszírozása között. Ha ez a megosztás a megtakarítás *zömének* a fogyasztás-növekedés gyorsítására fordítódik, akkor a gazdaságpolitika hosszabb távon igyekszik a fejlődést megalapozni: az emberi termelőerő fejlesztésére fordított források megtérülési ideje ugyanis hosszabb, miközben a fejlődési folyamatra gyakorolt hatása stabilabb, megbízhatóbb, mint az anyagi beruházásoké. Ez utóbbiak viszont rövidebb távon (pontosabban: középtávon) gyakorolnak serkentő hatást a GDP növekedésére. Azt az irányzatot, amely a műszaki fejlődés által létrehozott többletforrást mindenekelőtt az emberi termelőerő reprodukciós körülményeire költi, ezért *„hangya"*-modellnek nevezem, szemben a *„tücsök"*-modellel, amely a rövidebb megtérülésű, viszont hosszabb távon bizonytalanabb hatású anyagi beruházásokat részesíti előnyben – sokszor az intellektuális tőke gyarapításának hátrányára is.

A fentebbi *(5.2.) táblázat* egy tiszta „tücsök" modellt ábrázol: a műszaki fejlődés kiváltotta hatékonyságjavulás gyümölcsei teljes mértékben a fogyasztás növelését szolgálják, mind az A-ban, mind pedig a B-ben. A felhalmozás nem szenved hátrányt: a redukált forrás-ráfordítás termelékenységi hatását tekintve ekvivalens az *5.1. táblázat*ban látható értékkel. Amennyiben viszont a „hangya" modellt választják, a helyzet erősen módosul:

5.3. TÁBLÁZAT. *A műszaki fejlesztési megtakarítás haszna a felhalmozási források bővítésére szolgál*

	NÖVEKEDÉSI ÜTEM (%)	BŐVÍTETT FELHALMOZÁS	FELHALMOZÁS/GDP
B	3	139,6	23,0
	4	253,1	31,2
	5	452,6	41,9
	6	750,5	52,3
	7	1204,9	63,3
A	2	235,3	14,4

Csak az emlékezet felidézéséért említem, hogy a fogyasztás értékei ez esetben nem változnak az *5.1. táblázat*ban közöltekhez képest.

Ha a B elszegődik hangyának ebben a fejlődéstani La Fontaine-mesében, úgy a 7%-os növekedési ütem és 35%-os modernizálódási koefficiens teljes egészének a felhalmozás növelésére való fordítása mellett sem tud 30 év alatt több fogyasztást biztosítani lakosságának, mint az alapesetben, noha felhalmozása már *ötszöröse* a centrum-riválisnak.

Mindkét variáns végletesen sarkított. Amint fentebb hangsúlyoztam, a gyakorlatban a „tücsök" és „hangya" variáns mindenféle hibridjeivel találkozhatunk. A félperiferikus gazdaság kétféle erőfeszítéséről van szó: egyfelől az intellektuális termelőerő fejlesztéséről, másfelől a termelés anyagi alapjainak bővítéséről. Minél nagyobb a műszaki fejlődés kiváltotta felhalmozás-hatékonyságnövekedés, annál szabadabb a keze, már középtávon is. Igaz, *hosszú távon* egy jelentős műszakifejlődés-hatás növekedés másképpen, mint az életminőség folyamatos és jelentős javítása nélkül nem megy. A gazdaságstratégia itt is optimumokat kénytelen keresni. Ha nem ezt teszi – megkeserüli.

Végül egy utolsó, fontos kiegészítés. – Az életminőség-javító ráfordítások is kétfélék lehetnek: vagy közvetlenül az egyén kezébe kerül a vásárlóerő és nincs meghatározva sem az elköltés ideje, sem a módja (a „bér"), vagy pedig a közösség bocsátja rendelkezésre természetben, akár ingyen, akár jelképes összegért (a „juttatás"). Az előbbi stimuláló hatása mindenekelőtt rövid távon jelentkezik, az utóbbié pedig hosszú távon javítja a munkaerő újratermelési feltételeit s ezen keresztül az ország intellektuális vagyonát. A stratégiai fejlődést ez esetben is egy – térben és időben mindig meghatározott – optimum közelítése szolgálja.

5.2.3. A nemzetgazdaság külső környezetének hatása a fejlődésre*

Itt tudom feloldani az eddig alkalmazott – mind nehezebben viselt – absztrakciót, azt ti., hogy a két nemzetgazdaság vagy régió, a felzárkózni kívánó és az előtte járó párhuzamosan fejlődnek, egymásra nem hatnak. A gyakorlat ti. az, hogy hatnak egymásra: minél intenzívebb a kapcsolat közöttük, annál észrevehetőbb ez a hatás – aztán, a szerkezeti összefonódások egy kritikus tartományában (ez is esete válogatja, hogy mikor következik be) a hatás determinálóvá válik: vagy kétoldalúan, vagy egyoldalúan. A tényleges nemzetközi gazdaság tehát nem „úszóverseny", hanem „vízipóló", ahol az egyes játékosok teljesítménye függ a *saját* csapat összjátékától is és az *ellenfél* erejétől is.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszer egyfelől úgy módosítja a hazai fejlődési lehetőségeket, hogy *érték-áramlásokat* hoz létre nemzetgazdaságok kö-

* Részletesebben kifejtve a „Külgazdasági Stratégiá"-ban (I. rész)

zött és így *jövedelem-transzfereket* produkál: a „valahol" megtermelt értékek a nemzetközi piac mechanizmusaiban, valamint a gazdasági ágensek tudatos tevékenységein keresztül átvándorol „máshová". Ezáltal a donornak szűkülnek a fejlődési forrásai, a recipiensnek pedig bővülnek, anélkül, hogy nemzeti hazai értékalkotás volna mögöttük. – Jövedelemtranszfer három alapvető módon keletkezhet: *a)* a kereskedelemben a nemzetközi piacok ármechanizmusain keresztül (cserearányok közbejöttével); *b)* a tőkék és a belőlük származó jövedelmek mozgásain keresztül; *c)* az országok egymásnak átutalt szubvencióikon, segélyeiken keresztül. A másik fejlődésitényező-módosító exogén hatás a kapcsolat-szülte *jövedelem-indukció,* vagyis az a jelenség, hogy a gazdasági kapcsolatba lépő országok megváltoztatják egymás *hazai* hatékonysági viszonyait. Ennek következtében a nemzetgazdaságban *nem annyi* érték jön létre, mint a kapcsolat nélküli esetben, hanem vagy kevesebb, vagy több. Az értéket *nem* külföldön állítják elő, hanem *otthon,* de a többlet létrejöttének kiváltó oka a két (vagy több) ország közötti gazdasági kapcsolat létrejötte (elmélyülése, módosulása stb.).

Ilyen indukció keletkezik pl. akkor, ha a behozott technológia és műszaki tapasztalat („know-how") magasabb hatékonyságot eredményez annál, mintha az adott ország beruházásait kizárólag saját technikájára alapozná. Ugyancsak hatékonyságtöbbletet eredményez az, ha a gazdaság, külpiaci értékesítési lehetőségeinek hála, nagyobb tömegszerűséget tud termelőszektorában elérni, semmint csak a belpiacra támaszkodva. És végül többletjövedelmet indukálnak azok a nemzetgazdasági szerkezeti változások, amelyeket a gazdaság a komparatívköltség-előnyök realizálása érdekében foganatosít.

Végül is az, hogy a nemzetközi illeszkedési rendszer a nemzeti vagyon és jövedelem additív forrásává válik-e, vagy ellene hat a felzárkózási aspirációknak – e „transzfer" és „indukciós" hatások eredőjétől fog függni. Forint-fillér pontossággal persze egyik hatás sem kvantifikálható: használható gondolatvezetési modellt azonban lehet belőlük alkotni. Megpróbálok egy ilyen, lehetséges modellt felvázolni.

a) A jövedelemtranszfer (cserearányok)

Amennyiben az export tényleges árszintjét ($\overline{p}_{ex}$) összevetjük ennek egyensúlyi árával (vagyis azzal az árral, amely a létrehozónak elvárt haszonszintet biztosít = $\overline{\pi}_{ex}$), s ugyanezt a viszonyítást elvégezzük az import árszintjével és az importhelyettesítés egyensúlyi árával ($\overline{p}_{im}$; $\overline{\pi}_{imh}$), s a két törtet egymással osztjuk

$$p'_{ex} = \frac{\overline{p}_{ex}}{\overline{\pi}_{ex}};\ p'_{im} = \frac{\overline{p}_{im}}{\overline{\pi}_{imh}};\ p'' = \frac{\overline{p}_{ex}}{\overline{p}_{im}} : 1$$

egy cserearány-faktort kapunk (p"), amely, ha nagyobb 1-nél, a kapcsolat növeli a gazdaság rendelkezésére álló jövedelmet.

b) Tőke-jövedelemforgalom

A beáramló tőkék és jövedelmek összegét viszonyítanunk kell a kiáramlókéval

$$T' = \frac{T_{im} + j_{im}}{T_{ex} + j_{ex}} : 1,$$

ha ez nagyobb 1-nél, a gazdaság rendelkezésére álló források nagyobbak, mint amekkorák tőke-jövedelemforgalom nélkül volnának.

c) Technika-adaptálás

Ha a hazai eredetű technika dt_{bel}-el növeli a gazdaság termelékenységét, az importált pedig d_{tim}-al, továbbá, ha az importtechnika ára p_{im}, szemben a hazai technika p_{bel} árával,

$$t' = \frac{dt_{im}}{dt_{hazai}} \cdot \frac{p_{hazai}}{p_{im}} : 1,$$

ami azt érzékelteti, hogy minél nagyobb az importtechnika termelékenysége a hazaihoz képest, annál jobban nő a gazdaság hatásfoka, és minél drágább ez az importtechnika a hazaihoz képest, annál inkább a donor élvezi ennek előnyét. Végeredményben, ha a t' nagyobb 1-nél – az ország nyert az importon.

d) Tömegtermelési hatás („skála-hozadék")

Ha a haszon „*hs*"-része származik, hála a tömegszerűségnek, az export ilyen hatását a teljes termelés tömegszerűségi haszna és a belpiacra való termelés (rekonstruált) tömegtermelési haszna hányadosaként kapjuk meg

$$s' = \frac{hs_{belpiac+export}}{hs_{belpiac}} \geq 1$$

és, amennyiben az s' nagyobb 1-nél, a külgazdasági kapcsolatrendszer e tekintetben növeli a nemzetgazdaság hatékonyságát.

e) Komparatívköltség-hatás

Kedvező az a nemzetgazdasági szektor (*i*), amelynek hatékonysága meghaladja a nemzeti átlagot

$$r'_i = \frac{t_i}{t_{átl}}.$$

A nemzetgazdaság szerkezete akkor indukál komparatívköltség-többletet, ha exportszerkezetében túlsúlyban vannak az átlagnál hatékonyabb ágak, import-szerkezetében pedig azok az ágak, amelyek hazai művelése átlagosnál kevésbé hatékony munkával valósítható csak meg:

$$R'_{ex} = \frac{\sum_{1}^{m} t_{ex}}{t_{átl}};\ R'_{imh} = \frac{\sum_{1}^{n} t_{imh}}{t_{átl}};\ R'' = \frac{R'_{ex}}{R'_{imh}} :1.$$

Amennyiben az *R*" értéke meghaladja az 1-et, a nemzetgazdaság komparatív előnnyel kereskedik környezetével.

f) Kapcsolati biztonság

Kapcsolati biztonság, vagyis a pozíció romlása elkerülésének kockázata = ρ; értéke 0,5–1,0 között mozog.

g) Végső, eredő hatás

$$P = (p'' \cdot T' \cdot t' \cdot s' \cdot R'' \cdot \rho):1.$$

Hangsúlyozom, hogy az algebrai kifejezések nem tölthetők meg adatokkal: ezért a képlet nem „számtanpélda", hanem a kapcsolatrendszer hatékonysága átgondolásának „modellje". Ha valami módon mégis számszerűsíteni látjuk célszerűnek, ajánlom az egyes tényezők nagyságrendjének megbecsülését a sokat emlegetett „tanítónéni"-módszerrel, ugyancsak megbecsülni az egyes faktorok fontossági sorrendjét (ismét csak az 5–1 értékelésekkel, majd az utóbbiakkal, mint súlyokkal átlagolni az „osztályzatokat". Orientációs értékeket fogunk kapni.

Mindezt el lehet végezni nagyobb partnercsoportok (EU, FÁK, Kárpát-medence, 3. világ stb.), illetve egyes kulcspartnerek (D, A, RUS stb.) vonatkozásában. Amelyikük értéke a leginkább meghaladja az 1-et, az Magyarország számára a legattraktívabb viszonylati terület. Minden valószínűség szerint az EU az 1-nél magasabb értékűek közé fog tartozni, minden valószínűség szerint az EU-n

belül a más említett skandináv viszonylatok átlagnál kedvezőbbek lesznek – és minden valószínűség szerint a keleti (orosz, kínai stb.) viszonylatokra kidolgozhatók olyan kapcsolódási variánsok, amelyek az EU-értéket a magyar nemzetgazdaság átlagában meg fogják haladni – vagyis segítségükkel – mintegy „rezsihordozókként" – finanszírozhatjuk azon törekvéseinket, amelyek az európai integráción belüli pozícióinkat javítja:

> Egyszerű, illusztratív példa: legyen a p_{ex} = 0,75, a p_{im} pedig = 1,10. A kedvezőtlen cserearány: P'' = 0,68. A bejövő tőke = 1000, a bejövő jövedelem = 20, a kimenő tőke = 200, a kimenő jövedelem pedig = 800. A T' = 1,02. Az import technika jövedelemgerjesztő hatása 1,50, a hazaié 1,20, ezzel szemben az importtechnika árszintje 1,40 a hazai 1,00 árszinthez képest. A t' ezek szerint 1,25 ·0,71 = 0,89. A nemzetgazdaság átlagos skálahozadéka a haszon 0,3-ed része, szemben a belpiaci tömegszerűségi járadékkal, amely csak 1,15. Az s' tehát = 2,00. Az exportszerkezet hatékonysága 1,27-szerese a nemzeti átlagnak, az importé 1,05, vagyis az R'' = 1,33. A kedvező hatások teljesülésének valószínűsége □ = 0,6 – vagyis nagy a bizonytalansági tényező.
>
> $$P' = 0{,}68 \cdot 1{,}02 \cdot 0{,}89 \cdot 2{,}00 \cdot 1{,}33 \cdot 0{,}60 = 0{,}985,$$
>
> azaz a nemzetgazdaság illeszkedése – a kedvező szériafaktor és a komparatívköltség-kímélő külkereskedelmi szerkezet ellenére egy hajszállal a kívánt alatt van. A „ludas" a kedvezőtlen cserearány és a piaci bizonytalanság.

Ismétlem, a faktorok értékét a legjobb tapasztalati alapon megbecsülni – esetleg úgy, hogy beültetünk egy szobába egy-két tucat, a nemzetgazdaság külső kapcsolatait kiválóan ismerő szakértőt és mindegyikükkel megbecsültetni az 1-nél magasabb és alacsonyabb értékeket –, ezeket átlagolva valószínűleg használható értékeket fogunk kapni.

*

Vagyis milyen viszonyban áll egymással az integrációhoz való csatlakozás és a kevésbé fejlett nemzetgazdaság – esetünkben Magyarország – felzárkózási igénye?

Egy egészen biztos: *Automatikus kapcsolat a kettő között nem létezik.* A fejlett gazdaságok – és ezek integrációs tömörülései – nem jótékonysági intézmények vagy gyermekóvodák. Naivitás (vagy szemfényvesztés) azt képzelni, hogy a közösségbe befogadnak olyan aspiránsokat is, amelyek *csak kapni* akarnak. De az ellenkezője is éppoly elrugaszkodás a valóságtól: a fejlett országok integrációs csoportosulásai nem „átkozott imperialisták", akik tízóraira kis, félperiferikus országokat szoktak fogyasztani – hanem *kemény érdekszövetségek,* amelyeknek feszültségei, netán konfliktusai vannak egyéb erőközpontokkal, vagyis a *saját* fejlődésük endogén és exogén problémáinak megoldásával bajmolódnak.

Az integrációs szövetségek mindenesetre egy jellegzetes vonással bírnak: *a körön belül érdekeltek egymás indukált jövedelemtöbbleteinek növelésében, s egyúttal közös érdekük a körön kívüli világból minél nagyobb, ott létrejött jöve-*

delem beszívása az integráció területére. – Aki a körön kívül van, ám igen intenzív kapcsolatban – mondhatjuk: egyoldalú függésben – leledzik ezzel a gazdasági csoportosulással szemben, az kimarad az indukált jövedelemszerzés kollektív akcióiból, viszont mindig számíthat arra, hogy az erősebb fél jövedelmet fog tőle átszipkázni. Kicsi, félperiferikus országról lévén szó, elég kevés az esély arra, hogy önerőből képes ellensúlyozni azokat a sanszokat, amelyektől, az induktív úton keletkező forrásoktól, elesik. – És ahhoz is elég gyenge, valamint függő, hogy kivédje a cserearányokon, valamint a tőketranszferen keresztüli kifosztását. Ezért *a kis, félperiferikus gazdaságoknak igen nagy és megalapozott érdekük fűződik az integrációhoz való csatlakozáshoz*. Hogy ez végül is a „kisebbik rossz" lesz-e, vagy valami kézzelfogható fejlődés-gyorsító tényező – a „körön belülre" került gazdaságnál fokozottan függ nemzeti fejlesztési erőfeszítéseinek nagyságán és célszerűségén. Olcsó humorral élve: „Segíts magadon, az EU is megsegít".

Igen ám, de az integrációs körbe való belépés során – amennyiben a belépő félperiferikus gazdaság nem kap legalább egy évtizedes „átmeneti státust" (úgy, ahogyan Olaszország a Római Szerződést követően), igencsak nehéz helyzetbe kerül: gazdaságpolitikai jogosítványainak jelentős hányadáról ui. le kell mondania a Közösség javára. Nem lesznek a kezében azok a – pl. monetáris – eszközök, amelyek segítségével a felzárkózás *konkrét* feladatait megvalósítsa. Az integrációs szervezet kasszájából kimarkolható pénzek édeskevés kárpótlást adnak a gazdaságfejlesztés nemzeti szintű mechanizmusainak elenyészéséért. Ezért – a csatlakozással párhuzamosan – feltétlenül célszerű egyfelől *a nagy, transznacionális cégekkel való stratégiaegyeztetés,* amely közelebb viheti (igaz, nem olcsón!) a kormányzatot az ország érdekeinek megfelelő szerkezet és modernizáció megvalósításához. Másfelől, ugyancsak elsőrendű érdek fűződik ahhoz, hogy az integrációs *körön belül szorosabb összefonódást építsen ki olyan gazdaságokkal, amelyeknek érdekében áll a hazai, értékes termelőerők fejlesztésén alapuló intenzív kooperáció kiépítése.* Végül keresni kell a lehetőségeket az *alternatív együttműködési partnerek szerepének növelése* a külgazdasági kapcsolatrendszeren belül, főként az olyanokkal, amelyek jelentős vásárlóivá válhatnak a versenyképes és komparatív költségelőnyt hordozó termékeknek, ágazatoknak és egyben tehermentesítik a hazai termelést a kedvezőtlen adottságokkal rendelkező szegmensek fenntartásától. A felhalmozási, modernizálási és műveltségi-szakképzettségi kincsek gyarapításán túl ezek a külgazdasági lépések értendők azon a „segíts magadon"-on, amely feltétlenül szükséges az integráció fejlődés gyorsító eszközzé való tételéhez.

5.3. KONKLÚZIÓT HELYETTESÍTŐ MONDATOK

a) A magyar gazdaság – a nemzetközi piac követelményeihez viszonyítva *a)* műszaki fejlettségének közepes volta, valamint gazdasági szerkezetének piaci inkompatibilitása miatt *alacsony jövedelem-létrehozási képességekkel* rendelkezik; emellett *b) tőkeszegény, abszolút* és *relatív* értelemben egyaránt; s végül *c)* igen *kis méretű,* akár a koncentrálható termelési tényezőket, akár a realizálási piacokat vesszük alapul. A félperiferiális állapotból való kitörés másképpen, mint a *fajlagos jövedelemtermelő/-realizáló képesség mintegy négyszeresre növelésével* nem képzelhető el. Ehhez akkora technológiai és infrastrukturális tőkebefektetésre van szükség, amekkora évtizedes távlatokban is messze meghaladja a magyar gazdaság megtakarítási-felhalmozási és piaci térnyerési képességeit, legalábbis akkor, ha figyelembe vesszük a *munkaerő bővített újratermelésének* fogyasztási, valamint társadalmi jóléti követelményeit. Márpedig ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni, tekintettel arra, hogy *a)* Magyarország *intellektuális tőketartalékai* tekintetében nagyságrendekkel közelebb van (még ma is, a '90-es években bekövetkezett nagyméretű pusztulás és agyelszívás ellenére!) az európai Centrumhoz, mint a materiális tőkeállomány területén; *b)* Magyarország az europid kultúrkör része, ami azt is jelenti, hogy jelentős gazdasági kitörés – különösen akkor, ha az néhány éves erőfeszítésnél hosszabb időt vesz igénybe, pl. *nemzedéknyi* időt – nem valósítható meg erősen visszafogott életminőség mellett: a lakosság „önfeláldozási" vagy *„fogyasztás-halasztási" tűrőképessége* a kelet-ázsiaiénak egy töredékét sem teszi ki; *c)* az a mulasztás vagy rombolás, amit a lakosság munkaképességében (a munkamorált is beleértve!) egy történelmi helyzet vagy egy ostoba politika kifejt – *csak egy-két (esetleg ennél is több) nemzedéknyi idő alatt tehető jóvá:* az újjáépítés hosszadalmasabb, mint egy földig lerombolt tőkeállományú ország esetében, a veszteség is a sokszorosa annak, noha nem tényleges beruházási kiadásokban jelentkezik, hanem *elmaradt jövedelemben. – Vagyis a magyar gazdaságpolitika kénytelen pengeélen egyensúlyozni a fejlett világ utáni kaptatás beruházás-erőltető követelménye, s a felzárkózás egyetlen biztosítéka – a nemzet intellektuális tőkéje – megkövetelte életminőségi és szociális színvonal fenntartása, valamint fokozatos fejlesztése között.* Bármelyik irányban veszt mértéket, a diszpreferált oldal megbosszulja magát: sajátos módon mindkét „elhajlás" az emberi termelőerő fejlődési vonalának szerves voltát aknázza alá: a beruházási „ámokfutás" az életminőség romlásán keresztül (l. '50-es évek első fele!), az életfeltételek megalapozatlan – a technikai-üzleti viszonyok elhanyagolását eredményező – javítása pedig azon keresztül, hogy *a)* a megemelkedett termelőpotenciál kiaknázhatatlan marad; *b)* az oktatásra-képzésre, valamint a higiéniai-kulturális és komfort-viszonyok javítására hozott „nemzeti befektetés" *rossz hatásfokkal hasznosul;*

c) az *egyének* szeme elől eltűnik jóléti szintjük *produktív* hasznosításának perspektívája, előtérbe kerülnek olyan, társadalmilag haszontalan egyéni stratégiák, mint a presztízs-fogyasztás, a kivándorlás, valamint az „önpusztító" fogyasztás (alkohol, drog stb.). *A felhalmozás-fogyasztás arány optimumának megközelítése minden politika* (nem csak gazdaságpolitika!) *minőségének elsőrendű jellemzője:* Magyarországon pedig a politika életrevalóságának első számú próbaköve. De vigyázzunk: ez esetben, a magyar feltételek között, ez az egyensúly-játék azonnal *visszájára fordul, károssá, sőt életveszélyessé válhat, ha a fogyasztás/felhalmozás optimalizálás gyújtópontjában nem a munkaerő minőségének bővített újratermelése áll,* hanem akármi más: pl. a nemzeti mérlegrendszer egyensúlya. Az alkotó potenciáljának maximumát produkáló nemzeti munkaerő ui. képes egy ponton megteremteni a nemzeti mérlegrendszer *szolid* egyensúlyának feltételeit: a *pillanatnyi* mérlegegyensúly kierőszakolása a nemzeti munkaerő állagának *roncsolása* árán pedig garantálja a nemzeti mérlegrendszer ziláltságának konzerválását, legalább egy-két generáció tartamára.

b) A magyar gazdaság – újratermelési modulként – már régen nem képez *életképes* egységet. Míg az '50-es évek elején a GDP mintegy 15-16%-a cserélődött el (akkor jobbára a kelet-európai) piac termékeivel, ez az arány a '80-as évek közepére 45%-ra emelkedett (és kb. fele-fele arányban oszlott meg a rubel és dollár-övezeti tranzakciók között). Mára – a lecsökkent termék-tartalmú GDP mintegy 6/10-ét cseréljük el külfölddel, ennek oroszlánrészét az európai Centrum néhány országával. A magyar külpiaci beágyazódottság egyik baja az, hogy *a külpiaci cserére* (tegyük hozzá: a külföldi *tőkére*) *való egyoldalú rá-utaltságunk ellenére nem vagyunk szervesen beépülve a nemzetközi piaci hálózatba* – amit a gazdaságelmélet elangolosodott nyelvezete „outsider"-állapotnak nevez. Ezt a helyzetet úgy kell felfogni, mint egy gyenge egészségű gyerekét, aki a családban nem édes-gyerekként, hanem kihelyezett árvaházi lelencként tengődik. Ezen az állapoton egyfelől megint csak a fajlagos jövedelem-teremtő képesség növelése segítségével lehet segíteni, ami két elemből tevődik össze: *a)* a hazai munka hatékonyságának növeléséből: ez történhet a méretgazdaságosság, és/vagy a súlyfajlagos érték (unit value) növelése útján; *b)* a cserearányok javítása útján. A méretgazdaságosság-centrikus út a nemzeti termelőerők minél merészebb *specializációját* követeli meg – ami egyfelől veszélyezteti a súlyfajlagos érték teremtést (kommersz tömegtermékek!), másfelől egy *kicsiny* nemzetgazdaságot mértéken felül *konjunktúra-érzékennyé* tesz („egyszer hopp, másszor kopp!"). A cserearányok javítását középpontba tévő gazdaságpolitika a nemzeti gazdasági szerkezet erős *diverzifikációját* helyezi előtérbe: minél szélesebb ui. a „portfólió", annál biztosabb az, hogy a konjunkturális veszteségeket kiegyenlítik a konjunkturális nyereségek. Egy *kicsiny* nemzetgazdaság azonban a széles portfóliót a méretgazdasá-

gossági nyereségek feláldozása árán tudja csak biztosítani: a nyeresége ugyan kiegyenlített lesz, de *igen alacsony szinten.* – Hozzáteszem, a specializálódás-diverzifikálódás dilemmát egy, hozzánk hasonló kis ország a *„kívülmaradottság”* (az „outsider”-nél, ha már idegen kifejezést kell használni, szívesebben írnám le a *„csandála”* – „pária”, „az érinthetetlenekhez tartozó”, „kaszt nélküli” – „szakkifejezést”) *súlyos nyomása alatt* kell, hogy elviselje. Megoldásról szó sem lehet. – Ez arra tereli a gondolatunkat, hogy egy magunkfajta nemzetgazdaság számára a *súlyfajlagosan magas értékű áruk termelésének és exportjának a szerkezetben való növelése,* az ilyen területekre való specializálódás jelenti a megoldást. Más szóval *drága egységárú termékeket kell termelni és exportálni, olyanokat, amelyek magas használati értékük miatt mégis eladhatók,* sőt piacuk dinamikusan bővülő. Ilyen termelési kultúra mellett a méretgazdaságossági előnyök (noha szerényebben) is kihasználhatók és nem mennek az egészséges diverzifikáció rovására; illetve a kínálat kevésbé van kitéve a konjunktúra hullámzásainak, noha a gazdaság specializáltsága szembetűnő. (Európában a svájci, svéd, dán, finn gazdaság szerkezete jellemző példa a „súlyfajlagos érték maximalizálásán” alapuló nemzetközi illeszkedés sikereire!). Kétségtelen, a magyar gazdaság fejlesztésének ez az irány az *„ultra-stratégiai”* célja.*

c) Közvetlen kitűzhető stratégiai cél a mai történelmi helyzetben egy, a fentinél jóval szerényebb szerkezeti illeszkedés lehet csak. Ez is a súlyfajlagos érték jelentős növelését helyezi a középpontba, azonban a hozzáadott értékben a saját kreativitásnak jóval kevesebb szerepet szán, mind a műszaki, mind az üzleti teljesítmény területén. A termelt és exportált áru vagy „másodtermék”, az-az a piacra bevezető gazdaságban már elavuló, az ottani jóléti színvonal mellett gazdaságosan már nem termelhető áru, ill. gazdaságosan már nem üzemeltethető technológián készült áru – vagy pedig az „élvonalbeli” áru elkészítésének olyan fázisa, amely munkaigényes, netán kevésbé szakértelemigényes a technológia egészének átlagánál. Hangsúlyozni kell, hogy ez az „uraságoktól levetett” termék, technológia vagy munkafázis – *nem „kulimunka”,* hanem magas szakképzettséget követelő tevékenység, amit a nemzetközi piaci értékítélet úgy fizet meg, hogy abból csaknem nyugat-európai színvonalú életminőséget lehet biztosítani a gazdaság azon szegmense számára, amely ezt az árutömeget produkálja. (Európában erre a modellre rendezkedett be – nívósabb szinten – Norvégia és Ausztria; kevésbé igényes szinten Spanyolország és Írország, de még az olasz ipar jelentős hányada – nem számítva az északi, néhány csúcs-ágazatot: a *zöme!* – is.) Megjegyzem, hogy a ma belátható nemzetközi környezet *sui generis* nem partner még ebben a szerény célkitűzésben

* A ’70-es években még közvetlen stratégiai irányváltási célként fogalmazták meg ezt a modellt azok a szakemberek, akiknek véleményét *akkor* söpörte le az asztalról a *rövid távú könnyebbség-szerző szemlélet,* karöltve a *monetáris dogmatizmussal!*).

sem: *ezt a szerepet Európa nem fogja Magyarországnak felajánlani – ezt Magyarországnak ki kell harcolnia magának: ha Európában lehetséges, akkor ott, ha Európa egésze nem hajlandó ilyen szimbiózisba lépni velünk, akkor az erre hajlandókkal (Svédország látszik jó alanynak ilyen célokra!), illetve az európai magon kívüli partnerekkel (Távol-Kelet, Latin-Amerika).* Szerkezetpolitikai nyelvre átfordítva ui. a fentebb (4)-es modellként aposztrofált fejlődési pálya egyenlő ezzel az „intelligens és jól fizetett bedolgozói" munkakörrel, vagyis a kevés innovációs tevékenységet, de sok, magas rendű szakmunkát tartalmazó, magas súlyfajlagos értékű termelési és exportszerkezettel.
Ha a szerkezetfejlesztési politika gyújtópontjába ez az elv kerül és nem az *azonnali* profitabilitás, az magával hozza azt is, hogy az európai illeszkedési politika gyújtópontjába is ez az elv kerül.

d) Középtávú politikai célként – sajnos – még ezt az „intelligens és jól fizetett bedolgozói" állapotot sem lehet kitűzni, mégpedig két ok miatt: egyfelől a nemzetközi piaci helyzet sem alkalmas rá (Európa jobban el van foglalva mindenféle bajaival ahhoz, hogy affinissá lehessen tenni ilyen – tőle jelentős szemléletváltást követelő – együttműködési irányváltásra); másfelől a nemzetközi politikai helyzet sem kedvező arra, hogy Európa lekösse magát egy, a „visegrádiak" bármely tagjával való *szervi* összenövésre (azt hiszem, e tekintetben még a csehek sem kivételek!). Hozzáteszem, hogy Magyarország sincs felkészülve: a rendszerváltással kapcsolatos (kisebb részükben elkerülhetetlen, nagyobb részükben a rendszerváltó kormányok sorozatos hibáiból eredő, tehát elvileg nem szükségszerűen létrejövő) *szerkezeti, institucionális és gondolkodásbeli-erkölcsi roncsolódások* eléggé előrehaladott állapotban vannak. *Optimista* megítélésnek az tetszik, hogy a jóvátehetetlen degradáció időpillanata *előtti* utolsó perceket éljük. A pesszimistább megítélés szerint ez az időpillanat már a hátunk mögött van: vagyis a roncsolódások előtti anyagi és lelki állapotok rekonstruálásához már legalább egy emberöltőnyi kemény, céltudatos, komplex építőtevékenység szükségeltetik.
Ebből az következik, hogy a közeli évek legfontosabb – ha úgy tetszik: *reálisan* egyedül kitűzhető – feladata az *értékmentés.* Mire gondolok? A teljesség igénye nélkül hozok néhány példát azokkal az értékekkel kapcsolatban, amelyek megóvása, maradékaik „összeszedegetése" és újra-elterjesztése nélkül *semmi reményünk arra, hogy a fentebb (6) és (5) jelzéssel ellátott fejlődési kényszerpályákról elszabaduljunk* (vagyis megvalósítsuk, 2020-ig a (4)-essel jelölt modellt, hogy aztán fokozatosan rátérhessünk az „otthagyott" pályára való átlavírozásra (a (3)-ra):

1. A lakosság *egészségi* helyzetének javítása, *műveltségi* állapota romlásának megállítása, *erkölcsi* züllési folyamatának visszájára fordítása;

2. A meglévő – vagy még restaurálható – *szellemi műhelyek* további szétzüllésének megakadályozása, ill. újra összehozásuk (a tőkeimport ilyen irányokba való csatornázása útján is!);
3. A *szellemi kincs bővített újratermelése* feltételeinek megőrzése (szakmunkásképzés, középiskola, felsőoktatási rendszer, tudományos káderképzés stb. stb.);
4. A magyar gazdaság élet- és fejlődőképes, magas színvonalú *termelési kultúráit* tömörítő K+F-centrumok, vállalati körök, ágazatok tönkremenetelének vagy az új tulajdonosok által való degradálásának megakadályozása (ez vonatkozik a *külföldi* tulajdonosokra csakúgy, mint arra a degradációra, amit a bevált üzemi formák *szétmorzsolódása* okoz!);
5. Magyarország *természeti környezeti állapota* romlásának megállítása (ellenkező esetben akkora helyreállítási teher rakódik annak a nemzedéknek a vállára, amelyik *egyébként* már a felfelé kapaszkodó fejlődési szakasz megvalósításán munkálkodhatna, hogy *akkor* ez fogja lebénítani az erőfeszítéseket!);
6. Az ország *„üzleti körének"* védelme: amennyire ma még lehetséges a hagyományos, kialakult ellátó vonalak és felvevő piacok további szétfoszlásának megakadályozása, amennyire még lehet visszaszerzésük, esetleg bővítésük (pl. a gyorsan iparosodó, fizetőképes Távol-Keleten: Kínában, Vietnamban, valamint a Balkánon és a szovjet utódállamokban (az említett országokban „jó hírünk van" – a világkereskedelembe való mélyebb bekapcsolódás esetén ezeknek a – szocialista múltú – fejlődő országoknak mindinkább szükségük lesz olyan európai partnerekre, amelyek valamelyes alternatívát kínálnak nekik a világcentrumok *imperializmusa* ellen. Csehország és Lengyelország erre a momentumra már ma, tudatosan ráját-szik – még nem késő bekapcsolódni!).

Ismétlem – a felsorolás példaszerű. Lehetne folytatni. Az is világos hogy ezt az értékmentő politikát Magyarország nem folytathatja *egyidejűleg* egy általános *expanzív* politikával. Pontosabban: a szelekciós súlypontokon (pl. a mezőgazdasági ismeretátadás-tervezés-komplex vállalkozás; gyógyszergyártás, orvostechnika, biotechnológia, vízépítés, erőgép-gyártás, vasúti technika stb. stb.) a szelektív fejlesztési súlypontképzés viszonylag hamar átlendülhet termelési-kiviteli expanzióba: az azonban nem remélhető, hogy ez a kivételes dinamizmus a magyar gazdasági szerkezetnek több mint 1/10-ét magával rántsa, s az sem biztos, hogy nagyon széles multiplikátor hatása lesz – egyelőre –, ti. ezen szegmensek is eléggé tönkrementek *már* ahhoz, hogy vaskos külföldi besegítés nélkül életre lehessen pofozgatni őket: *ennek pedig igen kemény ára az extra-haszon csaknem teljes egésze.* Ezt az árat *meg kell adni:* csak arra kell vigyázni, hogy egy későbbi (2020) időpontig olyan helyzetbe hozzuk csúcs-ágazatainkat, hogy azok *a távolabbi jövőben már az országnak hozzák*

az extra-hasznot és ne süllyedjenek valami félgyarmati állapotba. – A gazdaság zömében óriási hiba volna az expanziót erőltetni. Egyrészt, ez a szegmens még akkor sem lesz *rentábilisan* exportképes, ha csak az első vagy az utolsó technológiai láncszem hazai elvégzését vállalja (képletesen szólva: ha timföldet exportál, vagy ha import alumíniumból fóliát gyárt!). Az első variáns a klasszikus gyarmati exportstruktúrát jelenti, a második pedig a latin-amerikai országok elvetélt iparfejlesztésére emlékeztet. Vagyis ezzel a szegmenssel úgy kell számolni, mint a hazai piacon importkiváltó szektorral: igaz, drágábban fogja a hazai piacot ellátni, mint az import, de megtakarítja *pillanatnyilag* a munkanélküliek eltartását, *távlatban* pedig annak a roncsolódásnak a kárait, amit a munkanélküliség a lakosság munkaképességében, életviszonyaiban, a közállapotokban okoz. Vagyis a *szelektíve nem kiemelt* szerkezeti szegmensekben a *társadalom komplex fejlődési érdeke,* vagy ha úgy tetszik, *a társadalom komplex degradációjának megakadályozása* kell, hogy a döntő érvet szolgáltassa: ha ez gazdaságvédelmi intézkedésekkel jár, pusztán a free trade dogmájának a kedvéért nem szabad ezektől sem visszariadni (annak idején a Közös Piac fejlődési hátrányokkal küszködő tagjelöltjeinek 10 éves átmeneti korszakot ajánlott fel, hogy ilyen irányú problémáikat meg tudják oldani: *igazán* „európai" gesztus volna, ha a *ma* belépni szándékozóktól sem tagadná ezt meg!).

Az a dinamizmus, ami a szelektív fejlesztés/fenntartás és fokozatos elsorvasztás eredőjeképpen kijönne, egy *fenntartható fejlődési ütemnek* is nevezhető, mérsékelt dinamizmus volna: éppen annyi, amennyivel a munkaerő és az anyagi vagyon degradációs tendenciája visszaszorítható s a gazdaság *méhében,* a 2020–2030 utáni felzárkózási tendencia előfeltételei *kihordhatók* lennének. – A vázolt fejlődési modell némileg támaszkodik az észak-európai országok felzárkózási-felkészülési tapasztalatára: ezekben ui. a kitörést egy több, mint 100–200 éves „látens fejlettségi" szakasz előzte meg: az életviszonyok szegényesek voltak, de nem nyomorúságosak, a termelőerők egyszerűek voltak, de nem elhanyagoltak, az emberi viszonyokban a tisztesség és munkaszeretet uralkodott, s igen nagy gonddal fejlesztgették a tudásukat mindazokon a területeken, ahol a viszonyaik erre kedvezőek voltak. Hasonló – noha egészen más kultúrkörtől övezett – kitörés előtti pályát futottak be a keletázsiai társadalmak is. *Amíg a nemzetközi környezet kedvezőtlen egy magyar kitörés számára, a politika egyetlen igazán hasznos célja e látens fejlettségi állapot megteremtése.* Nagy a valószínűsége annak, hogy *minden egyéb törekvés kiszolgálása* inkább mélyíteni fogja a degradációt, semmint közelebb hozná a tendencia megfordulását.

e) A legnagyobb, megválaszolandó kérdés – található, stabilizálódhat-e Magyarországon olyan politikai erő, amely *alkalmas* e folyamat koncipiálására, megteremti azokat a tartós belső politikai feltételeket, amelyek közepette e fo-

lyamat végigvezérelhető, és végig is vezérli a mélyrepülésből a fokozatos, szolid felemelkedésbe mintegy 30 év alatt átívelő fejlesztés politikáját?
Nehéz optimistának lenni: *a)* először: közismert a magyar *rövidtáv-orientáltság,* ami egyfelől *történelmi kényszer* („úgyis mindig közbejön valami!"), másfelől a politika *veleszületett myopiájából* adódik („azonnal sikert kell produkálni, különben lapátra tesznek!"), harmadsorban pedig *ideológiai eredetű* (bigott vakhit a piac mindent tökéletesen elrendező csodaerejében); *b)* másodszor: tudnivaló, hogy egy ilyen politikát a felettünk *domináns* erővel rendelkező európai centrum vagy nem néz majd jó szemmel, vagy – a legjobb esetben – a vállát fogja vonogatni, s elkönyveli, mint egy kudarcra ítélt, újabb erőlködést az „akarnok" félperiféria részéről (és még az sem lehetetlen, hogy *neki lesz igaza!*). Az sem lehetetlen, hogy egy ilyen magyar kísérlet a Centrum kifejezett ellenérdekeltségével találkozik. Ebben az esetben módjuk van arra, hogy addig gördítsék az újabb és újabb akadályokat az erőlködő elé, amíg az be nem adja a derekát: képzeljünk el egy mozgólépcsőt, amelynek a lefelé menő ágán valaki felfelé igyekszik, s ha olyan gyorsan sikerül futnia, hogy tényleg elkezd emelkedni, a kezelő gyorsabb menetre állítja a lépcsőt – lefelé. Végül is az ő jó- vagy rosszindulatától függ, hogy az illető feljut-e a tetőre, mert az ő kezében van a lépcső sebesség-állítója.
Ezért aztán az sem lehetetlen, hogy egy ilyen kitörés-előkészítő stratégiát a magyar politika *egyedül, elszigetelten* képtelen lesz keresztülvinni. Ha erős a Centrum ellenérdekeltsége, az erre magát elszánó kormányzat még a kidolgozási fázisban megbukik: három hónapig nap mint nap tömegtüntetések lesznek az utcákon annak érdekében, hogy a Rákóczi téri pillangók ne fizessenek *Áfát,* hogy a lepencelaponyai polgármester-választás eredményeit tegyék semmissé, mert nem a Józsi bácsi lett a polgármester, hogy Budapesten minden utcatáblát besenyő nyelven is függesszenek fel és így tovább: egészen addig, míg a kormányzat kifullad, s átadja a helyét egy jólnevelt komprádor-társulatnak. Az adósságállomány, a közművek külföldi tulajdona, a mezőgazdasági termékfeldolgozásé nemkülönben, az export 2/3-ának multinacionális kézbe kerülése – nos, ezek önmagukban szoros kötelékek ahhoz, hogy a Centrum érvényesíthesse érdekeit („latin-amerikanizálódás").

f) Mindennek következtében *valamelyes* megvalósulási esélye egy olyan stratégiának, amely egyértelműen a magyar érdekek figyelembevételével hozza létre az európai centrummal való szimbiózist, csak *nemzetközi együttműködés, együttes fellépés* esetén lenne. Minimum a „visegrádiak" – de méginkább az egész kelet-közép- és kelet-európai térség (Balkánt is beleértve) együttes fellépése volna szükséges. Kérdés, hogy noha ez a „lázadás" nem viselné magán a kapitalista rendszerrel szembeni kollektivista alternatíva kihívását, nem váltana-e mégis ki érdekellentétet a Centrumból. A nemzetközi piac ösztönös „immunreakciója" és a Centrum döntési központjainak (kormá-

nyoknak, nemzetközi szervezeteknek és transznacionális vállalati menedzsmenteknek) barátságtalan „hozzáállása" fontos akadályozó tényező jönne számba. Minél erősebb textúrát jelent a gazdasági, pénzügyi és politikai viszonyok *globalitása,* annál nehezebb egy félperiferikus országnak, vagy szövetséges országcsoportnak megszerezni ebből a félperiferikus helyzetből való kitöréshez a szükséges *szökési sebességet,* és meg is tartani azt egészen addig, míg ki nem kerül(nek) a Centrum *elnyomorító* mágneses teréből.

g) Ez nem azt jelenti, hogy eleve le kell mondani a „kapálódzásról". A félperiféria addig „félperiféria", amíg kapálódzik: ez a gigászi küzdelem tartja a Harmadik Világ fölötti légtérben. Ha lemond a küzdelemről, elveszíti a kitörés reményét, a világpiac hatásai *letaszítják* a periféria Alvilágába. Még természetellenesnek sem tűnik a degradáció, mivel a *földhözragadt rövidtávú realitások* a kormányzó eliteket mind arra ösztönzik, hogy *ne álljanak ellent* a szívó-nyomó hatásoknak – hiszen a periféria „sikeresen" illeszkedik be a nemzetközi munkamegosztás hálózatába, nem „outsider-csandála", s a hatalmi-gazdasági komprádor elitnek még anyagi hátránya sem származik abból, hogy abbahagyta a hősies kapálódzást. Ezért nem magától értetődő az az elképzelés, miszerint egy, Magyarországhoz hasonló helyzetben lévő ország hatalmi elitje minden lehetséges erőfeszítést megtesz a süllyedés (a „6"-os modell!) elkerülésére. Ezért nem könnyű megteremteni a politikai elszántságot a (6)-os vagy (5)-ös modell felé való sodródás elkerülésére – még azok körében sem, amelyek valahonnan, a „taccsvonalon kívülről" követelik a hatalmon lévőktől az ilyen irányú fordulatot.

h) Ezt a fejlesztési-külgazdasági programot nem lehet a klasszikus liberalizmus, illetve monetarizmus instrumentáriumával és szellemiségével megvalósítani. *Tudatosan és konkrétan vezérelt gazdaság* kell hozzá, vagyis tervezett gazdaság. *Elmaradottsággal, kedvezőtlen nemzetközi piaci pozícióval, méretproblémákkal küszködő, tőkeszegény ország a XX. sz.-ban még nem ért el komoly elmaradottság-felszámolásbéli eredményt valamilyen tervszerű gazdálkodás nélkül.*

A tervgazdálkodáson persze – ismételten aláhúzom – nem mérlegrendszerben leírt statikus egyensúlyokat s az ezekre alapozott termelési és elosztási feladat-kiméréseket értek. Ezt a modellt már – tudomásom szerint a katonai logisztika sem használja, noha a rendszer kétségkívül onnan ered. Amit a XX. sz. „siker-sztorikkal" dicsekedhető piacgazdaságai megvalósítottak, azt néhány mondattal körül lehet írni – aztán igen sok és felelősségteljes, magas intelligenciát követelő munkával lehet csak a gyakorlatba átültetni. (Rosszmájú megjegyzés: talán ettől is van a nagy ódzkodás tőle: az emberi kényelmesség pillanatok alatt hajlamos megnyugtatni magát azzal, hogy „minek a sok cécó – a piaci automatizmusok, egy kis monetáris terelgetéssel megfűszerezve, úgyis mindent a lehető legtökéletesebben elrendeznek!)

Mi annak a tervgazdaságnak a lényege, amely képes megmozgatni a termelési tényezőket a nemzetgazdasági optimum irányába, érvényesíteni tudja a stratégia primátusát a legfontosabb, sorsdöntő fejlesztési és külgazdasági kérdésekben, s végül, képes kiformálni, majd megtartani a gazdaságpolitika emberközpontúságának és haszon-központúságának sikeres ötvözetét?

1. A legbensőbb lényeg egyik – a célrendszerrel kapcsolatos – fele *a stratégiai szelektivitás primátusa a piaci impulzusok által determinált rövid távú szelektivitással* szemben, minden olyan esetben, amikor a kettő *frontálisan* ütközik egymással, s előre látható, hogy a taktikacentrikus döntés nyomán távlatban keletkező kár meghaladja a rövid távon keletkező, esetleges hasznot.
2. A legbensőbb lényeg másik fele a *folyamatos párbeszéd a vállalati és gazdaságpolitikai szektor között.* Ez információk és prognózisok cseréjétől az érdekegyeztetésig, valamint az események közös értékeléséig és a korrekciós lépésekben való konszenzusig terjed.
3. Ugyancsak a rendszer kvintesszenciájához tartozik a *tender-elv:* vagyis a gazdaságpolitika vagy olyan projektek („akciók", fejlesztések, expanziók vagy bajmegelőzések ill. -elhárítások) valóra váltására ír ki versenytárgyalást, amelyek szükségessége a tervezési iterációs folyamatban körvonalazódott; vagy pedig „funkcionálisan" megfogalmazott célokat (exporthatékonyság, piachódítás, szubvenciót nélkülöző gazdasági tevékenység stb.) tűz ki és ezek irányába ható „ötleteket" versenyeztet egymással.
4. A mechanizmus egyik fele tehát a *versenyeztetés,* a másik fele pedig a versenyeztetés győzteseinek *piackonform módszerekkel való kedvezményezése:* hitelgaranciákkal, piacra jutásban való segítéssel, a beszállítói kör megszervezésében való információs hozzájárulással stb. stb. Ugyanilyen eszköztára lehet azon vállalati partnerek „megbosszulásának", akik méltatlanoknak bizonyultak a tender megnyerésére s a kedvezmények igénybevételére. A *japán, dél-koreai gazdaságvezérlési rendszer* mind a négy alapelvet évtizedek óta sikerrel alkalmazza, de vannak európai példák is hasonló jellegű, tevékenységikör-mélységig konkretizáló, tudatos stratégiai beavatkozásra (Franciaország).

i) Ha igaz az (azt hiszem: vitathatatlan!), hogy a magyar fejlesztési erőfeszítéseket *sírba viheti* földrajzi környezetünk felfordultsága, marakodásai, konfliktusai – akkor ez ezerszer igaz *belső társadalmi-politikai viszonyainkra.* Ezért a sokszor említett, *reálisan optimista,* ún. (4)-es forgatókönyv – vagyis a zuhanás megállítása és az eddigi csúcs-állapotra való, egy emberöltő alatti visszakúszás – megvalósításának *conditio sine qua non*-ja a *szélsőséges irányzatok de facto (politikai eszközökkel való) kikapcsolása a közélet minden valamirevaló területéről.* (Sietek közbevetni, hogy *szélsőségnek* a demagóg uszítást politikai eszközként igénybevevő irányzatokat tartom, nem pedig a mai társa-

dalmi gyakorlattól erősen eltérő modellek – egyébként észérvekkel operáló – hirdetőit!) A gazdaság működését a mai társadalmi struktúrában három alapvető erő határozza meg: *a)* a *lakosság* emberi termelőereje, azaz egészségi, kulturális és pszichés állapota; *b)* a *gazdasági folyamatokat vezérlő* hazai lakossági réteg hozzáértése, érdekeltsége és erkölcsi állapota: ebbe beletartoznak a vállalkozók, a menedzsment és a gazdaságpolitikai műhelyek munkatársai, valamint döntéshozói; és végül *c)* azok a *külföldi döntési központok,* amelyeknek hatásuk van a hazai mikro- és makroökonómiai színvonalú döntések milyenségére: ide értem a külföldi tulajdonú termelőegységek anyaintézményeinek tulajdonosi és menedzsment-rétegét, az országnak hitelező pénzügyi központokat, valamint azokat a nemzetközi intézményeket, amelyek bele tudnak szólni belső döntéseinkbe. – Tudomásul kell venni, hogy az ország cselekvési játéktere rendkívül körülhatárolt: *adósságállománya, tőkeéhsége, egyoldalú importráutaltsága, rendkívül gyenge pozíciója azokban a nemzetközi szervezetekben, amelyeknek tagja, egyoldalú, kormány-legitimációs fokig elmenő elkötelezettsége egyes nemzetközi szervezetekben elnyerendő tagság tekintetében* – mindez oda vezet, hogy a mindenkori kormányzat kénytelen messzemenő kompromisszumokra a felettünk domináló erőkkel. Ez – *helyzet.* Majdnem olyan objektívnek kell a jelen történelmi szakaszban tekintenünk, mint azt, hogy Magyarország a Kárpát-medencében fekszik és nem rendelkezik krómérc-készletekkel.

A mindenkori kormány szükségszerűen egyensúlyozó-művészi feladatokat kénytelen vállalni a *minden értéket végül is létrehozó* lakosság, az ezen értéktermelést itthon *irányító-koordináló* réteg és az egész hazai folyamatba egy, a hazaitól jelentősen eltérő, külföldi érdekrendszer alapján, *determináns erővel beleszóló külföldi döntési központok* törekvései, nyomásai között. Tevékenységének eredőjeként el kell érnie, hogy ebből az egyensúlyozásból semmi esetre sem a harmadiknak említett szektor (az alacsony szintű bedolgozás) túlsúlya bontakozzék ki – mert akkor ezen a 93 ezer négyzetkilométeren nem Magyarország jövője érlelődik. Nem azért, mert a hozzánk benyomuló külföld – „imperialista" (néha az is!), hanem azért, mert egy kis, közepesen fejlett, sorozatos társadalmi-gazdasági válságokat átélt, emberöltőnként egyszer-kétszer feldarabolt-átrendezett ország *objektíve* más optimum- vagy elviselhetőségihatár-kritériumokkal rendelkezik, mint egy másik, más feltételek között felnövekedett társadalom: az ő normái legalábbis nem jók a mi számunkra, de az is lehet, hogy egyenesen *elnyomorító* hatásúak (ha ezt a partner *tudja* és ennek ellenére *rájátszik:* akkor nevezhető *imperialistának!*). Ha ennek a jó értelemben vett nemzet-centrikus irányzatnak megfelel, akkor kerülhet sor a politika „libikóka" művészetének gyakorlására a két hazai erőforrás érdekei-igényei között. Egy komprádor-kormányzat ui. sem a hazai vállalkozói-menedzseri, sem a hazai munkavállalói réteg érdekeit nem képes érvényre juttatni – *nem hagyják neki.* Ez az egyensúlyozás is *kötelező* – függetlenül a kormány

politikai színezetétől. Mindenesetre a legnehezebb feladatot – ti. a külföldi erőközpontok törekvéseinek „befogását" a hazai fejlődésbe olyan kormányzat vállalhatja biztosan, amelyik maga mögött tudja a lakosság többségének tartós rokonszenvét. – Ezzel újfent megközelítettem, *milyen nehéz Magyarországon olyan politikai erőt találni, amely hosszabb távon végre tud hajtani egy szerencsés nemzetközi illeszkedési stratégiába torkolló hazai fejlesztési programot.*

*

Magyarország történelmében az utolsó fél évezred több kitörési lehetőséget produkált. *Az első* a XV. sz. második felében adódott: a „Mátyás király-féle" alkalom: a hazai koncepció megvolt, a nemzetközi környezet csak részben – és kiküszöbölhetően – volt bénító, egyébként kedvező volt: ami végül is tönkretette a reneszánsz Európához való tömeges felzárkózást, az a korabeli gazdasági-politikai elit kemény, passzív rezisztenciája volt, amely Mátyás halála után nyílt restaurációba ment át, s végeredményben egyenes úton vezetett az ország lezülléséhez, majd – a temesvári Dózsa-égetésen át – Mohácshoz és a 150 éves török megszálláshoz. – *A második* alkalom a XVII. sz. végén kezdett kibontakozni. Ha akkor a török kiűzése utáni Magyarországot sikerül Erdély-centrummal, azaz protestáns, „cívis" szellemiséggel létrehozni (a Rákóczi-felkelés ennek ígéretét hordozta magában!), a továbblépés a polgárosodás felé jóval akadálymentesebb lehetett volna: az ország – persze jóval szegényebb kiadásban – a svájcihoz vagy a hollandhoz hasonló karaktert vehetett volna fel – azaz létrejöhet az a bizonyos „látens fejlettség", amelynek hasznát valószínűleg a XIX. sz.-ban lehetett volna érezni. Ezt a sanszot a spanyol örökösödési háború, számunkra túl korai befejezése söpörte el – a Habsburgok és a nyugat-magyarországi katolikus oligarchia nagyobb örömére. Megjegyzendő, hogy a kitörésnek ez a második lehetősége már szerényebb volt, mint az első – és egyben törékenyebb is. Mátyás és Rákóczi között nem csak két elveszett évszázad húzódott, hanem a lerongyolódott, feudális és félgyarmati Magyarország potenciálja is összezsugorodott, relatíve is, a közben felcseperedő, polgárosodó Európához képest. *A harmadik* alkalom – maga a XIX. század: elején azzal a nagy, elmulasztott lehetőséggel, hogy Napóleon hadai *kisöprik* az országból a jobbágyságot; aztán a reformkorban születik egy komplett, mint utólag kiderül: tökéletesen reális és *tényleg* az áttörés felé mutató stratégia – Széchenyié, amelynek megvalósítását egyik oldalról „fúrja" a jurátus kisnemesség bornírt érdekképviselete, másik oldalról a Kárpát-medencét elöntő – nem kevésbé bornírt – nacionalizmus, s a végén a Szent Szövetség, utolsó fegyverténnyével végleg elássa; aztán világossá lesz, hogy az osztrák nagyhatalom haldoklásba hajlik át: ezt az alkalmat a magyar elit *par excellence* a saját feudalizmusának célfüggvénybe állításával lovagolja meg, eltűrve azt, hogy az ipari fejlődés *ennek a feudalizmusnak alárendelve* lendüljön be, osztrák-függésben, torz módon, valamint ragaszkodva a dualizmushoz a magyar nemzet ellen fordítja egész Közép-Európa haragját. Az út csaknem egyenesen vezet a győri csatától

Trianonig. *A negyedik* alkalom a XX. sz. második felében adódott: a lakosság lelkileg „összeszedte magát" a kegyetlen háború hatására és az igazságosabb társadalom reményében; az ország gazdasági életében először válik *fontossá* nagyhatalmi partnere számára, vagyis alkalom adódik a saját feltételekre épített fejlődésre, ami felzárkózásba torkollhat. Ez a csaknem-ideális helyzet még csak éveket sem élhet meg: rátelepszik egyfelől a hidegháború, másfelől a kormányzat embertelen, szervilis politikája: a fejlődés *végzetes* gellert kap, mind a szerkezet, mind az emberi lélek területén. Az '56-os tragédiát követően kibontakozik egy másfél évtizedes „kvázi-aranykor", amikor a fejlődés érzékelhetően felgyorsul, mind az anyagi javak, mind az emberi értékek területén. *Úgy néz ki, az országnak módja is van kihasználni az alkalmat és célirányosan is fog hozzá.* A '70-es években azonban ennek a „kvázi-aranykornak" a külső feltételei sorra épülnek le: kezdődik a szovjet együttműködési szerkezet megingásával (beruházási hozzájárulás!), amit a kormányzat *életveszélyes* konstrukcióval (dollár–rubel konverzió!) hidal át; az országot *ezen az ingoványon sétálva* érik az olajárrobbanások, amelyek nyomán kialakult gazdasági helyzet szétroncsolja a keleti együttműködés kohéziós erőit, a „suttyomban" újjászervezett hidegháború pedig végül is térdre kényszeríti az egész konstrukció centripetális erejét jelentő szovjet birodalmat. A magyar erőfeszítés-sorozat ezen utolsó lépésnek köszönhetően roppan össze, néhány év alatt maga alá temetve csaknem minden elért sikerét.

A közhiedelemmel szemben a XX. sz. vége a magyar gazdaság és társadalom számára *nem hozott magával egy új, ötödik alkalmat.* A gazdaság kivérzett, a társadalom elfásult, erősen züllésnek indult. Értékes termelésitényező-együtteseinek zöme szétenyészett, vagy bomlófélben van. Vagyis erősen megcsorbult *az a belső energia, amely lehetővé tenné egy esetleg adódó külső alkalom megragadását.* A magyar társadalom állapotát ma csak igen nagy jóindulattal lehet „látens fejlettséggel" jellemezni. A politikai-gazdasági környezet számára Magyarország nem képvisel nagy értéket: *különben is, el vannak foglalva saját bajaikkal:* a munkanélküliséggel, a német újraegyesítés megoldhatatlan dilemmáival, Európa ambivalens fejlődési pályára állásával, a szovjet és a balkáni „tetem" hullamérgezési veszélyeivel, az iszlámmal, a három világcentrum udvarias mosolyok mögé bújtatott öldöklő gazdasági verseny-ámokfutásával, a Harmadik Világ életveszélyessé váló nyomorúságával – és így tovább. Számunkra sem a forrásaikból, sem a jóakaratukból nem sok jut. Meg különben is: *nekik semmi „ma bemérhető" bajuk nem származik abból, ha Magyarország nem jut előbbre, vagy ha degradálódik.* Vagyis az sem érne túl sokat, ha az ország „aptudéjt" lenne egy bármilyen, kedvező alkalom üstökön ragadására.

Ezért tartom az egyetlen, távlatilag is járható, hasznot hozó stratégiának az *értékmentést,* a *zuhanás elkerülését* és a *látens fejlettség* állapotába való fokozatos visszaevickélést. Ezért vélném a magyar politika legnagyobb erényének az intellektuális értékekre való vigyázást és ezért ítélem *halálos bűnnek* a lakossági műveltség, szakképzettség, munkakészség, erkölcs további roncsolását.

AULA 925 ISBN 963 9478 81 4

http://www.aula.hu